

Vol. I.]

JANUARY.

[No. 1.

BIBLIOTHECA INDICA.

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

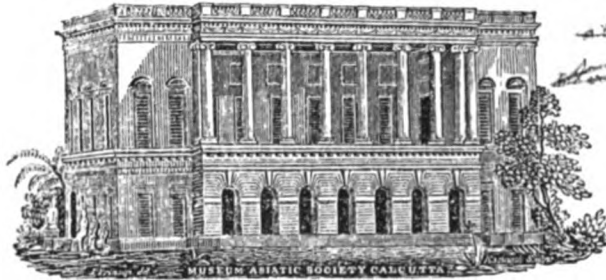
PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

माधवाचार्यकृतभाष्यसहित ऋग्वेदसंहितायाः
प्रथमाष्टकस्य प्रथमावधि द्वितीयाध्याय पर्यन्तं ।

THE FIRST TWO LECTURES OF THE SANHITA OF THE
RIG VEDA,
WITH THE COMMENTARY OF MADHAVACHARYA, AND AN
ENGLISH TRANSLATION OF THE TEXT.

By DR. E. RÖER.

FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD.

1848.

Ind. L. 212.1

ORIENTAL SECTION—ASIATIC SOCIETY.

1848.

G. A. BUSHBY, Esq.
WELBY JACKSON, Esq.
BABU DEBENDRANATHA THAKURA.
H. M. ELLIOT, Esq.
W. SETON KARR, Esq.
BABU HARIMOHANA SENA.
BABU RAJENDRALAL MITTRA.
Dr. E. ROER, Secretary, Oriental Department.

HONORARY (NON-RESIDENT) MEMBERS.

B. H. HODGSON, Esq., *Darjiling.*
WALTER ELLIOTT, Esq., *Madras.*
H. H. WILSON, Esq. Boden Professor of Sanscrit, *Oxford.*

P R E F A C E.

THE present work is the first of a series of Oriental publications, which, as the title intimates, will be printed under the patronage of the Hon. Court of Directors and the superintendence of the Asiatic Society. It is to appear in the form of a Journal, in monthly numbers of 80 to 100 pages. Every work is intended to be accompanied with an English translation, and if taken from Sanscrit literature, with its commentary also. The works of this collection may be of any Oriental language, provided they relate to India; the greater part, however, will be taken from the Sanscrit, partly because the literature of that language in all its branches possesses a number of valuable works, not yet published, and partly because the Sanscrit is more intimately connected with India than any other Oriental language.

The idea of this publication is due to my friend, Mr. Laidlay, to whose minute on the Oriental Publications of the Asiatic Society (Annual Report of the Asiatic Society 1847,) I refer for further information.

Before entering upon an account of this edition of the collection of the Rig Vêda Hymns, I have to premise a few words explaining to those of my readers who are not acquainted with the late proceedings of the Asiatic Society, the reason why it is to remain a fragment.

Requested by the Asiatic Society to obtain the suggestions of the Oriental Section with regard to the immediate adoption of measures to publish the Vêdas, I submitted to the Oriental Section, the 30th March 1817, a Report, proposing the publication of the Sanhitâ of the Rig Vêda with its commentary and a translation of the text. The Society approved of the proposition, and appointed me editor of the work, under the superintendence of the Oriental Section. The MSS. for the edition had been collected from the Libraries of Calcutta and the College

of Benares, and the first two lectures completed, when a letter from Professor Wilson announced to the Society, that the printing of the Rig Vêda Sanhitâ had been commenced upon at Oxford, at the expense of the Court of Directors, and that other parts of the Vêdas were preparing for the press in Germany and Russia. Upon receiving this information the Asiatic Society was obliged to abandon the undertaking, but at the same time resolved to publish the part of the work that had been completed.

The MSS. at my disposal for the text and commentary of the Rig Vêda Sanhitâ, are the following, (a.) for the text.

1. Nos. 8 to 36, from the Library of Bishop's College, on small leaves, a most carefully written and correct MS.

2. No. 443, from the Library of the Asiatic Society.

3. Nos. 1418 to 1428, from the Library of the Sanscrit College, in the most perfect preservation, and in every respect a most excellent and correct MS.

4. No. 1417, from the same, written in the Pada Pâtha, a mode of writing the Vêda Hymns, in which the compounds are separated into their elements, and each word is written independent of the rules of Sandhi.

(b.) For the commentary.

1. A MS. of the Asiatic Society, very incorrect and defective.

2. A MS. from the Sanscrit College, generally correct.

3. A MS. from Benares, also pretty correct, transcribed for the Asiatic Society from a MS. in the College through the kindness of Dr. Ballentyne; this MS., however, does not contain the two first chapters complete. All these MSS. are written in the Devanâgari character.

No difficulty was experienced in determining the text. The MSS. (with the exception of that of the Asiatic Society) are written with religious attention to the correctness of the text, and a comparison of all with Rosen's edition, gave very few variations; none of them of any importance.

The commentary on the other hand offered in this respect many difficulties. The MS. of the Asiatic Society, besides its numberless orthographical and grammatical errors, is written in so careless a manner, that frequently whole passages are misplaced or omitted. The Sanscrit and Benares College MSS. are much more careful trans-

cripts, although sometimes omissions occur also; they appear, however, to have been copied from one and the same original MS., for, with a few exceptions, they generally agree with each other. These remarks mainly apply to the introduction to the commentary; here discrepancies, omissions, &c. abound, evidently because it is in some passages difficult to understand, and the transcribers sometimes interpolate their own explanation. In the commentary to the hymns the MSS. agree better, and different readings are in fact of rare occurrence.

In giving the different readings it was not thought necessary to mark such deviations as are only variations of the same grammatical form, for instance अण् for अण्डिन्, each of which might have been equally well chosen by the author, and which do not indicate a different shade of thought or expression. Nor was it deemed expedient to point out the omissions in one or the other MS.

The commentary in explaining the Védic forms of grammar, generally refers to Páṇini's Sūtras, without, however, quoting the rules. I have added the references to Páṇini, in which I derived the greatest assistance from Boethlinck's excellent edition of Páṇini's Sūtras. Sometimes the references to Yáska's Nirukta have also been noted, but as I received the Nirukta rather late, I was not able to give them all.

The commentary of Sáyana Kchárya is no doubt a mine of learning with regard to Védic literature. It is in every respect a most substantial body of all the learning treasured up for so many centuries concerning the orthodox understanding of the Védas and the religious opinions derived from them. It exhibits a comprehensive knowledge of the different disciplines, connected with the study of the Védas, and also of the works of the author's predecessors. It was first my intention to give an analysis of Sáyana's work, but as my labours in this direction are superseded by Prof. Wilson's edition of the Rig Veda, I have given up the task, other labours now requiring my undivided attention.

With a view to facilitate the proper understanding of the hymns, the following remarks on the religion, as found in them, are offered.

It is first of all necessary to consider the religion of the hymn collections of the Védas independently of the doctrine taught by Sáyana and the Bráhmanas, or the parts of the Védas which contain religious precepts, the ritual, &c. Sáyana, who lived in the 14th century P. C.,

has of course an opinion of the deities in the Védas, which is formed according to the view of the learned Bráhmaus of his own days.

Although the Bráhmaus were composed at a very early period, yet the philosophic doctrine of those who had for so many centuries studied the Védas, was then already fully established.

In the Bráhmaus we find a pantheistic system ; there is one all-pervading spiritual substance of which the several gods, as well as all other beings, are parts. This system was adapted to the explanation of the Védic deities. It is no doubt the prevailing belief of the most ancient period of the Hindu religion nearest to the composition of the Védas. Nay, this philosophical conception, attained in a very early age, has remained unchanged in all periods of Hindu history. In this respect, the religion taught in the Bráhmaus, is the same which the pandits of the present time entertain, the belief that all finite beings are emanations from one infinite substance. The religion of the people only has changed, as there is now a worship of Krishna, Shiva, &c., while before Indra, Agni, &c. were adored.

Referring, however, to the collections of the Védic hymns, we find a different belief. There is evidently a polytheistic worship of Indra, Agni, Aditi, &c., and no attempts as yet are made to form the idea of one infinite substance. The gods of the Védas are evidently elements, as fire, wind, or conspicuous objects of nature as clouds, lightning, &c. Such deities must have a double character, already noted by Yáska, viz. as elements, their attributes are elementary ; as gods, they will receive attributes belonging to rational natures. Thus for instance, the fire in its elementary character consumes, gives light, &c. ; as god it is the messenger from man to the gods in consuming the sacrifice ; it is the keeper of treasure, the source of wisdom, &c. ; it has a chariot and horses, &c.

If we want to reconcile the variety of gods with the idea of one universal being, the result is a monstrous combination of nonsense with philosophical doctrines. If, however, we consider this belief in itself, independently of the symbolical and allegorical explanations of a later period, we shall find it consistent and adapted to the primitive state of the mind of the people. The hymns are generally very simple in their composition ; there are many beautiful conceptions, and on the

whole impress us with a favourable opinion of the moral and poetical susceptibility of the Hindú at an early period.

To introduce in the mythology of the hymns, I quote here a passage from Yáska's Nirukta which gives a kind of systematic view of the gods that occur in the hymns, which is on the whole correct and remarkable for the circumstance, that it exhibits the most ancient view, preserved to us, of the Hindus themselves on the religious system in the Véda hymns.

The gods are parts of *one* Átmá (universal soul). The Rishis (the sages who are supposed to have first pronounced the hymns) praise them for possessing a greater share of the nature of which all creatures participate, for it is said that all creatures have their origin from the all-embracing nature. The different creatures are produced either by action or by the Átmá. Átmá is like the chariot, Átmá like the horse, Átmá like the bow, Átmá like the arrow, Átmá is the substance of all the gods.

There are three deities: Agni (fire) who has his place on the earth; Váyu (wind), or Indra (who has his place in the atmosphere), and the sun (Aditi), who has his place in the heavens.

Although each of them is one, they have many names from their greatness, or from the multiplicity of their works; as one and the same priest has many names from the difference of his duties and praises, as the name of Iota (who sings the Rig Véda hymns), Adhwaryu (who arranges the sacrifice according to the Yajur Véda), Brámha, Udgata (who recites the Sáma Veda), or as many people perform the same work by division of its various parts. The identity of place and fruition must also be mentioned. Thus, on the earth animals, men and gods, have identity of place and fruition; thus the earth is object of fruition for the clouds, the wind and the sun; the other world also for fire.

The deities must be considered twofold, first, as far as they are like men by shape and understanding; in this respect their praises are made accordingly; and secondly, as far as they are like things; (unconscious substances) when their praises are also made accordingly.

The attributes of the gods are as follow:

1. The attributes of Agni. His place is in this world (the earth), his sacrifice the Prátasavana; his season the spring; the metre, in which he is praised, the Gáyatri. His wives are Agnáyí (the personified power of fire), Prithibí (the earth), Ilá, his works, the conveying of the

I have noted for each hymn the name of the deity which is praised, the name of the Rishi and the metre in which it is composed. The Rishi of a hymn, as known from Colebrooke, is the sage to whom it has first been revealed by Bráhma. The names of the Rishis as the seers of certain hymns, are handed down to us by the Anukramaniká, one of the most ancient works of Védic literature, which enumerates all the hymns of the Rig-Véda. I observe here, that the parts of the Anukramaniká referring to the first two lessons, are given at their commencement.

With regard to the division of the collection of the hymns, I would in conclusion remark, that there are two modes of dividing it. According to one, it is divided into 10 Manḍalas (circles) parted into more or less of Anavákas (chapters) containing somewhat more than a thousand hymns of unequal length. According to the other it has 8 Ashtakas (the eighth part of a whole), each of which is subdivided into 8 Adhyáyas (lessons). These again are divided into more or less Vargas (sections), each containing five Rigs or simple verses, of which there are somewhat more than 10,000 in the Sanhitá of the Rig-Véda.

1849, Jan. 25 vol. 1 nos. 1-6.

Gift of Rajendra Latta,
of Calcutta, India.

ॐ नमः परमात्मने ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रम । वं
नत्वा हतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ १ ॥ यस्य निश्चसितं वेदा,
यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्म्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥
यत् कटाक्षेण तद्रूपं दधद्भूमहीपतिः । आदिशन्माधवाचार्यं वेदा-
र्यस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥ ये पूर्वोत्तरमोमांसे, ते व्याख्यायतिसंग्रहात् ।
ह्यपानुर्माधवाचार्या वेदार्यं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥ आध्वर्यवस्य यज्ञेषु
प्राधान्याद्याकृतः पुरा । यजुर्वेदेऽथ ह्यैत्रार्यमृगवेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥
एतस्मिन् प्रथमेऽध्यायः श्रोतव्यः सम्प्रदायतः । व्युत्पन्नस्तावता सर्वं
बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः, ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्राज्ञातत्वात्, व्यभिर्हितं
पूर्वमिति न्यायेनाव्यभिर्हितत्वात्तद्वाख्यानमादौ युक्तं, प्राथम्यञ्च पुरुषसक्ते
विस्पष्टं, तस्माद्यज्ञात् सर्वज्जतऋचः सामानि जज्ञिरे । कन्दांसि जज्ञि-
रे तस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति । सहस्रशीर्षापुरुष इत्युक्तत्वात् । परमे-
श्वरात्, यज्ञात् यजनीयात् पूजनीयात्, सर्वज्जतः सर्वैर्ह्यमानात् ।
यद्यपि इन्द्रादयन्तत्रतत्र ह्ययन्ते, तथापि परमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणाव-
स्थानादविरोधः । तथाच मन्त्रवर्णाः, इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाज्जरथो
दिथ्यः समुपसर्गा गरुत्मान् । एकं सहिप्रा बज्रधा वदन्ति अग्निं यमं मा-
तरिश्चानमाज्जरिति ॥

वाजसनेयिनश्चामनन्ति, तद्यदिदमाज्जरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेत
स्यैव सादिविष्टिरेष ऊह्यैव सर्वे देवा इति ; तस्मात् सर्वैरपि परमे-
श्वर एव ह्ययते । न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाव्यभिर्हितत्वं, किन्तु यज्ञा-
ऋदार्षे हेतुत्वादपि । तथाच तैत्तिरीया चामनन्ति * यद्वै यज्ञस्य साक्षा
यजुषा क्वियते शिथिलं तत् यदृचा तदृष्टमिति, तथा सर्वं, वेदगतानि
ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदाध्याय तदेतदृचाभुक्तमित्युचमेवो-
दाहरन्ति । मन्त्रकाण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्रतत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो

* यद्यपि कां, भं ।

बहव आस्राताः, सामान्नु सर्वेषाम्गात्रितत्वं प्रसिद्धं । आथर्वणिकैरपि
 स्वकीयसंहितायाम्च एव बाहुल्येनाधीयन्ते, अतोऽन्यैः सर्वे वैदिराट्-
 तत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं । ऋन्दोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति
 नारदवाक्त्रमेवमामनन्ति, ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथ-
 र्वणवेदं । मण्डूकोपनिषद्यप्येवमेवासायते, यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः
 सामवेदोऽथर्ववेद इति । तापनीयोपनिषद्यपि मन्त्रराजपादेषु क्रमेणा-
 ध्ययनमेवमामनन्ति, ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सशा-
 खाश्चत्वारःपादा भवन्तीति, एवं सर्वत्रोदाहरणीयं, तस्माद्ग्वेदस्या-
 भ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति तान् प्रथेतदुच्यते । अन्वेव सर्व-
 वेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादौ ऋग्वेदस्यैव प्राथम्यं, अर्थ-
 ज्ञानस्य तु यज्ज्ञानुष्ठानार्थत्वात् तत्र यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात्तद्याख्यान-
 मेवादौ युक्तं तत्प्राधान्यञ्च काचिद्गोवाह, ऋचान्वः पोषमास्ते पुपु-
 म्बान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां
 यश्च्य मात्रां विमिमीत उ त्व इति । एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो
 यास्वः सङ्घिष्य दर्शयति इत्युक्तिक् कर्मणां विनियोगमाचष्ट इति,
 पुनरपि सयव प्रथमं पादं विदुषोति, ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुम्बान्
 होतमर्चन्तीति, । अस्यायमर्थः त्वशब्द एकपर्यायो होतविशेषः,
 होतनामक एक ऋत्विक् यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं कुर्व-
 न्नास्ते, भिन्नप्रदेशेत्वासातानां ऋचां * संघातमेकत्र सम्पाद्येतावदिदं
 शास्त्रमिति † पुष्टिं करोति, सेयं पुष्टिः अर्चनीत्यमर्थमृक्शब्दश्चा-
 चष्टे । अर्चते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषः सत्साधनविशेषो
 वेत्यृक्शब्दश्च्युत्पत्तिरिति । अथ द्वितीयपादं विदुषोति, गायत्रमेको
 गायति शक्करीषूद्गाता, गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्क्याऋचः
 शक्कोते सद्यदाभिर्हन्त्रमशकडन्तुं तच्छक्करीणां शक्करीत्वमिति विद्या-
 यत इति । अस्यायमर्थः । उद्गातनामक एक ऋत्विक् गायत्रशब्दाभि-
 धेयं साम शक्कर्य इति शब्दाभिधेयास्तु गायति, धातुनामनेकार्थत्वेन
 स्तुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोस्तुप्पो गायत्रशब्दः । शक्करीशब्दस्तु
 शक्कोतिधातोस्तपन्नः । हन्त्रं शत्रुं हन्तुं शक्कोत्याभिर्हन्तिभदित्येषा
 च्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्गात्रमे विज्ञायत इति । अथ तृतीयपादं विदुषोति,
 ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविदिति सर्वं वेदितुमर्ह-

* संघं कां सं । † कृतिं कां सं ।

तीति । अस्यार्थः ब्रह्मा नामैक ऋत्विक् जाते जाते तदा तदात्पन्नं यज्ञे प्रकृते प्रखयनादिकर्मणि विद्यामनुष्ठां वदति, ब्रह्मज्ञपः प्रखे-
 य्यामीत्येवं सम्बोधितः सन् ष्ठीं प्रखयेत्यनुजानाति, सच ब्रह्मा वेद-
 त्रयोक्तसर्वकर्माभिष्ठाः, तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुष्ठातुं सति प्रमादे
 समाधातुश्च समर्थ इति तत्त्वं । तच्च सामर्थ्याच्छन्दोगा आमनन्ति,
 एषएव यज्ञस्तस्य मनस्य वाक्च वर्त्तनी, तयोरन्यतरां मनसा संस्क-
 रोति ब्रह्मा, वाचा होताध्वर्युर्ब्रह्मातान्यतरामिति, कृत्स्नो यज्ञः
 प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसन्धेयः, वाचा च वेदत्रयोक्तमन्त्राः
 पठनीयाः; तत्र होत्रादयस्त्रयो मिलित्वा वाङ्मयं यज्ञमार्गं संस्कु-
 र्वन्ति । ब्रह्मा त्वेकएव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति,
 तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति । अथ चतुर्थपादं विदुषोति, यज्ञस्य मात्रां
 विमिमीते, एकोऽध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्ति अध्वरस्य नेतेति । अस्या-
 यमर्थः अध्वर्युनामक एव ऋत्विक् यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते
 विशेषेण निष्पादयति; मीयते निर्मायत इति मात्रां स्वरूपं तन्नि-
 ष्पादकत्वञ्चाध्वर्युर्नामनिर्वचनादवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र ह्यन्दस्या
 प्रकृत्या लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वर्युरितिनाम सम्पादनीयं । अध्वरं
 युनक्तीत्यवयवार्थः, अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थ इति

एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युर्वेदस्य यागनिष्पादकद्योतकं निर्वचनं यास्त्रो
 दर्शयति, मन्त्रामननात् कृन्दांसि ह्यादनात्, स्तोमः स्तवनात्, यजुर्य-
 जनादिति, एवं सति अध्वर्युसम्बन्धियजुर्वेदनिष्पन्नं यज्ञशरीरमुप-
 जीष्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवौ इतरेण वेदद्वयेन पूर्यत इत्यु-
 पजीष्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं, तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाश्रित-
 त्वादुभयोर्मध्ये प्रथममृगव्याख्यानं युक्तमित्युगवेद इदानीं व्याख्यायते ।
 ननु वेद एव तावन्नास्ति कुतस्तदवान्तरविशेषात् ऋग्वेदस्तथाहि कोऽयं
 वेदो नाम नहि तत्र लक्षणं प्रमाणं वास्ति, नच तदुभयव्यतिरेकेण
 क्विचिदस्तु सिध्यति, लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां
 मतं । तत्र प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वन्तिमो वेद इति तस्मि-
 न्त्वमिति चेन्न, मन्वादिस्मृतिव्यतिव्याप्तेः । समयसंज्ञासंज्ञिसङ्केतस-
 मयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तास्त्रपि
 सङ्गावात्, अपौरुषेयत्वे सतीतिविशेषणाददोष इतिचेत्, न, वेद-
 स्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीरधारिनिर्मितत्वा-
 भावादपौरुषेयत्वमितिचेत्, न, सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिभिः

परमेश्वरस्य शरीरित्वात् कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभाव-
 मात्रेण पौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत्, न, जीवविशेषैरभिवाच्या-
 दित्वैर्वेदानामुत्पादितत्वात् ऋग्वेद एवाग्रेरजायत, यजुर्वेदो वायोः,
 सामवेद आदित्यादिति श्रुतेः ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्माद्यत्वं
 द्रष्टव्यं । मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत्, न, ईदृशो मन्त्र
 ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयो रद्याप्यनिर्णीतत्वात्, तस्मान्नास्ति किञ्चिद्देस्य
 लक्षणं, नापि तत्सङ्गावे प्रमाणं पश्यामः । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि,
 यजुर्वेदं, सामवेदमाधर्व्यञ्जस्रुर्धमत्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्, न,
 तस्यापि वाक्यस्य वेदान्तःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसङ्गात्, न खलु निपुञ्जो-
 ऽपि स्वस्वन्धारोऽपि प्रभवेदिति । वेद एव द्विजातीनां मिश्रेयसकरः
 पर इत्यादि स्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्, न, तस्याप्युक्तश्रुतिमूलकत्वेन
 निरास्तत्वात्. प्रत्यक्षादिकं शङ्कितुमप्ययोग्यं, वेदविषया लोकप्रसिद्धिः
 सार्वजनीनापि नीलम्रभ इत्यादिवद्भ्रान्ता, तस्मान्नास्त्यप्रमाणरहि-
 तस्य वेदस्य सङ्गावो नाङ्गीकर्तुं शक्यत इति पूर्वपक्षः । अपोष्यते, मन्त्र-
 ब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं, अतएवापस्तम्बो यज्ञपरिभाषायामे-
 वाह, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदानामधेयमिति, तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्ठाभिर्से-
 व्यते । अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभि विवक्षितं,
 तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । प्रमाणान्यपि यथोक्ताणि श्रुतिश्रु त
 लोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसङ्गावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां
 स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचन्द्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं, तथा मनु-
 ष्यादीनां स्वस्वन्धारोऽसम्भवेऽप्यकुण्ठितशक्तेर्वेदस्योत्तरवस्तुप्रतिपाद-
 कत्ववत् स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अतएव सम्भूतविदोऽकुण्ठिता-
 शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति, घोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूर्यांश्व-
 दितं विप्रलक्षित्वेवं विजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति; तथा
 सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेः प्रामाण्यं दुर्बलं,
 तस्मान्नास्त्यप्रमाणसिद्धौ वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोऽपि शक्यत
 इति स्थितं । नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित् पदार्थलक्षणापि वासौ
 व्याख्येय * इति, अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । नहि वेदःप्रमाणं तल्लक्ष-
 नस्य तत्र दुःसम्पादत्वात्, तथाहि सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति
 केचिल्लक्षणाभाजः । अपरे तु नधिगतार्थगतं प्रमाणमित्याचक्षते । नचै-

* व्याख्यानमर्चतीतिपाठः । (का ४) ।

तदुभयं वेदे सम्भवति, मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदः । तत्र मन्त्राः
 केचिदबोधकाः, अम्यक्सात इन्द्रऋषिरित्येको मन्त्रः । यादृशिसन्ध-
 यितमपस्ययाविददित्यन्यः । इत्येव जर्भरी तुर्फरीतु इत्यपरः । आया-
 न्तमन्यस्तूपुनप्रभुमेत्यादय उदाहार्याः । नक्षत्रैर्मन्त्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबु-
 ध्यते । एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति, तदा तत्साम्यकत्वं तदीयसाधनत्वञ्च
 दुरापेतं, अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदिति मन्त्रस्य बोधकत्वेऽपि,
 स्यात्पूर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत् * सन्देहबोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यं ।
 आघधे त्रायस्त्रैर्नमिति मन्त्रो दर्भविषयः । स्वधिते मैत्रं द्विसीरिति
 क्षुरविषयः । इत्येतौ प्रावाण इति पाषाणविषयः । एतेष्वचेतनानां
 दर्भक्षुरपाषाणानां चेतनवत् सम्बोधनं श्रूयते । ततो द्वौ चन्द्रमसा-
 वितिवाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं । एक एव रज्जो न द्विती-
 योऽवतस्ये, सहस्राणि सहस्रशो ये रज्जा अधिभूम्यामित्यनयोस्तु
 मन्त्रयोर्थावज्जीवमहं मौनीतिवाक्यवद्वाघातबोधकत्वादप्रामाण्यं ।
 आप उन्दन्विति मन्त्रो यजमानस्य क्षौरकाले जलेन शिरसः क्षौदनं
 * श्रूयते । शुभिके शिर आरोह शोभयन्ती मुखं ममेति मन्त्राविवाहकालं
 मङ्गलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकाया वरवधोः शिरस्यवस्थानं
 ब्रूते, तयोश्च मन्त्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादित्वादनधिगतार्थगन्तृत्वं
 नास्ति, तस्मान्मन्त्रभागो न प्रमाणं । अत्रोच्यते, अथगादिमन्त्राणामर्था
 यास्त्रेण निरुक्तग्रन्थेऽवबोधितः, तत्परिचयरहितानामनवबोधो न
 मन्त्राणां दोषमावहति । अतएवात्रलोकन्यायमुदाहरन्ति, नैध स्याजो-
 रपराधो † येनैनमन्यः पश्यति, पुरुषापराधः सम्भवतीति । अधःस्विदा-
 सीदित्यादिमन्त्रश्च न सन्देहप्रबोधनाय प्रवृत्तः किन्तु हि जगत्कारणस्य
 परवस्तुनोऽतिगम्भीरत्वं निश्चिंतुमेव प्रवृत्तः, तदर्थमेव हि गुरुशास्त्रसम्बदा-
 यरहितैर्दुर्बोधकत्वमधःस्विदित्यनयावचोभङ्गोपन्यस्यति । स एवाभिप्राय
 उपरितनेषु को अद्वा वेदेत्यादिमन्त्रेषु स्पष्टीकृतः, आघधादिमन्त्रेष्वपि
 चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतास्तनतेननाम्ना सम्बोध्यन्ते । ताश्च देवता
 भगवता वादरायणेन अभिमानित्यपदेशस्त्विति सूत्रे सूत्रिताः । एक-
 स्यापि रज्जस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्त्तिर्स्त्रीकारान्नास्ति परस्परव्याघातः ।
 जलादिद्रव्येण शिरःक्षौदनादर्लोकसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रह

* मन्दिषार्थ इति का. सं. प. पाठः । । यदनमन्यः इति का. सं. पाठः ।

† प्रुत इति का. सं. पाठः ।

स्याप्रसिद्धत्वात्तद्गोधकत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वं, ततो नक्षत्रसम्भवादस्ति मन्त्रभागस्य प्रामाण्यं । एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जैमिनिर्मन्त्राधिकरणे मन्त्राणां विवक्षितार्थमसूत्रयत् । तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः, तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति, तदर्थाशास्त्रादिति । यस्यार्थस्याभिधाने समर्था मन्त्रः सएवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थाशास्त्रं तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्था मन्त्र इत्यवगम्यते, तथाहि उरुपथस्तेतिमन्त्रेण पुरोडाशप्रथममभिधीयते, पुरोडाशःप्रथयतीति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते, तथा सति मन्त्रश्चैव प्रतीतत्वात् तदर्थावधानाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं स्यात्, मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोग-वधानाय ब्राह्मणमुपयुक्तं, तस्मान्मन्त्रा उच्चारणेनैवानुष्ठान उपकुर्वन्ति । ननु उच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टप्रयोजनं परिकल्प्येत, अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्यते, तस्माद्ब्राह्मणस्यानुपयुक्तत्वमभ्युपेत्यापि मन्त्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशङ्क्य, उत्तरं सूत्रयति, वाक्यनियमादिति । अधिमूर्द्धादिवः ककुदित्वेवमेव वाक्यं पठितव्यमिति मन्त्रे नियम उपलभ्यते, अर्थप्रत्यायनम् मूर्द्धाभिरित्वेवं श्रुतक्रमपाठेऽपि भवत्येव, तस्मान्नियतपाठक्रम साफल्ययोच्चारणमेव प्रयोजनं । ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मन्त्रपाठोऽर्थवोधार्थ एवेत्याशङ्क्य तत्र दीयान्तरं सूत्रयति, बुद्ध-शास्त्रादिति । अधोदधोन् प्रथयेति प्रथममन्त्रः प्रयोगकाले पश्यते, तच्चास्मिन्नप्रविहरणकालेऽधीप्रियाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धं, तस्यच बुद्धार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं, नहि सोपानत्वे पादे पुनरप्युपानहं प्रति * भवति । ननु बुद्धस्यार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणं प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मन्त्रेण स्मरणमस्त्वित्याशङ्क्यान्यं दोषं सूत्रयति, अविद्यमानवचनदिति । चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादाः हे गर्भि, सप्तहस्तासोऽस्य, त्रिधाबद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेशेतिमन्त्र आम्नायते, न खलु चतुःशृङ्गत्वाद्युपेतं किञ्चिद्यज्ञसाधनं विद्यते यन्मन्त्रपाठेनानुस्यर्थते । नन्वीदृशी काचिद्देवतास्यादित्याशङ्क्यान्यं दोषं सूत्रयति, अचेतनेऽर्थबन्धनादिति । ओषधे प्रायस्कैनं, शृङ्गेत ग्रावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितं रक्षन्प्रव-जाद्यर्थं वध्नाति, सचायुक्तः । मन्त्रभिमानिच्छपदेश इति वैयासकिशास्त्रे सूत्रितत्वात् ओषध्याद्यभिमानिचेतनादेवता अत्र विवक्षिता इत्या-

* प्रतिमंचति इति का. सं. पाठः ।

शक्य दोषान्तरं सूत्रयति अर्थविप्रतिषेधादिति । अदितिर्द्यौरदितिर्-
न्तरीक्षमिति मन्त्र आस्रायते, यदेव द्यौस्तदेवान्तरीक्षमित्ययमर्थो विप्र-
तिषिद्धः । एकएव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमप्युदा-
हर्त्तव्यं । ननु त्वमेव माताच पिता त्वमेव इत्यादिवदन्तरीक्षादिरूपत्वे
नादितिः क्लृयते ।

एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्याद्ब्रह्ममूर्तिस्वीकारोऽस्तु, ततो नार्थ-
विप्रतिषेध इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति, स्वाध्यायवदवचनादिति ।
पूर्विका नाम काचिद्योषिदवघातं करोति, तत्समीपे माशवकः स्वाध्या-
यग्रहणार्थं कदाचिदवघातमन्त्रमधीते नच तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति,
प्रति मुसकप्रहारं तस्य मन्त्रस्यापठ्यमानत्वादक्षरग्रहणायव तं मन्त्रं
अन्यांश्च मन्त्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमन्त्रो
यथा पूर्विकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते, तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ।
ननु तत्र माशवकस्यार्थं विवक्षा नास्ति, पूर्विकाप्यवबोद्धुमक्षमा, कर्मणि
त्वध्वर्यौरर्घविवक्षा विद्यते, बोधश्च सम्भवतीत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्र-
यति, अविद्येयादिति । केषाञ्चिन्मन्त्राणामर्थं ज्ञातुं न शक्यते, तद्यथा
अम्यक्सात इन्द्रश्चरिस्मै इत्येको मन्त्रः । शृण्वेव जर्भरी तुर्परितु-
इत्यप्येको मन्त्रः ।

नन्वीदृशमन्त्रार्थबोधाय निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशङ्क्य
दोषान्तरं सूत्रयति, अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यमिति । किन्ते क्वगन्ति
कीकटेऽधितिमन्त्रे कीकटो नाम जनपद आस्रातः । तथा नैचाशाखं
नाम नगरं, प्रमगन्ते नाम राजेत्येते, अर्था अनित्या आस्राताः । तथाच
सति प्राक् प्रमगन्दान्नायं मन्त्रो भूतपूर्व इति गम्यते, तदेवमेतैस्तदर्थ-
शास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति, * किन्तुषार-
णार्थत्वाददृष्टार्थ एवेति पूर्वपक्षः ।

तत्र सिद्धान्तं सूत्रयति, अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति । तुशब्देन
मन्त्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति, क्रियाकारकसम्बन्धेन प्रतीय-
मानो वाक्यार्थो लोकावेदयोरविशिष्टः, तथासति यथा लोकोऽर्थप्रत्या-
यनायैव वाक्यमुच्चार्यते, तथा वैदिके यागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं, मन्त्रेण
प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठानुं शक्यते नत्वप्रकाशितः, तस्मान्मन्त्रोच्चारणस्यार्थ-
प्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं ।

* उच्चारणादितिपाठः कां, भ ।

नन्वभिरसि नारिरसीत्यारभ्य, चैष्टुभेन त्वा कृन्दसाददुरिति मन्त्र
 आज्ञातः, तेनैव मन्त्रेण प्रतीति आभ्यादाने पुनर्ब्राह्मणे ताश्चतुर्भिर-
 भिमादत्त इति विधीयते, तदेतद्विधानं त्वत्पक्षे अर्थं स्यादित्याशङ्कोत्तरं
 सूत्रयति, गुणार्थेन पुनः श्रुतिरिति । मन्त्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे
 यत्पुनः श्रवणं, तदेतच्चतुःसङ्ख्यालक्षकगुणविधानार्थत्वेनाप्युच्यते,
 एतस्य विधानस्याभावे चतुर्थी मन्त्राणां मध्ये येन केनाप्येकेन मन्त्रेणाभि-
 रादीयते । नन्विमामष्टकग्रन्थनाम्नस्येत्याभिधानीमादत्ते इत्यत्र मन्त्र-
 सामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रश्नादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाज्ञा-
 यते, तदेतच्चन्मते अर्थमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, परिसङ्गोति । गर्हभा-
 भिधानीं नादत्त इति निषेधः परिसङ्ग्या तदर्धमिदं ब्राह्मणवाक्यं । ननु
 परिसङ्ग्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः, आदत्त इति रश्नादानलक्ष्यं स्वार्थं
 जज्ञात, निषेधलक्ष्य एव परार्थाऽस्य शब्दस्य कष्येत, रश्नात्त्वसामा-
 न्येनच प्राप्तं गर्हभरश्नायामादानं बाध्यत इति त्रयो दोषाः, मैवं, गर्ह-
 भरश्नाया अप्राप्तत्वात् । तथाहि त्वत्पक्षे प्रकरणापाठान्यथानुप-
 पन्ना मन्त्रेणादानेऽनादानं कुर्यादिति वाक्यं प्रकष्यते, तेनच वाक्येन
 मन्त्रादानयोः सम्बन्धे सति, पश्चात् किम्विधयकमादानमिति विव-
 क्षायां लिङ्गाद्ग्रन्थनामात्रस्यादानमुपेत्य गर्हभरश्नायाः प्राप्तिर्वत्ताया,
 साच न लभ्यते * इत्यत्राभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन मन्त्रादानयोः
 सम्बन्धे सति लिङ्गाद्ग्रन्थनामात्रप्राप्तमादानमत्राभिधानीमिति श्रुत्या
 विशेषो व्यवस्थाप्यते, ततो मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वात् गर्हभरश्नाया अप्रा-
 प्तत्वान्नास्ति प्राप्तबाधः, अतएव निषेधार्थो न कष्यते, विध्यर्थश्च न
 लभ्यते, तत्र कुतो † ऽत्रदोषत्रयं । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्हभरश्नाया
 निवारणमभिप्रेत्य परिसङ्गोति सूत्रितं । ननु उरुप्रथस्येति, प्रथय-
 तीति, ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्यमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, अर्थवा-
 दो वेति । वा शब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्वत्प्राथवाद्, यज्ञपतिमेव
 तत्प्रथयतीति, तेनार्थवादेन सम्बन्धाय ब्राह्मणे विधिः पश्यते । ननु
 प्रथयतीत्यनेनैव शब्देन प्रथनमनूद्य, यज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन ‡
 सम्बन्धयन्तदेव प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, मन्त्राभि-
 धानादिति । अन्वर्थ्यः पुरोडाशमुद्दिश्य मन्त्रे प्रथसेत्वेवमभिधत्ते, तस्मा-

* नं, कां पुस्तकेविसृज्य तदितिपाठः । † अनेतिपाठः उक्तपुस्तकेनास्ति ।
 ‡ जोतचं कां च ।

दभिधानादध्वर्युकर्तृकं प्रथमं प्राप्तं, यथा लोके यः कुर्विति भृते स कारयत्येव, तथात्रापि यः प्रथमेति भृते स प्रथयत्येव । यदुक्तं अग्निमुञ्जा * इति पाठक्रमनियमाददृष्टार्था मन्त्र इति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, अविबुद्धं परमिति । परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविवृद्धं, नहि वयं पाठक्रमनियमाददृष्टं निवारयामः, किन्तर्हि मन्त्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वात् नोपेक्षितव्यामित्येतावदेव ब्रूमः । ननु प्रोक्षणी रासादयेति मन्त्रो बुद्धमेवार्थमभिशास्ति, तदयुक्तं, सोपानत्कस्योपानदन्तरासम्भवादित्युक्तमिति चेत्, तस्य परिहारान्तरं सूत्रयति, सम्येधकर्मणो गर्हानुपलभः संस्कारत्वादिति । सम्येधकर्मणो गर्हात्बुद्धदेवो नोपलभ्यते बुद्धस्याप्यर्थस्य मन्त्रेणैवानुस्मरणे सति नियमादृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सङ्गावात् । यत्रोक्तं चत्वारि श्रद्धेति मन्त्रेऽसङ्गतमेवार्थमभिधत्त इति तस्योत्तरं सूत्रयति, अभिधानेऽर्थवाद इति । असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या, तद्यथा चत्वारो होत्रध्वर्युद्रावृद्धाश्चोऽस्यकर्मणः श्रद्धाणि, प्रातः सवनादयस्त्रयः पादाः, पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे, गायत्र्यादीनि सप्त हन्दांसि हस्ताः, ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रेधावन्यनं, कामान् वर्धतीति वृषभः, रोरवीति स्तोत्रश्रुतादिशब्दान् पुनः पुनः करोति, महोदेवः सोऽयं प्रौढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति, लोकेऽप्येवं गौणप्रयोगा दृश्यन्ते । चक्रवाकस्तनी, हंसदन्तावलीकाश्रवस्त्रा, श्रवाणकेशिनीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एवमेषधे त्रायस्त्र, श्रयोतयावाञ्ज इत्याद्यचेतनसम्बन्धनानि स्तुतिपरत्वेन योजनीयानि, यस्मिन् वपने षोडशरपि त्रायते, तत्र वपनकर्त्ता त्रायत इति किं वक्तव्यं, तथा यावाणोऽपि प्रातरनुवाकं श्रयवन्ति, किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यामन्त्रणाभिप्रायः । योऽप्यदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति विप्रतिषेध उक्तः तस्योत्तरं सूत्रयति, गुणादप्रतिषेधः स्यादिति । यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातेत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत्, एवमेकरुद्रदेवत्वकर्मण्येको रुद्रः, शतरुद्रदेवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोधः । यदयुक्तं स्वाध्यायमधीयानो माश्रवकः पृथिकाया अवघातं करोतीति, न प्रकाश्रयितुमिच्छतीति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, विद्यावचनमसंयोगादिति । वेदविद्याय ह्यण्कारोऽर्थस्य यद्वचनं तद्यज्ञसंयोगादुपपद्यते, नहि

* केवलं क्रमादिनि उक्तम् ।

पूर्विकाया अवघातो यच्चसंयुक्तः, नापि मातृवको यच्चमनुतिकृति,
 अतो यच्चानुपकारात् न तत्रार्थविवक्षा । यदप्युक्तं अन्यक्सातइन्द्र,
 ष्टण्वेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यादौ, अर्थस्य ज्ञानुमशक्यत्वान्नास्त्येवार्थ
 इति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, सतः परमविज्ञानमिति । विद्यमान
 एवार्थः प्रमादानस्यादिभिर्न ज्ञायते तेषां निगमनिबन्धनकारणव-
 शेन धानुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा जर्भरी तुर्फरीतू इत्ये-
 वमादीन्श्रिनोरभिधानानि, तेषु हि द्विवचनान्तत्वं लक्ष्यते, अश्रिन-
 श्चेदं सूक्तं, अश्रिनौ काममप्रा इति दर्शनात्, एतदेवाभिप्रेत्य निब-
 न्धकारो व्याचष्टे, जर्भरी भर्त्तारावित्यर्थः, तुर्फरी जन्तारावित्यर्थ,
 इत्येवमन्यक्सात इत्यादावप्युत्तरेण । यदप्युक्तं प्रमगन्दाद्यनिव्यार्थसंयोगा-
 न्मन्त्रस्यानादित्वं न स्यादिति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, उक्तान्वित्यसंयोग
 इति । प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः
 परिहृतः । तथाहि तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पारुषेयत्वं बहून्, काठक-
 काशापकमित्यादिपुरुषसम्बन्धाभिधानं हेतुं क्त्वानित्यदर्शनाच्चेति हेतु-
 न्तरं सूत्रितं । तस्यायमर्थः ववरः प्रावाहृष्टिरकामयतेत्यनित्यानां ववरा-
 दीनामर्थाणां दर्शनात्, ततः पूर्वमसत्त्वात्पारुषेयो वेद इति तस्योत्तरमेवं
 सूत्रितं, परं श्रुतिसामान्यमात्रमिति । तस्यायमर्थः । यत् काठकादिस-
 माख्यातं तत्प्रवचनमिति । यत् परं ववराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसा-
 मान्यमात्रं । ननु तत्राभिप्रेतो ववराख्यः कश्चित् पुरुषो विवक्षितः किन्तु
 ववर इति शब्दानुज्ञातिः, तथा सति ववर इति शब्दं कुर्वन् वायुरभि-
 धीयते, सच प्रावाहृष्टिः प्रकर्षेण वहनशीलः, एवमन्यत्रापि ऊहनीयं ।
 तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासम्भवात् विवक्षितार्थामन्ताः सार्थप्रकाश-
 नायैव प्रयोक्तव्याः । नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत
 इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । नन्वेतदुपोदककं किञ्चिच्छ्रौतं लिङ्गं पश्याम
 इत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवदिति । आग्नेय्याभीभ
 म्पतिष्ठेतेति श्रूयते । तस्यायमर्थः अभिर्देवता यस्या ऋचः सेयमाग्नेवी,
 तथाभीङ्गस्यानमुपतिष्ठेतेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणं अग्ने-
 नयेत्वनयापतिष्ठेतेति मन्त्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति । यदा यस्या-
 न्मृचमिः प्राधान्येन प्रतिपद्यते, तदा तस्या ऋचोऽभिर्देवता भवति,
 तथा सति आग्नेयेति देवतावाचित्वात्तान्निर्देश उपपद्यते, तस्मादय-
 नुपदेशस्तन्मन्त्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति, अतो विवक्षार्थत्वादर्थ-
 प्रत्यावगमार्थं प्रयोगकाले मन्त्रोच्चारणं । तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिङ्गा-

मारं सूत्रयति, ऊह इति । प्रकृतान्नातस्य मन्त्रस्य विद्वत्तौ समवेतार्थत्वाय तदुचितपदान्तरस्य प्रक्षेपक्षपाठ ऊहः । तद्यथा अन्वेनं माता मन्वतामनुपितानुभाताइति प्रकृतेः पशुविषयो मन्त्रपाठः, तस्य च मन्त्रस्य विद्वत्तौ पशुद्वये सति अन्वेनौ माता मन्वतामित्यूहः । पशुब-
 ऊत्वे सति अन्वेतान् माता मन्वतामित्यूहः कर्त्तव्यः । एतन्मन्त्रव्याख्यान-
 रूपं ब्राह्मणमेवमाप्नायते, न माता वर्द्धते न पितेति, तत्रेदं चिन्तनीयं,
 किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते, आहोस्त्रिच्छब्दवृद्धिरिति, एकवच-
 नान्तस्य मादृशब्दस्य, मातरावितिद्विवचनान्तत्वेन वा, मातर इति
 बहुवचनान्तत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः, न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेद्धुं
 शक्यते, वाक्यकौमारयौवनादिवयानुसारेण तदृद्धेः प्रत्यक्षत्वात्, अतः
 शब्दवृद्धिर्निषेध एव परिशिष्यते । मादृशब्दपिदृशब्दयोर्विशे-
 षाकारेण वृद्धिर्निषेधादितरस्यैनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धि-
 सूचिता भवति, तत्र यद्यर्था न विवक्ष्येत्, तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं,
 पशुबऊत्वे बहुवचनञ्च कथमस्तीति, तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः ।
 तस्मिन्नेवार्थे लिङ्गान्तरं सूत्रयति, विधिशब्दाच्चेति । मन्त्रव्याख्यानरूपो
 ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते । सचैवमाप्नायते, शतं हिमाः
 शतं वर्षाणि जीवत्वित्येवैतदाहति । तत्र शतं हिमा इत्येतद्याख्येयम-
 न्नस्य प्रतीकं, अविशिष्टन्तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानं । मन्त्रस्य विवक्षितार्-
 थत्वेतु किं नाम तात्पर्यं मन्त्रे व्याख्यायते, तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः
 प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवाच्चारयितव्याः । तत्र संयद्दृष्टौ, मन्त्रा
 उरप्रथस्तेति किमदृष्टैकहेतवः । यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भा-
 सकाः । ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः । न तद्भानस्य
 दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः । नन्वस्तु मन्त्रभागस्य प्रामाण्यं, ब्राह्मणभागस्य
 न तद्युज्यते । तथाहि द्विविधं ब्राह्मणं, विधिरर्थवादश्चेति । तथा-
 चापस्तम्बः कर्मचोदना ब्राह्मणानि, ब्राह्मणश्रेष्ठोऽर्थवाद इति । विधि-
 रपि द्विविधः, अप्रवृत्तिप्रवर्त्तकोऽज्ञातज्ञापकश्चेति । आग्न्यावैश्यावं
 पुरोडाशं निर्व्वर्षति दीक्षणीयायामित्याद्याः कर्मकाण्डगता विधयो-
 ऽप्रवृत्तप्रवर्त्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीदित्यादयो ब्रह्मका-
 ण्डगता अज्ञातज्ञापकाः । तत्र कर्मकाण्डगतानां जर्त्तिलयवाग्वावा
 जुह्याद्गवीधुकथवाग्वावेत्यादि विधीनां नास्ति प्रामाण्यं, प्रवृत्त्ययोग्य-
 त्रयविधानेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभावात्, अयोग्यत्वञ्च वाक्यश्रेष्ठे
 समाप्तात्, अनाङ्गतिर्वै जर्त्तिलाञ्च गोवीधुकाश्चेति, तत्र छारण्यति-

नामामारण्यगोधूमानाञ्चाङ्गतिद्रव्यत्वं निषिद्धं, तस्माद्वाधितो जर्तिना-
 दिविधिरप्रमाणं । एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु तत्तदनादत्तं,
 तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि चैत-
 रेयब्राह्मणे अनुदितहोमं बद्ध्वा निन्दित्वा, तस्मादुदिते होतव्य-
 मित्यसङ्गमिदितं । तैत्तिरीयाश्च तथैवामनन्ति, यदनुदिते सूर्ये
 प्रातर्जुह्यादुभयमेवाग्नेयं स्यात्, उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति, पुनरपि
 तत्रच, उदितहोमे दोषमामनन्ति । यदुदिते प्रातर्जुह्यात्, तं यथा-
 तितये षड्गतायासूर्यायावसथायाह्वयं हरन्ति तादृगेव तदिति ।
 तथैवातिरात्रे षोडशिनं ऋजातीति विधिः, नातिरात्रे षोडशिनं
 ऋजातीति निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्ठोमादिष्वपि अनुष्ठानानन्तरमेव
 स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते, नहि भोजनानन्तरं दृष्टेरनुपलभ्योऽस्ति,
 तस्मात् कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसम्पाद्यं । अत्रातत्रापक्षेषु ब्रह्मविधि-
 ष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यं । आत्मा वा इदमेक एवाग्र-
 आसीदित्यैतरेयिन आमनन्ति । असद्वा इदमग्र आसीदिति तैत्तिरीयाः,
 सौम्यं विरोधः, तस्माद्देदे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
 अन्वेव जर्तिनादिविधेरप्रामाण्यं, तदर्घस्यानुष्ठेयत्वात्, अनुष्ठेय-
 त्वयं उपरितने अजाच्छीरेण जुहोतीति वाक्ये विधीयते, तत्प्रशंसार्थ-
 मत्र जर्तिनादिक्रममूढं निन्द्यते, यथा गवामश्वानां प्रशंसार्थ-
 मपशवो वाऽन्ये गोश्याऽश्वेभ्य इति वाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनां पशुत्वं
 निन्द्यते तदत् । एवं तर्हि अजादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति, तथा
 जर्तिनादिविधिरत्र निन्द्यमानोऽपि क्वचिच्छाखान्तरे भवेत् इति चेत्,
 भवतु नाम प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्यायिनं प्रति भविष्यति, यथा
 ऋहस्यान्तरे निषिद्धमपि परान्नभोजनं आश्रमान्तरेषु प्रामाणिकं तदत्,
 अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन
 व्यवस्थापनीयौ, यथा मन्त्रेषु पाठभेदः, शाखाभेदेन व्यवस्थितत्वात् ।
 तैत्तिरीयाः वायवस्योपायवस्येति मन्त्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तु उ-
 पायवस्येत्येतं भागं नामनन्ति, प्रत्युत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनू-
 द्य निराहृतः । तथा सूक्तवाकमन्त्रे शाखान्तरपाठं निराहृत्य पाठान्तरं
 तैत्तिरीया आमनन्ति, यद्ब्रूयात् सूपावसानाः सध्यवसानाश्चेति, प्रमा-
 युक्तो यजमानः स्यादिति निराकरत्वं, सूपचरत्वा च स्वधीचरत्वा चेति
 एवं ब्रूयादिति पाठान्तरोपदेशः, तत्रानुष्ठात्पुरुषभेदेन व्यवस्था,
 तद्विधिषु द्रष्टव्यं, षोडशिन्यहनादिदूषकंत्वश्रुतमीमांसाहृत्तान्तस्यैव

तवैव शोभते, पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमे पादे षोडशभिर्ना
यद्द्वयायद्द्वयविकल्पो निर्णीतः । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
कालान्तरभाविवक्ष्यसिद्धार्थमपूर्वं निर्णीतं, तदुत्तरमीमांसायां प्रथ-
माध्यायस्य चतुर्थे पादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्ते-
रित्यस्मिन् सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुते विप्रतिपत्तिर्निराकृता ।
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादारम्भाधिकरणे त्वसद्द्वयपदशेनेति चेत्, न,
धर्मान्तरेण वाक्यशेषादिति सूत्रे, तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न
शून्यपरत्वं किन्त्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं, तथा जैमिनिस्त्रोदना
सूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणात्मिति प्रतिज्ञाय, चैत्प्रतिपत्तिकसूत्रे तत्
प्रामाण्यं समर्थयामास । व्यासोऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे वेदान्तानां
ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय, तत् समन्वयादित्यादिसूत्रैः समर्थयामास ।
तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्यैवभिन्धन्यायो दुष्परिहरः, अतो
विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं । अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता
प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास, तत् सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते, तत्र पूर्व-
पक्षं सूत्रयति, आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्य
मुच्यत इति । आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रिया-
प्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विचक्षितः स्वार्थः । ते चार्थवादा
एवमात्मानन्ते, सोऽरोदीद्यदरोदी चद्रुद्रस्य रुद्रत्वं, स आत्मनेव-
पामुदखिदत्, देवावैदेवयजनमध्यवसायदिशो न प्राजानन्निति, यस्मा-
दीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितोऽर्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्य-
मनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेण नित्यत्वं * नास्ति तथापि धर्मा-
वबोधकक्षयस्य नित्यकार्यस्याभावात्, अनित्यैः काव्यालापैः समानत्वा-
दप्रमाणात्मित्यर्थः । ननुदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठे धर्मं प्रामाण्या-
भावेऽपि स्वार्थं प्रामाण्यमस्तु, तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवदितु-
मशक्यत्वादित्याशङ्क्य, अन्येषु केषुचिदर्थवादेषु मानान्तरविरोधदर्श-
नादप्रामाण्ये सति, तद्दृष्टान्तेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यमित्य-
भिप्रेत्य सूत्रयति, शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति । शास्त्रविरोधा, दृष्टविरोधः
शास्त्रदृष्टविरोध इति त्रिविधोऽर्थवादेषूपलभ्यते । तथाहि क्लृप्तं मना
वृत्तवादिनी वागित्यत्र, श्रूयमाणं मानसं चैर्यं, वाचिकं अन्ततवचनस्य
पतिषेधशास्त्रेण निषिद्धं तस्माद्भ्रम एवामेदिवाददृशं नार्चिस्तस्माद-

* नास्मित्यं पाठो नास्ति ध.का

धिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः, तथा न चैतद्विद्मो वयं
 ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वा, इत्यत्रप्रत्यक्षविरोधः। को हि तद्वेदपद्यमुष्णि-
 क्तास्तेऽस्ति वा न वेतीत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोध इति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादि
 शास्त्रे ह्यामुष्णिकं फलं दृश्यते तस्माद्विरोधादर्धवादानामप्रामाण्यं।
 ननु सोरोदीदित्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात् क्तेन मन इत्यादीनाञ्च वि-
 रोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्धवादानां तदुभयवैलक्षण्य-
 दस्तु प्रामाण्यं, इत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, तथा फलाभावादिति। यथा
 मानान्तरविरुद्धमर्धवादवैरुक्तं। तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते,
 तथाहि गर्गत्रिरात्रं प्रकृत्य श्रूयते, शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति, दर्श-
 पौर्वासासयोर्वेदाभिर्गर्शनं प्रकृत्य श्रूयते, आस्य प्रजायां वाजी जायते
 य एवं वेदेति, नच वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे। नन्वैहिक-
 फलवाक्यानां विसम्वादादप्रामाण्येऽपि, आमुष्णिकफलवाक्यानामस्तु
 प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, अन्यानर्थक्यादिति। एवं हि श्रूयते
 पूर्वाङ्क्या सर्वाङ्गान् कामानवाप्नोति, पशुबन्धयाजी सर्वाङ्गान् लोकानभिज-
 यति, तरति मृत्युं तरति पाप्मानं, तरति ब्रह्महत्यां योऽन्वमेधेन यजते,
 य उचैनमेवं वेदेति, तत्राग्न्याधेयगतया पूर्वाङ्क्या सर्वकामप्राप्तेरन्यान्व-
 मिहोत्रादीन्युत्तरकालीनानि अनर्थकानि स्युः, तथा निरूढपशुबन्धानु-
 क्तानेन सर्वलोकाभिजयने * ज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यं, अध्ययनका-
 लीनेनैवाश्वमेधवेदेनेन ब्रह्महत्यादितरत्वात् तदनुष्ठानञ्च व्यर्थं स्यात्,
 तस्मादामुष्णिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं। ननु माभूत् फलवाक्यानां
 प्रामाण्यं, तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामाण्यमित्या-
 शङ्कोत्तरं सूत्रयति, अभागिप्रतिषेधादिति। न एथिथ्यामभिखेतथो
 नान्तरीक्षे न दिवीत्यत्रान्तरीक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति,
 तत्र चयनप्रसङ्गस्याभावात्माभूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं। ववरः प्रावा-
 ह्मिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तान्ताभिधायिनां विरोधानुपल-
 म्भादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, अनित्यसंयोगादिति।
 ववरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात्
 कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेयत्वं प्रसज्येत, किन्तुऽना सर्वथा
 नास्त्येवार्धवादानां प्रामाण्यं। वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिना विधिना
 सह प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तं सूत्रयति, विधिनात्वेक-

* जयादिति पुस्तकान्तरे (का-घ)।

वाक्चत्वात् स्तुत्ययन विधीनां स्युरिति । तु शब्देऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । वायु वै क्षीपिष्ठादेवता, इत्येवमादीनामर्थवादानां, वायुश्च श्वेतमाशभेतेत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यं । नच विधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्षेण पदान्वये सम्पूर्णं तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयं, ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकाङ्क्षता । विधिना स्तुत्यर्थेनोपयुक्ताः स्युः, स्तुत्या च प्रज्ञोभितः पुरुषन्तत्र प्रवर्तते । नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात् किमनेनैकवाक्यप्रथासेनेत्याशङ्क्य सूत्रयति, तुल्यञ्च साम्प्रदायिकमिति । अन्ध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसम्प्रदायादध्ययनं यत्तत् साम्प्रदायिकं, तच्च विधीनामर्थवादानां समानं, तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति । ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेऽनुपपत्तिरुक्त्याशङ्काह, अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यत इति । तत्र वार्तिके तत् सूत्रमध्याहृत्य त्रिधा व्याख्यातं । तां प्राप्ताश्चानुपपत्तिमिति, स्तेनं मन इत्यादौ शास्त्रविरोधार्थानुपपत्तिरप्राप्ता, प्रयोगस्यानुक्तत्वात्, प्रयोगे हि स्तेयादीनामथमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्त्तव्यमिति प्रयोग उच्यते, किन्तु स्तेयशब्दार्थ एवोच्यते, नच शब्दार्थः प्रयोगभूतस्तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव । ननु स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति यदुक्तं, तदसत्, वैयधिकरण्यात् । वेतसशाखया अथवाभिस्त्राभिं विकर्षत्यापो वै शान्ता, इत्यत्र वेतसावके विधीयते, आपश्च स्तूयन्ते, इति वैयधिकरणमित्याशङ्काह, गुणवादस्त्विति । तु शब्दे वैयधिकरणं दोषं वारयति, गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः, यथा लोके काश्मीराभिजने देवदत्तः काश्मीरदेशेऽस्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते, एवमत्रापि, अद्भ्यो जाते वेतसावके, अशु स्तुतासु स्तुते एव भवतः, शान्ताभ्योऽद्भ्यो जातत्वात्, वेतसावके स्वयमपि शान्ते सत्त्वा यजमानस्यानिष्टं श्रमयतः, इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रूपत्वाद्भ्रजतदाने ऋद्धेऽपि रोदनप्रसङ्गात् वर्द्धिधि रजतं न देयमिति तन्निधेयेन विधेयेनाथवादस्यैकवाक्यत्वात्, तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः, तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते । यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यन्तमसत्, तथापि यथोक्तरीत्या विधेयस्त्वितिः सम्पद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात् स एतं प्राजापत्यं अजं

तूपरमालभेतेत्ययं विधिः प्रजापति वपोत्खेदेन स्तूयते, यस्मात् प्रजा-
पतिः स्ववपामप्युत्खिद्यामौ प्रहृत्य, ततो जातं तूपरमजमात्मार्यमा-
लभ्य प्रजाः पशून् लब्धवान्, तस्मात् प्रजादिसम्पादकोऽयं तूपरमिति
तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः। आदित्यः प्रायणीयस्वरित्येष विधिः,
दिशो न प्राजानन्नित्यनेन दिङ्मोहः स्तूयते, यदि यमदितिर्देवता
दिङ्मोहमप्यपनीय दिग्विशेषं प्रापयति, तथा बद्धविधकर्मसमुदाय-
रूपे सोमयागेऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति, किमु वक्तव्यमित्येव-
मदितिर्देवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः। स्वकीयवपोत्खेदो,
देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिङ्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा, सर्वथापि
क्षतिपरत्वमप्युपगच्छतामस्माकं न किञ्चित् क्षीयते, * शिखाते वद्धते
वत्सु गुडुर्चो अद्भ्यापिनेत्यादावेव विद्यमानेनाप्यर्थेन लोकस्तुतिदर्श-
नात्। अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं, स्तेनं
मनोऽनृतवादिनी वागिति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, रूपात् प्रायादिति।
हिरण्यं हस्ते भवति, अथ गृह्णातीत्येवं विधं स्तोतुमयमर्थवाद उच्यते।
यथा लोके किञ्चिन्ना देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां
स्तोतुमेवौदासीन्यमृषावुपन्यस्यते, नतु पूज्यत्वमेषैर्वारयितुं, एवम-
त्रापि हस्ते हिरण्यप्रहसं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं, वाचामनृत-
वादिनीत्वोपन्यस्यते, तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः, यथा स्तेनाः
प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्रगुणः, प्रायेण वागनृतं
वक्षति प्रायिकत्वं तत्र गुणः, हस्तस्तु न प्रच्छन्नः, नाप्यनृतबद्धलः, अतो
हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते। यद्यपि दृष्टविरोधाय धूम
एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्याद्युदाहृतं, तत्रोत्तरं सूत्रयति, दूरभूयस्ता-
दिति। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति, सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति, एतौ विधी स्तोतुं सोऽर्धवादः,
यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते, तस्मात् सूर्यमन्त्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः, यस्मा-
द्वात्रावर्चिरेव दृश्यते, तस्मादग्निमन्त्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः, सूर्यमन्त्रश्च
दिवा, इत्येवं तयोर्मन्त्रयोः क्षतिः, धूमाग्निर्दूरदर्शोपन्यासस्तु दूर-
भूयस्त्वगुणनिमित्तः, भूयसि हि दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विसृष्टं
दृश्यन्ते, किन्तु दृग्मसादृश्येन तेषां दर्शनाभास एव, तदत्रापि, यदा-
प्यन्यद्दृष्टविरोधायैवोदाहृतं, नचैतद्विदो वयं प्राक्षणा वा स्तोत्रा-

* होमदक्षिणाः का-भ।

क्षणावेति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, स्वप्नपराधात् कर्तुंश्च पुत्रदर्शनादिति ।
 प्रवरे प्रब्रयमाणे ब्रूयात्, देवाः पितर इत्यस्य विधेस्तावकोऽयमर्थवादः ।
 यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादिमन्त्रेण प्रवरमनुमन्त्रयेत्, तदा-
 नोमन्त्राक्षयोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमन्त्रणस्य स्तुतिः । नचैतद्विद्म
 इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते, यत्र स्त्रियोऽपराधो
 भवति, तत्र कर्तुंरुत्यादयितुर्जारस्यापि पुत्रो दृश्यते, अतः पत्युपप-
 त्योरुभयोः पुत्रदर्शनात् स्वकीयं जन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानं, यनेनाभि-
 प्रायेण प्रयुक्तत्वान्नास्ति तत्र दृष्टविरोधः, नहि तत्र दृश्यमानं स्वब्रा-
 ह्मण्यमपवदितुं न चैतद्विद्म इत्युपन्यस्तं, यदपि शास्त्रीयदर्शनविरो-
 धायोदाहृतं, को हि तद्देव यदमुंस्त्रोकोऽस्ति वा न वेति, तत्रोत्तरं
 सूत्रयति, आकालिकेऽपि । दिक्ष्वती काशान् करोतीति प्राचीनवं-
 शस्य द्वारविधिः, तस्य श्रेष्ठोऽयं को हि तद्देवेति । धूमाद्युपद्रवपरि-
 हारणेन प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते, स्वर्गप्राप्तिरूपन्तु फलमाका-
 लिकं विप्रकृतकालीनं न त्विदानीन्तनमित्यर्थः, तस्येष्वा तस्य प्राप्ति-
 मिच्छा सा च, को हि तद्देवेत्यनिश्चयोपन्यासे कारणं, यथा भाविका-
 लीनः पौत्रप्रपौत्रादिवृत्तान्तो निश्चेतुं न शक्यते, तद्वत् स्वर्गप्राप्तिर्हि
 भाविनीति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः, धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वा-
 न्निश्चित इत्यभिप्रायः । यद्यप्यन्यदृष्टविरोधायोदाहृतं शोभतेऽस्य
 मुखं य एवं वेदेति, तत्रोत्तरं सूत्रयति, विद्याप्रशंसेति । सोऽयं गर्ग-
 त्विरात्रविधेःश्रेष्ठः, तद्विषयकत्वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठान-
 मिति स्तूयते, यथा कस्यचित् कार्याभरणदिना मुखं शोभितं भवति,
 एवं वेदितुरुत्साहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव लोकैरुद्धीच्यते,
 अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यद्यप्यन्यदृष्टविरो-
 धायोदाहृतं आस्य प्रजायां वाजो जायते य एवं वेदेति । सोऽपि
 वेदानुमन्त्रणविधेः श्रेष्ठः, अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योज-
 नीया, वेदितुः पुत्रः पित्राश्चैतया स्वयमपि विद्वान् भवति, ततः
 प्रतिग्रहेणान्नं प्राप्नोति, तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजो जायत इत्युक्तं
 यद्यप्यन्यानर्घकायोदाहृतं पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोतीति, तत्रो-
 त्तरं सूत्रयति, सर्वत्वमाधिकारिकमिति । पूर्णाहुतिं जुहुयादि-
 त्यस्य विधेः श्रेष्ठोऽयं, सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात् प्रशस्तेयमाहुतिरिति

* भाविकाज्ञानतपाठः, कां थं । * शिष्यैः कां-थं ।

स्तूयते, यथा सर्व्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्व्वत्वं स्वप्नहागत-
 ब्राह्मणविषयं, एवं पूर्णाञ्जत्या कर्मसाङ्गतत्वं यत्फलं तस्मिन्नधिकार-
 प्रस्तावे सम्भावितं तद्विषयमेव सर्व्वत्वं द्रष्टव्यं, पूर्णाञ्जतेरभावे सत्याधा-
 नरूपं कर्माङ्गं विकलं भवति, तच्च वैकल्यं पूर्णाञ्जत्या समाधीयत इत्येकः
 कामः, तस्मिन् समाहिते सत्याहवनीयाद्यप्रयोऽभिष्टोत्रादिकर्मसु
 योग्या भवन्तीत्ययमर्थः कामः, तैश्च कर्मभित्तत्फलं प्राप्यत इति
 कामान्तरं, ईदृशी सर्व्वकामावातिराज्यन्तरेष्वपि इति चेत्, विद्यतां
 नाम किन्नश्चिन्नं, न खल्वेतावता पूर्णाञ्जतिस्तुतेः काचिद्वातिरस्ति । ननु
 पूर्णाञ्जतेरङ्गभावत्वात् तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन स्थावकत्वं भवतु,
 ब्रह्मसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् तदीयफलश्रुतेरर्थवाद इति सूत्रेण
 निर्णीतत्वात् पशुबन्धवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात् सर्व्वलोकामिजयस्य
 मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्व्वारमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, फलस्य कर्म-
 निष्पत्तेः, तेषां लोकवत् परिमाद्यतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति ।
 एथित्यन्तरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकामिजयरूपं फलं पशुबन्धकर्मणा
 निष्पद्यते, तेषाञ्च एथियादीनां फलानां कर्मान्तरेण परिमाद्याधिक्यं,
 सारवत्त्वं वा सम्पद्यते, ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं,
 लोकवदित्यत्रार्थे दृष्टान्तः, यथा लोके निष्कले खारीपरिमितत्रीहीन्
 विक्रीय निष्कान्तरेण पुनः क्रये सति परिमाद्याधिक्यं भवति, यथा
 वा निष्कले वस्त्रमात्रं लभ्यते, निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं, यथा
 भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मान्तरेण द्रष्टव्यं, ब्रह्महत्याया अपि
 मानस्यान्वत्प्राया वेदनमात्रेण तरुणं, कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति
 नास्त्यानर्थक्यं । योऽपि नान्तरिक्षे न दिवीत्यप्रसङ्गप्रतिषेध उदाहृतः,
 तथा ववरः प्रावाह्निरित्यनित्यसंयोग उदाहृतः, तत्रोभयत्रोत्तरं
 सूत्रदति, अन्ययोर्यथोक्तमिति । अन्ययोरनयोऽदाहरणयोरुत्तरं
 पूर्वेऽक्तमेव द्रष्टव्यं, अन्तरिक्षादौ चयननिन्दारूपेऽर्थावादे हिरण्यं
 मिधाय चेतथमित्यस्य विधेः शेषः, अतोऽत्र स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि-
 त्युक्तमेवोत्तरं, अन्तरिक्षे चयनप्रसङ्गभावात्तन्निन्दा नित्यानुवादेऽस्तु,
 तेनापि विधिः स्तोतुं * न शक्यते, नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः
 द्योपिष्ठत्वेन, पशुविशेषस्य स्तुतत्वात् । ववरः प्रावाह्निरिन्द्रामयते
 तत्रापि ववरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो * न विवक्षितः,

* नेति नास्ति कां-धं । * मनुष्य इति नास्ति पं-कां-धं ।

किन्तु ववरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वचनश्रीजो वायुर्थवहारदशायां
 नित्य एवार्थो विवक्षित, इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यान्तिर्माधिकरणे प्रोक्तं,
 तस्मात् सम्भावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं,
 तत्र सङ्गहश्लोकाः, वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता, न विधेये-
 ऽस्ति धर्मं किं किं वासां तत्र विद्यते । विध्यर्थवादशब्दानां मिथो-
 पेक्षापरिहृत्यात्, नास्त्येकवाक्यता धर्मं प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः । विध्य-
 र्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यं पुरुषार्थयोः । तैकैकवाक्यतस्तस्माद्वादानां
 धर्ममानतेति, तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मन्त्रविध्यर्थवादभाग-
 नामप्रामाण्यकारणाभावाद्गोचकानान्तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्वङ्गीका-
 रात् कृत्वस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं । नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेय-
 त्वेन त्रिप्रकल्मभकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात्, पौरुषेयत्वञ्च प्रथमपादे
 पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास, वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्येति ।
 एके वादिनो वेदान् प्रति सन्निकर्षं मन्यन्ते, काजिदासादिभिर्निर्मि-
 ताणां रघुवंशादिग्रन्थानां समुच्चयार्थस्वकारः, ते ह्यत्र दृष्टान्ततया
 समुचीयन्ते । यथा रघुवंशादय इदानीन्तनाः, तथा वेदा अपि । ननु
 वेदा अनादयः, अतएव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते, वैयासिकं
 भारतं, वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासा-
 दय आख्यायन्ते, तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं, तत्तद्देशाखा-
 कर्तृत्वेन काठकादिना समाख्यातत्वाद्देदाः पौरुषेयाः, ननु नित्याना-
 मेव सतां वेदानामुपाध्यायवत् सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमा-
 ख्यास्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति, अनित्यदर्शनाच्चेति । अनित्या
 जननमरणवन्तो ववरादयो वेदार्थे श्रूयन्ते, ववरः प्रावाहृषि-
 कामयत । कुसुर्विन्दोद्बोहालकिरकामयतेति, तथा सति ववरादिभ्यः
 पूर्वमभावादनित्या वेदाः, विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्,
 काजिदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानसमुच्चयार्थस्वकारः, सिद्धान्तं सूत्र-
 यति, उक्तान्तु शब्दपूर्वत्वमिति । तु शब्दे वेदानामनित्यत्वं वार-
 यति, शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राची-
 नैरेव सूत्रैरुक्तं, औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति । अस्मिन्
 सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभय
 सम्बन्धानाञ्च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकर-
 णाभ्यामुपपादितत्वात्, का तर्हि काठकाद्याख्याधिकाया गतिरित्या
 शङ्क्य, सम्प्रदायप्रवर्तनात् नेयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूत्रयति, आख्या

यप्रवचनादिति । अन्वयमाख्यायिकाया गतिः, ततः परं ववराद्य-
 नित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, परं
 श्रुतसामान्यमात्रमिति । यत्परं ववरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव,
 ननु मनुष्यो ववरनामकोऽत्र विवक्षितः ववरध्नियुक्तस्य प्रवृत्तस्य भा-
 वस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् । ननु वेदे क्वचिदेवं श्रूयते, वनस्पतयः
 सत्रमामत, सर्पाः सत्रमासतेति, तत्र वनस्पतोनामघेतनत्वात् सर्पा-
 ङ्गाश्चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वान्न * तदनुष्ठानं सम्भवति, अतो जर-
 द्गवे गायति, मद्रकाङ्गीत्याद्युन्मत्तबालवाक्यसदृशत्वात् केनचित् कृते
 वेद इत्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति, कृते चाविनियोगः स्यात् कर्मणः सम-
 त्वादिति । यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत, तदानीं
 कृते तस्मिन् वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात्,
 साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण चातुमशक्यत्वात्, श्रूयते तु विनियोगः
 ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति, न चैतदुन्मत्तवाक्यसदृशं, लौकिका-
 नित्यविधिवाक्यवत्, भाष्यकरण, इतिकर्तव्यतारूपैस्त्रिभिरंशैरपेताया
 भावनाया अवगमात्, लोके हि ब्राह्मणान् भोजयेदिति विधौ, किं
 केन कथमित्याकाङ्क्षायां ढितिमुद्दिश्यौदनेन द्रव्येण शास्त्रपादिपरिवेष-
 प्रकारेणेति यथोच्यते, ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन
 द्रव्येण दीक्षणीयाद्यङ्गोक्तप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति,
 वनस्पत्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं, तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमा-
 दिना समत्वात् । यत् परोहि शब्दः सशब्दार्थं इति न्यायविद आहुः,
 ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यं, वनस्पत्यादि-
 सत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात् प्रशंसायां तात्पर्यं, सा चाविद्यमानेनापि
 कर्तुं शक्यते, अचेतना अविदांसोऽपि सत्रमनुष्ठितवन्तःतत् किं पुन-
 रचेतना विदांसो ब्राह्मणा, इति सत्रस्तुतिश्चकार, पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्य-
 त्वहेतोः कर्तृनुपलम्भेन पराहतिं समुच्चिनोति, तस्मान्नास्ति वेदस्य
 पौरुषेयत्वम् । अत्रैतो सङ्गहस्योक्तौ पौरुषेयं नवा वेदवाक्यं स्यात्
 पौरुषेयता । काठकादिसमाख्यानाहाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् । समा-
 ख्यानं प्रवचनाहाक्यत्वन्तु पराहृतं । तत्कर्तृनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौ-
 रुषेयता । ननु भगवता वादशयणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितं,
 शास्त्रयोनित्वादिति । ऋग्वेदादिशास्त्रकारत्वात् ब्रह्म सर्वत्रमिति

* मन्वानुष्ठानमिति का.भं।

सूत्रार्थः, वाङ्, नहि तावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभा-
 वात् । इदंशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नि-
 त्यत्वं वादरायणेनैव वेदनित्यताधिकरणे सूत्रितं, अतएव च नित्यत्व-
 मिति । श्रुतिः स्मृतिश्चात्र भवतः, वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिः, अना-
 दिनिधना नित्या वागृत्तृष्टा खम्भुवेति स्मृतिः, तस्मात् कर्तृत्वदोष-
 शङ्काया अनुदयान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ।
 ननु मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य प्रामाण्यं न युक्तं, तयोः स्वरूपस्य
 निर्गतुमशक्यत्वात्, मैवं, द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमाद्यमयो-
 रधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति, अहे वुधियमन्नं
 म इति मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति अस्ति, वास्य नास्येतदव्याख्यादेरवार-
 खात् नास्येतियाप्तैरस्येतदव्याख्यादेरवारखात्, अत्र याज्ञिकानां
 समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं । तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयु-
 ज्यते । आधान इदमाप्तायते, अहे वुधिय मन्नं मे गोपायेति, तत्र
 मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति, अथास्येतियाप्तोर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहि-
 तार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते, वसन्ताय कपिपुत्रानानाजभेतेत्यस्य
 मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः ।
 एवमसिपदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र इत्यादि लक्षणानां पर-
 स्परमव्याप्तिरिति चेत्, मैवं, याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् ।
 तत्र समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उरप्रथ
 खेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः, अभिमीने पुरोहितमित्यादयः कृतिरूपाः ।
 इषेत्वेत्यादयन्त्वान्ताः । अथ आयाहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः ।
 अग्नोदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः । अधःखिदासीदुपरिखिदासी-
 दित्यादयो विचाररूपाः । अग्ने अन्वात्यम्बिकेनमानयति कश्चनेत्यादयः
 परिदेवनरूपाः । एच्छामि त्वा परमन्तं एधिया, इत्यादयः प्रथरूपाः ।
 वेदिमाङ्गः परमन्तं एधिया, इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्थं ।
 इदंशेऽन्यविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्म्मो,
 ऽस्ति यस्य लक्षणमुच्यते, लक्षणस्योपयोगः पूर्वार्थाद्यर्थैर्दर्शितः । ऋष-
 योऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति एथक्त्वशः । लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं
 यान्ति विपश्चित इति, तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं
 लक्षणं अष्टमाधिकरणमारचयति, नास्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यते
 ऽथवा, नाश्रयन्त वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः । मन्त्रश्च ब्राह्मणश्चेति
 द्वौ भागौ तेन मन्त्रता, अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्ब्रह्मब्राह्मणलक्षणं चातु-

मांस्येख्विदमासायते एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्चहवींषीति, तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति, कुतो वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्य-
 भागेषु च लक्षणस्याव्याप्तित्याग्याः शोधयितुमशक्यत्वात्, पूर्वोक्त
 मन्त्रभाग एकः, भागान्तराणि फानिचित् पूर्वैरुदाहर्तुं सङ्गृहीतानि
 हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संग्रयोविधिः । परक्रिया पुरा कल्पो
 व्यधारककल्पनेति । लेह्यमन्नं क्रियत इति हेतुः । तद्भो दधित्व-
 मिति निर्वचनं । अमेधा वै माघा इति निन्दा । वायुर्वै दोषिष्ठा देवता
 इति प्रशंसा । तद्वाचिकित्स्वञ्ज्वानोश्माहौषाश्मिति संग्रयः ।
 यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवतीति विधिः । माघानेव मद्यं पचतीति
 परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा अभैषुरितिपुराकल्पः । यावतोऽन्वान्
 प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वायव्यांस्त्रुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधार-
 ककल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यं । नच हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मण-
 मिति लक्षणं, मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसङ्गावात्, इन्द्वो वा मुशन्तिहीति-
 हेतुः । उदानिषुर्महीरिति, तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनं । मोघ-
 मन्नं विन्दते अग्रचेता इति निन्दा । अधिर्मुर्द्धादिव इति प्रशंसा ।
 अधः खिदासीदुपरिखिदासीदिति संग्रयः । वसन्ताय कपिप्लनाना-
 लभेतेति विधिः । स ह्यस्रमयुतं ददामीति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञ-
 मयजन्त देवा इति पुराकल्पः । * इतिकरञ्जवज्जकं ब्राह्मण-
 मितिचेत्, न, इत्यददा इत्यघजघा इत्यपठ इति ब्राह्मणो गाये-
 दित्यस्मिन् ब्राह्मणेन ग्रातये मन्त्रेऽतित्याप्तेः । इत्याहेत्यनेन वाक्ये-
 नोपनिबद्धं ब्राह्मणमितिचेत्, न, राजा चिद्यम्भगम्भक्षीत्याह,
 यो मायासं यातुधानेत्याह, १ये वा वक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्यनयो-
 र्मन्त्रयोरतित्याप्तेः, आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमितिचेन्न, यमयमीसं-
 वादस्रक्तादावतित्याप्तेः, तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति ब्रूमः,
 मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागवित्यङ्गीकारात्, मन्त्रलक्षणस्य पूर्व-
 मभिहितत्वात्, अवशिष्टवेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति ।
 तदेतल्लक्षणस्यैव अमिनिः सूत्रयामास, तच्चोदकेषु मन्त्राख्या शेषे
 ब्राह्मणशब्द इति । तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मन्त्र इति
 समाख्या सम्प्रदायविद्विषयवङ्गीयते, मन्त्रानधीमह इति । मन्त्रव्यति-

* अत्रविशेषावधारककल्पनाया विवरणं कर्तुंमुचितं । किन्तु आदर्शे तदभा-
 वात्तुल्लिखितं पुस्तकत्रयेष्वेवमभावः ।

रिक्ते भागे तु ब्राह्मणशब्दस्त्वैर्यवहृत इत्यर्थः । ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे
मन्त्रब्राह्मण्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायन्ते, यद्ब्राह्मणा-
नोतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरिति, मैवं, विप्र-
परिब्राजकन्यायेन ब्राह्मणायवान्तरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथग-
भिधानात् । देवासुराः संयत्ता आसन्नित्यादय इतिहासाः । इदं
वा अयेनैव किञ्चिदासीन्नद्योराशिरित्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य
स्वर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पस्तु आरुणकेतुकचयन-
प्रकरणे समाप्तायते, इति मन्वाः, कल्पोऽत ऊर्द्धं, यदि बलिं हरेदि-
त्त्वभिचयने यमगाथाभिः परिगायतीति विहिता मन्त्रविशंभा गाथाः ।
मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मान्मन्त्रब्राह्मण्यति-
रिक्तभागाभावान्मन्त्रब्राह्मणस्वरूपस्य च क्वचित्त्वात्तदुभयात्मकत्वं
वेदस्य सुस्थितं । मन्त्रावान्तरविशेषश्च तस्मिन्नेव पादे इत्यभेव
विचारितः, ऋक्सामयजुषां लक्ष साङ्ख्यादिति शङ्कते । पादोऽस्यगीतिः
प्रश्निएपाठ इत्यस्त्वसङ्करः । इदमाप्तायते, अहे बुधिय मन्त्रं मे गा-
पाय यमघयस्त्रयीविदा विदुः ऋचः सामानि यजुंधीति । चीन्
वेदान् विदन्तीति त्रिवेदः, त्रिविदां सम्बन्धिनेऽर्धतारस्त्रयीविदः
तेच यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तङ्कोपायेति योजना,
तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति कुतः, साङ्ख-
य्यस्य दुष्परिहरत्वात्, अध्यापकप्रसिद्धेषु ऋग्वेदादिषु पाठते मन्त्र
इति हि लक्षणं वक्तव्यं, तच्च सङ्कीर्णं, देवा वः सवितोऽतुनात्त्वच्छिद्रेण
पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नो
यजुषां मध्ये पठितः, नच तस्य यजुष्टमस्ति तद्ब्राह्मणे सावित्यर्चयुक्तेन
व्यवहृतत्वात् । एतत्सामगायन्नान्त इति प्रतिज्ञाय, किञ्चित् साम-
यजुर्वेदेगीतं । अक्षितमस्यच्युतमसि, प्रायं शंसितमसीति चीणि य-
जुंधि सामवेदे समाप्तातानि, तथा गीयमानस्य साम आश्रयभूता
ऋचः सामवेदे समाख्याताः तस्मान्नास्ति मन्त्रलक्षणमिति चेत् न,
पादादीनामसङ्कीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्द्धं नचोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा
ऋचाः, गीतिरूपा मन्वाः सामानि, वृत्तगीतवर्जितत्वेन प्रश्निएपाठिता
मन्त्रा यजुंधीत्युक्ते न कापि सङ्करः । तदेतत्त्रिविधं जैमिनिना सूत्र-
त्रयेण क्वचित्तं, तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादयवस्था, गीतयु सामास्या,

शेषे यजुः शब्द इति । एतमेव मन्वावान्तरविषेषमुपजीव्य वेदाना-
 म्गवेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं सम्पन्नं । तेषाञ्च वेदानां
 सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्नज्ञानसाहेजाध्ययनमुपनीतेन कर्त्तव्यं । तथाच
 याज्ञवल्कः स्मरति, वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रम-
 मिति । एकवेदपक्षेऽपि पिठपितामहादिपरम्पराप्राप्तएववेदोऽध्येतव्यः,
 इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वप्नशब्द आस्तातः । तच्चाध्ययनं न
 क्त्वायं । किन्तु नित्यं ; अतएव पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं, वेदाध्ययनं
 नित्यमनध्ययने पातादिपातित्यस्यैवमाज्ञायते । अपहृतपाप्मा स्वाध्यायो
 वेदपवित्रं वा एतत्तत् योऽनृतञ्जत्यभागो वाचि भवत्यभागो नात्रे
 तदेवाभ्युक्ता, यस्तिताज सखिविदं सखायं, न तस्य वाच्यपि भागोऽस्ति,
 यदीष्टमोत्यलकं इष्टमोति । नहि प्रवेदं सुकृतस्य पश्यामिति । तस्मात्
 स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखि-
 वत पाणयतीति सखिविदेदः ; ब्रह्मद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययन-
 मात्रेण सम्पादनं तत्पावनं, तदप्याज्ञायते, यं यं क्रतुमधीते, तेन तेनास्येष्टं
 भवत्यधेर्वायोरदित्यस्य सायुष्यं गच्छतीति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्या-
 यफलं, तथापि ग्रहणार्थाध्ययनमन्तरेण ब्रह्मयज्ञासम्भवात् तदीय-
 फलमपि सम्पद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं स्वखायं यः * पुमानध्यय-
 नमकृत्वा परित्वजति, तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति, फले भाग्यं नास्तीति ।
 किमु वक्तव्यं सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य प्रतिपादकश्चेद-
 मनश्चार्यं परनिन्दानृतकणहहेतुकां लौकिकीं वार्त्तां सर्वत्रोच्चारयतः
 स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अतएवाज्ञायते नानुध्यायानं बह्वनृशब्दान्
 वाचो विग्लापनं हि तदिति ; यद्यप्यसौ काव्यनाटकादिकं इष्टमोति, तथा-
 पि अर्थकत्वेन तच्छ्रवणं, तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि,
 योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते अमं, स जीवन्नेव श्रुद्रत्वमाशु
 गच्छति सान्वय इति, एवमन्यान्यपि बह्वनि वचनान्युदाहर्त्तव्यानि ।
 नन्वधीते वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानं, ज्ञाने सति पश्चादध्ययने
 प्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इतिचेत्, वाटं, । अतएव गुरुमतानुसारिणः,
 आचार्यकर्त्तृकादध्यापनप्रवृत्तिं मानवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन
 नम्यादयन्ति । मतान्तरानुसारिणस्तु पक्षात्कादयोऽध्ययनात् प्रागेव
 मन्वावन्दनादिविधिज्ञानवत् पित्रादिभ्योऽध्ययनविधिज्ञानं बर्त्तयन्ति ।

* पुनः का, यं ।

यद्यप्यध्यायनविधिप्रयुक्तिः, यदिवा स्वविधिप्रयुक्तिः, सर्वथाप्युपनीते-
 रध्येतस्य एव वेदः, तस्य चाध्ययनस्यादृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणान्तत्वञ्च पुरु-
 षार्थानुशासने सूत्रितं। तानि सूत्राणि तद्वृत्तिश्चोदाहरामः। अध्ययन-
 स्यादृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति, अदृष्टार्थात्वधीतिर्विहितत्वा-
 दिति। दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृ-
 ष्टार्थमवगन्तव्यं। अदृष्टविशेषो न श्रुत इतिचेत् तत्राह, दृष्टकुल्या-
 दितिदेशः स्वर्गकल्पनञ्चेति। ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययने
 ऽतिदिश्य तत्रत्यं दृष्टकुल्यादिकं रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं।
 ये त्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति, तैर्विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः। दृष्ट-
 फलयोः संस्कारप्राप्तोः सम्भवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह, अयुक्ते
 संस्कारप्राप्ती इति। संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित् क्वतौ विनियोगादर्शनात्
 प्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः। स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रमितिहेतुतया
 पुरुषार्थं इत्याशङ्क्य विषनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमन्ववदध्ययनाङ्ग-
 तया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थं प्रामाण्यमित्याह,
 अन्याङ्गं नार्थप्रमापकमिति। अध्ययनविधायकन्तु वाक्यं स्वविहिता-
 ध्ययनस्यैवाङ्गमिति कृत्वा स्वार्थं प्रामाण्यमित्याह, अध्ययनवाक्यमन-
 न्याङ्गमिति। नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावा-
 दध्येतस्य इति कर्मनाचां तव्यप्रत्ययो निरध्येतेत्यत आह, सक्तवत्
 करणपरिणाम इति। * सक्तभिर्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्
 सक्तनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमाने ऽपि होमसंस्कृतानां भस्मी-
 भूतानां सक्तनामन्यत्र विनियोगाभावात् कर्मप्रधान्यं हित्वा सक्तभि-
 र्जुहोतीति कारणपरिणामः क्षतः। एवमत्रापि कर्मभूतयोः संस्कार-
 प्राप्तोरसम्भवात्, स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्त्तव्यः।
 इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धान्तयति, दृष्टे तु
 नादृष्टमिति। किन्तुदृष्टफलमिति तदाह, दृष्टो प्राप्तसंस्काराविति।
 अक्षरप्राप्तेः परम्पराया पुरुषार्थमाह, प्राग्यार्थबोध इति, जायत
 इति शेषः। नच भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिव्यर्थ्यमिति
 शङ्कनीयं। अवघातादिवन्नियमादृष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह, विधि-
 नियत्या इति। यत्तृप्तं संस्कृतस्य विनियोगादर्शनान्न संस्कार इति
 तत्राह, संस्कारसिद्धिः क्वत्वध्ययनविधिद्वयोपादानादिति। क्रतुविधयो

* सक्तुन् धं, का।

त्रि विषयावबोधमपेक्षमाहान्तदवबोधे स्वाध्याये त्रिनियुज्यन्ते, अथ-
यनविधिश्च निमित्तपाठादित्याहृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गम-
यति, अत उभयोपादानात्तत्त्रिभिः। ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः-
सच न स्वाध्यायगतः तद्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रत्ययार्थीभूताध्यय,
नोपरक्ताया * भावनाया अपूर्वाभिधानात्, ततः कथं स्वाध्यायस्य
संस्कृतत्वमिति, तत्राह, तथ्यः कर्मवाच्यदृष्टवाचीति। तत्र तद्यप्रत्य-
यस्य कर्माभिधाधितया कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तद्यप्रत्ययार्थं प्रति-
ज्ञार्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात् स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तद्यप्रत्यये
वक्ति। अपूर्वसा धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि तदुपरक्तत्वानियमादिति
भावः। यच्चोक्तमन्याङ्गं नार्थप्रमापकमिति, तदसत्, यतो मन्माणां
स्वतन्नादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते, इह तु स्वाध्यायात्त्रितमदृष्टं, तस्य
च स्वाध्यायगतात्तरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलान्तरक-
ल्पनायोगात् प्रामाण्यस्योपलब्धकमेवादृष्टं नतु प्रतिबन्धकमित्याह, स्वत-
न्नादृष्टशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबन्ध्यत इति। सक्तन्यायेन कर्मकारक-
पाधान्ये परित्यक्ते स्वतन्नादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत आह, यथा
श्रुतोपपत्तेर्न सक्तन्याय इति। सक्तुषु गत्यभावात् श्रुतं परित्यग्याश्रुतं
कल्प्यतां नाम, नेह तद्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः। इत्यमध्ययनविधिर्दृष्टा-
र्थत्वं प्रसाध्यार्थावबोधपर्यन्ततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति, वैधमर्ष-
निर्गम्यं भट्टगुरुविधिः पुमर्थावसानादिति। सर्वत्र विधेः पुरुषार्थ-
पर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययन-
विधिप्रयुक्तं भट्टगुरुमन्यते। ननु सक्तदध्ययनादादृष्टिसहितार्थ-
निश्चयो नोपपन्न इत्याशङ्क्य, तथा सति तस्मिन् सिद्धेऽयं स्वाध्याय-
विधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह, सविचारमात्तिपे-
दिति। ननु स्वाध्यायविधेय तदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक इति
सर्वत्र नियमः। तथा सत्येतादृष्टं विचारं कथमत्राध्ययनविधिरात्ते-
ष्यतीत्यत आह, अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातादृष्टिवदिति, ग्रीहीन
बह्वन्तीत्यत्रावघातमात्रं विधेयं नतु तदादृष्टिः, तस्या अधात्वर्थत्वा-
न्नापि साविधेयोपकारिणी, अन्तरेणादृष्टिं सक्तमुपलमात्रादवघात-
सिद्धेः, तथापि तत्तुलनिष्पत्तिफलसिद्धये स विधिरादृष्टौ यद्ददाक्षेप
कदात् प्रकृतेऽप्यवगन्तव्यं। ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि

* उपरक्तापूर्वाभिधानात्, कां।

आकरणाद्यज्ञसहितवेदाध्यायिनः तदुदयसङ्गावात्, तं प्रति अर्थ-
विचारविधिं न कल्पयेदित्याशङ्कार्थावबोधपरिहारापेक्षित एव
विचार इत्याह, साङ्गाध्ययनात्तद्भावो विचारो विरोधापनुदिति ।
सिद्धान्तयति प्राप्तेस्तु गवादिवत् पुमर्थत्वाद्धिक्त्तदन्त इति । यथा
फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते, तथा फल-
वदर्थवबोधहेतोरत्तरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरत्तरप्राप्त्य-
वसानोऽवगन्तव्यः । नन्वत्तरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं
चेत्, तर्हि तद्बोधस्य मुखपुरुषार्थत्वात्, बोधान्त एव विधिः किं न स्यादि-
त्यत आह, फलवद्बोधान्तत्वे अध्ययनकार्त्तन्मिति । बोधस्य हि
फलं कर्मानुष्ठानं, तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन् ब्रह्मस्यतिसवा-
दावधिकारः, तस्य तद्वाक्यनात्राध्ययनं स्यात्, ननु राजसूयाद्यर्थवाक्या-
ध्ययनं, तत्र प्रवृत्तादिफलाभावात्, स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह, कृत्स्न
प्राप्तिर्जपर्येति । नचावबोधकत्वे विधिबोधकत्वाभावेनार्थावबोध एव
न सिद्धेदिति शङ्कनीयं, प्रमायस्य प्रमेयबोधत्वस्वाभाव्यात्, जैकिक-
काप्तवाक्यानामन्यतरैरेव * विधिबोधकत्वदर्शनादित्याह, लोकवत्तेजो
बोध इति । ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं
शक्यत्वात् सजभोऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि, प्राप्तिकाम
उपनीताद्यवर्षब्राह्मणोऽधिकारी सजभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वादु-
पेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति, सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यमानाभानयोरिति ।
बोधस्याभिहोत्रादिनिष्पन्नवदार्थस्याध्ययनात् प्राक् सन्धोपासनादि-
वत् पित्राद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः ।
अभाने कामयितुमशक्यः, ज्ञात एव विषये कामना नियमात् ननु
सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा सम्भवति, यद्वा विशेषतोऽपि
पित्राद्युपदेशादवगतं सति, औपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुन-
र्बोधकामनायुक्तैव इत्याशङ्क्यैवमप्यर्थवबोधमुद्दिश्य स्वाध्ययनविधानं न
सम्भवति, इत्याह उद्देशायागादिति । अभिहोत्रादिविशेषज्ञानानां
न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशः सम्भवति, अनन्तत्वात् सामान्या-
कारेणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यान्नतु ज्ञानविशेषः, ततो नोद्देशो
युक्तः । नन्वर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणाभावे वेदस्य स्वार्थं तात्पर्यं
न स्यादित्याशङ्क्य, उपक्रमापसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलं । अर्थवादे-

* मकारेणैव कां, ध ।

पपत्तीच लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये, उपक्रमादिलिङ्गग्रन्थं तात्पर्यं शब्द-
 बन्नादेव सिद्धतीत्याह, तात्पर्यं शब्दादिति । तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य
 शब्दोच्चारणं * अर्थं स्यादितिचेत्, न, पुरुषसम्बन्धकृतदोषाख्यप्रति-
 बन्धपरिहारार्थत्वादित्याह, उद्दिश्योच्चारणं दोषं * इति लोका इति ।
 मन्वध्ययनविधिर्बोधान्तत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्त्तत प्रयोज-
 नाभावादित्याशङ्गाह, विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत, इति
 क्रतुबोधविधयः साङ्गवेदाध्ययनादापात प्रतिपन्ना विरोधपरिहा-
 रेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमन्तरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवन्तः, तन्निर्णयाय
 क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति, अत्रविधिस्त साक्षादेव ब्रह्मविचारं
 विधत्ते । एवञ्च सति अत्रविधिः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनाञ्च
 विधेयोपकारित्वप्रयोजकत्वं, इत्युपपद्यतेतरां, अध्ययनविधिप्रयुक्तिप-
 क्षेत् तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यन्तत्वात् कलमनुष्ठानस्यापि तत्-
 प्रयुक्तौ क्रतुनिधिवैयर्थ्यमापद्यत । मन्वध्ययनविधे स्त्रैवर्णिकमात्रं
 प्रतिनित्यत्वात्तत्रयुक्तौ विचारस्यापि तस्मिन्नेत, मान्यथेतिचेत् क्रतुवि-
 चारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धेः किं वा ब्रह्मविचारस्य तत्रा-
 द्योऽस्मिन्मतेऽपि सम इत्याह, अतो नित्यक्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्येति,
 यतोऽङ्करणे प्रत्यवायश्रवणात् क्रतवस्त्रैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः ।
 द्वितीयाऽनित्य इत्याह, ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति नित्यो
 ऽनुषङ्ग इति । ननुत्तरीत्याध्ययनस्याक्षर्यद्वयान्तत्वे ऽर्थज्ञानमवि-
 दितं स्यात् मैव, वाक्यान्तरस्य तद्विधानात्, ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः
 षडङ्गो वेदोऽध्येयो ह्येयश्चति तद्विधिः, तत्र निष्कारणशब्देनाध्ययन-
 ज्ञानयोः काम्यत्वं निवार्यते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं
 शास्त्रान्तरगतं निरुक्तकारे यास्त एवमुदाजहार, अद्यापि ज्ञानप्र-
 षां भावत्यज्ञाननिन्दा च, स्यात्तरयं भारद्वाजः किलाभूदधीत्य वेदं
 न विजानाति योऽर्थः; योऽर्थञ्च इह * सकलं भद्रमश्नुते, नाकमेति
 ज्ञानविधूतपाप्मा यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शक्यते अत्राविब-
 मुष्कंधो न तद्व्यवहति कर्हिचिदिति । अस्मिन्मन्त्रद्वये योऽर्थञ्च इत्य-
 नेनैवाङ्गं न वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते, इतरैवाङ्गत्रयेण ज्ञानराहित्यं निन्द्यते ।
 यो वेदार्थं जानाति, सोऽयमिहलोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति, तथा तेन
 ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतदैहिकामुष्णिकश्च

* लोके का, भ । * दोषञ्च वैलोके, का, भ । * इत् का, भ ।

ज्ञानफलं तैत्तिरीया मन्त्रोदाहरणेन तदीयतातपर्याभिधायित्राक्ष-
 खेन च स्पष्टीचक्रः, तदेवाभ्युक्ता ये अर्वाङ्गुतवा पुराणे वेदं विदांस-
 मभितो वदन्त्यादित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अपि द्वितीयं तृतीयञ्च
 हंसमिति । यावती वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति,
 तस्माद्ब्राह्मण्ये वेदविद्भ्यो दिवेदिवे नमस्कृत्यान्नास्तीजं कीर्त्तयेदेता
 एव देवताः प्रीणातीति । वेदविद्वानर्थाभिज्ञः पुरुषः, सच द्विविधः,
 अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः,
 पुरातनकाले समुत्पन्ने व्यासादिश्च, तमेतमुभयविधं विदांसं विद्यामद-
 धनमदकुलमदीपताः पण्डितं मन्या ये पुरुषा, अभितो विद्यामु दूष-
 यन्ति, ते सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं दूषयन्ति, आदित्यापेक्षया द्वितीय-
 मपि दूषयन्ति, तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयन्ति, हन्ति, सदा
 गच्छतीति हंसो वायुः, अग्न्यादिरूपत्वं वेदविदि व्याप्तं, अग्नेर्वायो-
 रादित्यस्य सायुष्यं गच्छतीति न केवलमेतदेवतात्वं । किन्तु सर्वापि
 देवता वेदविदि निवसन्ति, तस्माद्ब्राह्मणान् वेदविदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा
 प्रतिदिनं नमस्कृत्यान्नतु तस्मिन् विद्यमानमपि दीर्घं कीर्त्तयेत् । एवं
 सति तत्तन्मन्त्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणास्तथा
 तदीयहृदयंऽवस्थिता अयं नमस्कृता तोषयति । नचैतदध्ययनस्यैव
 फलमिति शङ्कनायं, विदांसभित्वासातत्वात्, अन्यथा वेदमधीयानमि-
 त्वासायेत, तस्मात् सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोक-
 द्वयेऽपि श्रेयः प्राप्तिरुपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्यार्थं न विजानाति, सोऽयं
 पुमान् भारमेव हरति, धारयति, स्थाणुरिति दृष्टान्तः द्विन्नशाखं शुष्क-
 मूलं दत्तः स्थाणुशब्देनोच्यते ; सच यद्यन्धनार्थमुपयुज्यते नतु पुष्पफलार्थं,
 तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मत्वं न भवतीत्येतावदेव नह्यनृणानं सर्गा-
 दिफलसिद्धिर्वास्ति । किलेत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्द्योत्यते लोकेऽपि
 पाठकस्य यावन्ति धनानि पूजा च, ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते ।
 किञ्च यद्देवाश्चमाचार्याद्गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपमेव पुनः
 पुनरुच्यते, तत् कदाचिदपि न ज्वलति, स्वर्गं न प्रकाशयति, यथा
 अग्निरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककण्डं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति
 तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं नस्यात् अलौकिकं पुरुषार्थापायं वेत्य-
 नेनेति वेदशब्दनिर्वचनं, तथा चेत्तं, प्रत्यक्षेणानुमित्वावा यस्तूपायो
 न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन, तस्माद्देवस्य वेदमेति । अतो मुख्यवेद-
 त्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः । किञ्चात्र यास्तंन काचिदन्त्याप्युदा-

हता, उतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुतत्वः शृण्वन्न शृणोत्येना । उतोतस्मैतन्म
 विसृजे जायेवपत्य उग्रती सुवासा इति । अस्य पूर्वाङ्गस्य तात्पर्यं
 स एव दर्शयति, अप्येकः पश्यन्न पश्यति, वाचमपिच शृण्वन् न शृणो-
 त्वेवमित्यविद्वांसमाहार्जुमिति । अस्यार्थः, यः पुमानर्थं न वेत्ति, तं
 प्रति पूर्वार्जुन मनो ब्रूते, एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितः वेदरूपा
 वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति, एकवचनबहुवचनादिविवेकाभावे
 पाठशुद्धेरप्येवमेव कर्तुमशक्यत्वात्, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधा-
 वति, स एवेनं भूतिं गमयति, आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपधावति,
 त एवेनं भूतिं गमयन्तीत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः
 कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां
 वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतोऽन्वान् प्रतिशृण्वीयात्,
 तावतो वाचमां चतुष्कपालान्निर्व्वपेदित्यत्र व्याकरणात्त्रैक्ये प्रतिश-
 र्हीतुरितिः प्रतीयते, मीमांसायान्तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं, तस्मा-
 द्बुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति । तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति,
 अप्येकस्मै तन्म विसृज, इति स्वमात्मानं विदुमुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याह
 चमया वाचा इति । अस्यार्थः, अपि शब्दपर्याय उतशब्दः, सच पूर्वोक्ता-
 नभिज्ञानवैलक्ष्येनात्र प्रयुक्तः निपातानामनेकार्थत्वात्, यः पुमान् व्या-
 करणाद्यङ्गैः सज्ज्दार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै
 वेदः स्वकीयान्तर्गुं विसृजे, स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं, ज्ञानमित्यादिकं
 तात्पर्यव्याख्यानं वेदार्थप्रकाशनत्तमं सम्यक् ज्ञानममया तृतीयपादरू-
 पया वाचा मन्व आहेति । चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति, उपमो-
 नमया वाचा जायेवपत्य कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः
 कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति, स शृणो-
 तीति तात्पर्यार्थइत्यर्थं प्रशंसेति । अस्यार्थः उत्तमया चतुर्थपादरूपया
 वाचा तृतीयपादार्थस्यापमोच्यते, उग्रतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति ।
 यद्यप्यङ्गं शृण्वन्नवैकायां मजिनवासाः, तथापि सम्भोगकालेषु कल्या-
 णवासा भवति, तत्र हेतुः कामयमाना ऋतुकालेष्विति, यथा सपति-
 रेनां जायां साकल्यमादरयुक्तः पश्यति, किञ्च तयोक्तमर्थं हि बुद्ध्या-
 शृणोति, तथाऽयं चतुर्दशविद्यास्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थ-
 रहस्यं सम्यक् पश्यति, वेदाङ्गं धर्मं ब्रह्मरूपस्यार्थं हितबुद्ध्या-
 स्तीकरोति, सेयमङ्गवेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति । पुनरप्युत्तरं यास्मि
 उदाजहार, तस्यान्तराभूयसेनिर्वचनाय, उतत्वं सत्ये स्थिरपीतमा-

ऊर्ध्वेन हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु। अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अप-
 क्षामपुष्पामिति । अथमर्थः पूर्वादाहृताया उतत्वः पश्यन्नित्यादि-
 काया ऋचोऽनन्तरमेवास्नाता काचिदृक्, तस्य पूर्वाक्तमन्वार्थस्य भूयसे
 निर्वचनाय सम्पद्यते. तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति, कथ-
 मितिचेत्, तदुच्यते अपिचैकं चतुर्दशविद्यास्थानकृशन्नं पुरुषं वेद-
 रूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा, स्त्रैर्यथ वेदाक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः,
 अभिज्ञाः कथयन्ति, सखिविदं सखायमिति मन्त्रं वेदस्य साखित्वमुदा-
 हृतं, यदा स्वर्गलोके देवानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः,
 वाचामिना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनास्तेषु मध्ये ऽप्येनं
 वेदार्थकृशन्नं चोदयितुं न हिन्वन्ति, न केऽपि प्राप्नुवन्ति, तेन सह
 विविदितुमसमर्थत्वात्, यन्वन्यः पाठमात्रपरः, पुष्पफलरहितं वाचं
 शुश्रुवान् भवति, पूर्वकार्योक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्प, उत्तरकार्योक्तस्य
 ब्रह्मज्ञानं ज्ञानं फलं। यथा ज्ञानं पुष्पं फलस्योत्पादकं, तथा वेदानु-
 वचनादिधर्मज्ञानं धनुष्छानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छाञ्जनयति,
 तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
 नासत्वेनेति श्रुतेः। यथा च फलं तृप्तिहेतुः, तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकत्वत्व-
 हेतुः, यतः पूर्वाणन्देकबाधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकत्वा भवतीति श्रुतं।
 तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एव पुमान् अधेन्वा मायया सह
 चरति, नवप्रसूतिका क्षीरदोग्धी गौः प्रीतिहेतुत्वाद्भिनेतीति व्यु-
 पत्या धेनुरित्युच्यते. पाठमात्रपरमिति वेदरूपा वाक् धर्मब्रह्मज्ञान-
 रूपं क्षीरं न दोग्धीत्वधेनुः, अतएवासा माया फण्टरूपा ऐन्द्रजा-
 लिकनिर्मितगोसदृशगौरूपत्वात् तथा मायया सह चरन्नयं परम-
 पुरुषार्थो न लभ्यत इत्यर्थः, इत्थं यास्तेन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिन्दादाह-
 रणस्य प्रपञ्चितत्वात्। यच्च स्तूयते तद्विधीयते इति न्यायेनाध्यय-
 नवदर्थज्ञानस्यापि विधिरप्युपगन्तव्यः, किञ्च नक्षत्रचिकित्सायां प्रती-
 तिफलवाक्यं यागतद्देवतायाः समानमेवास्नायते, यथाहवा अपि-
 र्दवानामग्नादः, एवं हवा एष मनुष्याणां भवति, य एतेन हविषा
 यजते, यउचैतदेवं वेदति, अतो यागवत् फलाय स्ववेदनमपि
 विधीयते, अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः।
 ननु विद्याप्रश्नसति सूत्रं वेदनफलानां प्रश्नसारूपत्वं जामिनिना
 सूत्रितमितिचेत्, अस्तु नाम विद्यमानेनापि फलेन प्रश्नसितुं शक्यत्वात्

दर्शयागस्य पूर्वमासयागस्य * चातिपन्नस्य प्रायश्चित्तरूपां वैश्वानरेषु विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन क्षुतिः क्रियते, सुवर्गाय लोकाय दर्शपौर्णमासाविज्येते, इत्येतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसो ऽन्वपरत्वतः । यथा वस्त्रभिधायित्वात्प्रत्यभूतार्थवादता । इत्यते स्वर्गलोकाय दर्शादर्शा यथा तथा । नच भूतार्थवादत्वं पापहोका श्रुतिर्यचेति । नच वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वादुदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं, फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकावत् परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति । एतच्चास्माभिः, तरति ब्रह्मज्ञानं योऽन्वमेधेन यजते, य उच्चैनमेवं वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं । कृन्दोगाश्च केवलादनुष्ठानाद्विधानसहिते ऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति । तेनासौ कुरुते, यच्चैतदेवं वेद, यश्चन वेद, गाना तु विद्या चाविद्या च, यदेव विद्यया करोति, अद्भयोपनिषदा, तदेव वीर्यवत्तर्भनतीति । यद्यप्यङ्गावबोधोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता, तथापि न्यायः सर्वस्वपि विद्यासु समानः, कुतस्तावति वेदने तवैषा भक्तिः, इति चेत्, कुतो वा तावान् तवैषोऽत्र देवः, प्रशंसा त्वस्माभिर्भयसी दर्शिता, निन्दान्तु न क्वाप्यपनभामहे, किन्तु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणाद्भुवं जीवेन सच्च गच्छति, तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति । तथाच वाजसनेयिन आमनन्ति, ते विद्याकर्मज्ञी समत्वात्सभते पूर्वप्रश्नाच्चेति । तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि बिहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः । विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिज्ञानमन्तरेण श्रोत्रप्रवृत्त्यभावात्, विषयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः तदर्थज्ञानं प्रयोजनं, व्याख्यानव्याख्येयभावः सम्बन्धः, ज्ञानार्थो चाधिकारी । यद्यप्येतावत् प्रसिद्धं, तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात्; अतो वेदस्य तच्चतुष्टयमुच्यते, वेदेषु पूर्वोत्तरकाण्डयोः क्रमेण धर्मब्रह्मज्ञी विषयवक्तयोरनन्यत्वमभ्यत्वात् । तथाच पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं, धर्मब्रह्मज्ञी वेदैकवेद्ये इति । जैमिनीये च द्वितीये सूत्रे चोदनैव धर्मं प्रमाणं, चोदनाप्रमाणमेवेति नियमद्वयं सम्प्रदायविद्विरभिहितं, चोदनैवेत्वमुमर्धमपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतं, प्रत्यक्ष-

* चातिपाते मति (कां धं) ।

मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादिति । अनुष्ठानादूर्ध्वमत्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वान्न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति, उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यान्नेन्द्रियैरवगम्यते, अतएवादृष्टमिति सर्वैरभिधीयते, लिङ्गराहित्यान्नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिङ्गमिति चेत्, वाटं, अयमपि लिङ्गलिङ्गभावो वेदेनैवावगम्यते ; तत्सोदनेव धर्मप्रमाणं । वैयासिकस्य तृतीयक्षत्रस्य द्वितीयवर्णाके ब्रह्मणः सिद्धवन्तु-नोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं, शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्राय इति । श्रुतिश्च भवति, नावेदविष्मन्तु तं दृष्टन्तमिति । तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता, रूपलिङ्गादिराहित्यान्न मानान्तरयोग्यतेति, तस्मादनन्यलभ्यत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं, तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात् प्रयोजनं । नच तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपावसुमती राजासौ गच्छति, इत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयं, धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्तूयमानत्वात् । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मियं प्रजा उपसर्पन्ति, धर्मैश्च पापमपनुदति, धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितं, तस्माद्धर्मं परमं वदन्तीति । उद्गुडस्य राज्ञो नियामकत्वादिवदमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्व्यक्तस्यापि राजसाहाय्यवञ्जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथाच वाजसनेयिनः ऋष्टिप्रकरणे समामनन्ति, तच्छ्रेयो रूपमव्यसृजत धर्मं, तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं, यद्धर्मः, तस्माद्धर्मात् परं नास्त्यथोऽबलीयान् बलीयां समाश्रयते, धर्मैश्च यथा राजैवमिति । ब्रह्मविदाप्नोति परं, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति, तरति शोकमात्मविदित्यादिषु श्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः पुरुषार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी, सच त्रैवर्णिकः पुरुषः । स्त्रीशूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायां उपनयनाभायेनाथ्यनराहित्याद्देदेऽधिकारः प्रतिरुद्धः ; धर्मब्रह्मज्ञानन्तु पुराणादिमुखेनोपपद्यते ; तस्मात् त्रैवर्णिकपुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः, सम्बन्धन्तु वेदस्य धर्माब्रह्मभ्यां सच्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः, तदीयज्ञानेन सच्च जन्यजनकभावः, त्रैवर्णिकपुरुषैः सहापकार्योपकारकभावः, तदेवं विषयाद्यनुबन्धचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्तन्तां । अतिगभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि ; अतएव तेषामपरविद्यारूपत्वं मण्डूकापनिषदाधर्व्यगिरिका चामनन्ति, हे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म वै यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापराच, तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्तं,

इत्येव, ज्योतिषमिति । अथ परा, यया तदक्षरमधिगम्यत इति साधन-
भूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् घडङ्गसहितानां कर्मकाण्डानामपरविद्यात्वं पर-
मपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वं । वर्णस्वराद्यु-
च्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते, सा शिक्षा । तथाच तैत्तिरीया उपनि-
षदारम्भो समाप्तमिति, शिक्षां व्याख्यास्यामः, वर्णः खरः, मात्रा बर्णं,
नाम सन्तानं, इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति । वर्णाऽक्तारादिः सवाङ्गभूत-
शिक्षायाम् स्पष्टगुदीरितः, त्रिपष्टिश्चतुःपष्टिर्वा खराः स्वयम्भुवे
मताः, प्राकृते संस्कृते चापि खराः प्रोक्ताः स्वयम्भुवेत्यादिना । खर
उदात्तादिः, सोऽपि तत्रोक्तः, उदात्तस्वानुदात्तश्च खरितश्च खरास्त्रय
इति । मात्रा ऋखादिः सापि तत्रोक्ता, ऋखो दीर्घः झुत इति कालतो
नियमा अपीति । बर्णं स्थानप्रयत्नौ, तत्राद्यौ स्थानानि वर्णानामि-
त्यादिस्थानमुक्तं, अघोऽस्तृष्टाः, यत्स्वीवदित्यादिना प्रयत्न उक्तः ।
सामशब्देन साम्यमुक्तं, अतिद्रुतातिविलम्बितगीत्यादिदोषराहित्येन
माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं, गीतीशीघ्रीशिरःकम्पी तथा लिखि-
तपाठकः, अनर्घञोऽन्त्यकारश्च घञेते पाठकाधगाः । गीतीशीघ्रीशिरः-
कम्पीत्यादिनेोपासुत्वं दृष्टं, खरितमित्यादिना दोषा उक्ताः, माधुर्यमक्ष-
रव्यक्तिरित्यादिना गुणा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुखरः
धैर्यं लयसमर्थं च घञेते पाठकागुणाः, इति गुणा उक्ताः । सन्तानसहितो
वायवायाहीत्यत्रावादेशः, इन्द्राग्नी आगतमित्यत्र प्रकृतिभावः, एतच्च
व्याकरणेऽभिहितत्वात् शिक्षायागुपेक्षितं । शिक्ष्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाध-
न्तत्रोदाहृतः, मन्वेहीनः खरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तेन तमर्थमाह
स वागवक्षो यजमानं हिनन्ति, यथेन्द्रशत्रुः खरतोऽपराधादिति । इन्द्र-
शत्रुर्वर्द्धस्वेत्यस्मिन्मन् इन्द्रस्य शत्रुर्घातक इत्यस्मिन्निवदितेऽर्थे तत्पुन-
वसमासः, समासस्येति सूत्रेण समासत्वाद्गन्तोदात्तेन भवितव्यं, आयु-
दात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिखरत्वेन बड्व्रीहित्वा-
दिन्द्रो घातको यस्येति तात्पर्यार्थः सम्यक्, तस्मात् खरवर्णाद्यपराध
परिहाराय शिक्षायाम्गोऽपेक्षितः । कल्पन्वाश्रयायनापस्तम्बवेधाय-
नादिसूत्रं कल्प्यते, समर्थ्यते यागप्रयोगोऽपेक्षित व्युत्पत्तेः । मन्वाश्रयायनः
त्रिं मन्वकाण्डमनुसृत्य प्रकृतः त्रिं ब्राह्मणमनुसृत्य, नाद्यः, दर्शपूर्वमासौ
व्याख्यास्याम इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात्, महाभिमील इत्यादयो मन्वा
दर्शपूर्वमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः । न द्वितीयः, अघोऽपिबर्णमेकादशक-
पार्श्वं निर्वपति दीक्षणीयाशमित्येनं दीक्षणीयेष्टेः ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात् ।

अथोच्यते, मन्त्रकाण्डो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो, नतु यागानुष्ठान-
क्रमेण प्रवृत्तो ब्रह्मयज्ञश्चैवं * विहितः, यः स्वाध्यायमधीयीतैकामप्युधं
यजुःसामे वा तद्ब्रह्मयज्ञ इति, सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपः अग्निमील इत्या-
न्नायक्रमेणानुष्ठेयः। तथा सर्वा ऋचः, सर्वाणि यजूंषि, सर्वाणि सामानि,
वाचस्त्वामे पारिप्लवं शंसन्तीति विधीयते, तथाश्विने शस्यमाने सूर्यो
नोदियादपि सर्वादाशतवीरनुब्रूयादिति विधीयते, तथा रिच्यत
इव वा एष प्रेवरिच्यते, यो याजयति, यो वा प्रतिगृह्णाति, याजायत्वा-
प्रतिगृह्ण वा, अतश्च न त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपं
वेदपारायणं विहितमित्यादिषु कृत्वमन्त्रकाण्डविनियोगेषु सम्प्रदाय-
पारम्पर्यागतक्रम एवादरणीयः। विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां
श्रुतिनिष्ठावाक्यादिप्रमाणानुपजीयाश्चलायना दर्शयति, अतो मन्त्र-
काण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः। इत्येतेत्यादिमन्त्रास्तु कल्पानुष्ठान-
क्रमेणैवास्माता, इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः, आ-
न्नासत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः। यद्यपि ब्राह्मणे दोक्षणीयेष्टि-
रुपक्रान्ता, तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतत्वेन तदपेक्षत्वा-
दाश्वलायनस्यादौ तद्वाख्यानं युक्तं; अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन
कल्पानुष्ठानमुद्दिश्योपकरोति, तर्हि प्रबोवाजा इत्यादीनां सामिधेनीना-
मृचामेव विनियोगमाश्वलायनोऽब्रवीत् नमःप्रवक्तु इत्यादयस्त्वना-
स्माताः कुतो विनियुज्यन्त, इति चेन्नायं दोषः, श्रुतान्तरसमाम्नातानां
ब्राह्मणान्तरे सिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात्,
सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मति न्यायविदः, तस्मात्स्विच्चावत्कल्पोऽप्यप-
चित्तः। व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्धनिश्च-
यायोपयुज्यते, तथा चन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे समाहायते। वाग्वै पराथ-
य्याकृतावदत्, ते देवा इन्द्रमब्रुवन्, इमान्नावाचं व्याकुर्व्वित, सोऽब्रवी-
हरं वृणे, मघ्नं चैवैष वायवेच सह गृह्णाता इति, तस्मादेन्द्रवायवः सह
गृह्णते, तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्, तस्मादियं व्याकृता वागु-
द्यत इति। अग्निमीले पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्व्वस्मिन् काले परा-
चीसमुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती अथ्याकृता, प्रकृतिः प्रत्ययः पदं
वाक्यमित्यादिविभागरहितासीत्, तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एक-
स्मिन्नैव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमससग्रहणरूपेण तुष्टुक्तामख्ययां वाचं

मध्ये विच्छिद्य ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत्; तस्मादिव
वाक् इदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्याकृता सर्वैः पद्यत इत्यर्थः ।
तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्तिके दर्शितः,
रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि
प्रयोजनान्तराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना स्पष्टीकृतानि । लोपा-
ममवर्णविकारश्चो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यति, वेदार्थञ्चाध्य-
वस्यति; तस्माद्रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं । ऊहः खन्वपि न सर्व-
लिङ्गं सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमन्त्रा गिगदिताः, ते चावश्यं यच्चाङ्ग-
त्वेन यथायथं विपरिचययितव्याः, तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरि-
चययितुं, तस्मादध्येयं व्याकरणं । आगमः खन्वपि त्राक्षणेन नि-
कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च, प्रधानञ्च षट्सङ्गेषु व्याक-
रणं, प्रधानेषु कृतो यत्नः फलवान् भवति, लघ्वर्थञ्चाध्येयं व्याकरणं ।
दृश्यतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं शब्दाशब्दपरायणं प्रोवाच, दृश्य-
तिश्च वक्ता, इन्द्रसाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः, अन्तश्च न
जगाम, अद्य तु पुनर्यदि परमायुर्भवति, स वर्षशतं जीवति, तत्र कुतः
प्रतिपदपाठेन सकलपदागमः, कुतन्तरां प्रयोगेनासन्देहार्थं वाध्येयं
व्याकरणं । याञ्चिकाः पठन्ति, एषतीं स्थूलएषतीमाभिवाच्यी मनवाही-
मालभेतेति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि एषन्ति यस्याः सा स्थूल-
एषती, किं वा स्थूला चासौ एषती च स्थूलएषतीति, तान्नावैयाकरणः
स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासान्तोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः; अथ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो षड्भ्रीहिरिति, इमानि च भूयः शब्दानु-
शासनस्य प्रयोजनानीति । तेऽसुराः, दुष्टः शब्दः, यदधीतं, यस्तु प्रयुङ्क्ते,
आहिताभिरपशब्दं प्रयुज्य सारसतीमिष्टिं प्रायश्चित्तार्थं निर्वपेत्
प्रायश्चित्तीयामाभूमेत्यध्येयं व्याकरणं । अविदांसो विभक्तिं कुर्वन्ति, यो वा
इमां चत्वारि उतखः सक्नुमिव सारसता दशम्यां पुत्रस्य सुदेवो
असिवरुण तेऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः; तस्माद्वा-
च्येन न स्नेच्छितवै नापभाषितवै स्नेच्छे ह वा एष यदपशब्दः स्नेच्छा-
माभूमेत्यध्येयं व्याकरणं । दुष्टः शब्दः स्वरतो ह स वाग्बपराधाधिः ते
दुष्टान् शब्दान् मा प्रयुङ्क्त्वहीत्यध्येयं व्याकरणं । यदधीतमविज्ञातं
निगदेनैव शब्दते, अमरवाविव शुक्लं न्योऽननो ज्वलति कर्हिचित्, अवि-
ज्ञातमनर्धकमाध्यगोष्णीत्यध्येयं व्याकरणं । यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विप्रो-
येनशब्दान्यथावद्ययहारकाले, सोऽनन्तमाप्नोति, जयं परत्र । वाग्यो-

भवित्, दुष्यति चापशब्दैः, को वाग्योगवित् यो हि शब्दान् जानाति, अपशब्दानप्यसौ जानाति, यथैव शब्दज्ञाने धर्मः, एवमपशब्दज्ञाने ऽप्यधर्मः प्राप्नोति, अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति; भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः, एकैकस्य हि शब्दस्य बहुवोऽपभ्रंशाः, गौरित्येतस्य शब्दस्य गावो गोणी गौतेत्यवमादयः * । अवाग्योगवित्, अज्ञानं तस्य शरणं, नात्यन्ताज्ञानाय शरणं भवितुमर्हतीति । यो ह्यज्ञानं ब्राह्मणं हन्यात्, सुरां वा पिबेत्, सोऽपि मन्यं पतितः स्यात्, एवं तर्हि कः अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगवित्, ज्ञानन्तस्य शरणं, अविदांसः प्रत्यभिवादे नास्मो ये न ज्ञुतिं विदुः कामन्तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीध्विवायमर्हं वदेदिति स्त्रीवन्माभूमेत्यध्येयं व्याकरणं । विभक्तिं कुर्वन्ति, याञ्चिकाः पठन्ति, प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्त्तव्या इति । नचान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्त्या कुर्वन्ति, * तस्मादध्येयं व्याकरणं । यो वा इमां पदशः खरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति, स आर्त्विजो भवति, आर्त्विजोः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं । चत्वारिष्टकाख्योऽथस्य पादा, द्वे श्रीर्षे सप्तहस्तासो अस्य । त्रिधाबद्धो ऽथभो रोखोति मह्हादेवो मर्त्यां आविवेश । चत्वारिष्टका चत्वारिपदजातानि नामाख्याता-पसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः, त्रयः काला, द्वे श्रीर्षे सुशब्देऽपशब्दश्च, सप्तहस्तासः, सप्तविभक्तयः, त्रिधाबद्धः, त्रियु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसि च । ऽथभो वर्ध्यात् सर्व्वकामानां रोरवीति, रौतिः शब्दकर्म्मो, मह्हादेवो मर्त्यां आविवेश, महता देवेन नन्तादात्यं स्यादित्यध्येयं व्याकरणं । अथवा चत्वारिवाक्परिमिता पदानि; तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुह्या त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति, ये मनीषिणो मनस ईषिणो मनीषिणो गुह्यायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति, न चेष्टन्तं, तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति, तुरीयं हवा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते । उतत्वः पश्यन्नददर्श, वाचमुतत्वः ष्टण्यन्न ष्टणोत्येनां । उतात्वाऽङ्गं तन्वं विससे जायेव पत्य-उशती सुवासाः । अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति, ष्टण्यन्नपि न ष्टणो-त्येनां अविदांसमाहर्षन्तस्मै अन्यस्मै तन्वं विससे तन्ं विवृणुते, जायेव पत्य उशती सुवासाः, यथा जायापत्यकामयमाना सुवासाः स्वमातानं

* गोपतन्निका कां, यं । * कर्त्तुं कां, यं ।

विदुःश्रुते, एवं वाग्निदेसमात्मानं विदुःश्रुते, वाङ्मो विदुःश्रुयादित्यध्येषं
 याकरुषं । सक्तुमिव, सक्तुमिव तितउनापुनन्तो यत्र धीराममसा वाच-
 मकृत । अत्रासख्यायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ।
 सक्तः सप्तते उद्धारो भवति * कसतेर्वास्या द्विपरीतस्य विकासितो
 भवति, तित उपरि पवनं भवति, वाचमकृत वाचमकृत सख्यानि
 जानते भद्राहोषा लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि । दशम्यां पुत्रस्य, दशम्यां
 पुत्रजातस्य नाम विदध्यात्, घोषवदाद्यन्ताक्षरमभिनिष्ठान्तं * ह्यक्षर
 चतुरक्षरं वा कृतं नाम कुर्यात् । न तद्धितमिति न चान्तरेश व्याकरुषं
 अतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं, तस्मादध्येयं व्याकरुषं । सुदेवो
 अस्ति, सुदेवो अस्तिबहव यस्य ते सासिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं स्रुमै
 सुशिरामिव । सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयः, काकुदंजिज्ञा सा अस्मि-
 न्विद्यत इति काकुदं तान् सुर्मिदूना लोहप्रतिमिति, एवं सिद्धे
 शब्दार्थसम्बन्ध इत्यादिवार्तिकोक्तान्यान्यान्यपि प्रयोजनान्यनुसन्धेयानि ।
 अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते, अर्थावबोधनिरपेक्षतया पदजातं यत्रो-
 क्तान्तस्त्रिभक्तं, गौः, ग्मा, ज्मा, ज्मा, क्षमेत्यारभ्य वसवः, वाजिनः देव-
 पत्न्यो देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां समासः समासः, तस्मिन् यत्र
 पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते, एतावन्ति पृथिवीनामानि,
 एतावन्ति हिरण्यनामानि, इत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदे-
 तन्निरुक्तं त्रिकाण्डं तच्चानुक्रमगिकाभाष्ये दर्शितं । आद्यं नैघण्टुकं
 काण्डं, द्वितीयं नैगमन्तथा, तृतीयन्दैवतश्चेति समासायस्त्रिधा मतः ।
 गौराद्यपारे पर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतं । जहाद्युक्त्वञ्जीवान्तं नैगमं
 सप्त चक्षते । अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते, अग्न्यादिदेवी
 उर्जाञ्जत्यन्तः क्षितिगतो गणः । वाखादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्यदे-
 वताः, सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवतागणा इति । गवादिदेवपत्न्यन्तं
 समासाय मधीयत इति । एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां सङ्गो * यत्र
 प्रायेणोपदिश्यते, तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिंहवैज-
 यन्तीहलायुधादिषु दशनिघण्टव इति व्यवहारात्, एवमत्रापि
 पर्यायशब्दसम्बन्धपदेशादाद्युक्ताण्डस्य निघण्टुत्वं; तस्मिन् काण्डे
 त्रयोऽध्यायाः; ते प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिकपालादिद्रव्यविषयाभि

* दुर्भागो भवति कं. सं । * द्वायकारुष्याभिनिष्ठान्तं भं, कं ।

* मंयोग कं, सं ।

नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयत्रयगत * बडत्वऋत्वादिधर्मविषयाणि । निगमशब्दे वेदवाची, यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात्, तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्त्तमानानां शब्दानां चतुर्धाध्यायरूपेण द्वितीयेऽस्मिन् काण्ड उपदिष्टत्वात् । तस्य काण्डस्य नैगमत्वं । पञ्चमाध्यायरूपस्य तृतीयकाण्डस्य दैवतं विस्पष्टं, पञ्चमाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मक एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वं; तद्वाख्यानञ्च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तरयास्तस्या क्तद्भाष्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निम्नमे, तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञायोच्चावचेर्ध्वर्थेषु निपतन्तीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं, नेति प्रतिषेधार्थीयो, भाषायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीय इति, दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय इतिच, तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणेभयार्थादाहरणं चस्मिन् ग्रन्थेऽवगम्यते; एवं ग्रन्थकारेणोक्तास्तत्त्वनिर्वचनविशेषाः, तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसर एवास्माभिरुदाहरिष्यन्ते, नच निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयं; एतद्द्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषामुक्तत्वात्तदाहुतीनामाहुतित्वमिति, तमिन्द्रंसन्तमिन्द्र इत्याचक्षते इति, यदप्रथयत्, तत् एधियै एधिवीत्वमितिच । ग्रन्थकारेऽपि तत्र तत्र खोक्तनिर्वचनमूर्त्तीभूत ब्राह्मणान्युदाहरिष्यति, केषाञ्चिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति, अतएव ग्रन्थकार आह तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्ये स्वार्थसाधकञ्चेति, तस्माद्देवार्थावबोधोपयुक्तं निरुक्तं । तथा ह्यन्देशेऽप्युपयुज्यते ह्यन्देशविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात्, तस्मात् सप्तचतुरत्तराणि ह्यन्देशासि प्रातरनुवाकेऽनृच्यन्त इति ह्याम्नातं, गायत्र्युष्णिगनुष्णुप् एहती पङ्क्तित्रिष्टुप् जगतीत्येतानि सप्तह्यन्देशासि । अतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकार्यायिंशत्यक्षरोष्णिक्, एवमुत्तरोत्तराधिकानुष्टुप्वादयोऽवगन्तव्याः । अथान्यत्रापि श्रूयते गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात,

* तनु इति कां मं ।

त्रिकुम्भीराजन्यस्य, जगतीभिर्वैश्वस्येति । तत्र मगधयमगादिसाधो
 गायत्र्यादिवेकः छन्दोग्यमन्तरेण न सुविज्ञेयः । किञ्च, यो ह वा
 अविदितार्षेयच्छन्दैवतत्राह्येन मन्त्रेण याजयति, वाध्यापयति, वा,
 स्यात् वरुति गर्ते वा पत्यते प्रवामीयते पापीयान् भवति, तस्मादेतानि
 मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति श्रूयते । तस्मात्तावद्देनाय छन्दोग्य उपयु-
 ज्यते । ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेवग्रन्थेऽभिहितं, यच्चकारार्थ-
 सिद्धय इति । कालविशेषविधयः श्रूयन्ते । संवत्सरमेतद्गतं चरेत्, संव-
 त्सरं पश्यथं त्वेत्वेवमादयः संवत्सरविधयः । वसन्ते ब्राह्मणेऽभिमाद-
 धीत, ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्व आदधीतेत्याद्या ऋतु-
 विधयः । मासि मासि * एष्टान्युपयन्ति, मासि मास्यतिग्राह्या
 गृह्यन्ते, इत्याद्या मासविधयः । यं कामयेत वशीयान् स्यादिति तं पूर्वं-
 पक्षे याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः । एकाष्टकाया दीक्षेरन्, षष्ठ्यु-
 षीपौर्जमात्ते दीक्षेरन् इत्याद्यास्तित्थिविधयः । प्रातर्जुहोति, सायं
 जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादिविधयः । क्षत्तिकार्षिप्रमादधीतेत्याद्या
 मन्त्रविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते । एते-
 याश्च वेदार्थोपकारिणां षष्ठां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षायामेवमुदी-
 रितं । छन्दः पादौ तु वेदस्य, हस्तौ कल्पोऽथ पथ्यते । ज्योतिषामयमं
 चक्षुर्निबल्लं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा ब्राह्मणु वेदस्य, मुखं व्याकरणं स्मृतं ।
 तस्मात् साङ्गमधीत्वेव ब्रह्मलोके महीयत इति । षडङ्गवत् पुराणा-
 दीनामपि वेदार्थज्ञानोपयागं दृष्ट्वा विद्यास्थानत्वं याज्ञवल्क्येन स्मर्यते,
 पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां
 धर्मस्य च चतुर्दशेति । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपहृद्येदिति ।
 * विभेत्त्यल्पश्रुताद्देवो मोभयं प्रहरेदिति । अन्यत्रापि स्मर्यते ।
 ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चन्द्रनाथिकेताद्युपास्था-
 नानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासग्रन्थेषु स्पष्टी-
 कृतानि । उपनिषदुक्ताः ऋषिस्थितिकथादयो ब्राह्मवैश्ववादिपुराणेषु
 स्पष्टीकृताः । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तरादिच । वंशानुचरितं
 चेति पुराणं पञ्चकक्षमिति । ऋग्वेदेः पुराणप्रतिपाद्यतयावग-
 मात्, न्यायशास्त्रे प्रमाद्यप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तादीनां षोडशपदा-
 र्थानां निरूपणात् तदनुसारेण वेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाद्यं भवति,

* सचप्रहानि, कां भं । * विभेत्त्यल्पश्रुताद्देवो मोभयं प्रहरेदिति ।

नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोक्तरभोगांसयोर्वेदार्थोपयोगि-
 तेति स्पष्ट एव । मन्त्रत्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तस्मृतिषु वेदोक्तगन्ध्या-
 बन्दनादिविधयः प्रपञ्चिताः, तदुहवा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वोऽभिमुखाः
 सन्ध्यायां गायत्रियाभिमन्त्रिता अप्यऊर्द्धं विक्षिपन्तीत्यादिकः सन्ध्या-
 बन्दनविधिः । पञ्च वा एते महायज्ञा महान्त इति प्रतीयन्त इत्या-
 दिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण
 पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणा-
 दिभिश्चतुर्दशविद्यास्थानैरुपबृंहिताया विद्याया ग्रहणमधिकारि-
 विशेषेण शाखान्तरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितं । तांश्च मन्त्रान् यास्तु उदा-
 जहार । तत्रायं प्रथमो मन्त्रः । विद्या हा वै ब्राह्मणमाजगाम, गोपाय
 मा शे वधिष्टेऽहमस्मि, असूयकाथावृजवेऽयतायन मा ब्रूया वीर्यवती
 तथा स्यामिति । विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमा-
 जगाम, आगत्यैवं प्रार्थयामास, हे ब्राह्मण, अनधिकारिणेऽनुपदिश्य मां
 पाकय, तवाहं निधिवत् पुरुषार्थहेतुरस्मि, तादृश्यां मयि तदुपदेष्टरि-
 त्वयि च योऽसूयां करोति, यस्वार्जवंन विद्यां नाभ्यस्यति, योऽपि चाना-
 चमनाद्याचारनियतो न भवति, तादृशेभ्यः शिष्येभ्यो * न मां ब्रूयाः, *
 तथा सति त्वद्भूदये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं । अथ द्वितीयो मन्त्रः । य
 आदृश्याव्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन्, तं मन्ये पितरं
 मातरश्च, तस्मै न द्रुह्येत् कतमचनाहेति । पूर्वस्मिन्मन्त्रे आचार्यस्य
 नियममभिधायास्मिन्मन्त्रे शिष्यस्य नियमो विधीयते । वितथममृतमपु-
 रुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यं, तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यं । तादृशेन वाक्येन य
 आचार्यः शिष्यस्य कर्णावाटगतं सर्वतस्तदनं पूरणं करोति, उपसर्गव-
 शादौचित्याच्च ढगतिधातोरर्थान्तरे वृत्तिः, सर्वदा वदन्यः आवयती-
 त्यर्थः । किं कुर्वन्, अदुःखं कुर्वन्, मन्दप्रज्ञस्य माणवकस्यार्द्धमृतं वा
 यहीतुमशक्यस्य यथा दुःखं न भवति, तथा पादं पादकदेशं वा याह-
 यन्, किञ्चामृतं संप्रयच्छन्, अमृतस्य देवत्वजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापक-
 त्वादमृतं वेदार्थस्तस्य दानं कुर्वन्, तन्तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्य-
 भातापिद्वरूपं मन्येत, पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य
 शरीरस्य प्रदानादमुष्मि तस्मै मुख्यमातापिद्वरूपाचार्याय कथमपि
 द्राहं न कुर्थात् । अथ तृतीयो मन्त्रः । अथापिता ये गुणं नाद्रियन्ते

* १ शिष्याभाषेभ्य इति पाठः कां-धं । * २ मात्रूया इति कां-धं ।

विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यद्यैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव
 तान्मभुनक्ति श्रुतन्तदिति । ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः सन्तो
 विनयोक्त्या तदपहितचिन्तनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्ते, आदर-
 रहितोक्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीया अनुभवयोग्या न भवन्ति ;
 नहि तेषु गुरुः कृपां करोति, यद्यैव गुरुणा ते न पाकनीयाः, तद्यैव
 तानधमान् शिष्यान् तच्छ्रुतं गुरुपदियं वेदवाक्यं न फलयति, फलप्रदं
 न भवतीत्यर्थः । अथ चतुर्थमन्त्रः । यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधा-
 न्वितं ब्रह्मचर्योपपन्नं । यस्ते न द्रुष्टोत् कतमन्ननाह, तस्मै मा ब्रूयानि-
 धिपाय ब्रह्मव्रिति । हे आचार्य, यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणो-
 पेतं जानीयाः, किञ्च यो मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न द्रुष्टोत्, तस्मै
 मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्म वेदरूपामिमां विद्यां ब्रूयाः ।
 इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितेनाचार्येण मुखावेदविद्योपदेष्टव्या, तद-
 र्थम्वेदोऽस्माभिः षडङ्गानुसारेण व्याख्यायते । तत्र मन्त्रब्राह्मणात्मके
 वेदे ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मणमारण्यकाण्ड-
 सहितं व्याख्यातं । अथ तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मन्त्रात्मकः संहिता-
 यज्ञो व्याख्यातव्यः ; स चाग्निमील इत्यारभ्य, यथावत्सुहासतीत्यन्तो
 ऽष्टकायैर्दशमण्डलैश्चतुःषष्ट्यायैरीषदधिकसहस्रसूक्तीरीषदधिकद्विस-
 सहस्रवर्गेरीषदधिकद्विदशसहस्रसङ्ख्याभिर्ऋग्भिस्त्रयोपेतः । तस्य च
 यज्ञस्य हस्तस्याप्यान्नातन्त्रमेवैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञपादो
 पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्कृतौ सूत्रकारेण प्रदर्शितः ।
 सच त्रिविधः, सूक्तविनियोगः, * ऋचादिविनियोगः, रक्षकस्या
 ऋचो विनियोगश्चेति । तत्राग्निमील इति सूक्तं प्रातरनुवाके आप्रेय-
 क्तौ विनियुक्तं ; सच विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयो-
 दशखण्डे सूत्रितः, * एवानो अन्न इति षट्, अग्निमीले, अग्निं
 दूतमिति इयं, तत्र हीनपादयज्ञात् सूक्तनिश्चयाय सूक्तं, सूक्तादौ
 हीनपाद इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन् सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्विती-
 यस्यां पवमानेष्टौ स्विष्टकृते याव्यात्वेन विनियोगः, सच द्वितीयाध्या-
 यस्य प्रथमखण्डे सूत्रितः, साङ्गान् विश्वा अभियुजोऽग्निमीले पुरो-
 हितमिति संयाज्ये इति । तत्र हस्तपादयज्ञादृगित्यवगम्यते, ऋचं
 पादयज्ञ इति परिभाषितत्वात्, तथा संयाज्य इत्युक्ते एते सौविष्ट-

* ऋचादिविनियोगः से। * अन्नानो अन्न इति कां.मं ।

कृति प्रतीयादिति परिभाषितत्वात् खिलकृत सम्बन्धनिश्चयः, तत्रापि द्वितीयमन्त्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याख्यात्वं । यद्यपि साङ्गानियेतया पुरो-
वाक्यैव देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारसिद्धिः, तथापि याव्यानु-
वाक्ययोः समुच्चयो द्वादशाध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः । पुरोऽनुवा-
क्यायाव्ययोर्विकल्पो वा समुचितः । विकल्पोऽन्यतरणैव देवतायाः
प्रकाशनात् । पुरोऽनुवाक्यासमाख्यानादचनाच्च समुच्चयः । देवता-
प्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद्युक्तयोर्यथा विकल्पः, तथैवैक्युक्तयोरितयो-
रिति चेत्, मैवं, पुरोऽनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकाणोनयाव्याम-
न्तरेणानुपपत्तेः, किञ्च पुरोऽनुवाक्यामनूय याव्यया जुहोतीति प्रत्य-
क्षवचनेन देवतोपलक्ष्यहविःप्रदानकार्यं भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं
विधीयते, तस्मात् समुच्चय इति । एतच्चाग्निमीज इत्यादि सूक्तं नवर्षं
अग्निं नव मधुच्छन्दो वैश्वामित्र इत्यनुक्रमखिकायामुक्तत्वात्, विश्वामि-
त्रपुत्रो मधुच्छन्दो नाम कक्षस्य सूक्तस्य दृष्टत्वादादावृषिः, ऋषगता-
वितिधातुः सर्वधातुभ्यइन्, इगुपधेति क प्रत्ययः, वेदप्राप्त्यर्थं तपो-
निष्ठितपुरषान् स्वयम्भुर्वेदपुरषः प्राप्नोत् । तथाच श्रुतिः * अजातान्
हवै एत्रीत तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भुरभ्यावर्षत तदृषयोऽभवन्निति ।
तथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्वम-
भिप्रेत्य स्मर्यते । युगान्ते तर्हि तान् वेदान्महर्षयो जेभिरं तपसा
पूर्वमनुज्ञातान् स्वयम्भुवेति । ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते,
अविदित्वा ऋषिच्छन्दो देवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्जपेद्वापि
पापीयान् जायते तु सः । ऋषिच्छन्दो देवतानि ब्राह्मणार्थं खराद्यपि ।
अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्ठक उच्यत इति । वेदनविधिश्च स्मर्यते ।
खरवर्षाक्षरं मात्रा विनियोगार्थमेव च । मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदि-
तत्वं पदेपद इति । अग्निमित्यादिसूक्तस्य छन्दोऽनुक्रमखिकायां यद्य-
प्यत्र नोक्तं, तथापि परिभाषायामेवमुक्तं, आदौ गायत्रं प्राक् हिरण्य-
कृपादिति । हिरण्यकृपपञ्चमिर्वेषा मन्त्राणां वक्ष्यते, ततः प्राचीनेषु
मन्त्रेषु सामान्येन गायत्र्यं छन्द इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसम्बन्धं वारयितु-
माच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यते । तद्वारण्यकाण्डे समासायते । छादयन्ति
हवा एनं छन्दांसि पापात्कर्म्मण इति । अथवा चीयमानाग्निस्तन्नापस्य
छादकत्वाच्छन्दस्त्वं तच्च तैत्तिरीया आमनन्ति, प्रजापतिरग्निं चिनुते,

* अजान् कां-ध ।

* सद्गुर्याविभूत्वा तिष्ठन्, तं देवा विभ्यतोपायन्, ते छन्दोभिरात्मानं
 छादयित्वापायन्, तच्छन्दसां छन्दस्त्वमिति । यद्वा अपमृत्युं वारयि-
 तुमाच्छादयतीति छन्दस्तदपि छान्दग्योपनिनिघद्याम्नातं । देवा वै मृत्यो
 विभ्यु स्त्रयो विद्यां प्राविशन्, तेछन्दोभिरात्मानमाच्छादयन्, यदेभि-
 राच्छादयंस्तच्छन्दसाश्छन्दस्त्वमिति । तथा द्योतनार्थदीव्यतिघातुनिमित्तो
 देवशब्दः, एतदाप्नायते दिवा वै नो भूदिति तद्देवानां देवत्वमिति
 अतो दीव्यतीति देवः मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः ॥

---

* चुरपदि कां, सं ।

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥ १

॥ प्रथममण्डलं ॥

॥ प्रथमानुवाकः ॥

॥ प्रथमाष्टकः ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

प्रथमसूक्तं

अथक्

१ १ १ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं ।
होतारं रत्नधातमं ॥

तत्र प्रथमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके त्रीणि सूक्तानि, तत्रायं नवचं सूक्तं ।
अग्निं सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निर्देवः । तथा चानुकमणिकायामुक्तं मण्ड-
लादिष्वामेयमैन्द्रमिति (अनुं पं । १२) तस्य सूक्तस्य प्रथमाम्बुचं भगवान्
वेदपुरुष आह अग्निमिति, अग्निनामकदेवमीले स्तौमि, ईडस्तुताविति-
धातुः डकारस्य लकारो बङ्गुचार्थेऽसम्प्रदायप्राप्तः । मन्त्रस्य होत्रा प्रयो-
ज्यत्वाद्दहं होता स्तौमोतिलभ्यते । कीदृशमग्निं यज्ञस्य पुरोहितं, यथा
राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं सम्पादयति, तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं
सम्पादयति, यद्वा यज्ञस्य सम्बन्धिनि पूर्वभागे व्याहवनीयरूपेणाव-
स्थितं । पुनः कीदृशं, देवं, दानादिगुणयुक्तं, पुनरपि कीदृशं, होतार-
मृत्विजं, देवानां यज्ञेषु होतृनामकमृत्विगमिरेव, तथाच श्रुतिः
अग्निर्देवानां होतेति । पुनरपि कीदृशं रत्नधातमं, यागफलरूपाणां
रत्नानामतिशयेन धारयितारं, पोषयितारं वा । अत्राग्निशब्दस्य यास्को
बहुधा निर्वचनं दर्शयति, अथातोऽनुकमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानसं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्ययं यज्ञेषु प्रणीयतंऽङ्गं नयति,

संनममानोऽङ्गीपनो भवतीति (नि ७।३।१) ॥ * स्यौलाष्टीविर्गं क्रीप-
यति, न खेह्यति चिभ्य आख्यातिभ्यो जायत इति । *शाकपूणिः, इता
दक्ताद्गधादानीतात्, स खन्वेतेरकारमादत्ते गकारमनन्तेर्वा दहतेर्वा
नीः परस्तस्येष्वा भवतीति । अग्निमील इत्यस्यायमर्थः, सामान्येन सर्व-
देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वात्, अगन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण
वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र एधिवीलोक्रे स्थितो
ऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते, कस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभि-
धीयत इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरं, देवसेनामये स्वयं नयतीति
अग्रणीः, एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, तथाच ब्राह्मणान्तरं
अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति, एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृषो मन्त्रब्राह्मणे
व्यामन्ति, अग्निमुखं प्रथमो देवतानामिति मन्त्रः । अग्निर्वै देवानाम-
वम इति ब्राह्मणं । तथा तैत्तिरीयाश्चामन्ति, अग्निरये प्रथमो देव-
तानामिति मन्त्रः । अग्निरवमो देवतानामिति ब्राह्मणं । वाजसनेयिन-
क्त्वेवमामन्ति, स एव वा एषोऽग्रे देवतानामजायत, तस्मादग्निर्ना-
मेति । यज्ञेऽग्निहोत्रेऽपि सौमरूपेऽप्यग्रस्य पूर्वदिग्दर्श्या हवनीयदेशं
प्रति गार्हपत्यात् प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । सन्नममानः
सम्यक्स्वयमङ्गीभवन् स्वं स्वकीयशरीरं नयति, काष्ठदाहे हविः पाकेच-
प्रेरयतीति तृतीयमप्रवृत्तिनिमित्तम् । स्युः काष्ठानि नामकस्य मर्घ्यैः पुत्त्रो
निरक्तकारः कश्चिदङ्गीपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति, तत्र न क्रीपयतीत्युक्ते न
खेह्यति, किन्तु काष्ठादिकं रक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको
निरक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इत इणगताविति धातुः
अक्तः, अच्युत्कृत्स्नान्तिगतिविविति धातुः । दग्धः दहभङ्गीकरण
इति धातुः । नीतः नीजप्रापण इति धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनि-
शब्दानपेक्ष्यमात्र इति धातोर्न्यत्राद्यनशब्दादकारमादत्ते, अग्निक-
धातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते, यद्वा दहति धातु-
जन्याद्गधशब्दाद् गकारमादत्ते । गीरिति नयति धातुः, सष ऋसो भूत्वा
परो भवति, ततो धातुत्रयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति, यच्च भूमिं गत्वा
स्वकीयमङ्गं नयति, काष्ठदाहे हविः पाकेच प्रेरयतीति समुदायार्थः ।
तस्याग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनार्थेऽग्नि-
मील इति ऋग्वावतीति, तामेताम्बुचं यास्तु एव व्याख्यातवान्, अग्नि-

* स्यौलाष्टीविः कश्चिन्निरक्तकारः * शाकपूणिः कश्चिन्निरक्तकारः

मीनेऽग्निं याचामीति । अग्निरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो
 व्याख्यातो, यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भव-
 तीति वा यो देवः, सा देवता । होतारं देवानामाज्ञातारं जुहोतिङ्गय-
 तोत्थार्यनाभः । रत्नधातमं, रमणीयानां धनानां दाढतममिति । अस्या-
 यमर्घः इंडतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं, धातूनामनेकार्थत्वमिति न्याय-
 माश्रित्य याच्ना ध्येषणा पूजाह्यप्यत्रोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः ।
 पुरोहितशब्दे द्वितीयेऽध्याये यद्देवापिः श्रन्तनये पुरोहित इत्येता-
 म्ब्रह्ममुदाहृत्य पुर एनन्दधार्तीति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये
 स्यर्द्धमानस्य पश्वनुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन पुर एनन्दधत् इत्याम-
 नन्ति । देवशब्देन दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्घमाचष्टे । यज्ञस्य
 दाता, दीपयिता, द्योतयिता, अयमग्निरित्युक्तमभवति, दीपनद्योतनयो-
 रेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान् प्रति
 हविर्वहनाद् द्युस्थानो देवदेवताशब्दयोरेकपर्यायत्वान्मन्त्रप्रतिपाद्या
 काचिदभिप्रेत्यतिरिक्त्वा देवता नान्वेषणीया । होतृशब्दस्य ङयतिधातो-
 र्ब्रह्मत्वेन देवतानामाज्ञातारमित्यर्थनाभनामकस्तुमुनिर्जुहोतिधातो-
 र्ब्रह्मज्ञो होतृशब्द इति मन्यते । अपेर्होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन
 द्रष्टव्यं । रत्नशब्दे द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु
 पठितः, रमणीयत्वाद्ब्रह्मत्वं, दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति, तदिदं
 निरुक्तकारस्य यास्कस्य मन्त्रव्याख्यानं । अथयथाकथरप्रक्रियोच्यते, अग्नि-
 धातोर्गत्यर्थात् वीज्याज्वरिभ्योनिरित्यनुवृत्तत्वात्, अङ्गेर्नलोपश्चैतौषा-
 दिकसूत्रेषु नि प्रत्ययः, इदित्वाभुमागमेन प्राप्तस्य नकारस्य लोपश्च
 भवति, अङ्गति खर्गे गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः, तत्र धातोः (पां ६ ।
 १ । १६२) इत्यकार उदात्तः, आयुदात्तश्च (पां १ । १ । १) इति प्रत्य-
 यगत इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं (पां ६ । १ । १६८)
 इति हयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तं; तत्र धातुखरे
 प्रथमतोऽवशिष्यते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययखरोऽवशिष्यते सति-
 शिष्यखरो वक्षीयानिति हि न्यायः; ततोऽनुदात्तमग्निप्रातिपदिकं, अनु-
 दात्तोऽसूयितौ (पां ३ । १ । ०) इत्यमित्येतद्वितीयैकवचनमनुदात्तं,
 तस्यामिपूर्वः (पां ६ । १ । १०७) इतियत् पूर्वरूपं तदुदात्तं, एकादेश
 उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५) इति सूत्रितत्वादग्निशब्दे धातु-
 जन्मा इति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्कैः प्रद-
 र्शितं । नामान्याख्यातजानीति शाकटायनः, नैरुक्तसमयश्च न सर्वा-

ञोति, गार्थो वयाकरञानाञ्चैक इति गार्थस्य मते अग्निशब्दस्याखण्ड-
 प्रातिपादकत्वात्, फिषोऽन्तोदात्त इति फिट् सूत्रेणान्तोदात्तत्वं । पूर्वो-
 क्तेष्वयमोरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यद्योचितं कल्प-
 नीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्व आह, अथ निर्वचनं, तद्येषु पदेषु
 स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्भ्रू-
 या * दद्यागन्तितेऽर्थे प्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत, केनचिदुत्ति-
 सामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्गसामान्याग्निर्भ्रूयान्तत्वेन न निर्भ्रू-
 यादिति । अस्यायमर्थः तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु
 पूर्वाक्षरोत्वा स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरत्सिद्धौ स्यातां, स्वरउदा-
 त्तादिः, संस्कारो निप्रत्ययादिः, किञ्च तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणे-
 नान्वितौ स्यातां, शब्दस्यैकदेशः पूर्वाक्षोऽग्निधातुः प्रदेशः; तत्र भवो गुणो
 गतिरूपोऽर्थस्तेनान्वितौ, सान्यग्न्यादिपदाणि तथा व्याकरञानुसारेण
 निर्भ्रूयात्, तत्र निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वाक्षवैशक्त्येन क-
 शित् स्वेन विवक्षितोऽर्थोऽनन्वितस्तस्मिन्शब्देऽनुगतो न भवेत् तस्यैव
 व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति । अग्रगणनादिरूपः क्रियाविशेषो
 विकारः, स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनात्र नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः,
 एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बन्धवान्, ब्राह्म-
 णानुसारेण वा देवतास्तवविशेषणत्वेन वा योजयितुं वा * स निर्बन्धः ।
 तदानीं स पुमान् केनचिदुत्तिसाग्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत, तस्मि-
 न्शब्दं योजयेत्, इति क्रिया, तद्रूपेण साम्यं सादृश्यं, अस्माभिरग्रगण-
 नादिरूपं क्रियात्वसाम्यमुपजीव्यायणीत्वाद्यर्थो योजितः, तदिदं यास्वा-
 भिमत्तं निर्वचनं । स्योलास्तीविरक्षरसाम्याग्निर्वत्ति, अज्ञोपनशब्दस्यादौ
 निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते, अग्निशब्दस्यादावकारोऽस्ति, तदिद-
 मक्षरसाम्यं । शाकपूषिस्तु वर्गसाम्याग्निर्वत्ते, तदग्रशब्दाग्निशब्दयोग-
 कारेण वर्गेन साम्यं सर्वथापि निर्वचनं न त्वाग्यमिति । ईल इत्येतत्-
 पदं क्त्वात्साम्यनुदात्तं, तिड्ड तिडः (पां ८ । १ । २८) इत्यतिडन्ता-
 दग्निशब्दात् परस्य ईल इत्यस्य तिडन्तस्य निघातविधागात् पदद्वयं,
 संहिताकाले त्वीकारस्य धातुगतस्य, उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पां
 ८ । ७ । ६६) इति स्वरितत्वं, तस्माद्द्रुङ्भाविन एकारस्य तिड्प्रत्यय-

* अद्यानन्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्भ्रूयात् कां, भं चभिकः पाठः ।

गूढनिर्बन्धेपथोक्तमेव । † निर्बन्धमानं कां ।

रूपस्य, खरितात् संहितायामनुदात्तानां (पां १ । २ । ३६) इत्येकश्रुति-
 प्रचयनामकं भवति । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः, अयं पुरोभुव इत्यत्र
 तथैवास्मात्त्वात्, पूर्वाधरावराजामसि पुरधवस्त्रैषां (पां ५ । ३ । ३६)
 इति पूर्वशब्दादसप्रत्ययः, पुर आदेशश्च, ततोऽत्रप्रत्ययस्वरः, धातोर्नि-
 स्हायां, दधातेर्हिः (पां ७ । ४ । ४२) इति धाधातोर्हिः आदेशे सति प्रत्यय-
 स्वरेणान्तोदात्तोऽहितशब्दः, तत्र समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, तदपवादत्वेन,
 तत्पुरुषे तुल्यार्थं (पां ६ । २ । २) इत्यादिनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं,
 यद्वा, पुरोऽव्ययं (पां १ । ४ । ६७) इति गतिसंज्ञायां, गतिरनन्तरः (पां
 ६ । २ । ३६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, तत ओकार उदात्तः, अवशिष्टा-
 नामनुदात्तखरितप्रचयाः पूर्ववद्दृष्ट्याः । यद्यपि पदकाले हितशब्दा-
 न्तर्गतस्येकारस्य खरितत्वं दुर्लभं उदात्तपरत्वाभावात्, मात्राङ्गस्व-
 स्तावदवयवान्तरमिति प्रातिशाख्येऽवसानविधानात्, अतएव तैत्ति-
 रीया अनुदात्तमेवाभिधीयन्ते, तथापि यथा सन्धीयमानानामनेकीभवतां
 खरोऽवयव इति प्रातिशाख्येऽतिदेशादित्यसिद्धिः । उपदिष्टस्तथा वि-
 द्यादक्षराजामवयव इत्याद्याक्षरस्य संहितयां प्रचयप्राप्तत्वात्, उदात्त-
 खरितपरस्य सन्नतरः (पां १ । २ । ४०) इत्यतिनोचोऽनुदात्तः ।
 यजयाचयतविष्णुः • (पां ३ । ३ । ६०) इत्यादिना यजतेर्नङ्प्रत्यये
 सत्यन्तोदात्तो यज्ञशब्दः, विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति पश्चात् खरि-
 तत्वं । देवशब्दः पचाद्यजन्तः, सच पिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण
 चान्तोदात्तः । ऋत्विक् शब्दः, ऋतौ यजतीति विग्रहे सति, ऋत्विग्द-
 दृक् • (पां ३ । २ । ५६) इत्यादिना निपातितः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
 रेणान्तोदात्तः, विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होढशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्व-
 रेणान्तोदात्तः, खरितप्रचयौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो नन्विधयस्थानिसन्तस्येति
 पिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तथाचास्मायते रत्नधातेति । रत्नानि दधातीति
 विग्रहः, समासत्वादनतोदात्तो रत्नधाशब्दः, यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः,
 तमप्रत्ययस्य पित्स्वरेणानुदात्ते सति खरितप्रचयौ, संहितायामाद्या-
 क्षरस्य प्रचयः, द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वमिति वेदावतार आद्यायाञ्च-
 चोऽपर्यञ्च प्रपञ्चितः । विज्ञानं वेदगाम्भीर्यमथ संक्षिप्य वक्ष्यते ॥ १ ॥

१ २ १ अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत १
स देवां एह वक्षति ॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयाम्बुमाह, अग्निः पूर्वेभिरिति । अयमग्निः
पुरातनैर्ऋषिभिः प्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यः, इदानीन्तनैरस्मा-
भिरपि स्तुत्यः, सोऽग्निः स्तुतः सन्, इह यज्ञे देवान् हविर्भुञ्ज आव-
क्षति, वक्ष प्राप्रक्ष इति धातुः, आवक्षत्वित्यर्थः । पूर्वेभिरित्यत्र, वज्रं
हृन्सि (पां ७।१।१०।) इति भिस ऐसादेशाभावः, वज्रवचने
भस्वेत् (पां ७।१।१०१।) इति आकारस्य एकारः । पूर्वपर्वण्य-
पूरञ्च इति धातुः, पूर्वतिधातोर्नप्रत्यय षौडादिकः । ऋषिभिः,
इत्प्रत्ययान्त ऋषिशब्दः, ऋष्यन्धकृष्णिकुरभ्यश्च (पां ७।१।११७।)
इति निपातनाह्वयुपधगुणाभावः, किन्प्रत्ययो वाच्यः ; तौ शब्दौ
नित्त्वरेणाद्युदात्तौ । ईडाः, ईडाशब्दस्य ख्यत्प्रत्ययान्तात्, तित्त्वरितं
(पां ६।१।१८५) इति खरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेन,
ईड वन्द इत्प्रसदुहां ख्यतः (पां ६।१।११७) इत्याद्युदात्तत्वं । नूतनैः,
नवस्य नूतनप्रतननखाञ्चेति सूत्रवार्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशान्-
प्रत्ययश्च मन्हावार्तिके विहितः, ततो नित्त्वरेणाद्युदात्तः, अवशिष्टाः
खरा अग्न्यादिषु नूतनान्तेषु पूर्ववदुन्नेयाः । उतशब्दो यद्यपि विक्रम्या-
र्थः प्रसिद्धः, तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वात्, षौषित्वेनात्र समुच्चयार्थो
द्रव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपातन्तीति निपातत्वं, तर्हि निपाता आद्यु-
दात्ता इतिफिट्सूत्रेण उकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेन्न, प्रातः शब्द-
वदनोदात्तत्वात्, यथा प्रातः शब्दोऽनोदात्तत्वेनैव खरादिषु पठितः,
एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः, खरादेराह्वयिगन्तात् । यद्वा,
एवमादीनामन्त इतिफिट्सूत्रेणानोदात्तः । स इत्यत्र फिट्खरः ।
देवान्, देवशब्दः पूर्ववत्, देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां, दीर्घा-
दटि समानपादे (पां ८।१।६) इति बत्वं, अत्रानुनासिकः पूर्वस्य नु
वा (पां ८।१।२) इति आकारः सानुनासिकः । भो भगो अघो
अपूर्वस्य योऽग्नि (पां ८।१।१७) इति रोयत्वं, सच, ज्ञापः प्राक्त्वस्य
(पां ८।१।१६) इति लुप्यते, तदसिद्धत्वात् पुनः सन्धिकार्यम् । आहो
निपातत्वादाद्युदात्तत्वं । इदमो ह प्रत्यये सति निष्पन्नत्वात्, इहशब्दे
प्रत्ययखरः । वक्षति, वक्षतिधातोर्नाडर्थे हृन्सोऽणुट्, स्यप्रत्ययगतस्य
यकारस्य ज्ञोपोऽपिहृन्सः, यद्वा ज्ञेति, सिम्बज्ज्वं ज्ञेति (पां १।१।

अक

- १ ३ १ अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवे दिवे ।
यशसं वीरवत्तमं ॥
- १ ४ १ अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्रुतः परिभूरसि ।
स इद्देवेषु गच्छति ॥

३४) इति सिप्, जेटोऽडाटौ (पां ३ । ४ । ६७) इत्यडागमश्च, ततो वक्ष-
तीति सम्पद्यते, तस्य तिङन्तत्वान्निपातः, चङ्ङितास्वरः ॥ २ ॥

पूर्ववदाधाने ढतीयेऽद्यौ प्रथमान्यभागस्यानुवाक्या सूक्तगता
ढतीया तामेतां ढतीयाम्चमाह अग्निनेति । योऽयं होत्रा स्तुत्योऽग्निः,
तेनाग्निनामितभूतेन यजमानो रयिं धनं अश्रवदश्रोत् प्राप्नोत् ।
कीदृशं रयिं, दिवे दिवे पोषमेव, प्रतिदिनं पुष्यमाश्रतया वर्द्धमान-
मेव, ननु कदाचिदपि क्षीयमाणं । पुनः कीदृशं, यशसं दानादिना
यशोयुक्तं । पुनरपि कीदृशं वीरवत्तमं, अतिश्रयेन पुत्रभृत्यादि-
वीरपुरुषोपेतं, सति हि धने पुरुषाः सम्पद्यन्ते । रयिशब्दे मघमि-
त्यादिधननामसु पठितः, अत्र फिट्स्वरः । अश्रवत्, अश्रोतेर्धातोर्लटि
अश्रवणेन तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पां ३ । ४ । ६७ ।) इतीकार-
लोपः, जोटौडाटौ (पां ३ । ४ । ६७) इत्यडागमः, ततोऽश्रवदिति भवति,
तस्य निघातः । घञन्तत्वात् पोषशब्द आद्युदात्तः । एवशब्दस्य निपातत्वे
ऽपि एवादित्वादन्तोदात्तत्वं । वकारान्तादिवृशब्दात् परस्याः सप्तम्याः,
सुपांसुलुक् पूर्वसवर्णाच्छ्रियाडाडा जालः (पां ७ । १ । १६६ ।) इति श्रौ-
भावे सति, सावैकाचसृतीयादिर् (पां ६ । १ । १६८ ।) इत्यादिना,
ऊडिदंपदाद्यमुमैद्युभ्यः (पां ६ । १ । १७१ ।) इति सूत्रेण वा तस्योदा-
त्तत्वं, नित्यवीक्षयोः (पां ८ । १ । ४ ।) इति द्विभावे सति उत्तरभागस्य,
अनुदात्तश्च (पां ८ । १ । ३ ।) इत्यनुदात्तत्वं । यशसं, यशोऽस्यास्तीति
वियद्दे सति, अश्र आदिभ्योऽच् (पां ५ । २ । १२७ ।) इत्यच्प्रत्ययः,
षित्स्वरिणान्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्येदात्तं । फिट्स्वरिणान्तोदा-
त्तावीरशब्दान्मनुपुत्रमपोः पिप्त्वादानुदात्तत्वं, ऋक्षनुड्भ्यां मनुप् (पां ६ ।
१ । १७६ ।) इत्युदात्तत्वं न भवति, सौ अथर्वान्तत्वात्, नगोश्वन्
साववर्षराडडुडुडुडुडुः (पां ६ । १ । १८२ ।) इति निघेधात् ॥ ३ ॥

अभिभववडहस्य मध्यवर्त्तिपूक्येषु ढतीयसवने भेत्त्रायशस्य अध्येयं

२६

१५१ अग्निर्हीता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः १

देवो देवेभिरागमत् ॥ १ ॥ वर्गः ॥

यज्ञमित्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः, एतच्च सप्तमाध्याये एह्यव्वि-
त्यादिखण्डे सूत्रितं, अग्निं वोढधन्तममेयं यज्ञमध्वरमिति । तस्मिंस्तृचे
या प्रथमा सा सूक्ते, तामेतां चतुर्थीमृचमाह अमेयमिति । हे अग्ने,
त्वं, यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः, परितः प्राप्तवानसि, स इत्
स एव यज्ञो देवेषु त्वं प्रमथितुं स्वर्गं गच्छति, प्राच्यादिचतुर्दिग्गतेषु
आहवनीयमार्त्तानीयमार्त्तपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वभिरस्ति, परिश्रद्धेन
होत्रीयादिधिष्ण्यथामिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञं, अध्वरं हिंसार-
हितं, नहि अग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभ-
वन्ति । अग्निशब्दस्य घाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं । न विद्यतेऽध्वरो
ऽन्तेतिवज्जत्रीहो, नजसुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं ।
विश्वत इत्यत्र तसिक्तः प्रत्ययस्वरं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य, किति (पां ६ ।
१ । १६० ।) इत्युदात्तत्वं । परिभूरित्यत्राथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते तदपवादत्वेन क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । असीत्यत्र निघाताभावो
यच्छब्दप्रयोगात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह अग्निर्हीतेति । अयमग्निर्देवोऽन्येदेवैः हविर्भो-
जिभिः सहागमत्, अस्मिन् यज्ञे समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः, हीता
होमनिष्पादकः । पुनः कीदृशः, कविक्रतुः, कविशब्दोऽत्र ज्ञान्त्वचने *
नतु मेधावी नाम, क्रतुः प्रज्ञानस्य फर्म्मणो वा नाम, ततः ज्ञानप्रज्ञः
ज्ञानकर्म्म वा † । पुनः कीदृशः, सत्यः, अन्तरहितः, फलमवश्यं प्रय-
च्छतीत्यर्थः । पुनरपि कीदृशः चित्रश्रवस्तमः, श्रूयत इति श्रवः कीर्त्तिः,
अतिशयेन चित्रकीर्त्तियुक्तः । कविक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र
वज्जत्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सत्यु साधुः सत्यः, सत्यादशपथे
(पां ५ । ४ । ६६ ।) इत्यत्रान्तोदात्तो ह्रदत्तेन निपातितः । जोड-
न्तस्य गच्छत्वितिशब्दस्य क्त्वाभाव उक्तारलोपश्चान्दसः, ततो रूप-
मागमदिति भवति, स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥ इत्युक्त्संहितायां वेदार्थ-
प्रकाशे प्रथमकाण्डस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

* ज्ञानत्वचने कां सं । † ज्ञानप्रज्ञः ज्ञानकर्मानां कां सं ।

- अक्
 १ ६ १ यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि ।
 तवेतन् सत्यमङ्गिरः ॥
 १ ७ १ उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयं ।
 नमो भरन्त एमसि ॥

आग्नेयसूक्ते षष्ठीस्यमाह, यदङ्गदाशुष इति । अङ्गत्वभिमुखीकर-
 षार्था निपातः, अङ्गाग्ने हे अग्ने त्वं, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय,
 तत्प्रीत्यर्थं यद्भद्रं, वित्तगृहप्रजापयुरूपं कल्याणं करिष्यसि, तद्भद्रं
 तवेत्, तवैव सुखहेतुरिति शेषः । हे अङ्गिरोऽग्ने तन्न सत्यं, न त्वत्र वि-
 सम्बादोऽस्ति, यजमानस्य वित्तादिसम्पत्तौ सत्यामुत्तरकत्वनुष्ठानेना-
 ग्नेरेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं शाक्यायनिनः समामनन्ति, यद्वै पृ-
 षस्य वित्तं, तद्भद्रं, गृह्णा भद्रं, प्रजा भद्रं, पशवो भद्रमिति । अङ्गशब्दस्य
 निपातत्वेऽपि अर्गं आदित्वादनोदात्तत्वं, दाशुषान् साङ्गान् मीढांश्च
 (पां ६।१।१२) इति सूत्रेण दाशुषदान इति धातोः कसुप्रत्यये निपातितः,
 तत्र प्रत्ययस्वरः । आमन्वितस्याग्निशब्दस्य पदपरत्वेनाष्टमिकानुदा-
 त्तत्वं न शङ्कनीयं, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८।१।१८) ।
 इत्यपादादावितिपर्युदस्तत्वात् घाष्ठिकमाद्युदात्तत्वमेव, भद्रशब्दस्य
 नन्विषयत्वेनानुदात्तत्वप्रसङ्गावपि, भदिकल्याण इति धातोः परिरक्-
 प्रत्ययेन निपातनादनोदात्तत्वं, अस्मिन् वाक्ये यच्छब्दप्रयोगात्, निपा-
 तैर्यद्यदिहन्त (पां ८।१।३०) इत्यादिना निघाते प्रतिषिद्धेऽस्य प्रत्य-
 यस्वरेण सतिश्रियेन करिष्यसीतिशब्द उपान्तोदात्तः । तव इत्यत्र,
 यद्भद्रस्यदोर्द्धसि (पां ६।१।२११) इत्याद्युदात्तत्वं । अङ्गिरः,
 अङ्गिरा अङ्गारा इति यास्कः । ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृध्या-
 नोपाख्याने समामनन्ति, ये अङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति,
 तस्मादङ्गिरोनामकमुनिकारणत्वादङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वं, अत्र पदा-
 त्यपरत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं ॥ ६ ॥

अग्नीधोमप्रथयने उपत्वाद्भत्याद्यनुवचनीयस्तृचः, एतच्च ब्राह्मणे
 समाह्वानं । उप त्वाग्ने दिवे दिवे उपप्रयं पतिप्रतमिति* तिष्ठस्यैकां वान्वा-

* पतिप्रतमिति कां

अक

१ ६ १ राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं १
वर्धमानं स्वे दमे ॥

१ ६ १ स नः पितेव सूनवेऽग्रे सूपायनो भव १
सन्वस्वा नः स्वस्तये ॥ २ ॥

हेति, तस्मिंस्तुचे या प्रथमा सा सृक्ते सप्तमी, तामेतां सप्तमीमृचमाह, उपत्याम इति । हे अग्ने, वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिवं दोषा-
वक्तोरात्रावहनि च धिया बुद्ध्या नमोभरन्नो नमस्कारं सम्पादयन्तः,
उप समीपे, त्वा एमसि त्वामागच्छामः । उपशब्दस्य निपातस्वरः । त्वा,
त्वामौ द्वितीयायाः (पां १ । ८ । २३ ।) इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वादेशः ।
दोषाशब्दो रात्रिवाची, वस्त इत्यहर्वाची, इन्द्रसमासे, कार्त्तिकौ जपा-
दयञ्च (पां ६ । २ । ३७) इति कार्त्तिकौजपादित्वादाद्युदात्तः ।
सावेकाचसृतीयादिर्विभक्तिः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति धियो
विभक्तिबदात्ता । नम इति निपातः, भरन्त, इत्यत्र शपः पित्वाच्छतु-
र्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । इमसि इत्यत्र,
इदन्नोमसिः (पां ७ । १ । ७६ ।) इति इदन्तावयवको मसादेशो
निघातश्च ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह राजन्तमध्वराणामिति । पूर्वमन्त्रे त्वामुपैम इत्य-
भिमुद्दिश्येत्तं । कीदृशं त्वां, राजन्तं दीप्यमानं । अध्वराणां राक्षसकृत-
चिंसारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं । ऋतस्य सत्वस्यावश्यम्भाविनः
कर्मफलस्य दीदिविं, पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकं, आहुत्याधारमपि
दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशाखायां
हविर्भिवर्द्धमानं । राजन्तं वर्द्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववडातुस्वरः
शिष्यते । दीदिविं, दीदिविशब्दस्य, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ ।
१८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । दमे, दमशब्दो, लृषादीनाञ्च (पां ६ । १ ।
२०३ ।) इति वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह स नः पितेवेति । हे अग्ने, स त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः
शोभनप्रप्तियुक्तो भव, तथा नोऽस्माकं स्वस्तये, विनाशराहित्यार्थं
सच्चक्ष समवेतो भव, तत्रोभयत्र दृष्टान्तः, पितेव सूनवे, यथा सूनवे
पुत्रार्थं पिता सूपायनः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् । अस्मच्छब्दादेशस्य

द्वितीयसूक्तं ।

दृषः १ ।

१ १ १ वायवायाहि दृशतेमे सोमा अरंकृताः ।
तेषां पाहि शुधी हवं ॥

न इत्येतस्य, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ । १८ ।) इत्यनुदात्तत्वं ।
चादयोऽसत्त्वे (पां १ । ४ । ५७ ।) इति चादीनामनुदात्तत्वादिवशब्दे-
ऽनुदात्तः । इवेन नित्यसमासः, पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वञ्च वक्तव्यमिति
वार्तिकेन समस्तः पितेवेतिशब्दे मध्यादात्तः । शोभनमुपायनं यस्येति
बहुव्रीहौ, नञ् सुभ्यां (पां ६ । १ । १७९ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं । सचखेत्यत्र
पदात् परत्वं नास्तीति न निघातः, लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति
धातुस्ररावशेषः । इतिप्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥ इत्यग्निसूक्तं ॥

अग्निमील इत्यादिसूक्तमग्नियोगस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं,
तथा वायवायाह्वीत्यादयस्तृचाः प्रउगे विनियुक्ताः, तत्रेदञ्चिन्त्यन्तं ।
शस्त्रं किं देवतास्मरणरूपं संस्कारकर्म, किं वा प्रधानकर्मेति, अत्र
पूर्वपदं जैमिनिः सूत्रयामास, क्लृप्तशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवता-
भिधानत्वादिति । आज्यैः क्लृवते, पृष्ठैः क्लृवते, प्रउगं शंसति, निर्य्येवत्यं-
शंसतीति श्रूयते, अत्र क्लृतिः शंसनञ् गुणिनिष्ठगुणाभिधानं, इन्द्रस्य नु-
वीर्याणि प्रवोचमित्यत्र दृष्टत्वात्, एवं सति याज्यान्यायेन गुणिन्या
देवताया अभिधायकत्वेन क्लृप्तशस्त्रयोः संस्काररूपत्वमभ्युपेयं, याज्या-
यास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थत्वलाभेन निर्णीतं, तद्व-
दत्रापि तुशब्दः प्रधानकर्मेत्वं व्याचक्ष्यति । सिद्धान्ती तं पदं दूषयति,
अर्थनत्वपदकथ्येत देवतानामस्योदगार्थस्य गुणभूतत्वादिति । तुशब्देन
संस्कारत्वं वारयति, संस्कारपदं प्रयोजनवशेन मन्त्रः, स्वस्थानादपा-
क्येत, कुतः, मन्त्रगतं देवतावाचकं यदिन्द्रादिनामास्ति तच्चोदनया
मन्त्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं, तस्माद्यत्र प्रधान-
भूतदेवतास्ति च गुणभूतमन्त्रो नेतव्यः, तद्यथा, माहेन्द्रयज्ञसन्निधौ

अभित्वाश्रुतेत्ययं प्रगाथ आघ्रातः, स चेन्नं प्रकाशयति, नतु महेन्द्रं, ततो यच्चैन्नं कर्म तत्रायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः, तथा सति क्रमसन्निधी बाध्यतां। तदेतत् सिद्धान्तिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते, वशावहागुञ्जार्थं स्यादिति। वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्र नयनं वारयति, यदेतद्विन्नशब्दाभिधानं तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्ष्यार्थं, यथा सा वा एवा सर्वदेवत्यायदजा वशावायव्यामानभेतेत्यत्रावावशाशब्देन चोदिते कर्मणि ह्यगशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयन्ति तद्वत्। तस्मान्महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेशब्देनाभिधानम- विवक्ष्यं, जोकेऽपि महाराजे केवकराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः। तदे- तत् समाधानं सिद्धान्तो दूषयति, न श्रुतिसमवायित्वादिति। यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्ययहस्येन्द्रो देवता युज्यत इति तन्न, देवता त्वस्य तद्विद्वत्श्रुतिसमवायित्वात्, माहेन्द्रयह इत्यत्र, सास्यदेवतेत्यस्मिन्नर्थे महेन्द्राहावौषेति महेन्द्रशब्दादक्षप्रत्ययो विहितः, तस्मान्महेन्द्र एव देवता न त्विन्द्रः। विपक्षे बाधमाह गुणस्थानर्थक इति। यदीन्द्रो देवता स्यात्तदागीमैन्द्रयह इत्येतावतैवार्यावगतौ महेन्द्र इति महत्त्वगुणोऽन- र्थकः स्यात्, चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः। हेतुन्तरमाह. तथा याव्यापुरोबधोरिति। इन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदे यथा महेन्द्रगुणः सार्थक- कथा याव्यापुरोऽनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्ष उपपद्यते। हेन्द्रसान- सिमित्वादिक्ते इन्द्रस्य याव्यापुरोऽनुवाक्ये, मह्यं इन्द्रो यश्चोअसेत्वादिके महेन्द्रस्य पूर्वपक्षिबोक्ते वशादृष्टान्ते वैषम्यमाह वशायामर्थसमवाया- दिति। या वशा विधिवाक्ये श्रुता, तस्या एव निगमेषु ह्यगशब्देन अ- वहारो न विवक्ष्यः, ह्यगत्यलक्ष्यस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात्, तत्र प्रत्य- योपलभ्यते, इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु भेद उपपादितः, तस्माद्विषयो दृष्टान्तः। एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्म्मण्यपकर्षप्रसङ्गात्, तद्वारयितुं लोचन- क्षयोः प्रधानकर्म्मत्वमिति सिद्धान्तिनो मतं। पुनरपि पूर्वपक्षी तदेत- न्तं निराचष्टे, यत्रेतिवार्थवत्स्यादिति। वाशब्दः सिद्धान्तिमतश्चा- दित्यर्थः, यच्चैन्नं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात्, कुतः, अर्थवत्त्वात्, येन्द्रो मन्म इन्द्रमेव प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान् स्यादिति, महेन्द्रन्तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थकं प्रगाथस्य प्रसङ्गेव, तस्माद्देवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्म्मत्वमेव लोचनक्षयवोर्बुद्धिमिति स्थितः पूर्वपक्षः। अथ सिद्धान्तमाह, अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरबे- दौति शंसति त्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति। अपि वेत्तनेन संस्कार-

कर्मत्वं यावन्वर्ते, स्तोत्रिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि स्वप्रकरश्च
एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदधातां, कुतः, श्रुतिसंयोगात्,
तयोर्धात्वोर्वाच्याऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिद्ध्यति ।
तथाहि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं
क्षुतिः, यो देवदत्तश्चतुर्वेदाभिश्च इत्युक्ते सर्वे जनाः क्षुतिमवगच्छन्ति,
गुणस्थोपसर्जनत्वे तु क्षुतिर्न प्रतीयन्ते, यश्चतुर्वेदाभिश्चस्तमाकारये-
त्युक्ते क्षुतिं न मन्यन्ते, किन्वाङ्गानप्राधान्यमेव बुद्ध्यन्ते । एवं मन्वेत्यपि
या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरुपेतेति गुणप्राधान्यं विधीयते, तत्पक्षे तु
येयमीदृशुपयुक्ता, सेयं देवतेति देवतास्मरश्चस्य प्राधान्यादियं क्षुति-
र्न स्यात्, ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मन्वी । तथा सति देवताप्रकाशने
तात्पर्याभावादैन्द्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरश्चगते माहेन्द्रकर्मन्वेवावति-
स्यते । यदि देवतानुस्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु,
प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह, शब्दपृथक्त्वाच्चेति । द्वादशाभिष्टोमस्य
स्तोत्राणि द्वादशशस्त्राणीत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते,
देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मन्त्रसंघैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वाद-
शसङ्ख्या न स्यात्, प्रधानकर्मत्वान्वाग्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामकानां
भिन्नत्वात् द्वादशत्वसङ्घोपपद्यते, एवं शस्त्रवाग्भ्योऽपि योग्यं । विपक्षे
बाधमाह अनर्थकश्च तद्वचनमिति । अभिष्टुतिः श्रूयते, आप्तेया ग्रहा
भवन्तीति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते, आप्तेयीषु क्षुवन्ते आप्तेयीः शंस-
न्तीति, त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात्, चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेषु
आप्तेयग्रहानुसारेण देवतापदस्थोहे सत्याप्तेयत्वसिद्धिः, प्रधानकर्म-
पक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोहाभावादाप्तेयमन्त्रान्तरविधिव-
चनमर्थवद्भवति । पुनरपि हेत्वन्तरमाह, अन्यस्वार्थः प्रतीयत इति ।
सम्बन्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्यास्रातं, सम्बन्धश्च द्वयोर्भवति नत्वेकस्य,
तस्मात् स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते, स च संस्कारपक्षे न सम्भवति,
देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात्, प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्र-
कर्मचेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि लुक्षुतौ शंसक्षुतावित्येकार्थो,
तथापि प्रगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रं, अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयो-
र्विवेकः । हेत्वन्तरमाह अभिधानश्च कर्मवदिति । यथा प्रधान-
कर्मणि अभिष्टोत्रं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं, तथा प्रउगं
शंसतीत्यभिधीयते, अतस्तत्सादृश्यात् प्रधानकर्मत्वं । हेत्वन्तरमाह
कथनिरुक्तेति । क्षुतस्य क्षुतमसीति स्तोत्रानुमन्त्रश्चमात्राय वाक्-

श्रेष्ठे स्नात्रपक्वमेवास्नातं, इन्द्रियावन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिष-
मिति, नतु देवताप्रयुक्तं पक्वमास्नातं, अतो न देवता संस्कारः, किन्तु
प्रधानकर्म्ममिति स्थितं। अनेन तु निश्चयेन प्रयोजनविह्वतिघृहाभावः,
संस्कारपक्षे तु यस्यां विह्वतो देवतान्तरं, तत्र तदाचनं पदमूहनीयं
स्यात्, तन्माभूदिति प्रधानकर्म्मत्वमुक्तं। एतच्च दशमाध्याये सूत्रितं,
यज्ञाणां देवतान्यत्वे स्नुतशस्त्रयोः कर्म्मत्वादविकारः स्यादिति। अत्र
संयहस्योक्तौ। प्रउगं शंसतीत्यादौ गुह्यतो न प्रधानता। दृष्टादेव स्मृति-
स्तेन गुह्यता स्नात्रशस्त्रयोः॥ स्मृत्यर्थत्वे स्मृतिशंसत्वोर्धात्वोः स्मृता-
र्थवादगं। तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति। अग्निष्टोम-
सुत्वादिने सूर्व्यादयात् पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्,
एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितं, देवेश्वः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्वा-
हाभ्यर्च्यदित्यादिब्राह्मणं, तस्मिंश्च प्रातरनुवाक्येऽग्निमीक्षत्वादिदृष्ट-
मन्तभूतं, तच्च व्याख्यातं, प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं
होत्रा शंसनीयं, तच्च शस्त्रं वायवायाहीत्यादि सप्तदशत्वात्मकं, एतच्च
ब्राह्मणे यद्येक्यमित्वादिखण्डे प्रपञ्चितं, तथा पञ्चमाध्याये स्नात्रमन्त्रे
शस्त्रादित्यादिखण्डे सूत्रितम्। अथेयमनुक्रमशिका, वायो वायव्यै-
न्द्रवायवमैन्द्रावदद्यात्सुधाः, अश्विनादादशश्विनैन्द्रावैश्वदेवसारस-
तास्तुधाः, सप्तैताः प्रउगदेवता इति, अस्यायमर्घः, वायवायाहीत्या-
दिकं नवर्षं सूक्तं, अग्निं नवेत्यतो नवशब्दस्यानुदत्तोः, तत्राद्यस्तुषो
वायुदेवताकः, द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः, तृतीयो मित्रावरुणदेव-
ताकः, अश्विनैत्यादिकं द्वादशर्षं सूक्तं, तत्राद्यस्तुच अश्विनः, द्वितीय
ऐन्द्रः, तृतीयो वैश्वदेवः, चतुर्थः सारसतः, तेषु ऋषेषु प्रतिपाद्यवा-
य्वादयः सारसतान्ताः सप्तसङ्ख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति, मधुश्च-
न्दसोऽनुवर्त्तनात् स एव ऋषिस्यैवानुदत्त्वा गायत्रं छन्दः, वायवे
ऋषे प्रथमा, यज्ञस्यैन्द्रवायवस्यैकापुरोऽनुवाक्त्वा, एतच्च ब्राह्मणे समास्नातं,
वायव्या पूर्वापुरोऽनुवाक्यैन्द्रवायव्युत्तरेति, तथा सूत्रितम् वायवावाहि
दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति वायव्येऋषे प्रथमाऋचमाह
वायवायाहीति। दर्शत हे दर्शनीय वायो कर्म्मस्येतस्मिन् आयाहि
आगच्छ, त्वदर्घमिमे सोमा अरंजताः, अग्निषवादिसंस्कारोऽणुत्तर-
स्तेषां तान् सोमान् पाहि पिव, यदा तेषामेकदेश इत्यध्याहारः, तत्
पानार्थं हवमस्मदीयमाङ्गानं श्रुधि श्रद्धम्। अत्र यास्तः, वायवावाहि
दर्शनीयमिमे सोमा अरंजता अणुत्तरास्तेषां पिव श्रद्धम् नोङ्गानमिति।

१ २ १ वाय उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छा जरितारः ।
सुतसोमा अहर्विदः ॥

दर्शत, भृष्टश्रीत्यादिसूत्रेणातत्प्रत्यय सौख्यादिकः । चित्त्वादनोदात्त-
स्यामन्वितानुदात्तत्वं । अर्चिस्तुखित्यादिना मन्प्रत्ययान्तस्य सोमशब्दस्य
नित्स्वरः । अक्षमित्यत्र छान्दसोदेपादेशः । अरभृतशब्दे समासा-
नोदात्तं बाधित्वा अयेन पूर्वपदप्रकृतिस्रस्वरत्वप्राप्ता; भूषणेऽजं (पां १ ।
४ । ६४ ।) इत्यक्षंशब्दस्य गतिसंज्ञायां, गतिकारक (पां ६ । २ ।
१६६ ।) इत्यादिना ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्रस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन,
गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ४६ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्रस्वत्वं, निपा-
तत्वादक्षंशब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिवादेशाभावश्चान्दसः ।
अधीत्यत्र, अष्टदन्तु (पां ६ । ४ । १०२ ।) इत्यादिना हेर्धिभावः, तिङ-
नादुत्तरस्य निघातो नास्ति, सेर्धंपिच (पां ६ । ४ । ८७ ।) इति पित्त-
निषेधादनुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ऋयतिधातोर्वञ्जं
छन्दसि (पां ६ । १ । ३४ ।) इति सम्प्रसारणे सत्यकारान्तत्वात्,
कहोरप् (पां ६ । ३ । ५७ ।) इत्यप्प्रत्यया, तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां अधीत्यस्य, अन्येषामपि दृश्यते (पां
६ । ३ । १९७ ।) इति दीर्घत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह वाय उक्थेभिरिति । हे वायो जरितारः क्षोतार
ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छा त्वामभिक्षस्य उक्थेभिराज्यप्रउगादिशस्त्रै
र्जरन्ते स्तवन्ति । कीदृशास्ते सुतसोमा अभिषुतेन सोमेनोपेताः । अह-
र्विदः, अहःशब्द एकेनाज्ञा निष्पाद्येऽपिष्टोमादिक्रतौ वैदिकथ्यवहा-
रेण प्रसिद्धः, कालमिष इत्यर्थः । अर्चति गायत्रीत्यादिषु चतुस्त्रता-
दिंश्रत्त्वं चर्तिकास्मिन् जरते ऋयतीति पठितं । सुतेरप्यर्चनविशेषत्वात्
सौचित्येनाप्य सुत्यर्थो अरतिधातुः । अश्शब्दस्य संहितायां, निपात-
स्य च (पां ६ । ३ । १६६ ।) इति दीर्घः । सुतसोमाइत्यत्र बञ्जो-
हित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्रस्वरः । अहर्विदइत्यत्र समासस्वरं बाधित्वा,
तत्पुत्रये तुल्यार्थद्वितीया (पां ६ । २ । २ ।) इति द्वितीयापूर्वपद-
प्रकृतिस्रस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन, गतिकारक (पां ६ । २ । १६६ ।)
इत्यादिना ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्रस्वरः ॥ २ ॥

१ ३ १ वायो तव प्रपृञ्चती धेना जिगाति दाशुषे ।
उरूची सोमपीतये ॥

(ढचः २)

१ १ १ इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतं ।
इन्द्रवो वामुशक्ति हि ॥

द्वितीयाम्बुमाह वायो तवेति । हे वायो, तव धेना वाक् सोम-
पीतये सोमपानार्थं दाशुषे दान्वासं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति गच्छति,
हे यजमान, तथा दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्नृतइत्यर्थः । ऋद्धि
धेना प्रपृञ्चती प्रकर्षेत् सोमसम्पर्कं कुर्वती, सोमगुणं वर्धयन्तीत्यर्थः ।
उरूची, उरून् वरून् यजमानान् गच्छन्ती, ये ये सोमयाजिनस्तान्
सर्वान् वर्धयन्तीत्यर्थः । प्रपृञ्चतीत्यत्र, शतुरनुमो न यजादी (पां ६ । १ ।
१०१ ।) इति ङीनुदात्तः । श्लोकाधारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मामसु
मत्रो धेना मा इति पठितं वर्त्तते । अयतइत्यादिषु द्वाविंशतिभिर-
शतसङ्घकेषु गतिकर्मसु गति जिगातीति पठितं । दाशुषइत्यत्र,
मत्पर्यकर्मणि (पां २ । १ । १२ ।) इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र त्रौरा-
दित्वेन ङीधि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतयइत्यत्र वज्रप्रीहित्वाभावेऽपि
अत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १ ॥

इन्द्रवायवे ढचे प्रथमाम्बुमाह, इन्द्रवायू इमे सुता इति ।
इतस्या ऋच इन्द्रवायवयहे द्वितीयपुरोगुवाक्कारूपेण विशेष-
विनियोगः पूर्वमेवाहः, हे इन्द्रवायू भवदर्शमिमे सोमाः सुता अमि-
षुतास्तस्माद्युवां प्रयोभिरनैरस्मभ्यं दातथैः सहोपागतं अस्वत्वमीयं
प्रत्यामृष्टं, हि यस्मादिन्द्रवः सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते, तस्मा-
दागमनमुचितं । इन्द्रवायुशब्दस्यामन्विताद्युदात्तत्वं । प्रीषयन्ति भोक्तृ-
निति प्रयांस्यन्नानि, प्रीषातोऽन्तभावितव्यर्थोऽदसुप्रत्यये सति निस्वरः ।
अमिषातोर्नोऽग्न्यधमपुत्रद्विवचने, वज्रं इन्द्रसि (पां २ । १ । ११ ।)
इति शपो कृत्ति सति, अनुदात्तोपदेश (पां ६ । १ । १० ।) इत्यादिना
मकारलोपस्ततो गतमिति भवति । इन्द्रवः, उन्दीश्लेदन इति धातोः, उ-
न्दिश्वादेरित्युक्तप्रत्यय आद्यच्छरस्वकारादेशश्चौडादिकस्तत इन्द्रशब्दस्य
निस्वरः, तिजदत्तोः सोमरसस्य द्रवत्वात् श्लेदनं सम्भवति । युष्मच्छब्दा-

- १ २ १ वायविन्द्रश्च वेतथः सुतानां वाजिनीवसू ।
 तावायातमुपद्रवत् ॥ ३ ॥
- १ ३ १ वायविन्द्रश्च सुन्वत आयातमुप निष्कृतं ।
 मक्षित्वा धिया नरा ॥

देशस्य वामित्येतस्य, अमुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ । १८) इत्य-
 नुदात्तः । उग्रन्तीत्यस्य निघाते, हिच (पां ८ । १ । १७) इति सूत्रेण
 निघाते प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिचब्दस्य निपातस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह वायविन्द्रश्चेति । अत्र चकारेण नान्यः समुचीयते
 सन्निहितत्वाद्वायुरेव, हे वायो, त्वमिन्द्रश्च युवामुभौ सुतानामभिषुतान्
 सोमान् चेतथो जानीथः, यदाभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्या-
 हारः । कीदृशौ युवां, वाजिनीवसू, वाजिनीवसू यद्यप्युयोनामसु
 पठितस्तथाप्यत्रासम्भवादन्नं गृह्यते, वाजोऽन्नं तद्यस्यां हविःसन्ता-
 वस्ति सा वाजिनो, तस्यां वसतइति तौ वाजिनीवसू, आमन्वित-
 त्वादनुदात्तः, तौ तथाविधौ युवां द्रवत् क्षिप्रमुप समीपे आयातं
 आगच्छतं । षड्विंशतिसङ्ख्येसु क्षिप्रनामसु क्षिप्रं मत्तु द्रवदिति
 पठितं, तत्र फिटस्वरः ॥ २ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

एन्दुवायवे षष्ठे तृतीयाम्चमाह वाययिवन्द्रश्च सुन्वतइति । हे
 वायो, त्वमिन्द्रश्च सुन्वतः, सोमाभिषवकुर्वतो, यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं
 सोममुपायातं आगच्छतं । नरा, हे नरो पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येना-
 पेतौ, युवयोरगतयोश्च सतोर्धियामुना कर्मणा मत्तु त्वरया संस्कारः
 सम्पत्स्यते इत्या सत्वं । वायो इत्यस्य, आमन्वितस्य च (पां ६ । १ ।
 १५८) इति षष्ठिक्रमाद्युदात्तत्वं । इन्द्रः, इदिपरमैश्वर्य्य इति
 धातुः, इदितो नुम्धातोः (पां ७ । १ । ५८) इति नुमागमः, ऋषे-
 न्दायवञ्चविप्रकुत्रचुत्रक्षुरभेत्यादिना षोडशदिक रनप्रत्ययान्तो निपा-
 तितः, ऋष्यादिर्नित्वं (पां ६ । १ । १६७) इत्याद्युदात्तः । चण्ड-
 आदयोऽनुदात्ता इतिफिटसूत्रेणानुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र, शतुरनुमो-
 नद्यजादी (पां ६ । १ । १७९) इति विभक्तेरुदात्तत्वं । निष्कृतं,
 निरित्यस्य समित्येतस्य स्थान इति यास्कः । कृतशब्दः, आदिकर्मणि
 क्तः कर्त्तरिच (पां ३ । ७ । ७१) इति कर्त्तरि क्तः, संस्कृतं प्रवृत्त

१ १ १ मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं ।
धियं घृताचीं साधन्ता ॥

इत्यर्थः, कुगतिप्रादयः (पां १ । २ । २० ।) इति समासेऽथ्ययपूर्वपद-
प्रकृतिसरत्वे प्राप्ते, घाघघञ्क्ताञ्ज्विचकाणां (पां ६ । २ । १०० ।)
इत्यन्तोदात्तः, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ०६ ।) इति निस उदात्तत्वं
न भवति, तद्धि कर्मणि क्ते विहितं, निष्करोतीति निष्कृदिति
क्विबन्तव्याख्यानेतु, गतिकारकोपपदात् क्तत् (पां ६ । २ । १२६ ।)
इत्यकार उदात्तः स्यात् । धिया, सावेकापस्तृतीयादि (पां ६ । २ ।
१६८ ।) इत्यादिना विभक्तिरुदात्ता । नरा, सुपांसुक् (पां ७ । १ ।
१६ ।) इत्यादिना सम्बोधनद्विवचनस्य ङादेशः, पदात्परत्वात्,
आमन्त्रितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इत्याद्यमिको निघातः ॥ १ ॥

मित्रं ऊव इति मैत्रावरुणस्यो गवामयने आरम्भशेषे चतुर्विधे
ऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः, तत्रैवाभिष्टववडहेऽपि
विमियुक्तः, तथाचान्त्रणायनेन चतुर्विधे होताजनिष्टेत्यादिख्ये मित्रं
वयं हवामहे, मित्रं ऊवे पूतदक्षमित्यादिसूत्रितं, तथैवाभिष्टववडया-
हानीतिख्ये परिशिष्टानावापानुद्भूय मित्रं वयं हवामहे मित्रं
ऊवे पूतदक्षमिति च, तस्य मैत्रावरुणस्य प्रथमाश्र्वं मित्रं ऊव
इति । अहमस्मिन् कर्मणि हविःप्रदानाय पूतदक्षं पवित्रवचं मित्रं
ऊवे, तथा रिशादसं, रिशानां हिंसकानामदसं सम्भोक्तारं वरुणं
ऊवे आह्वयामि । कीदृशौ मित्रावरुणौ, दृढमदकमश्चति भूमिं प्राप-
यति या धीर्वर्ष्यकर्म तां घृताचीं धियं साधन्ता साधयन्तौ कुर्वन्तौ ।
मित्रशब्दः पुंलिङ्गः, प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तः । ऊवे, ह्यतेर्वङ्-
कं हृन्दीति शपोणुकि सति, ङः सम्प्रसारणं (पां ६ । २ । १२१ ।)
इत्यनुदत्तौ, वङ्गं हृन्दीति (पां ६ । २ । १०० ।) इति सम्प्रसारणे
उत्रादेशः, तिङ्ङ तिङ्ङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । पूत-
दक्षं, पूतशब्दः प्रत्ययखरेणान्तोदात्तः, वङ्गोऽसौ पूर्वपदप्रकृतिसर-
त्वं । वरुणशब्दः ऋदुदादिभ्य उनन्त्रित्युनन्प्रत्ययान्तो निष्वादाद्यु-
दात्तः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः, इगुपधञ्चापीकरः कः
(पां १ । १ । ११५ ।) इति कः प्रत्ययः, प्रत्ययखरेणोदात्तकान्तोऽपि

१ २ १ ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा ॥
 क्रतुं बृहन्नमाशाथे ॥

रिशादात्तं सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन्प्रत्यय औद्यादिकः, निस्वरेशोत्तरप-
 दमाद्युदात्तं, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेश स एव शिष्यते, शेषनिघाते सति,
 एकादेश उदात्तनोदात्तः (पां ८ । २ । ५ ।) इति सर्वार्थदीर्घाप्युदात्त
 एव । धीरिति, अप इत्यादिषु षड्विंशतिसङ्ख्येकेषु कर्मनामसु पठितः
 प्रातिपदिकस्वरेशान्नोदात्तः । एतमश्नतीति एताषी, ऋत्विग्दधृक् (पां
 १ । २ । ५ ।) इत्यादिना क्तिनि, अनिदितां (पां १ । ० । २० ।) इत्यादिना
 न जोपः, अश्नतेऽप्यसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन ङीप्, अचः (पां १ ।
 ० । १३८ ।) इत्याकारलोपे, चो (पां १ । १ । १३८ ।) इति दीर्घत्वं,
 एतप्रश्नो, नन्विषयस्थानिसन्तसोत्याद्युदात्तं बाधित्वा एतादीनाञ्चैव-
 न्नोदात्तः, समासस्य (पां १ । १ । २२१ ।) इत्यन्नोदात्तस्यापवादकं,
 तत्पुरुषे तुल्यार्घ्यतीया (पां १ । २ । २ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं
 बाधित्वा, गतिकारकोपपदात् कृत् (पां १ । २ । २३६ ।) इत्युत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरेशान्नोदात्तस्य धात्वकारस्य जोपे सति, अनुदात्तस्य च
 यत्रोदात्तजोपः (पां १ । १ । १६२ । इति ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते, चो
 (पां १ । १ । २२२ ।) इति पूर्वपदान्नोदात्तत्वं । साधन्ता, राध् साध्
 संसिद्धावित्यस्मादन्तर्भावित्यर्थाङ्कटः श्चादेशे अमं बाधित्वा व्यत्ययेन
 शप्, अदुपदेशादुपरि शब्दप्रत्ययस्य कसार्वधातुकानुदात्तत्वं, द्वितीया-
 द्विवचनस्य, शपश्च, अनुदात्तौ सुप्यितौ (पां १ । १ । ० ।) इत्यनुदात्तत्वं,
 धातोः (पां १ । १ । १६२ ।) इति धातुस्वर एव शिष्यते । सुपां सुलुक्
 (पां ० । १ । ३६ ।) इति विभक्तेराकारादेशः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमहा ऋतेन मित्रावरुणाविति । हे मित्रावरुणौ, युवां
 क्रतुं प्रवर्त्तमानमिमं सोमयागं आशाथे ध्यानशाथे व्याप्तवन्तौ, केन
 निमित्तेन, ऋतेन अवश्यम्भावितया सत्येन फलेनास्मभ्यं फलं दातु-
 मित्यर्थः । कीटशौ युवां ऋतावृधौ, ऋतमित्यदकनाम, सत्यं वा यच्च
 वेति याक्ः, उदकादीनामन्यतमस्य वर्द्धयितादौ, अतएव ऋतस्पृशा,
 उदकादीन् स्पृशन्तौ । कीटशं क्रतुं बृहन्तं, अङ्गैरपाङ्गैश्चातिर्प्राप्तं ।
 ऋतप्रश्नो एतादित्वादन्नोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुण-
 श्चेति मित्रावरुणौ, देवताद्वन्द्वे च (पां १ । १ । २६ ।) इतिपूर्वपदस्या

नडादेशः । ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थेऽन्तर्भावितख्यर्थाद्भूधेः क्विप्, अन्धेषामपि दृश्यते (पां ६।१।१३०।) इति पूर्वपदस्य दीर्घः, ऋतस्पृशा, सुपांसुलुक् (पां ०।१।१६।) इति डादेशः । मित्रावरुणावित्याद्या-मन्वितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदात् परत्वात्, आमन्वितस्य च (पां ८।१।१६।) इत्याद्यमिको निघातः । ननु ऋतेनेत्येतस्यं, सुवामन्विते पराङ्ग-वत्सरे (पां १।१।२।) इति पराङ्गवद्भावेनामन्वितानुप्रवेशात्, पादा-दित्वेन पदादपरत्वेन चाद्यमिकनिघाताभावात्, आमन्वितस्य च (पां ६।१।१६८।) इत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेन्न, पराङ्गवद्भावस्य सुवामन्वितानुप्रवेशेन पदविधित्वात्, समर्थः पदविधिः (पां १।१।१।) इति नियमात्, इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्येतयोराश्रत इत्याख्या-तेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्, यत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्य-नात्र पराङ्गवद्भाव्यात् पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव, यथा मरुतां पित-रक्षदहं ऋणामीति, ऋयोऽतिरित्युतिप्रत्ययान्तत्वेन, एन्नियौ वै पयसो मरुतौ जाता इत्यादावन्तोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र सामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः, प्रकृते तु ऋतेनेत्यस्यासाम-र्थ्यादेव न पराङ्गवद्भाव इति, ऋताद्युदात्तत्वं द्वितीयामन्वितस्य निघाते कर्त्तव्ये, आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८।१।०२।) इति प्रथमामन्वितेनाविद्यमानवद्भावेन भवितव्यमिति चेत्, भवतु, अत-एव तस्याव्यवधायकत्वात्, ऋतेनेति प्रथमपदात् परत्वेनैव द्वितीया-मन्वितं निहनिष्यते । यथा इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतीत्यादौ, गङ्गे-श्चस्यविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव मे इत्येव पदमुप-जीष्य यमुनेश्चस्य निघातः, किञ्च प्रकृतेन च मित्रावरुणावित्याम-न्वितं सामान्यवचनं, तस्य विशेषकतया विशेषवचनमृताद्युदात्तविति, अतो नामन्विते समानाधिकरत्ने सामान्यवचनं (पां ८।१।०३।) इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरन्तरादौ द्वितीयनिघातः । नन्वेवमप्यपादादावित्यनुदत्तेः ऋताद्युदात्तस्य द्वितीयपादादित्वात् भवितव्यनिघातेन, अतएव हि इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतिः शुतुद्रिसौमं सचता इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदात् परस्यापि पादादित्वादेव निघाता-भावादाद्युदात्तं जातं, तदत्रापि भवितव्यं, वक्तव्यो विशेष इति चेत्, उच्यते, मित्रावरुणस्य, सुवामन्वित इति पराङ्गवद्भावेन परानुप्रवेशा-देव ऋताद्युदात्तस्य न पादादित्वं, शुतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य सरस्वतीपदस्य पराङ्गवद्भावेन न पादादिरिति निहन्तेति चेत्, न,

१ ३ १ कवी नो मित्रावरूणा तुविजाता उरक्षया ।
दक्षं दधाते अपसं ॥ ४ ॥

पराङ्गवद्भावत्वावत्सुबन्तमामन्वितं वाश्रित्य प्रवृत्तः पदविधिः, अत-
स्तयोः सत्येव परस्परान्वये पराङ्गवद्भावेन भवितव्यं, समर्थः पदविधि-
रिति नियमात्, श्रुतुत्रिसरस्वतिपदयोश्च न परस्परान्वयः। किन्तु
सच्चतेत्यनेनासामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावः, प्रकृते तु मित्रावरूणादृतादृधा
इति द्वयोरपि सामानाधिकार्येण परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यामिति
भवितव्यं पराङ्गवद्भावेन, यथा मरुतां पितरित्यत्र विशेषः। नन्वतएव
तर्हि मित्रावरूणापदस्य पराङ्गवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति पर्य्य-
दासादामन्वितनिघातो न स्यादिति चेन्न, पूर्वं सुबन्तं परस्वामन्वित-
माश्रित्य यः स्वरः प्रवर्त्तते, तत्र सुवामन्वित इति पराङ्गवद्भावः, भवति
चैवंविधे ऋतादृधपदनिघात इति। तत्र पूर्वस्य पराङ्गवद्भावेन
पदादित्वात् संप्रवर्त्तते, मित्रावरूणापदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजी-
वति न परमामन्वितमिति न पराङ्गवद्भाववन्निघातोऽपि पदविधि-
रिति, ऋतेनेत्यनेनासामर्थ्यात्, ततः पदात्परस्य मित्रावरूणापदस्य
न स्यादिति चेन्न, समानवाक्ये निघातयुग्मादस्मदादेशा बल्लथा इति
निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न पराङ्गवद्भाववत्
परस्परान्वयोऽपीत्यलं। क्रतुं, स्रजःक्रतुरित्यौद्यादिकस्रजः क्रतुरादेशः।
प्रत्ययस्वरेशादिरदात्तः। आश्राथे, आनश्राथे, छन्दसि शुङ् लङ् षिटः
(पां १। ७। ६।) इति वर्त्तमाने षिट्, नुडभावश्चहान्दसः। २।

दृतीयाम्बुमाह कवी न इति। मित्रावरूणावेतौ देवौ नोऽस्माकं
दक्षं बलं, अपसं कर्म च दधाते पोषयतः। ऋदृशावेतौ कवी मेधा-
विनौ, तुविजातौ बल्लनामुपकारकतया समुत्पन्नौ, उरक्षया बज्जनि-
वासौ। विप्रो धीरइत्यादिषु चतुर्विंशतिसङ्ख्येकेषु मेधाविनामसु
कविर्मनीषीति पठितं। उरुतुवीत्येतौ द्वादशसु बज्जनामसु पठितौ।
बजः पाज इत्यादिव्यष्टाविंशतिसङ्ख्येकेषु बल्लनामसु दक्षो विदिति
पठितं। अपसुशब्दः षट्त्रिंशतिसङ्ख्येकेषु कर्मनामसु पठितः। मित्रा-
वरूणा, मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेशान्तोदात्तः, वरूणाशब्दो नित्स-
रेशाद्युदात्तः, इन्द्रे देवताइन्द्रेत्येतेषुभावेव शिष्येते। तुविजातौ, बज्ज-
नामपकारकतया तत्सम्बन्धित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासान्तो-

तृतीयसूक्तं ।

दृचः ॥१॥

१११ अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती १
पुरुभुजा चनस्यतं ॥

दात्तत्वं, चतुर्थीसमासे, हि (पां ८ । १ । ३७) चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । उरक्षया, उरूयां बहूनां क्षयावुरक्षयौ, क्षिनिवासगतोरिति धातोः क्षयत्वस्मिन्निति क्षय इत्यधिकरणे, एरच् (पां २ । १ । ५६ ।) इत्यच् प्रत्ययान्तस्य, चितः (पां ६ । १ । १६१ ।) इत्यनोदात्तत्वे प्राप्ते, क्षयो निवासे (पां ६ । १ । २०१ ।) इत्याद्युदात्तत्वं विहितं, समासे तु समासस्थेत्वनोदात्तत्वं बाधित्वा छदुत्तरप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं, यद्यपि, याचघञ् (पां ६ । २ । १७७ ।) इति याचादि-स्वरेणानोदात्तेन बाध्यते, तथापि, परादिभ्रन्दसि बङ्गं (पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यं । दक्षं, दक्षतेइत्याहकर्त्तव्यो घञ्, नित्वादाद्युदात्तः । अपसं, अप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म, आपा-कर्मस्थ्यायां ऋस्वो नुट् चेत्यनुत्तस्य, अपसस्यारइत्यादौ नित्वा-दाद्युदात्तस्याप्यपस्यस्यस्यत्वात् अत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥ ७ ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्य आश्विने क्रतौ विनियुक्तः, तथाच सूत्रितं, अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिष इति, तत्र प्रथमाष्टचमाह आश्विना यज्वरीरिष इति । हे आश्विनौ युवामिषो हविर्यज्ञानि अन्नानि चनस्यतं इच्छतं भुङ्गायामित्वर्थं, यद्यपि चनःशब्दोऽन्नवाची, तथापीषइत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः, इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वाद्दत्तत्वमुवाच, समूलकाद्यं अश्वतीत्यादौ यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिषः, यज्वरीः यागनिष्पादिकाः । कीदृशा-वश्विनौ द्रवत्यासी, हविर्यज्ञाय द्रवद्भ्यां धावद्भ्यां पाश्विभ्यामुपेतौ । शुभस्पती, शोभनस्य कर्मन्वः पालकौ । पुरुभुजा, पुरुभुजौ विश्वीर्ष-

१ २ १ अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया १
धिष्ण्या वनतं गिरः ॥

द्वितीयाष्टममाह अश्विनापुरुदंससेति । अश्विना हे अश्विनौ, युवां गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धिया आदरयुक्तया बुद्ध्या वनतं सम्मजतं स्त्रीकृतं । कीदृशावश्विनौ पुरुदंससा बड्कर्मज्ञौ, षड्विंशतिसङ्ख्या-
केषु कर्मनामसु दंस इति पठितं । नरा नेतारौ, धिष्ण्या धारण्ययुक्तौ बुद्धिमन्तौ वा । कीदृश्या धिया शवीरया गतियुक्तया अप्रतिहत-
प्रसरयेत्यर्थः । अश्विनेत्याद्यामन्त्रितचतुष्टयस्य षाष्टिकमामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वं, पादादित्वात्पादमिक्को निघातः, पुरुदंससेत्यपि हि पादादि-
रेव, आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्पामन्त्रिते
समानाधिकरण इति पर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन
नाविद्यमानवत्त्वमिति चेन्न, अश्विशब्दवत् पुरुदंसस्यशब्दस्यापि अश्वि-
नाविव रूच्या प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् सामान्यवचनं, नावि-
द्यमानवदित्युक्तेऽर्थात् परस्य विशेषवचनत्वावगमादुभयोः सामान्य-
वचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात् सहाप्रयोग इति चेन्न, गुणविशेष-
सङ्गीर्तनवत् प्रसिद्धानेकनामविशेषसम्बन्धसङ्गीर्तनस्यापि स्तुत्युपयो-
गेन सप्रयोजनत्वात्प्रिययोगेनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात्, अश्विपुरु-
दंसस्यशब्दयोरेकार्थत्ववृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदा-
भावेनासामानाधिकरण्यादपि नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः, भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानामेव हि एकस्मिन्नर्थे वृत्तिसामानाधिकरण्यां, अश्विशब्दस्या-
श्विसम्बन्धो निमित्तं, पुरुदंसस्य शब्दस्य तु बड्कर्मसम्बन्ध इति प्रवृत्ति-
निमित्तभेद इति चेन्न, तद्विदयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं
व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृत्तमही-
रवृत्तशब्दयोरेव तथात्वप्रसङ्गः, अतएव हीडेरन्तेदिते सरस्वतिप्रिये
प्रेयसि मङ्गिबिभ्रुते इत्येतानि ते अश्विये नामानीत्यत्र सहस्रतमीप्र-
शंसोपयोगित्वेनेहादिशब्दानामेतानि अश्विये नामानि इति वचनेन
पर्यायात्पामप्यनेकविशिष्टानामसम्बन्धनिबन्धस्तुत्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः,
स्तुत्युपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदवियक्त्यामपि पर्यायत्वेनासामा-
नाधिकरण्यादेव, नामन्त्रिति (पां ८ । १ । ७३) इति निषेधाभावादा-
मन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् सर्वेषां षाष्टि-

१ ३ १ दत्ता युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिषः १ आयातं रुद्रवर्तनी ॥

कामाद्युदात्तत्वं, तद्वत् प्रकृतेऽपि, कृ श्रु पृ कटि पटि श्रौटिभ्य ईरन्निव्यनु-
वृत्तौ, बङ्गलवचनादन्यत्रापीत्यनेन सुश्रुगतावितिधातोरीरन्प्रत्यये
कृते सति निच्चाच्छ्वीरया शब्द आद्युदात्तः । धियेत्यत्र, सावेकाश्च
(पां ६।१।१६८) इति विभक्तिश्चदात्ता । वनतमित्यत्र श्रपः पिच्चाञ्छो-
य्मथमद्विवचनस्य जसार्वाधातुकाश्च, वन घन संभक्ताविति धातुदात्त-
त्वमेवावशिष्यते, नच, तिङ्ङ तिङ्ङः (पां ८।१।२८) इति निघातः,
पूर्वामन्वितस्याविद्यमानत्वेन पदादित्वात् । गिरः, सुपोऽनुदात्तत्वे
प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह दत्ता युवाकव इति । अत्रान्ध्रिनेत्यनुवर्तते, हे
अन्ध्रिनौ, आयातं अस्मिन् कर्मण्यागच्छतं, किमर्थमिति तदुच्यते, सुता
युष्मदर्थं सोमा अभिषुतास्तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावन्ध्रिनौ
दत्ता शत्रून्नामुपक्षयितारौ, यदा देववैद्यत्वेन देवानामुपक्षयितारौ,
अन्ध्रिनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । पुनः कीदृशौ, नासत्या
असत्यमन्वितभाषयं तद्रहितौ । अत्र यास्काः, सत्यावेव नासत्याइति
उच्येनाभः । सत्यस्य प्रणेतारवित्याग्यायश्च इति । रुद्रवर्तनी, रुद्रश-
ब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं, यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्ति-
रीयाः । तद्यज्ञोदयन्ति तस्मादुद्रा इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रु-
रोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्मार्गी धाटीरूपो यथोक्तौ रुद्रव-
र्तनी, यथा धाटीमुखेन शत्रून् रोदयन्ति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव
इति अभिषुतसोमानां विशेष्यं, वसतीवरीभिरैकधनाभिरङ्गिभि-
श्चिता इत्यर्थः । वृक्तानि मूर्खवर्जितानि वर्हीधि आस्तरश्चरूपाणि
येषां सोमानां ते वृक्तवर्हिषः । यदा भरता इत्यादिष्वलस्य ऋत्विङ्गा-
मसु वृक्तवर्हिष इति पठितं, तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा, ऋत्विग्भिर-
भिषुता इत्यन्वयः । दत्ता, च्यामन्वितस्य च (पां ६।१।१५८) इत्या-
द्युदात्तः, युवाकवः, युमिश्रणे, युवन्ति मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृ-
तिभिः अयश्चद्रथैरिति युवाकवः, कटिकुषादिष्वग्नितस्यापि यैतेर्ब-
ङ्गलवचनत्वात् काकुप्रत्ययः, तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुवृद्धादेशः, प्रत्यय-
स्वरैश्चाकार उदात्तः । न विद्यते असत्यमनयो रिति नासत्या, नभा-

। दृचः २ ।

१ १ १ इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः १
अण्वीभिस्तना पूतासः ॥

अण्वपात्रवेदानासत्या (पां ६ । १ । ७५ ।) इत्यादिना प्रकृतिवद्भावात्
लोपाभावः, पादादित्वेनानिघातादामन्वितान्युदात्तत्वं । वृक्तवर्हिषः,
वृक्तं मुनेर्वर्जितं वर्हिषरास्तीर्षं येषां सोमानां ते वृक्तवर्हिषः पूर्वपद-
प्रकृतिसंख्येयं क्तप्रत्ययस्वरयव शिष्यते । आ इत्त्र उपसर्गाच्चाभिवर्ज-
मित्युदात्तः । वृक्तवर्तनी, आमन्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इत्याम-
न्वितनिघातः ॥ १ ॥

इन्द्रेदृचे प्रथमादृचमाह इन्द्रायाहीति । चित्रभानो विश्विन्नदीप्त
इन्द्र अस्मिन् कर्मणि आयाहि आगच्छ, सुता अभिमुता इमे सोमाः
त्वायवस्तां कामयमाना वर्तन्ते, अण्वीभिः, अण्वययुवइत्यादिषु
दाविंशतिसङ्ख्येषु अङ्गुलिनामसु अण्वीति पठितं, ऋत्विजामङ्गुलीभिः
सुता इत्यन्वयः, किञ्च एते सोमास्तना नित्यं पूतासः शुद्धाः, दद्यापवित्रेण
शोधितत्वात् । इन्द्रश्चन्दं यास्तो वज्रधा निर्वक्ति, इन्द्रहरान्दृष्टातीति वा
हरान्ददातीति वा हरान्दधातीति वा हरान्दारयतीति वा हरान्दारय-
तीति वा इन्द्रवे द्रवति इति वा इन्द्रै रमत इति वा इन्धे भूतानीति वा,
तद्यदेनं प्राणैः समेन्धत्तदिन्धेन्धत्वमिति विश्वायते । इदं करणादि-
त्वाग्यायकः । इदन्दर्शनादित्यौपमन्वयः । इदन्ते वैश्वर्यकर्मणः इच्छन्तु
दारयिता वा इद्रावयिता दरयिता वा यज्वनामिति । अस्यायमर्थः ।
दृ विदारण इति धातुः, इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजनसिद्धयर्थं
दृष्ट्वाति मेघं विदारयतीति इन्द्रः । हुदाञ्जदानइति धातुः इरामन्नं
दृष्टिनिष्पादनेन ददातीति इन्द्रः । घञ्पोषणार्थः इरामन्नं दृष्टिन्कारणं
सस्यं दधाति जनप्रदानेन पुष्पातीति इन्द्रः । इरामुत्पादयितुः कर्ष-
कमुखेन भूमिच्छदारयतीति इन्द्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेन इरां धारयतीति
विनाशराहित्येन स्थापयतीति इन्द्रः । इन्द्रुः सोमवह्नीरसस्तदर्थं याग-
भूमौ द्रवति धावतीति इन्द्रः । इन्द्रै यद्योक्ते सोमे रमते क्रोडतीति
इन्द्रः । अिइन्धीदीप्ताविति धातुः, भूतानि प्राग्बिदेहानिन्धे जीवचै-
तन्धरूपेष्वान्तः प्रविश्य दीपयतीति इन्द्रः । एतदेवाभिप्रेत्य वाज-
सनेयिनश्चामनन्ति, इन्द्रो ह वै नामैषः, योऽयं दक्षिणेक्षकः पुरुष

स्तं वा एतमिन्द्रं सन्तं तमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव
 हि देवाः प्रत्यक्षद्विष इति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणान्तरवाक्यं, तत्रेन्द्र-
 विषये निर्वचनमुच्यते इति शेषः । यद्यस्मात् कारणादेनं परमात्मरूप-
 मिन्द्रदेवं प्राणैर्वाक्चक्षुरादीन्द्रियैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं
 समेन्धत, उपासका ध्यानेन सम्यक्प्रकाशितवन्तस्तस्मात् कारणात्
 इन्द्रनाम सम्यग्, अस्मिन् पक्षे इन्धते दीप्यते इति कर्मणि व्युत्पत्तिः ।
 आयायकनामको मुनिरिदंकरणादिन्द्र इति निर्वचनं मन्यते । इन्द्रो हि
 परमात्मरूपेणोदं जगत् करोतीति, औपमन्यवनामको मुनिरिदं दर्शना-
 दिन्द्र इति निर्वचनमाह । इदमितीदमित्यपरोक्षमुच्यते, विवेकेन हि
 परमात्मानमपरोक्षेण पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकाखे समासायते,
 स एतमेव पश्यं ब्रह्म तत्तमपश्यदिदमदर्शमिति, तस्मादिदं द्रो नामेदं
 द्रोह वै नाम तमिदं द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया
 इव हि देवा इति । इदि परमैश्वर्य इति धातुः, स्वमायया जगद्गुप्तं
 परमैश्वर्यं तद्योगादिन्द्रः, अनेनाभिप्रायेण श्रूयते इन्द्रो मायाभिः पुरुषप-
 र्ययत इति । इन्द्रशब्दस्यैश्वरवाचकस्याकारणोपे सति नकारान्तं इन्द्रपदं
 भवति । इन्द्र इति धातुः, स च परमेश्वरः, शत्रूणां दारयिता भीषयि-
 तेति इन्द्रः । दृगताविति धातुः, शत्रूणां द्रावयिता पक्षायनं प्रापयिता
 इतीन्द्रः । यज्वनां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परिहर्ता, एवमे-
 तानि निर्वचनानि दृष्टव्यानि । इन्द्र इत्यत्र आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । आ
 इत्यत्र निपातत्वेनाद्युदात्तः । चिच्चभानो, प्रदात्परत्वादामन्त्रित निघा-
 तः । त्वामिच्छन्तीत्यर्थे युष्मच्छब्दात्, सुप आत्मनः क्वच् (पां १।१।८)
 इति क्वच् । प्रत्ययान्तरपदयोश्च (पां ७।२।६८) इति मपर्यन्तस्य त्वा-
 देशः, क्वाच्कृन्त्सि (पां १।२।१००) इति क्वजन्तादुप्रत्ययः । त्वयव
 इति प्राप्ता, युष्मदस्मदोरनादेशं (पां ७।२।८६) इति अविभक्तावपि
 हलादौ व्यत्ययेनात्वं, उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अयुशब्दः सौप्तवा-
 चकस्तद्योगात्प्रकृतं अङ्गुलीषु वर्त्तते, वेतो गुणवचनान् (पां ७।१।१००)
 इति उङि प्राप्ते व्यत्ययेन उङिन्, निच्वादाद्युदात्तः । तना इत्यर्थे निपातो
 नित्यमित्यर्थः, निपातत्वादाद्युदात्तः । पूतासः, आञ्जसेरसुक् (पां ७।१।
 ५०) इत्यसुक् प्रत्ययः ॥ १ ॥

- १ २ १ इन्द्रायाहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः १
उप ब्रह्माणि वाघतः ॥
- १ ३ १ इन्द्रायाहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः १
सुते दधिघ्न नश्चनः ॥ ५ ॥

द्वितीयाम्बुमाह इन्द्रायाहि धियेति । हे इन्द्र, त्वमायाहि चास्मिन् कर्मण्यागच्छ, किमर्थं वाघतः ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राणि उपैतुं । कीदृशस्त्वं धियास्मदीयया प्रज्ञया इधितः प्राप्तः, अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजूतः, यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथा- न्यैरपि विप्रैर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः, सुतावतः अभिघृतसोमयुक्तस्य । केतइत्यादिषु एकादशसु प्रज्ञानामसु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसङ्ख्याकेषु मेधाविनामसु विप्रोधीरइति पठितं । भरताइत्यष्टसु ऋत्विङ्नामसु वाघत इति पठितं । इधित इत्यत्र इधग- ताविन्यस्माग्निष्टायामिडागमः, आगमा अनुदात्ता इति इटोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते । टवप्वीजतन्तुसन्तान इति धातोः, ऋत्वेन्द्रायवचविप्रे- त्यादिना रन् प्रत्ययान्तो विप्रशब्दो निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च, नित्वादाद्युदात्तः, तैजूतः प्राप्तः । श्वर इति सैत्रोधातुगत्यर्थः, श्युकः किति (पां ७ । २ । ११ ।) इति इट्प्रतिषेधः, द्वितीया कर्मणि (पां ६ । २ । ४८ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतावतइत्यत्र छान्दसं दीर्घत्वं, मतुपउदात्तत्वात् क्तप्रत्ययस्वरस्य शिष्यते । ब्रह्माणि, नविवषयानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । वाघश्च ऋत्वि- ङ्नामसु पठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥ २ ॥

द्वितीयाम्बुमाह इन्द्रायाहोति । हरिशब्द इन्द्रसम्बन्धिनोरश्वयो- नामधेयं, हरौ इन्द्रस्य लोहितोऽग्नेरिति तदीयाश्वनामत्वेन पठित- त्वात् । हे हरिवः, अश्वयुक्तेन्द्र, त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि । कीदृशस्त्वं तू- तुजानस्वरमाहः, आगत्य चास्मिन् सुते सोमाभिघवयुक्ते कर्मणि नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविर्नक्षत्रं दधिघ्न धारय स्वीकुर्वित्यर्थः । तूतु- जानन्तुजेर्निटि, लिटः कानञ्वा (पां १ । २ । १०६ ।) इति कानजा- देशः, तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (पां ६ । १ । ७ ।) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं ।

(३)

१ १ १ ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत १
दाश्वंसे दाशुषः सुतं ॥

हरिवइत्यत्र हरयोऽस्य सन्तीत्यस्मिन्नर्थे, तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप्
(पां ५ । २ । ६४ ।) इति मतुप्, क्न्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मकारस्य वृत्तं, सम्बुद्धौ, उगिदचां (पां ७ । २ । ७० ।) इति
नुम्, संयोगान्तलोपो, नकारस्य, मतुवसोरसम्बुद्धौ क्न्दसि (पां ८ ।
२ । ११ ।) इति नकारस्य वृत्तं, आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य
हरिवइत्यनेनासामर्थ्यात्, समर्थः पदविधिः (पां २ । १ । ११ ।)
इति नियमात्, सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २१ ।) इति
पराङ्गवद्भावेनामन्त्रितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वे सति, उपेत्यकारस्य,
नोदात्तः खरितोदय (पां ८ । ४ । ६७ ।) इति खरितो न सन्नतरः ।
दधिस्येत्यत्र दधातेर्लोपि चास्, चासः से (पां ३ । ४ । ८० ।) इति
सेच्चादेशः, सवाभ्यां वामौ (पां ३ । ४ । ६१ ।) इति एकारस्य
वादेशः, क्न्दसुभयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।) इति सार्वधातुकार्जधा-
तुकसंज्ञयोः सत्याः सार्वधातुकत्वेन श्रुति, तस्य, श्लौ (पां ६ । १ । १० ।)
इति द्विर्भावः, आर्जधातुकत्वेनेडागमश्च, अतो लोप इटि च
(पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्याकारलोपः । चनः, चायेरन्ने ऋखस्येत्यसुन्नन्तश्चका-
रान्मडागमे यलोपः ॥ ३ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चमे वर्गः ॥ ५ ॥

वैश्वदेवद्वचं प्रथमाम्चमाह योमासइति । हे विश्वेदेवास, एतन्ना-
मन्ना देवविशेषाः दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतं व्यभिपुतं
सोमं प्रति आगत आगच्छत, ते च देवा योमासो रक्षकाः । चर्ष-
णीधृतो मनुष्याणां धारकाः । दाश्वंसेः फलस्य दातारः । मनुष्या इत्यादिषु
पञ्चविंशतिसङ्ख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणीशब्दः पठितः । अश्विना-
वित्यादिष्वेकत्रिंशत्सङ्ख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वेदेवाः साध्या इति
पठितं । एतामृचं यास्य एवं व्याख्यातवान्, अवितारां वावनीया
वा मनुष्याद्यतः सर्वे च देवा इहागच्छत, दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति ।
तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं द्रचं दशतयीषु वियते, यत् किञ्चिद्द्र-
दैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपू-
ण्डिरिति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्यायइति यास्यस्य मतं, तदेव

विशेषस्यैवासाधारणं लिङ्गमिति शाकपूषेर्मतं । अवनताद्योमासो देवाः, मन्त्रित्यनुष्ठौ, अवि सिवि सि षु शुभ्यः किदिति मन्प्रत्ययः, अवरत्वरखित्यविमवामुपधायाञ्च (पां ६ । ४ । २० ।) इत्यूठ्, मनः किञ्चेऽपि बाङ्गलकाद्रुक्ः, आञ्जसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इति असेरसुगागमः, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । चर्षणयो मनुष्यास्तान् दृष्टि- दानादिना धारयन्तीति चर्षणोष्ठतो देवाः, पूर्वस्यामन्त्रितस्य सामान्यवचनस्य, विभाषितं विशेषवचने बङ्गवचनं (पां ८ । १ । ७४ ।) इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेन निघातः । नन्वतएव विद्यमानत्वात्, सुबामन्त्रित इति पराङ्गवत्त्वेनैकपदीभावात् पादपरत्वेन कथं निघात इति चेन्न, तत्कारणं स्त्रान्त्रयमपि यथास्यादिति वचनात्, पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याऽप्युपपत्तेः, एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वे, अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति, इत्यमेव तर्हि ब्र- वत्यामी शुभस्यती इत्यत्रापि पराङ्गवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य विशेषनि- घातप्रसङ्गइति चेन्न, तत्र पराङ्गवद्भावस्य परेणामन्त्रितं पूर्वमवि- द्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात्, इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बङ्गवचनमित्यविद्यमानवत्त्वनिषेधात् पूर्वस्याप्यामन्त्रितस्य विद्यमानवत्त्वात् पराङ्गवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं । विश्वे, पादादि- त्वादाद्युदात्तः, गणदेवतावचनञ्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वादोमासइत्यनेन न सामानाधि- करणं, सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य पराङ्गवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृधेत्यादाविवात्राप्यामन्त्रिताद्युदात्तता न स्यात्, विश्व इत्यस्य विशेषणं देवास इति, दीयन्तीति देवाः प्रकाशवन्तः, नन्व- वयवप्रसिद्धेः समुदायस्य प्रसिद्धिर्बलीयसीति वृत्तरवार्यो देवश- ब्दस्य ग्राह्या न यौगिकः, यौगिकत्वे हि अवयवार्थानुसन्धानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विच्छिन्ना स्यात्, समुदायप्रसिद्धौ तु न विज्ञेय इति चेन्न, समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वा- भावात्, विभाषितं विशेषवचने बङ्गवचनमित्यनेनासिद्धत्वादिश्व इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्यतीतिपदवद्देवाइत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं स्यात्, सरानुसारेण च ऋत्विगागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आगत आगच्छत, बङ्गलं हृन्दसीति शपो कुक्कि सति, अनु- दात्तोपदेशे (पां ६ । ४ । २७ ।) इत्यादिना मकारलोपः । आङ्ः पदात् परत्वेन निघातः । दाश्रांसः, दाश्रदानइत्यस्य कसौ, दाश्रान्

१ २ १ विश्वे देवासो अत्तुरः सुतमागन्तु तूर्णयः । उत्त्रा इव स्वसराणि ॥

साङ्गान् मीढांश्च (पां ६ । १ । १२ ।) इति निपातनात् क्रादिनिय-
मप्राप्त इडागमो द्विर्वचनश्च न भवति, प्रथयस्वरैण क्तसोरुदात्तत्वं,
दाशुषइत्यत्र, वसोः सम्प्रसारणं (पां ६ । ४ । १३१ । इति सम्प्रसा-
रणं, सम्प्रसारणाच्च (पां ६ । १ । १०८ ।) इति पूर्वरूपत्वं, शासि-
वसिघसीनाच्च (पां ८ । १ । ६० ।) इति घत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बुचमाह विश्वेदेवासइति । विश्वेदेवास एतन्नामका गङ्गारूपा
देवविशेषाः सुतं सोममागन्तु आगच्छन्तु । कीदृशाः अमुरः तत्तत्काले
वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णयस्वरायुक्ता यजमानमनुग्रहोत्तुमालस्यरहिता
इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमने उच्छा इत्यादिषु दृष्टान्तः,
उच्छाः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा गच्छन्ति
तद्वत् । खेदयइत्यादिषु पञ्चदशसु रश्मिनामसु उच्छावसव इति
पठितं । वस्त्रित्यादिषु द्वादशस्यहर्नामसु स्वसराणि धंस घर्म
इति पठितं । तच्च पदं यास्त्रेण व्याख्यातं, स्वसराण्यहानि भवन्ति
स्वयं सारीर्ण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एतानि सारयति उच्छा
इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति । देवासः, पचाद्यजन्तश्चित्ता-
दन्तोदात्तः । अमुरः, तुरत्वरणे श्रुविकरणी, तुरति त्वरयतीत्यर्थः,
क्लिप्च (पां १ । २ । ७६ ।) इति क्लिप्, गतिकारकोपपदात् क्त
(पां ६ । २ । १३६) इति उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आगन्तु, आग-
च्छन्वित्यर्थे अत्ययेन मध्यमपुरुषवज्जवचनं, बज्जलं कन्दसीति शपो लुक्
तस्य, तप्तनप्तनथनाच्च (पां ७ । १ । ४५ ।) इत्यवादेशोऽपिदिति
निषेधादडित्वादननासिकलोपाभावः, तिङ्ङितिङ् इति निघातः ।
तूर्णयः, जित्वरासम्भ्रमइति धातोस्वरन्तइति तूर्णयः, निरित्यनुवृत्तौ,
बहि श्रियुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति नित्यत्वायः, नित्त्वादाद्युदात्तः ।
उच्छाइवेत्यत्र इवेन विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वश्चेति समासे
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः, पचा द्यच्, स्वः सरो
येषान्तानि स्वसराणि, बज्जवीहो प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६ । २ । १ ।)
इति स्वरशब्द आद्युदात्तः ॥ २ ॥

१३१ विश्वे देवासो अन्निध एहिमायासो अद्दुहः ।
मेधं जुषन्त वद्भयः ॥

(४)

१११ पावकानः सरस्वती वाजेभिर्विजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

इतीशाम्बमहा विश्वेदेवासइति । विश्वे देवास एतन्नामका देव-
विशेषा मेधं इविर्यज्ञसम्बन्धं जुषन्तसेवन्तां । ऋद्धिशास्त्रे अन्निधः
क्षयरहिताः शोषरहिता वा । एहिमायासः सर्वतोव्याप्तप्रज्ञाः,
यदा सौधीकमभिमस्यु प्रविष्टमेहि मायासीतिरिति यदवोचत् तदनु-
कारज्जेतुक्तोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्दुहो
द्रोहरहिताः । वज्रयो वोढारः, धनानां प्रापयितारः । क्षिधेः क्षया-
र्थस्य शोषकार्यस्य वा सम्पदादिभ्यो भावे क्लिपि गञ्जा बज्रघ्नीहिः,
पूर्वपदप्रकृतिसखरं बाधित्वा, गञ्जसुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । एहि-
मायासः, ईहचेष्टायां, आसमन्तादीहतइत्येहि, इन्निति सर्वधातु-
साधारण इन्प्रत्ययो नित्यत्वादाद्युदात्तः, एहिर्माया प्राज्ञा येषा-
मिति बज्रघ्नीहो पूर्वपदप्रकृतिसखरत्वं, अथवा आड उदात्तादुत्तरस्य
एहीतिनोऽगम्यमैकवचनस्य, तिङ्ङितिङ इति निघाते, एकादेश
उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५) इत्येकार उदात्तः, एहीत्येतत् पदयुक्तं
मायासीत्वत्र मायेत्युत्तरद्वयं येषां ते एहिमायासः, पूर्वपदप्रकृतिसखरः ।
अद्दुहः, ऋद्धिजिघांसायां, सम्पदादित्वाद्भावे क्लिपि बज्रघ्नीहो, गञ्जसुभ्यां
(पां ६ । २ । १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । मेधं, मेधृसङ्गमेध, मेध्यते
देवैः संगम्यत इति मेधं इविः, कर्मणि घञ्, जिच्वादाद्युदात्तः । जुषन्त,
सेवन्तामित्यर्थे, ह्रस्वसि जुङ्लङ्लिटः (पां ३ । ७ । ६) इति धातु-
सम्बन्धे ङङ् । एत उक्त्वा विश्वेदेवा अतो जुषन्तेति दुहादिधात्वर्थे
सम्बन्धात्, बज्रं ह्रस्वस्यमाङ्गागोऽपि (पां ६ । ७ । ७५ ।) इत्यङ्ग-
माभावः । वज्रयः, निरित्त्वनुष्टौ, वहिञ्चोत्यादिना विहितस्य नित्प्र-
त्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ३ ॥

सारस्वते ऋचे या प्रथमा सान्त्वारम्भवीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरीनुवाक्का,
तथा दर्भपूर्वमासावारभ्यमात्र इत्यस्मिन् खड्गे पावकानः सरस्वतो पावी-

१ २ १ चोदयित्री मूनृतानां चेतनी मुमतीनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥

रवीकन्या चित्रापरिति सूत्रितं, तामेतामृचमाह पावका न इति । सर-
स्वती देवी वाजेभिर्हविर्नक्षत्रैर्नैर्निमित्तभूतैः, यद्वा यजमानेभ्यां दातव्यै-
रनैर्निमित्तभूतैर्गोऽस्रदीयं यज्ञं वयुः कामयतां, कामयित्वा च निर्वहत्वि-
त्यर्थः । तथाचारण्यकाण्डे श्रुत्यैवं व्याख्यातं यज्ञं वद्धिति यदाह यज्ञं
वहत्वित्येव तदाहिति । कीदृशी सरस्वती पावका शोध्यित्री । वाजिनी-
वती अन्नवत्क्रियावती । धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभृता । वाग्दे-
वतायास्तथाविधधननिमित्तत्वमारण्यकाण्डे श्रुत्या व्याख्यातं, यज्ञं वयुः
धियावसुरिति वाग्वै धियावसुरिति । श्येनः सोम इत्यादिषु घट्त्रिंश-
त्यङ्गकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं ।
एतामृचं यास्तु एवं व्याचष्टे, पावका नः सरस्वत्यन्नैर्नवती यज्ञं
वयुः धियावसुः कर्मवसुरिति । पवनं पावः शुद्धिस्तां कायतीति
पावका, कै गै रै शब्दइति धातोः, आतोऽनुपसर्गे कः (पां ३ । २ ।
३ ।) इति क प्रत्ययः, क्तुत्तरपदप्रकृतिसरत्वेनोदात्तत्वं, यद्वा पुना-
तीत्यर्थं गवुलि कृते, प्रत्ययस्थान्तात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपः (पां ० । ३ ।
४४ ।) इतीत्वस्याभावोऽन्तोदात्तश्च क्कान्दसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः सर्ष-
रसुन्नन्तत्वादाद्युदात्तः, मतुप्डीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं । वाजेभिः,
वाजशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः, सच्चवत्कृत्वादाकृतिगणः, वाजो-
ऽनुमास्विति वाजिन्यः क्रियाः, अतइनिठनौ (५ । २ । ११५ ।) इति
इतिप्रत्ययः, ताः क्रिया यस्याः सन्ति सा वाजिनोवती, क्कान्दसीरः
(पां ८ । २ । १५ ।) इति मतुपो वत्त्वं, मतुप्डीपोः पित्त्वेनानुदात्त-
त्वमेव शिष्यते । यज्ञं, यज याच यत विच्छ प्रच्छ (पां ३ । १ । ६० ।)
इत्यादिना नङ् प्रत्ययस्वरैणान्तादात्तः । वयुः, वशकान्तौ, कान्तिरभि-
जाघः, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो लुक्,
निघातः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः,
सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति विभक्तिरुदात्ता, बज्जत्रीर्धौ,
प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६ । २ । १ ।) इति विभक्तिसर एव शिष्यते,
क्कान्दसन्तृतीयाया अशुक् ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह चोदयित्रीति । या सरस्वती, संयमिमं यज्ञं

१ ३ १ महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।
धियो विश्वा विराजति ॥ ६ ॥

दधे धारितवती । कीदृशी, सूक्तानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोद-
यित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातृणां चेतन्ती तदी
यमनुष्ठेयं प्रापयन्ती । चोदयित्री, चुद्प्रेरणे ण्यन्ताच्च्, चित्त्वादन्तो
दात्तः, ऋग्भेभोऽीप् (पां ४ । १ । ५ ।) इति डीप्, तस्य, उदात्तय-
जोहृन्पूर्वात् (पां ६ । १ । १७४ ।) इत्युदात्तत्वं । सूक्तानां, ऊन् परि-
हाह इत्यतः, क्विप्च (पां ३ । २ । ७५) इति क्विपि, सु सुतरामूनयत्य-
प्रियमिति सून् इति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यञ्चेति सूक्तं, परा-
दिश्वन्दसि वज्रं (पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चेतन्ती,
चित्तीसञ्चाने अत्रशपोऽीपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वं, शृगुच्चादुपदेशात्सार्वा-
वंधातुकस्वरेशानुदात्तत्वं धात्वन्तरस्वर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मनुपि
प्रसक्त्यात्, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १७७ ।) इति विभक्त्येवदा-
त्तत्वं ॥ २ ॥

दृतीयाष्टममाह महो अर्ण इति । द्विविधा हि सरस्वती विय-
ह्वदेवता, नदीरूपा च, तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां वियह्वती प्रतिपादिता,
अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते, तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा
प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्रचेतयति प्रकर्षेण प्रापयति ।
क्विस्र स्त्रीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानि
विराजति विशेषेण दीपयति, अनुष्ठानविधया बुद्धीः सर्वदेवतादय-
तोत्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्त्रो दर्शयति, तत्र सरस्वतीत्येतस्य
नदीवदेवतावच्च निगमा भवन्तीति । एकशतसङ्ख्याकैर्मूदकनामस्वर्णः
क्षौद इति पठितं । एतामृचं यास्त्रो व्याचष्टे, महदर्णः सरस्वती प्रचेत-
यति प्रप्रापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्य-
भिविराजतीति । महो अर्णः, महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारस्य
स्वत्वात्पगुणाः, प्रातिपदिकस्वरेशान्तोदात्तः, रडः पदान्तादिति (पां ६ ।
१ । १०६ ।) इति पूर्वरूपे प्राप्ते, प्रकृत्यान्तः पादमथपरि (पां ६ ।
१ । ११५ ।) इति प्रकृतिभावः, उदकेगुट्चेत्यसुनप्रत्ययो गुडागमश्च ।
केतुना प्रातिपदिकस्वरेशान्तोदात्तः । विश्वाः, विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययान्त
आद्युदात्तः । इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥ प्रथमोऽनुवाकः समाप्तः ॥

द्वितीयानुवाकः ।

चतुर्थद्वयम् ।

१ १ १ मुरूपकृत्नुमृतये सुदुधामिव गोदुहे १

जुहूमसि यवि यवि ॥

प्रथमे मण्डले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि, तेषु मुरूपेत्यादिकं दशमं सूक्तं, मुरूपकृतं दशमं नृक्रान्तत्वात्, पूर्ववन्मधुच्छन्दसो गाय-त्रस्य चानुवनेत्यत्र ऋषिच्छन्दसी, इन्द्रं पृच्छेति चतुर्थामृचि लिङ्ग-दर्शनादिन्नेो देवता । अभिषवषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने सोमवृद्धावावापार्थानि मुरूपकृतमृतयइत्यादीनि षट् सूक्तानि । सूत्रितश्च अभिषवपृष्णाहानीतिखण्डे ब्राह्मणाच्छंसिनः मुरूपकृतमृतय इति षट् सूक्तानीति । आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्के-वन्त्ये षोष्णिवृत्ताशतौ शस्त्यानि । उक्तञ्च श्रौतकेन मुरूपकृतमृतय इति त्रीण्येन्द्रसानसि रयिमिति सूक्ते इति, चतुर्विंशोऽहनि माथ्य-न्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः मुरूपकृतमृतय इति वैकल्पिकस्तो-त्रियस्तृचः । होत्रकाणामितिखण्डे मदे मदे हिनोददिः मुरूपकृतमृतय इति सूत्रितत्वात् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे मुरूपकृतमृतय इति धाय्या, मुरूपकृतमृतये तत्तनूथमिति सूत्रितत्वात्, तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह मुरूपकृतमिति । मुरूपकृतं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्त्तारमिन्द्रमृतयेऽस्मद्रक्षार्थं यवि यवि प्रतिदिनं जुहूमसि आह्वयामः । आह्वाने दृष्टान्तः, गोदुहे गोधुगर्थं सुदुधामिव सुष्टु दोगर्धी गामिव, यथा लोके गोर्धो दोग्धा तदर्थं तस्याभि-मुख्येन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत् । वस्तरित्यादिषु दादशश-हर्नामसु यवि यवीति पठितं । मुरूपकृतं, करोतीति कृतः, अहनिभ्यां क्तुः, कित्त्वाद्गुणाभावः, तकारोपजनश्चान्दसः, समासान्तोदात्त । ऊतये, अवनर्थातोऽरुदात्त इत्यनुवृत्तौ, ऊति यति जूति साति हेति कीर्त्तयश्च (पां १ । १ । १७ ।) इति क्तिमुदात्तो निपातितः । सुष्टुदुग्ध इति सुदुधा, दुहः कप् घश्च (पां १ । २ । ७० ।) इति कप्प्रत्ययो हकारस्य च घकारः, कित्त्वाद्गुणाभावः, कप्ः पित्त्वादनृदात्तत्वे धानु-

१ २ १ उप नः सवनागहि सोमस्य सोमपाः पिब १
गोदा इद्रेवतो मदः ॥

खरेणोक्ता उदात्ताः। सुशब्देन गतिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिखर-
त्वेन स एव खरः, इवेन विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिखरत्वञ्चेति, इव-
सगामे सा एव। गां दोग्धीति गोधुक्, यत्सूद्विष इह दुह युज (पां २। १। ११।) इत्यादिना क्विप्, छदुत्तरपदप्रकृतिखरत्वं। जुह्व-
मसि, ऋयतेर्लङ्ङुत्तमपुस्यबज्जवचनेन, बज्जं कृन्दसि (पां २। १। १०। ७६।) इति शपः झ्, अभ्यस्तस्य च (पां ६। १। १३।) इत्यभ्यस्तका-
रस्य ऋयतेः प्रागेव द्विर्वचनात् सम्भसारणं, सम्भसारणाच्च (पां ६। १। १०८।) इति परपूर्वत्वं, हलः (पां ६। १। ११।) इति दीर्घः,
ततः, झो (पां ६। १। १०।) इति द्विर्वचनं, अभ्यासस्य ऋस्य च,
सुत्वजप्रत्वे, इदन्तोमसि (पां ७। १। १६।) इतीकारागमः, प्रत्यय-
खरेण मकारस्योदात्तत्वं। द्यवि द्यवि, द्योशब्दः प्रातिपदिकखरेणा-
न्तोदात्तः, नित्यवोषयोः (पां ८। १। १०।) इति द्विर्भावः, तस्य
परमाग्नेडितं (पां ८। १। २।) इत्याग्नेडितं, अनुदात्तञ्च (पां ८। १। २।) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह उप न इति। हे सोमपा इन्द्र, सोमं पातुं गो-
ऽस्यदीयानि रावमानि त्रीणि सवनाणि प्रत्युप समीपे आगहि आगच्छ,
आगत्य च सोमस्य सोमं पिब, रेवतो धनवतस्तव मदो हर्षो गोदा।
इत् गोप्रद एव, त्वयि हृष्टे सत्यस्माभिर्गावो लभ्यन्त इत्यर्थः। उप,
निपातलादाद्युदात्तः। रावना, सृयते सोम एविति सवनाणि, अधि-
करत्वे कृट्, सुपो डादेश्यिलोपञ्च, लिति (पां ६। १। १६३।) इति
प्रत्ययान्तं पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं, गहि, बज्जं कृन्दसि (पां २। १। १०। ७३।) इति शपोलुक्, हेर्ङित्वात्, अगुदात्तोपदेशे (पां ६। १। १०। १०।) इत्यादिना मकारलोपः, अतोहेः (पां ६। १। १०५।) इत्या-
भाच्छास्त्रीये लुकि कर्त्तव्ये, असिद्धवदन्नाभात् (पां ६। १। १२।) इत्याभाच्छास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति। सोमपाः, आम-
न्वितस्य च (पां ८। १। १६।) इति निघातः, तस्याविद्यमानवत्त्वे-
ऽपि पूर्वापेक्षया, तिङ्मुक्तिः (पां ८। १। २८।) इति पिबेत्यस्य
निघातः। नच पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावेना विद्यमानवत्त्वं, असाम-

१ ३ १ अथा ते अन्नमानां विद्याम सुमतीनां ।
मा नो अति ख्य आगहि ॥

र्थेन तदभावात् । गान्दातीति गोदाः, क्षिप् च (पां ८ । २ । ७६ ।)
इति क्षिपं परमप्यसरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधेयत्वात्, आता
मनिन् क्षनिप् वनिपञ्च (पां ३ । २ । ७४ ।) इति विच्, क्षिपिच्चि,
घुमास्यागापा (पां ६ । ४ । ६६ ।) इत्यादिना धातारकारस्य ईत्वं
स्यात् । रेवान्, रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप्, ऋखनुड्भ्यां मतुप् (पां
६ । १ । १७६ ।) इति मतुबुदात्तः, छन्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मस्य वत्वं, रयेर्मतौ, बज्जं छन्दसीति सम्प्रसारणपरपूर्वत्वे,
गुञ्जश्च । मदः, मदीऽनुपसर्गे (पां ३ । ३ । ६७ ।) इत्यप्, पिच्चा-
दनुदात्तः ॥ २ ॥

द्वितीयान्दचमाह अथा त इति । अथ सोमपानानन्तरं, हे इन्द्र, ते
तवान्तमानां अतिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनां शोभनमतिद्यु-
क्तानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम वयं त्वां जानीमः, यदा सुम-
तीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां जाभार्थमित्यध्याहारः,
बुद्धिजाभाय त्वां स्मराम इत्यर्थः । त्वमपि नोऽति माख्यः अस्मानति-
क्रम्यान्येषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय, किन्त्वागहि अस्मानं वागच्छ । अथ,
निपात आद्युदात्तः, निपातस्य च (पां ६ । ३ । ११६ ।) इति दीर्घत्वं ।
अन्तमानां, अतिशयेनान्तिका इत्यभिनन्नर्थे, अतिशयने तगभिष्टनौ
(पां ५ । १ । ५५ ।) इति तमप्, तमेताश्चेति तादिलोपः । अन्तोऽस्यास्ती
त्यन्तिकः समीपः, अत इनिठनौ (पां ५ । २ । ११५ ।) इति इनिः प्रत्ययः,
निच्चादाद्युदात्तः, दृरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति, सामीप्योत्कर्षस्य पुन
र्या यस्य समीपः सरव तस्यान्त इत्यन्तरत्वात् समीपमन्तिकमुच्यते ।
विद्याम, वेत्तेर्निङि, यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच् (पां ३ । ४ ।
१०३ ।) इति यासुहुदात्तः, पादादित्वात्तिङ्ङितिङ् इति निघातः ।
सुमतीनां, मतिशब्दे क्तिन्नन्तोऽपि, मन्ते लघुघपचमनविदभृवीरा उदात्तः
(पां ३ । १ । ६६ ।) इतीकार उदात्तः, शोभना मतिर्थवान्ते सुम-
तयः, बज्जत्रीर्हा पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ ।
१७९ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्म-
धारयेऽपि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेषा-

- १ ४ १ परेहि विग्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितं ।
यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥
- १ ५ १ उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत ।
दधाना इन्द्र इद्दुवः ॥ ७ ॥

ज्ञादात्तैव मतौ, मतुपि ऋसादन्तोदात्तत्वाच्च सुमतिशब्दात् परस्य नामो, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १७७) इत्युदात्तत्वं । ख्याः, ख्या प्र-
कथन इत्यस्य लुङि सिपि, अस्यति वक्ति ख्यातिभ्योऽङ् (पां १ । १ ।
५२) इति ऋरेडादेशः, अतो लोप इटि च (पां ६ । ७ । ६७) इत्या
कारलोपः, इतश्च (पां ३ । ७ । १००) इतीकारलोपोऽत्वविसर्गो, नमा-
ङ् योगे (पां ६ । ७ । ७७) इत्यङभावः । गहि, गमेर्बङ्गणं कृन्दसीति
शपोऽनुक्ति, हेर्ङित्वात्, अनुदात्तोपपदेशे (पां ६ । ७ । २७) इति मन्ना-
रलोपस्य, असिद्धवदत्राभात् (पां ६ । ७ । २२) इत्यसिद्धत्वात्,
अतोऽहेः (पां ६ । ७ । १०५) इति हेर्ङुङ् भवति ॥ १ ॥

चतुर्थीमृचमाह परेहीति । अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते, हे
यजमान, त्वमिन्द्रं परेहि इन्द्रस्य समीपं गच्छ, गत्वा च विपश्चितं मेधा-
विनं होतारमापृच्छ, असौ होता सम्यक् स्तुतवान् नवेत्येवं प्रश्नं कुव ।
य इन्द्रस्ते तव यजमानस्य सखिभ्य ऋत्विग्भ्यो वरं श्रेष्ठं धनपुत्रादि-
कमासमन्तात् प्रयच्छतीति शेषः, तादृशमिति पूर्वचान्वयः । पुनरपि
कीदृशं, वियं मेधाविनं । अस्तृतमहिंसितं । विप्रश्चत्वादिषु चतुर्विं-
शतिसङ्ख्यानेषु मेधाविनामसु विप्रविपश्चित्शब्दैः पठितौ । वियं,
वृषादित्वादाद्युदात्तः, अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रशब्दः, ऋचम्राय
इत्यादिना रन् प्रत्ययान्तो मित्त्वादाद्युदात्तः । सखिभ्यः, समानेख्यञो-
दात्त इति समाने उपपदे ख्यातेरिङ्, डिदित्यनुवृत्तेस्तस्य डिच्चाट्टिलो-
पश्च, तत्सन्निधौनेन यलोपः, उपपदस्योदात्तत्वं, समानस्य, कृन्दस्य-
मूर्धप्रभृत्युदर्केषु (पां ६ । १ । ७८) इति सभावः, अतः सखिशब्द
आद्युदात्तः । त्रियत इति वरः, ग्रहवृष्टिनिश्चिगमश्च (पां १ । ३ । ५८)
इत्यप्, पिच्चाङ्गातुस्वरयव ॥ ७ ॥

पञ्चमीमृचमाह उतब्रुवन्त्विति । नोऽस्मानं सम्बन्धिन ऋत्विज
इति शेषः, ते ब्रुवन्तु इन्द्रं स्तुवन्तु, उत अपि च, हे निदः, मिन्दि-

१ ६ १ उत नः सुभगां जरिवोचेयुर्दस्म कृष्टयः ।
स्यामेदिन्द्रस्य शर्म्मणि ॥

तारः पुरुषा निरारत इतो देशान्निर्गच्छत, अन्यतश्चिदन्यस्मादपि
देशान्निर्गच्छत। कीदृशा ऋत्विज इद्वयः परिचर्यान्दधानाः कुर्वाणाः ।
इच्छब्दोऽवधारणे सर्वदा परिचर्यां कुर्वन्त एव तिष्ठन्त्यर्थः । निन्द-
न्तीति निदः, निदिक्त्वायां क्षिप्, नुमभावश्चान्दसः, सुपोऽनुदात्त-
त्वाद्भातुस्वरः, आमन्त्रितत्वेऽपि वाक्यान्तरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपर-
त्वान्ननिघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः, जिति (पां ६ । १ । १५३ ।।
इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं । चिदित्यपि शब्दार्थं, तेन न केवलमितः,
इतो निर्गत्यान्यतोऽपि तिर्गच्छतेति गम्यते, स एष धात्वर्थयोः सम्बन्धो
शुद्धाद्योत्वते, सच्चि धातुसम्बन्धाधिकारे विधीयते । आरत, अर्त्तः,
कन्दसि जुङ् जुङ् लिटः (पां ३ । ४ । ६) इति जोडर्थं जुङ्, मध्यमपुरुष-
बहुवचनस्य तादेशः, सर्त्तिशाख्यर्त्तिभ्यस्य (पां ३ । १ । ५९ ।) इति च्लेर-
डादेशः, ऋट्प्रोऽडि गुणः (पां ७ । ४ । १६ ।) इति गुणः, आडागमः ।
दधानाः, शानघ च्चिन्वात् प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा परत्वात्, अथ-
स्तानामादिः (पां ६ । ४ । १८९ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । इद्वयः, नव्वियय-
स्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमे वर्गः ॥ ७ ॥

सुरूपेति सूक्ते षष्ठीश्चमाह उत न इति । हे दस्म शत्रूणामुपव-
यितरिन्द्र त्वदनुग्रहात् अरिभूत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान्
शोभनधनोपेतान् वौचेयुरूचासुः, कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्नमिचभूता
वदन्तीति किमुक्त्यमितिशेषः । ततः सम्पन्ना वयमिन्द्राय शर्म्मणि
इन्द्रप्रसादलब्धे सुखे स्यामेत् भवेमेव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्येपु
धननामसु कृष्टय इति पठितं । उत, एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः ।
सुभगान्, भगशब्दस्य क्त्वादिषु पाठात्, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ ।
१७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा, क्त्वादयश्च (पां ६ । २ ।
११८ ।) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं, सञ्चितायां, दीर्घादटिसमानपादे
(पां ८ । ३ । ९ ।) इति नकारस्य रुत्वं, भो भगो अधो अपूर्वस्य
योऽशि (पां ८ । ३ । १७ ।) इति यत्वं, तस्य, जोपः प्राक्त्वस्य (पां
८ । ३ । १९ ।) इति जोपः, तस्यासिद्धत्वान्न पुनः सन्धिकार्यं, चातोऽ-
टिनिव्यं (पां ८ । ३ । ३ ।) इत्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः,

१ ७ १ एमाशुमाशवे भर यज्ञत्रियं नृमादनं १
पतयन्गन्दयत्सखं ॥

वचनव्यत्ययः । वोचेयुः उच्चायुः, वच् परिभाषणइत्यस्मादाशी-
र्निङि, भोर्जगादेशः, लिङ्गाणिच्यङ् (पां ३।१। ८६।) इत्यङ्प्रत्यये,
वचउम् (पां ७।४। २०।) इत्युमागमः गुणः, किदाशिघि (पां
३।१। १०४।) इति यामुट्, ह्यन्दस्युभयथा (पां ३।४। ११७।)
इति लिङ्गादेशस्य सार्वधातुकत्वात्, लिङ्गः सलोपोऽनन्त्यस्य (पां
७।१। ७६।) इति सकारलोपः, अतोयेयः (पां ७।१। ८०।)
इतीयादेशः, आद्गुणः (पां ६।१। ८७।) इति गुणः, अडो अदु-
पदेशात्सार्वधातुकस्येण लिङोऽगुदात्तत्वं, अङुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते,
तेन सह इकारस्य गुणः, एकादेशउदात्तोदात्तः (पां ८।२।
५।) इत्युदात्तः । दस, दसु उपल्यइत्यस्मादन्तर्भावितव्यर्थात्,
इषि युधीन्धिदसिस्याधूभ्यो मगिति मक्प्रत्यय औष्णादिकः, पदात् पर-
त्वादात्मन्वितनिघातः । छयः, क्तिच् क्तौप संज्ञायां (पां ३।३।
१७४।) इति क्तिच्, मनुष्यगामत्वात्, चितः (पां ६।१। १६१।)
इत्यन्तोदात्तः । ग्याम, अस भुवि, अक्षोरक्तौपः (पां ६।४। १११।)
इत्यकारलोपः, यामुट् उदात्तत्वं, पादादित्वादनघातः । शर्मन्कि,
मृद्धिसायां, हिनस्ति दुःखमिति शर्मन्, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३।
२। ७१।) इति मनिन्, नेङ्गशिक्षति (पां ७।१। ८।) इतीट्-
प्रतिषेधः, नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह एमाशुमाशवे इति । ईमिति निपातइदम्
शब्दार्थे वक्तव्ये, हे यजमान, आशवे कृत्स्नसोमयागव्यापायेन्द्राय ईमा-
भर इमं सोममाहर । कीदृशं सोमं, आशुं सवनत्रयव्याप्तं । यज्ञ-
त्रियं यज्ञस्य सम्पद्भूयं । नृमादनं, नृणां त्विग्यजमानानां हर्षहेतुं ।
पतयत् पतयन्तं कर्मणि प्राप्तवन्तं । मन्दयत्सखं य इन्द्रो मन्द्रयति
यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निन्द्रे सखिभूतोऽयं सोमस्तप्राप्तिहेतुत्वात् ।
आशुं, कृवापाजिमिसदिसाध्यशूभ्य उगिति उग्, प्रत्ययस्वरः ।
आशवे, पूर्ववत् । यज्ञत्रियं, समासस्य (पां ६।१। २२३।) इत्य-
न्तोदात्तः । माद्यन्तेऽनेनेति मादनः, करणाधिकरणयोश्च (पां
३।३। ११७।) इति ल्युट्, तस्य लिङ्वात् पूर्व आकार उदात्तः

१ ८ १ अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः ।
प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥

१ ९ १ तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो ।
धनानामिन्द्र सातये ॥

गतिकारकोपपदात् कृत् (पां ६ । २ । १३६ ।) इति स एव शिष्यते ।
पतयत्, पतेरदन्तस्य चौरादिको णिच्, अतोऽनोपः, तस्य स्थानिवत्त्वा-
दुपधाया वृद्धभावः, ञटः शत्रादेशः, तस्य, कृन्दस्युभयथेत्याद्धंधा-
तुकत्वेन शब्दभावात्, अददुपदेशादिति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वमेव भवति, आद्धंधातुकत्वेऽपि, सर्वं विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति
परिभाषया, शेरनिटि (पां ७ । १ । ५१ ।) इति णिलोपाभावः । मन्-
यच्छब्देऽन्तोदात्तः, मन्दयति इन्ने सखा, सप्तमी (पां २ । १ । ४० ।) इति
योगविभागात् समासः, तत्पुरुषे तुल्यार्थे (पां ६ । २ । २ ।) इति
सप्तमी, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीश्चमाह अस्य पीत्विति । हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मयुक्तेन्द्र, त्वमस्य
सोमस्य सम्बन्धिनमंशं पीत्वा वृत्राणां शत्रूणां वृत्रनामकासुरप्रमु-
खानां शत्रूणां घनोऽभवे ह्यन्ताभूः, ततो वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं
संग्रामवन्तं स्वभक्तं प्रावः प्रकर्षयस्व रक्षितवानसि । अस्थेतोदमशब्देन
प्रयोगसमये पुरोदेशस्यः सोमो निर्दिश्यते, नतु पूर्वप्रकृतः सोमः
पराम्यश्यते, अतो अयन्वादेशत्वान्नात्र, इदमोऽन्वादेशेऽनुदात्तकृती-
यादौ (पां २ । ४ । ३२ ।) इत्यशादेशः, अतो न सर्वानुदात्तत्वं, किन्तु
त्यदाद्यत्वे ऋल्लोपे अकारः प्रातिपदिकस्वरेशोदात्त इति । अन्तो-
दात्त इत्यन्तोदात्तादित्यनुवृत्त्या, ऊडिदम्यदाद्यप्युभयभ्यः (पां ६ ।
१ । १७१ ।) इति विभक्तिस्यदात्ता । पीत्वा, पित्वतेः क्ताप्रत्यये, घुमा-
स्थ्यागापा (पां ६ । ४ । ६३ ।) इत्यादिना ईत्वं, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः
असामर्थ्यान्न परामन्विताङ्गवद्भावः । घनः, मूर्त्ता घनः (पां ३ । १ ।
७७ ।) इति ह्यन्तर्याताः काठिन्येऽप्यप्रत्ययः, तदस्यास्तोत्यर्षादि-
त्वादजन्तः, चित्त्वादन्तोदात्तः । वाजेषु, वृषादित्वादाद्युदात्तः । वाजि-
नमिति प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीश्चमाह तत्विति । हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मयुक्त, यदा ब्रह्म-

११०१ यो रायोऽवनिर्महान्तसुपारः सुन्वतः सखा ।
तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ६ ॥

प्रज्ञानयुक्तेषु, धनानां सातये सम्भजनार्थं, वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवन्तं तं त्वा पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः अन्नवन्तं कुर्मः। रत्न इत्यादिषु घट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु पौंस्ये वाजे अयन्निति पठितं। अष्टाविंशतिसहस्रेषु अन्ननामसु अन्धः वाजः पाज इति पठितं। उब तुवीत्यादिषु द्वादशसु वज्रनामसु शतं सङ्ख्यमिति पठितं। अपः, अप्रइत्यादिषु षड्विंशति सहस्रेषु कर्मनामसु* शाम क्रतुरिति पठितं। केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुरसुरिति पठितं। त्वा, अनुदात्तं सर्वं (पां ८।१।१८।) इत्यनुष्टौ, त्वामौ द्वितीयायाः (पां ८।१।२३।) इति त्वादेशः। वाजेषु, वज्रव्रजगतौ, वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनंनेति वाजो बलमन्नं वा, ख्यन्तात् करणे घञ्, तत्र ष्वित्स्वरितस्यापवादे, कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (पां ६।१।१५६।) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन, वृषादीनाञ्च (पां ६।१।२०३।) इत्याद्युदात्तः। वाजयामः, वाजोऽस्यान्तोति वाजवान्, तं कुर्मइत्यर्थे, तत् करोति तदाघट इति वार्त्तिकेन शिच्, इष्टवस्यौप्रातिपदिकस्येति वार्त्तिकेन तस्मिन् परत इष्टवद्वावाङ्ङित्यनुपौर्णुगिति वार्त्तिकेन मतुपो लुक्, टेः (पां ६।०।१४३।) इत्यकारलोपः, शिचश्चित्त्वादनोदात्तत्वं, अपः पित्तेनानुदात्तत्वं, लसार्वधातुक्खरेखाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वं, पादादित्वात्तिङ्ङितिङ् इति न निघातः। शतक्रतो, आमन्त्रितनिघातः, धनानां, नन्विषयस्यामिसन्तस्येत्याद्युदात्तः। सातये, उदात्त इत्यनुष्टौ, ऊतियूतिञूतिसातिहेतिकात्तयश्च (पां ३।३।६७।) इति क्लिप्तुदात्तः ॥ ६ ॥

दशमीष्टमाह यो रायइति। यइन्द्रो रायो धनस्यावनीरक्षकः स्वामी वा, तस्मा इन्द्राय गायत, हे ऋत्विजस्तत्प्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत। कीदृश इन्द्रः, महान् गुणैरधिकः। सुपारः, सुयुक्त्तमन्त्रः पूरयिता। सुन्वतो यजमानस्य सखा, सखिवत् प्रियः। रायः, ऊडिदम्पदाद्यप्यन्यैद्युभ्यः (पां ६।१।१७१।) इति विभक्तेरुदात्तत्वं।

* शय्यरति कां।

पञ्चमहत्तं ।

१ १ । आ त्वेता निषीदतेन्द्रमभिप्रगायत ।

सखायः स्तोमवाहसः ॥

अवनिः, अव रक्षणागतिप्रीतिदृश्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाभ्यर्थाचनत्रि-
 येच्छा दीम्यवाग्यालिङ्गनहिंसादानभावद्विधु च इत्यस्मात्, अर्त्ति ऋ ४
 धर्म्यश्रयविद्वभ्योऽनिरित्यनिः प्रत्यय औणादिकः, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सु-
 पारः, पृ पाकनपूरणथोरित्यस्मात्प्रिजन्तात्, कर्त्तरि अनुदत्ता पचाद्यच्,
 चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः, शतुरनुमेानद्यजादी
 (पां ६ । १ । १७३ ।) इति भक्तिरुदात्ता । सखा, समाने ख्यसौ-
 दात्त इति इणप्रत्ययान्तस्मत्सन्नियोगेन यलोपः, सणश्च्योदात्तः,
 डित्त्वाट्टिलोपः । तस्मै, अदिरित्यनुदत्तौ, त्यजिवजितनिभ्यो डिट्ति
 तनेतिरदिःप्रत्ययः, डित्त्वाट्टिलोपे प्रत्ययसंज्ञेय तणश्च्युदात्तः, त्यदा-
 द्यत्वं, एकादेश उदात्तेर्गदात्तः (पां ८ । २ । ५ ।) इत्युदात्तः, साव-
 काचन्तृतीयादिर्विभक्तिः (पां ६ । १ । ६८ ।) रितिविभक्तेरुदात्तत्वे
 प्राप्ते प्रथमैकवचने अवर्णान्तत्वात्, नगोश्चन् साववर्णं (पां ६ ।
 १ । १८२ । इति निषेधः । इन्द्राय, इन्द्रशब्दो रणप्रत्ययान्तो निपा-
 तितः, निच्चादाद्युदात्तः, कर्मणायमभिप्रतिससम्पदानं (पां ६ । ४ ।
 ३२ ।) इत्यत्र क्रियायच्छरणं कर्त्तव्यमिति वचनात्, गानकियथा प्राप्त-
 त्वात् सम्पदानत्वेन चतुर्थी ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

आत्वितिरुक्तं दशमं, सुरुपक्षत्वं दशम्यनुदत्तौ, आतु युञ्जन्तीत्येव
 मनुक्रान्तत्वात्, ऋषिच्छन्दादेवताविनिर्दिष्टाः पूर्ववत्, विश्वविभियो-
 गन्तु अतिरात्रे तृतीयपर्याये मन्त्रावरुणशस्त्रे त्तात्रियेऽयं दृचः ।
 अतिरात्रे पर्यायाणाभिति खण्डे आत्वेता निर्षीदतेत्युक्तत्वात्, तत्र प्रथ-
 माष्टममाह आत्वंति । तु शब्दः क्षिप्रार्था निपातः, द्वाभ्यामाङ्भ्या-
 मन्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः, हे सखायः ऋत्विजः क्षिप्रमस्मिन् कर्मा-
 ग्यागच्छत, आदरार्थाऽभ्यासः, आगत्य च निर्षीदत उपविशत, उप-

१ २ ॥ पुरुतमं पुरूणामीशानं वाय्याणां ॥
इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥

विश्य चेन्नमभिप्रगायत सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशाः, स्तोमवाहसः,
त्रिष्टत् पञ्चदशादिस्तोमानस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापयन्ति । आतु,
आ, निपातत्वादाद्युदात्तः । इत, इणगतौ, द्युचोऽतस्तिडः (पां ६ । १ ।
१३५ ।) इति संहितायां दीर्घत्वं । नि, निपातत्वादाद्युदात्तः ।
सीदत, पात्राध्यास्यान्नादान् (पां ७ । १ । ७८ ।) इत्यादिना सदेः
सीदादेशः, सदिरप्रतेः (पां ८ । १ । ६६ ।) इति संहितायां घत्वं ।
अभि, उपसर्गाच्चाभिवर्जमिति वचनात् प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं ।
स्तोमवाहसः, अर्चिषुन्तुसुञ्जधुत्विचुभायावापदियक्षिणीभ्यो मन्निति
स्तौतिरौणादिकोमन्प्रत्ययान्तः स्तोमशब्दः, निच्वादाद्युदात्तः । स्तोमं
वहन्तीति स्तोमवाहसः, वहिहाधाञ्भ्यश्चन्दसीत्वौणादिकोऽसुनप्रत्ययः,
तत्र जिदित्यनुवृत्तेः, अत उपधायाः (पां ७ । २ । ११६ ।) इत्युपधाया
वृद्धिः, ह्यदुत्तरपदप्रकृतिस्रत्वे प्राप्ते, गतिकारकोपपदयोः पूर्वपद-
प्रकृतिस्रत्वे त्रौणादिकसृत्रात् समास आद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टममाह पुरुतममिति । सखायोऽभिप्रगायतेति पद-
द्वयमत्रानुवर्तते, हे सखाय ऋत्विजः, सचा यूयं सर्वैःसह, यद्वा सचा
परस्परसमवायेन सुते अभिषुते सोमे प्रवृत्ते सतीन्मभिप्रगायत ।
कीदृशमिन्द्रं, पुरुतमं पुरून् बहून् शत्रून् तमयति स्तःपयतीति पुरू-
तमः, पुरूणां बहूनां वार्याणां वरुणीशानां धनानां ईशानं स्वामिनं ।
पुरुतमं, तमग्लानइति धातोर्णन्तात् पचाद्यच्च चित्त्वादनोदात्तत्वेऽपि
ह्यदुत्तरपदप्रकृतिस्रत्वं बाधित्वा, परादिशब्दसि बङ्गलं (पां ६ । १ ।
१६१ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पुरूणां, पूपाजनपूरण्योरित्यस्मात् कुरि-
त्यनुवृत्तेः, पुभिर्द्विगुण्यधिर्घापटशिभ्यश्चौणादिकः कुः प्रत्ययः,
किच्चाद्गुणनिर्वेधे, उदोष्पूर्वस्य (पां ७ । १ । १०१ ।) इत्युकारः, उरञ्
रपरः (पां १ । १५२) इति ऋस्थानजाऽण् रपरः, प्रत्ययस्रदेऽन्तोदात्तः
पुत्रशब्दः, अतो मनुषि, ऋसादनोदात्तात् पुत्रशब्दात् परस्य
नामो, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १०७ ।) इत्यनोदात्तत्वं ।
ईशानं, ईशश्चेत्यर्थ इति धातोरनुदात्तत्वात् परस्य शानचो कसार्वाधा-
नुदात्तत्वं । वार्याणां, वृष्ट् सम्भक्तावित्यस्मात्, ऋहलोऽर्थत्

१३१ स घा नो योग आभुवत् स राये स पुरन्ध्यां ।
गमद्वाजेभिरा स नः ॥

(पां ३ । १ । १२४ ।) इति ण्यत्, क्यम्बिधा हि वृजएव ग्रहणं न वृङ्ः, तितस्वरितं (पां ६ । १ । १८५ ।) इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा, इडवन्दवृणंसदुहं ण्यतः (पां ६ । १ । २१४ ।) इति ण्यदन्तस्याद्युदात्तत्वं यतोऽनावः (पां ६ । १ । २१३ ।) इत्यत्र तु ण्यतो ग्रहणं न भवति, तस्य ह्यनुबन्धकत्वात्, एकानुबन्धग्रहणे न ह्यनुबन्धकस्येति नियमात् । सचा, षचसमवाये, धात्वादेः घः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति घस्य सत्वं, सम्पदादित्वाद्भावे क्तिप्, षतीयैकवचनं, धातुस्वरण्याद्युदात्तः, सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति न्यायेन, सावेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते, सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥ २ ॥

षतीयान्मचमाह स घा न इति । घ शब्दोऽवधारणार्थो निपातः, सर्वैस्तच्छब्दः सम्बध्यते, स घ, स एवेन्द्रः पूर्वमन्तोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य सम्बन्धे आभुवत् आभवतु, पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । स एव राये धनार्थं आभुवत् आभवतु, । स एव परन्ध्यां योषित्वाभुवत् आभवतु । यद्वा बहुविधायां बुद्ध्वाभुवत् आभवतु, पुरन्धिर्बहुधीरिति यावत् । स एव वाजेभिर्देयैरग्नेः सह नोऽस्मानागमदागच्छतु । घ, चादयोऽनुदात्ताः, संहितायां, षट्चि । तु नु घ मत्तु तदुच्चारण्याणां (पा ६ । ३ । १३३ ।) इति दीर्घः । योगे, घञो जित्पादाद्युदात्तत्वं । भुवत्, भूयात्, भवतेराशीर्निडि प- रतो, निष्ठाशिष्यङ् (पां ३ । १ । ६६ ।) इत्यङ्प्रत्ययः, तस्य डिच्चेन गुणाभावादवडादेशः, किदाशिषि (पां ३ । ४ । १०४ ।) इति यासुट् न भवति, अनित्यमागमशासनमिति वचनात्, तिङ्ङु तिङ्ः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । उडिदम्पदाद्यप्युन्मद्युभ्यः (पां ६ । १ । १७१ ।) इत्येतस्य विभक्त्युदात्तत्वं । पुरन्ध्यां, पुरन्धिः पुरुषोः, एषोदरादित्वाद्युकारस्यामादेशः, ईकारस्य ऋस्वरु, आद्युदात्तप्रकरणे दिधादात्तादीनां ऋद्स्युपसङ्गानमिति वार्तिकेनाद्युदात्तत्वं, अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति, कर्मण्यधिकरणं च (पां ३ । ३ । ६३ ।) इति किः प्रत्ययः, अन्तुक्कान्दसः, नविधयस्यानि सन्तस्येति पुरः शब्द आद्युदात्तः, दासाभारादित्वात् पूर्वपदप्रत्ययत्वं । गमत्, गमे-

१ ६ १ त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः १
इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुव्रतो ॥

सुतपात्ने, सुतं पिबतीति सुतपावा, वनिपः पित्वाद्वातुखर एव शिष्यते, समासे द्वितीया पूर्वपदप्रकृतिसखरं बाधित्वा छन्दोत्तरपदप्रकृतिसखरत्वं । शुचयः, शुचदोषा, इन्द्रियनुवृत्ता, इगुपधात् किदित्वाद्यादिक इन्, कित्वा-
क्षूपधगुणाभावो नित्वादाद्युदात्तत्वं । वीतये, वीगतिप्रजनकान्यग्रन-
खादनेध्वित्यस्मात्, मन्वे वृधेयपचमनविदभृवीरा उदात्ताः, (पां ३ । ३ ।
८६ ।) इति क्तिमुदात्तः । सोमासः, सुञ् अभिषवे, अर्त्तिधुस्तुसुद्धधुत्ती-
त्यादिना मन्, नित्वादाद्युदात्तः, आञ्सेरसुक् (पां ७ । १ । ५०) इत्यसु-
गागमः । दध्याशिरः, दधाति पुण्यातीति दधि, डुधाञ् धारणपोषणयोः,
आट्टगमहनजनः किकिनौ षिट्च (पां ३ । २ । १७ ।) इति क्तिन्, लिङ्-
द्वावाद्भिर्भावः, कित्वादाकारलोपः, नित्वादाद्युदात्तत्वं । ष्ट्विंसायां,
ष्ट्विति ष्ट्विन्ति सोमं ऽवनीयमानं, स तु सोमस्य स्वाभाविकं रसं, ऋजीष-
त्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्याशीः, क्तिपि, ऋतइद्वातोः (पां ७ । १ । १०० ।)
इतीत्वं, रपरत्वञ्च, दध्यैव आर्षार्यिषां सोमानां ते दध्याशिरः, बज्रं चैव
पूर्वपदप्रकृतिसखरत्वं ॥ ५ ॥ इतिप्रथमस्य प्रथमे नवमे वर्गः ॥ ८ ॥

आत्वेति वृत्ते षष्ठीम्यचमाह त्वं सुतस्य पीतय इति । सुव्रतो शोभन-
कर्म्मन् शोभनप्रज्ञ वा, हे इन्द्र, त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये
पानार्थं, ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्यैष्ठ्यार्थं च, सद्यस्तस्मिन्नव क्षणे वृद्धो अजायथाः
अभिवृद्धोत्साधेन युक्तोऽभूः । पीतयं, पा पानइत्यस्मात्, स्थागापापचो-
भावे (पां ३ । ३ । ८५ ।) इति क्तिन्, घुमास्थागापा (पां ६ । ४ । ६६ ।)
इत्यादिना ईत्वं, तस्य निच्येऽपि अत्यर्थेन प्रत्यवादात्तत्वं । उत्तरयूत्रगत-
मुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं । सद्यः, सद्यः परुत्परार्थेषमः (पां ५ ।
३ । २२ ।) इति समागेऽङ्गनात्यर्थं समागस्य लभायो, सद्य प्रत्ययो निपा-
त्यते, प्रत्ययस्वरं षोदात्तः । वृद्धः, वृधु वृद्धा, उद्विती वा (पां ७ । २ । ५६)
इति क्त्वा प्रत्ययन इटो विकल्पितत्वात् । अस्य विभाषा (पां ७ । २ । १५ ।)
इति नित्यावाभिट्प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरं षोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय, ज्यैष्ठ्यस्य
भावो ज्यैष्ठ्यं, गुणवचनप्राप्त्यादिभ्यः कर्म्मणि च (पां ५ । १ । १२४ ।
इति ष्यञ्, अित्वादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

- १ ७ १ आ त्वा विशन्त्वाशवः सोमास इन्द्र गिर्वणः १
 शं ते सन्तु प्रचेतसे १
 १ ८ १ त्वां स्तोमा अवीवृधन्त्वामुवथा शतक्रतो १
 त्वां वर्धन्तु नो गिरः १

सप्तमीष्टममाह आत्वा विशन्त्विति । हे इन्द्र, त्वां सोमासः सोमा
 आविशन्तु आभिमुख्येन प्रविशन्तु । कीदृशाः सोमाः, आशवः सवन-
 त्रये प्रकृतिविद्यत्योर्वा व्याप्तिमन्तः । कीदृशेन्द्र, गिर्वणः, गीर्भिः स्तुतिभिः
 सम्भजनीयदेवविशेष, गिर्वणो देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्तीति
 यास्कः, तथाविध हे इन्द्र, ते * तव प्रचेतसे प्रकृतज्ञानाय शं सुस्वरूपाः
 सोमाः सन्तु । गिर्वणः, गृह्यन्तीति गिरः स्तुतयः, गृ शब्दे क्षिपि, ऋत
 इडांताः (पा० १।१।००) इतीत्वं, रपरत्वं च, गीर्भिर्वण्यते सेथ्यत इति
 गिर्वणः, वनघण संभक्तौ, सम्भक्तिः सेवा, सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यौष्वादिक्-
 ऽसुन् प्रत्ययः । प्रचेतसे, वज्रभीष्टौ पूर्वपदपकृतिस्वरत्वं । ७ ।

अष्टमीष्टममाह त्वां स्तोमा इति । हे शतक्रतो वज्रकर्म्मन् वज्र-
 प्रश्न वेन्द्र, त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राणि अवीवृधन् वर्द्धितवन्तः,
 तथा चक्रुषानामुक्थाः शस्त्राणि त्वामवीवृधन्, यस्मात् पूर्वमेवमासीत्
 तस्मादिदानीमपि नाऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्द्धयन्तु अतिवर्द्ध
 दुर्वन्तु । स्तोमाः, अर्त्तिमुत्तुखित्यादिना मन्, मनो निच्वादाद्युदात्तः ।
 अवीवृधन्, वृध् वृद्धौ, इत्यस्मात्प्रत्ययान्तोऽङिचङि, उरत् (पां ७ । ४ ।
 ६६ ।) इति वृधेरपधाया ऋकारस्याकारविधानादन्तरङ्गोऽपि गुणो
 बाध्यते, द्विर्भावह्लादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घताडागमाः । उक्थाः
 उक्थानि, पा तु तुदि विचि वचि सिचिभ्यस्यगिति वचेश्चकप्रत्यय
 यौष्वादिक्, तस्य क्तिच्वात् सम्प्रसारणं, श्रेष्ठन्दसि वज्रम् (पां ६ । १ ।
 ०० ।) इति शिशोपो न लोपश्च, प्रत्ययस्वरैर्मोदात्तः, असामर्थ्यात्
 यामन्वितस्यापि न पराङ्गवद्भाव इति नाद्युदात्तत्वं । वर्द्धन्तु अन्त-
 र्भावित्तर्याहृधेर्यत्येन परस्मैपदं । ८ ।

* तुभ्यं कां. धं. ।

१ ॥ १ अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणं ।
यस्मिन् विश्वानि पौंस्या ।

नवमीष्टचमाह अक्षितोतिरिति । इन्द्र, इमं वाजं सोमरूपमन्नं सनेत् सम्भजेत् । कीदृश इन्द्रः, अक्षितोतिः, अक्षिसितरक्षणः, कदाचिदपि रक्षां न विमृशतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं सहस्रिणं, प्रकृता विकृता च प्रवर्त्तमानत्वेन सहस्रसङ्ख्यायुक्तं । यस्मिन्वाजे विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंसानि बलानि वर्त्तन्ते, तादृशं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः । अक्षितोतिः, ननु क्षि क्षयइत्ययं धातुरकर्मकः, तस्य च कर्माभावादधिकरणं भावे कर्त्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं, तदिह यदि कर्त्तर्यधिकरणं वा स्यात्, तदा तयो रर्थयो र्यत्प्रत्ययस्याविधानात् क्षियइत्यन्यत्ता, निष्ठायामण्यदर्थं (पां ६ । ४ । ६० ।) इति दीर्घन भवितव्यं, तथाच, क्षियादीर्घात् (पां ८ । २ । ४६ ।) इति निष्ठानत्वे अक्षीथेति खान्नाचाक्षितोति अथ नपुंसके, भावे क्तः (पां ३ । १ । ११४ ।) इति भावपरः क्षितप्रत्यये गृह्यते, तदा तस्य ण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थं इति निषेधात् दीर्घनत्वधोरभावात् क्षितमिति सिद्ध्यति, तदा तु नञ्त्वरुपः प्रकृतेन नाञ्चेतीति, न विद्यते क्षितमनेति बङ्गब्रीहियेव भवितव्यं, तथाच, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात्, पुनरुक्तिप्रत्ययेन बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्रस्त्वेन स एव स्रस्तिष्टेदित्यभिमतमाद्युदात्तत्वं न सिद्धेदिति, सत्यं, अतएवात्र क्षिधातुरन्तर्भावितण्यर्था गृह्यते, तेन सवर्त्मकत्वात् कर्मण्येवा निष्ठा, ततश्चाण्यदर्थं इति निषेधात्, दीर्घा निष्ठानत्वञ्च न भवितव्यति, तथा च नञ्त्वरुपे नक्षिता अक्षिता अदायित्वयः, तत्र चाथयपूर्वपदप्रकृतिस्रस्त्वेन नञ् उदात्तत्वं पुनरुक्तिपदेन बङ्गब्रीहौ स एव स्रः स्यास्यतीति न कोऽपि दोषः । किं क्षि चिरि गिरि दा ष्ट्ट क्षिसा दान निकेतनेषु, इहक्षिधांसायामिति, क्षिजेतेर्क्षिसार्थस्य वा कर्मणि निष्ठा, तथा चाक्षितोतिरित्यर्थं नकोऽपि दोषः, उक्तकर्मणो स्रः सिद्ध्यतीति । सनेत्, वन यश् सम्भक्तौ, भावादिकः वाजं, वृषादित्वादाद्युदात्तः । इन्द्रं, आद्युदात्तः । सहस्रिणं, सहस्रमग्यारतीति, अत इति ठना (पां ५ । २ । ११५ ।) इति इनिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्त्वः ।

११०१ मानोमर्त्ता अभिद्रुहन्तनूनामिन्द्र गिर्वणः १
ईशानो यवया वधं १

विश्वानि, विशेषः कर्मिणः कर्मप्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः । पुंसः कर्म्मणि
पौंस्यानि, ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्, गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्म-
णि च (पां ५ । १ । १२४ ।) इति घञ्, नित्वादाद्युदात्तः, प्रथमा
बहुवचनस्य, सुपांसुगिति ङादेशः । ननु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् सञ्जौ
भवनात् (पां ४ । १ । ८७ ।) इत्यनेन धान्यानां भवने स्त्री खञ्
(पां ५ । १ । १ । इत्येतत्पर्यन्तेषु अपत्याद्यर्थेषु नञ् सञ्जौर्विधानात्,
यथा पुंसोऽपत्यं पौंस्यइत्यादिवत्, पुंसो भावः कर्म्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्
बाधित्वा पौंस्यानीत्येव भवितव्यं कथमुच्यते पौंस्यानीति । उच्यते,
आचत्वात् (पां ५ । १ । १२० ।) इति सूत्रे त्वादित्यवधिनिर्देशात्,
ब्रह्मणस्त्वः (पां ५ । १ । १३६ ।) इत्येतत्पर्यन्तेरिमिजादिभिः
प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः, एवं तत्रैव चशब्दात्, नञ् सञ्जोरपि
व्यजादिभिः समावेशादेव न बाध्यबाधकभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह मान इति । हे गिर्वण इन्द्र, मर्त्ता विरोधिने
मनष्या नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीरानां माभिद्रुहन् अभितो ब्रौहं
मां कुर्युः, ईशानः समर्थत्वं वधं वैरिभिः सम्पाद्यमानं यत्रयासक्तः
पृथक्कुरु । मनुष्याइत्यादिषु पञ्चविंशतिसङ्ख्याकेषु मनुष्यनामसु मर्त्ता
त्रात इति पठितं । मर्त्ताः, असिहसिमृगत्वमिदमित्थूपधूविभ्यस्तन्निति
तन्प्रत्ययस्योत्पत्तिकः नित्वादाद्युदात्तः । अभि, एवमादीनामन्त इत्यन्तो
दात्तः । द्रुहन्, द्रुह जिघांसायां, जिडर्थे ङेट् (पां ३ । ४ । ७ ।) इति
घ्राघंसायां ङेट्, तस्य भि आदेशः, भोऽन्तः (पां ७ । १ । ३ ।) इति
भग्न्यान्तादेशः, इतश्चलोपः परस्मैपदेषु (पां ३ । ४ । ९७ ।) इती
कारणोपः, शपोलुक्, सार्वधातुकमपित् (पां १ । २ । ४ ।) इति
तिडो ङित्त्वात्तृपधगुणाभावः । तनूनां, असामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावः ।
इन्द्र गिर्वणः, गतपूर्वं । ईशानः, धातोरनुदात्तेत्वाच्छपोलुक् सार्वधा-
तुत्वादानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यत्रय, योतेर्मिषि संज्ञापूर्वका
विधिरनित्यइति वृद्धिर्न क्रियते, अथवा यातीति यवः, पचाद्यव्,
यवं कंरातीत्यर्थे, सत् करोति तदाचष्ट इति सूत्रे वातिकेनमिच, इष्टव-

द्वावाट्टिलोपः, तस्य स्थानिवद्भावाद्दृश्यभावः । वधं, हनस्य वधः (पां ३ ।
 ३ । ७३) इति भावेऽप्प्रत्ययस्तत्सन्निभयोगश्चिद्यः स्थानिवद्भावेनान्तो-
 दात्तो वधादेशः, उदात्तनिवृत्तिस्त्रेणापुडात्तत्वं ॥ १० ॥ इति
 प्रथमस्य प्रथमे दशमो वर्गः । १० ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१२	७। ८	यथातितये	यथातिष्ठये
१४	१	तवैव	तव न
१६	१	सुत्ययन	सुत्ययेन
१४	१२	उप्येन	उप्येन
१५	१८	कर्षकात्	कर्षकां
१२	१८	संस्तुतं	संस्तुतारं
१२	१४	सुरभ	सुभ
१५	१	दीर्घः	दीर्घं
८०	१२	तः	तुः

Vol. I.]

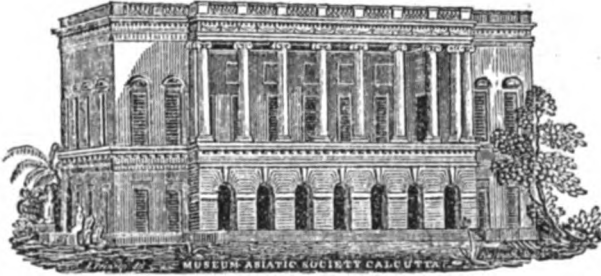
FEBRUARY.

[No. 2.

BIBLIOTHECA INDICA.
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

माधवाचार्यकृतभाष्यसहित ऋग्वेदसंहितायाः
प्रथमाष्टकस्य प्रथमावधि द्वितीयाध्याय पर्यन्तं ।

THE FIRST TWO LECTURES OF THE SANHITA OF THE
R I G V E D A,
WITH THE COMMENTARY OF MADHAVACHARYA, AND AN
ENGLISH TRANSLATION OF THE TEXT.

BY DR. E. RÖER.
FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD.

1848.

ORIENTAL SECTION—ASIATIC SOCIETY.

1848.

G. A. BUSHBY, Esq.
WELBY JACKSON, Esq.
BABU DEBENDRANÁTHA THAKURA.
H. M. ELLIOT, Esq.
W. SETON KARR, Esq.
BABU HARYMOHANA SENA.
BABU RAJENDRALAL MITTRA.
DR. E. ROER, Secretary, Oriental Department.

HONORARY (NON-RESIDENT) MEMBERS.

B. H. HODGSON, Esq., *Darjiling.*
WALTER ELLIOTT, Esq., *Madras.*
H. H. WILSON, Esq. Boden Professor of Sanscrit, *Oxford.*

षष्ठसूक्तं ।

१ १ १ युञ्जन्ति ब्रध्मरूपं चरन्तं परितस्थुषः १
रोचन्ते रोचना दिवि १

सुरूपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युञ्जन्तीति सूक्तस्य मन्त्रसङ्घा-
च्छिष्टेन्दो, दैवतानि, विनियोगश्च, पूर्ववदवगन्तव्यः । दशर्षे तस्मिन्
सूक्ते आद्यास्तिस्रोऽग्निमाचेत्यंताश्चतस्र रेन्दुः । आदहेत्येताश्चतुर्था-
मारभ्य षडृषो मारुतः, तासु मध्ये वीलचिदिन्द्रेद्येते हे ऋषौ मारुतौ
सत्यावैन्द्र्यावपि भवतः, तदेतत् सर्वमनुक्रमद्विजायामुक्तं, सुरूपसूक्तं
दशैन्द्रं, आतु युञ्जन्त्यादहेत्येताः षण्णमारुतः, वीलचित् इन्द्रेद्येत्यैन्द्र्या-
चेति । एतस्मिन् सूक्ते युञ्जन्तीत्यसौ ऋचस्तृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणा-
च्छंसिन उक्तिरूपः, * तथाचातिरात्रे पर्यायाद्यामिति खण्डे योगे योगे
तवन्तरं युञ्जन्ति ब्रध्मरुचमिति सूत्रितं, तत्र प्रथमान्तरमाह युञ्जन्ती-
ति । इन्द्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः, परमैश्वर्य्येषामिन्द्राद्यादित्यनक्षत्ररूपे-
णावस्थानादुपपद्यते । ब्रध्ममादित्यरूपेणावस्थितं । अरुचं चिंसकरहि-
ताभिरूपेणावस्थितं । चरन्तं वायुरूपेण सवतः प्रसरन्तमिन्द्रं परि-
तस्थुषः परितोऽवस्थिता लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनो युञ्जन्ति, स्वकीय-
कर्माणि देवतात्वेन सम्बद्धं कुर्वन्ति, तस्यैवेन्द्रस्य मूर्त्तिविशेषभूता रोचना
नक्षत्राणि दिवि द्युलोकं रोचन्ते प्रकाशन्ते । अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं
ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातं, युञ्जन्ति ब्रध्ममित्याह, असौ वा आदित्यो ब्रध्मः,
आदित्यमेवास्मै युनक्ति, अरुचमित्याह, अभिर्वा अरुचः, अभिमेवास्मै
युनक्ति, चरन्तमित्याह, वायुर्वै चरन्, वायुमेवास्मै युनक्ति, परित-
स्थुष इत्याह, इमे वै लोकाः परितस्थुषः इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति,
रोचन्ते रोचना दिवीत्याह, नक्षत्राणि वै रोचना दिवि, नक्षत्राण्येवास्मै
रोचयन्तीति । पञ्चविंशतिसङ्घकेषु महन्नामसु महः, ब्रध्म इति पठितं,
आदित्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्मत्वं । युञ्जन्ति, अन्तेः प्रत्ययस्वरैवाद्युदात्तत्वं ।
ब्रध्ममिति शब्दः प्रातिपदिकान्तोदात्तः । न सन्ति रघा यस्यासावरुचः,

* अनु रूपः, का. सं ।

१ २ १ युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षमा रथे १
शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥

नञ् सुभ्यां (पां ६ । ० । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं, अमिपूर्वः
(पां ६ । १ । १०७ ।) इतिपूर्वरूपे, एकादेशउदात्तेनोदात्तः (पां ८ ।
२ । ५ ।) इत्युदात्तत्वं । घरन्तं, श्रपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, श्रतुश्च लसार्वं
धातुकखरेण धातुखर एव शिष्यते । तस्युषः, तिष्ठतेर्जिण्टः कसुरादेशः,
वस्वेकाजाङ्गसां (पां ७ । २ । ६७ ।) इतीटमन्तरङ्गमपि बाधित्वा,
सम्भसारखं सम्भसारखाश्रयश्च वलीयइति श्रसिपरतो भत्वात्, वसोः
सम्भसारखं परपूर्वत्वं, शासिवसिघसीनाश्च (पां ८ । २ । ६० ।) इति
घत्वं, वसोः प्रत्ययखरेणोदात्तत्वं । रोचन्ते, षिडो लसार्वंधातुकानु-
दात्तत्वं, धातुखरएव । रोचना, अनुदात्तेतश्च हलादेः (पां ३ । २ । १०६)
इति युच्, युवोरनाकौ (पां ७ । १ । १ ।) इत्यनादेशः, चितः (पां ६ ।
१ । १६१ ।) इत्यनोदात्तत्वं । दिवि, ऊडिदम्यदादित्यादिना विभक्तोद-
दात्तत्वं । १ ।

इतीयाम्चमाह युञ्जन्त्यस्येति । अस्य ब्रह्मादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादि-
त्यादिमूर्त्तिभक्तञ्च तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे, हरी एतन्नामानौ दावश्वौ
सारथयो युञ्जन्ति, इन्द्रसम्बन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वं, हरीन्द्रस्य,
लोहितोऽप्रेरिति पठितत्वात् । कीदृशौ हरी, काम्या कामयितव्यौ । पुनः
कीदृशौ विपक्षसा, विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्तौ
विपक्षसौ, रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः । पुनरपि कीदृशौ,
शोणा रक्तवर्णौ । पुनः किम्भूतौ धृष्णू, प्रगल्भौ । पुनः किम्भूतौ, नृवाहसा,
नृणां पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखानां वाहकौ बोधार्थौ । अस्य ब्रह्म-
मित्युक्तस्य परामर्शात्, इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तस्युत्तीयादौ (पां १ ।
७ । ३२ ।) इत्यश्र, अश्रः श्रित्त्वात् सर्वादेशोऽनुदात्तः, विभक्तोरनुदात्तते-
वेति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या, कमुकान्तौ, कमेर्याङ्, कामयतेः, अघोयत्
(पां ३ । १ । ६७ ।) इति यत्प्रत्ययः, तित्स्वरितापवादत्वेन, यतोनावः,
(पां ६ । १ । १२७) इत्याद्युदात्तत्वं, सुपां सुजुक् (पां ७ । १ । १६ ।) इति
द्विवचनस्य ङादेशः । हरतो रथमिति हरी, हृषिषीत्यादिना इन्,
जित्त्वादाद्युदात्तः । विपक्षसा, पश्चिमिभ्यां सुट्चेति पक्षेः सुडागमः ।
विभिन्ने पक्षसौ पार्श्वौ ययोस्तौ, विशब्दे निपातत्वादुदात्तः, पूर्वपद-

१ ३ १ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे ।
समुषद्विरजायथाः ।

प्रकृतिस्वरत्वे स एव शिष्यते, द्विवचनस्य डादेशः । रये, रमन्तोऽस्मि-
न्निति तथः, रमकीडायां, इनि कुधिनीरमिकाश्रिभ्यः कथन्निति कथन्,
किन्त्वात्, अनुदात्तोपदेशे (पां ६ । ७ । १७ ।) इत्यादिना मकारलोपः,
नित्त्वरेणाद्युदात्तः । शोभा, * शोभृ रक्तोकरत्वे, शोभतेरच्, चित्त्वा-
दन्तोदात्तः, सपांसुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः । छ्वा, जिष्ट्याप्रागश्वे,
त्रसि ऋधि छ्वि छिपेः कृः (पां ३ । २ । १७० ।) इति कृप्रत्यया,
किन्त्वाङ्गुभाभावः, प्रत्ययस्वरः । ऋवाहसा, नृन् वहत इति वहेः, वहि हा
धाञ्भ्रम्भन्दसीत्यमुन्, निदित्यनुवृत्तेर्द्विः, नित्त्वादाद्युदात्तः, छदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥ २ ॥

तृतीयाम्बमाह केतुं क्षणमिति । हे मर्या मनुष्या, इदमाश्चर्यं
पश्यतेत्यथाहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते, आदित्यरूपोऽवमिन्द्र
उषद्विर्दाहकैरंश्रिभिः प्रतिदिनमुषःकाल एव समजायथाः, उद-
पद्यत, अथवा सूर्यस्यैवात्समये मरुत्तमुपचर्यं व्यत्ययेन बह्वचनं
हत्वा सन्बोधनं क्रियते, हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति * यावत्,
किं कुर्वन् अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने
केतुं कृण्वन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । पुनः किं कुर्वन्, अपेशसे रात्रा-
बन्धकारादतत्वेनामभिव्यक्त्याङ्गुपरहिताय पदार्थाय प्रातरन्धकार-
निवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् । पेश इति रूपगाम,
पिंशतेरिति यास्कः । अकेतवे, अपेशस इति चतुर्थ्यैर्वा षष्ठी ।
केतुं, प्रातिपदिकस्वरः । क्षणम्, क्षवि हिंसाकरत्वेऽश्व, लटः श्चादेशः,
इदितो नुम् धातोर्इति नुमागमः, कर्त्तरिश्चपि प्राप्ते, धिन्विङ्गणवा-
रच (पां ३ । १ । ८० ।) इत्युप्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन वकारस्य चाकारः,
अतोलोपः (पां ६ । ७ । ७८ ।) इत्यकारलोपः, तस्य आनिवद्धावात्
पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति । अकारस्य प्रत्ययस्वरत्वेऽन्तोदात्तत्वं ।
अकेतवे, बह्वचनीशै, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तो-

* शोभवर्त्तत्योः ममनकरत्वात् करत्वे घञ्, अन्त्यादाद्युदात्तः, कां ।

* योश्च कां ।

१ ४ १ आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे १ दधाना नाम यज्ञियं १

दात्तत्वं । पेशः, नन्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । मर्या, ह्रन्दिनिष्ठकं देव ह्यय (पां ३ । १ । १२३) इत्यादौ म्रियतेर्निपातितः, आमन्वितनिघातः, असामर्थ्यात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः । अपेशसे, नञ्-सुभ्यां (पां ६ । २ । १४९ ।) इत्युत्तरपदान्नादात्तत्वं । सं, निपात आद्युदात्तः । उघङ्गिः, उघञ्प्रदाह, ज्वलङ्गीरङ्गाभिः, लटः शचादेशे अपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः, सार्वधातुकमपिदिति तस्य छित्वाङ्गधूपधगुञो न भवति, शस्य प्रत्ययस्वरङ्गोदात्तत्वं, उपरि शतुरदुपदेशाङ्गसार्वधातुकानुदात्तत्वं, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५) इत्युदात्तत्वं । अजायथाः, अजायतेत्यर्थे पुरुषव्यत्ययो निघातस्वरः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टमाह, आदहेति । अत्रास्ति विशेषविनियोगः, चतुर्विंशोऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे आदह स्वधामन्विति हे ऋचौ, इन्द्रेयं सं हि दृक्षस इत्येका, अयन्तुचः षलहस्तोत्रियसञ्चकः, तथाच सूत्रितं, चतुर्विंशे हेताजनियेतिखण्डे, इन्द्रेयं सं हि दृक्षसे, आदहस्वधामन्वित्येका द्वेधेति । यद्यप्येतदैन्यं सूक्तं, तथाप्यादहेत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्ण्यन्ते, प्रायेणोन्नमरुत इत्यनुक्रमिकायामुक्तत्वात् । आदित्ययमानन्तर्यार्थो निपातः । अहेत्यवधारणार्थः । आदह दृष्टे-रनन्तरमेव, स्वधामनु इतः परं जनिथ्यमाणमन्नमुदकम्बानुलक्ष्य मरुतो देवा गर्भत्वमेरिरे, मेघमध्ये जलस्य कर्त्तारं प्रेरितवन्तः, प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वन्विति दर्शयितुं पुनः शब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः, यज्ञियं यच्चाह नाम दधाना धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुतामीदृचान्यादु-दुचेत्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्यत्रास्माताति । अन्य इत्यादिष्वद्या-विंशतिसङ्ख्येकैश्चन्ननामसु कर्त्तुं चरसः स्वधेति पठितं । अर्थ इत्यादिव्येकशतसङ्ख्येकैर्घृदकनामसु तेजः स्वधा अक्षरमिति पठितं । आत, अह, निपातावाद्युदात्ता । स्वं लोकं दधाति पुष्पार्तीति स्वधा, आतोऽनुप-सर्गकः (पां १ । २ । ३ ।) इति कः, ह्रदुत्तरपदप्रकृतिसवरत्वं । अणु, पुनः शब्दो निपातावाद्युदात्ता । गर्भस्य भावो गर्भत्वं, प्रत्ययस्वरः । एरिरे, अन्तर्भावितवर्णादीरगतावित्यस्मादनुदात्ततः परस्य लिटस्त-स्येरेच्, छित्वादान्नादात्तः, सप्तसुपेत्यत्र सुपेति योगविभागाथं

१ ५ १ वीलु चिदारुजन्तुभिर्गुहा चिदिन्द्र वद्विभिः ।
अविन्द उत्रिया अनु ।

आडा सङ्ग तिङ्समासेऽपि समासस्य (पां ६।१।१२२) इत्यनोदा-
त्तत्वं, इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छः (पां ३।१।३६) इति आम् न
भवति, मन्मत्वात् । अहशब्दयोगान्निधाताभावः, तुपश्यपश्यताच्चैः
पूजायां (पां ८।१।३६) इति निषेधात् । दधानाः, शानचञ्चिच्चा-
दनोदात्तत्वे प्राप्ते, अभ्यस्तानामादिः (पां ६।१।१८६) इत्याद्युदात्तत्वं ।
यश्चमर्हतीति यश्चियं, यश्चिर्भिर्भ्यां घञञौ (पां ५।१।७) इति
घप्रत्ययः, आयज्ञेयीनीयियः षट्खड्घां प्रत्ययादीनां (पां ७।१।२।)
इतीयादेशः, प्रत्ययस्वरत्वेकार उदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीन्द्रचमाह, वीलु चिदिति । अस्ति निश्चिदुपाख्यानं, पञ्चिभि-
र्देवलोकाद् गावीऽपहृता अन्धकारे प्रक्षिप्ताः, तास्मिन्ने मरुद्भिः सहा-
जयदिति । एतच्चानुक्रमिकायां सूचितं, पञ्चिभिरसुरैर्निर्गुहा
मा अन्वेष्टु सरमा देवशुनीश्रेष्ठ प्रक्षिता; तामयुग्मिः पञ्चयो मिची-
यन्तः प्रोचुरिति । मन्मान्तरे च दृष्टान्ततया सूचितं, निरुद्धा आपः
पञ्चिमेव गाव इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते, हे इन्द्र, वीलु-
चित् दृष्टमपि दुर्गमस्थानमारुजन्तुभिर्भङ्गद्भिः वक्रिभिर्वाणुभिरन्वज
नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितत्वं, गुहाचित् गुहायामपि स्थापिता
उत्रिया गा अन्वविन्दः, अन्विध्य सन्ववानसि । शोणः पाजइत्यादिम्ब-
याविंशतिसङ्ख्याकेषु बलनामसु दक्षः वीलु सन्नमिति पठितं । नव-
सङ्ख्याकेषु गोनामसु अघ्निया उखा उत्रिया इति पठितं । वीलु, प्राति-
पदिकस्वरः । चित्, चादिरनुदात्तः । आरुजन्तुभिः, रजो भङ्ग इत्या-
मादिकः कर्त्तृचप्रत्ययः, किन्त्वाद्गुहाभावः, चित्त्वादनोदात्तत्वं, समासे
ऊदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । गुहा, सप्तम्या डादेशः, ग्रामादीनाञ्चेत्याद्यु-
दात्तः । वक्रिभिः, वक्रि श्रिचुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति वहेर्नित्प्रत्ययः,
निन्त्वादाद्युदात्तः । अविन्दः, श्रेमुचादीनां (पां ७।१।५६) इति
नुमागमः, लुङ् लङ् लृङ्स्वङ्गुदात्तः (पां ६।४।७१) इत्यङागमः,
उदात्तश्च । वसन्तीत्युत्रियाः, वसेः कर्त्तरि यक् प्रत्ययः, घत्वाभावश्च
वाङ्मकाद्दृङ्गीयः । उक्तञ्च, पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च

१६१ देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद्भसुं गिरः ।
महामनूषतं श्रुतं ।

तद्गुणमिति, इकारः प्रत्ययस्वरैणोदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
एकादशो वर्गः ॥

युञ्जन्तीति सूक्ते षष्ठीस्यचमाह, देवयन्त इति । देवयन्तो मरुत्
सञ्चकान् देवानिच्छन्तो गिरः स्तोतार ऋत्विजः मद्वां प्रौढं मरुद्गण-
मच्छा प्राप्तुमनूषतं श्रुतवन्तः । कीदृशं मरुद्गणं, विदद्भसुं, वेदयद्भिः
स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं । पुनः कीदृशं, श्रुतं विख्यातं । मरु-
द्गणस्य दृष्टान्तः, यथा मतिं. मन्तारमिन्द्रं यथा श्रुवन्ति तथेत्यर्थः । देव-
यन्तः, देवानात्मन इच्छन्तः, सुप आत्मनः क्यच् (पां १ । १ । ८ ।) इति
क्यच्प्रत्ययः, क्यच्चिच (पां ७ । ४ । १३ ।) इतीत्वं, अकृतत् सार्वधातु-
कयोर्दीर्घः (पा ७ । ४ । १५ ।) इति दीर्घत्वञ्च न भवति, न ह्रन्द-
स्य पुत्रस्य (पां ७ । ४ । १५ ।) इत्यनेन क्यच्चि यत् प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं
वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात्, यद्यपीत्वमेव प्रकृतं, तथापि व्यवहितस्यापि
दीर्घत्वस्य प्रतिषेध इति विज्ञायते, अश्रायन्त इत्यादौ, अश्रायस्यात्
(पां ७ । ४ । ३७) इत्यात्वविधानादिति ह्युक्तं, क्यञ्जन्ताच्छ्रुत्प्रत्ययः,
क्यच्चिच्चिच्चादन्तोदात्तत्वं, श्रपः पितृत्वेन, श्रतुश्च लसार्वधातुकस्वरेशाद्यु-
दात्तत्वे, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५) इत्युदात्तत्वं । यथा,
प्रकारवचने घाल्, (पां ५ । ३ । २३) इति घाल्प्रत्ययः, जितेति
प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तत्वं । मतिं, मन्त्रे वृषेपचमनविदभृवीरा उदात्तः
(पां ३ । १ । ६६ ।) इति क्तिन् प्रत्यय उदात्तश्च । मतिशब्दो ज्ञान-
परो ऽप्युपचाराज्ज्ञातरिन्द्रे वर्त्तते, अथवा पदान्तरे विशेष्यानुपादाना-
दिन्द्रस्यवैषा सञ्ज्ञा, ततश्च, क्तिच्क्त्वाच् सञ्ज्ञायां (पां ३ । ३ । १७४ ।)
इति मन्त्रेः क्त्वेरि क्तिच्, तस्यापदेशेऽनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः,
चिच्चिच्चादन्तोदात्तत्वं । अच्छा, अथ्याहृतगच्छत्यर्थयोगात्, अच्छगत्व-
र्थवदेषु (पां १ । ४ । ६६ ।) इति गतिसञ्ज्ञया सह निपातसञ्ज्ञाया
अपि समावेशान्निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युत्तत्वं । विदद्भसुं, विद-
ज्ञानइत्यस्मादन्तर्भावितर्णार्थाच्छ्रुत्प्रत्यये विदन्त्यौदार्यातिशयवत्तया
ज्ञापयन्ति वसूनि धनानि यं स विदद्भसुः, विदेः श्रुत्प्रत्यये, अदिप्र-
भृतिभ्यः श्रपः (पां २ । ४ । ७२) इति श्रपोलुक्, प्रत्ययस्वरंश्च श्रतुश्चदा-

१७१ इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सञ्जग्मानो अविभ्युषा ।
मन्दू समानवर्चसा ॥

तत्त्वं, वज्रभीष्टौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वेन तदेव शिष्यते । ऋग्नि क्षुव-
न्तीति गिरः, ऋजातेः क्विपि, ऋत इद्गातोः (पां ७।१।१००।)
इतीत्वं, रपरत्वं, धातुखरेजोदात्तत्वं । महां, महान्तं, नकारतकार-
योर्लोपश्चान्दसः, प्रातिपदिकखरेजोदात्तत्वं । अनृषत, बु स्रुतौ,
अत्ययेनात्मनेपदं, कुडि भस्य अदादेशः, सिचि कुटादित्वेन डिच्वाद्-
गुणाभावः, इडभाव उकारदीर्घत्वश्च छान्दसं, निघातः । श्रुतं, प्रत्यय-
खरः । ६ ।

सप्तमीवचमाह इन्द्रेण सं हीति । हे मरुद्गण, त्वं इन्द्रेण सञ्ज-
ग्मानः सङ्गच्छमानः सन्दृक्षसे हि, सम्यक् दृश्येथाः खलु, अवश्यम-
स्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण, अविभ्युषा, भीतिरहितेन ।
कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ, मन्दू, नित्यं प्रमुदितौ । पुनः कीदृशौ तौ,
समानवर्चसा तुल्यदीप्तौ । पुरा कदाचिद्दृत्रवधदशायां इन्द्रस्य सखायः
सर्वे देवा दृत्रसेनापसारिताः, तदानीमिन्द्रस्य दृत्रसम्बन्धिसकलासेना-
जयार्थं मरुद्भिः सङ्गमोऽभूत्, सोऽयमर्थो दृत्रस्य त्वास्य सयादिति मन्वे
सङ्गृहीतः, इन्द्रे दृत्रं हनिष्यन्निति ब्राह्मणे प्रपञ्चितश्च । इन्द्रशब्दः
परमैश्वर्यवान् मरुद्गणं वाभिधत्ते, तदानीमिन्द्रस्य सम्बोधनं । वहि-
रेवाध्याहर्त्तव्यं । तथाचैयमग्यास्त्रेण व्याख्याता, इन्द्रेण सं हि दृक्षसे
सङ्गच्छमानोऽविभ्युषा गच्छेन मन्दूमदिष्यु युवां स्योऽपि वा मन्दूना
तेनेति स्यात् समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातमिति । सन्दृक्षसे सम्प्रक्षेयाः,
दृशेच्चेति वक्तव्यमित्यात्मनेपदं, दृशेर्निङ्ङर्थे जेटितिप्रार्थनायां जेट्,
यासःसे (पां ६।७।८०।) इति से, जेटोऽडाटौ (पां ३।४।६४।)
इत्यडागमः । सिम्बुज्जलं जेटि (पां ३।१।३४।) इति सिप्, सम्ब्रा-
पूर्वको विधिरनित्यइति गुणाभावः । त्रश्चादिना षत्वं, षटोः कःसि,
(पां ८।१।७१।) इति कत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८।३।५६।)
इति सिपः सस्य षत्वं, वज्रजयदृक्षात् सिपः परस्ताच्छ्वपि भवति, सिपा
व्यवधानात् पश्यादेशो न भवति । श्वपः पित्वादनदात्तत्वं, उत्तरस्य
नसार्वधातुक्कानुदात्तत्वं, धातुखर एव शिष्यते, हिशब्दयोमात्, तिङ्ङ
तिङ्ङ इति निघातो न भवति, हिच, (पां ८।१।३४) इति प्रतिषे-

१८१ अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥

धात् । सङ्गम्मानः, गमेः सम्पूर्वात्, कृन्दसि, लङ् लङ् लिटः, (पां ३ । ४ । ६) इति वर्त्तमाने लिट्, समो गम्युच्छीत्यादिनात्मनेपदविधाना-
 क्षिण्टः कानज्वेति लिटः कानजादेशः, द्विर्भावो, ह्लादिश्रेष्ठाभ्यासस्य
 स्तृत्वं, गमहनेत्यपधालोपः, कानचश्चित्त्वादान्तादात्तत्वं, गतिसमासे
 छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविभ्युषा, जिभोभये, पूर्ववक्षित्, श्रेष्ठात्
 कर्त्तरि परस्मैपदं, कसुञ्च (पां ३ । २ । १०७) इति लिटः कसुरा-
 देशः, तस्य कित्त्वाद्गुणाभावः, अभ्यासस्याच्चाङ्गस्वञ्च, क्वादिनियमात्
 प्राप्तइट्, वस्त्रेकाजाङ्गसां (पां ७ । २ । ६७) इति नियमान्निवर्त्तते,
 नञ्समासे द्वितीयैकवचने सति भत्वात्, वसोः संप्रसारणं (पां ६ ।
 ४ । १३१) इति वकारस्य उकारः, सम्प्रसारणाच्च (पां ६ । १ ।
 १०८) इति पूर्वरूपत्वं, शासि वसि घसीनाच्च (पां ८ । ३ । ६०) इति
 घत्वं, इयडादेशं बाधित्वा, एरनेकाच्चाऽसंयोगपूर्वस्य (पां ६ ।
 ४ । ८२) इति यडादेशः, अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वञ्च पदेन
 सह संहितायामेकारस्य, एङः पदान्तादति (पां ६ । १ । १०६) इति
 परपूर्वत्वे प्राप्ते, प्रकृत्यान्तः पादमथयपरे (पां ६ । १ । ११५) इति
 प्रकृतिभावः । मन्द, मति क्लृतिमोदमद खप्रकान्ति गतिषु, इदि-
 तोनुमधातोः (पां ७ । १ । ५८) इति नुमागमः, कुरित्यनुवृत्तौ कुः,
 शकु पीय नीलकु लित्वित्यत्राविभक्तिकनिर्देशात् हन्तेर्हिगुरितिवत्
 धात्वन्तरादपि कुरित्युक्तं, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः, द्विवचनमौ, प्रथमयोः
 पूर्वसवर्णः (पां ६ । १ । १०२) इति पूर्वसवर्णदीर्घः, द्वितीयैकवचने
 चत्, सुपांसुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । समानवर्त्तसा, समानं
 वर्धो ययोरिति यस्येति वा बङ्ग्रीहिः, द्विवचने सुपांसुलुगित्यादिना
 द्विवचनस्थाने आकारादेशः, समानपदस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं,
 बङ्ग्रीहिः पर्वपदप्रकृतिस्वरेश तदेवावशिष्यते । ७ ।

अष्टमीमृचमाह अनवद्यैरिति । मखः प्रवर्त्तमानोऽयं यज्ञः, अन-
 वद्यैर्दाघरहितैरभिद्युभिर्द्युलोकमभिगतैः, काम्यैः यज्ञप्रदत्वेन काम-
 यित्यैर्गर्भैर्मन्त्रमृष्टैः संहितस्येन्द्रस्य सहस्रद्रुणोपेतं यथा भवति
 तथार्चति पजयति, अयं यज्ञो मन्त्र इन्द्रस्यातिशयेन प्रीक्षयतीत्यर्थः ।

१५१ अतः परिज्मन्नागहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नुञ्जते गिरः ॥

यच्च इत्यादिषु पञ्चदशसु यच्चनामसु मखः विष्णुरिति पठितं ।
चतुश्चत्वारिंशत्सु * पूजानामखञ्चति गायतीति पठितं । अगवद्यैः, न
विद्यतेऽवद्यं पापं येषां तेऽगवद्याः, तैः, नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्मोदात्तत्वं ।
अभिद्युभिः, अभिगता द्यौर्यैस्तेऽभिद्यवस्तेः, अभिशब्दः प्रातिपदिक-
खटेनान्मोदात्तः, बङ्गनीचैः पूर्वपदप्रकृतिखरेण स एव शिष्यते । मखः
प्रातिपदिकखरः । स हो बलमस्मिन्नर्चने कर्मण्यस्तीति सङ्खत्, तसौ
मख्यै (पां १ । ४ । १६ ।) इति भसञ्चया पदसञ्चया बाधित-
त्वात् सकारस्य इत्वाभावः, मादुपाधयाश्च मतोर्वो यवादिभ्यः (पां
८ । २ । ६ ।) इति मतुपो मस्य वत्त्वं, सङ्खसङ्ख्येो नञ्विषयानिसन्त-
स्येत्याद्युदात्तः, मतुपः पिप्वात् स एव शिष्यते । काश्चैः, कर्मेर्बिङ्,
अत उपधायाः (पां ७ । २ । ११६ ।) इति ङङिः, जनि नृषु कसुरङ्गो
मन्ताश्चेत्यमन्तत्वेन प्राप्तस्य मित्वस्य, न कस्यमिद्यमामिति प्रतिषेधा-
न्मितां ऋख इत्युपधाऋखत्वं न भवति, अन्तादचोयत्, ऋजोपः, निख-
रितमिति प्राप्ते, यतो नावः (पां ६ । १ । २११) इत्याद्युदात्तत्वं ॥ ८ ॥

नवमीञ्चमाह अतः परिज्मामिति । हे परिज्मान् परितो व्यापिन्
मखद्गख, अत एतस्मान्मखद्गखस्यागादन्तरिक्षादागहि, अस्मिन्
कर्मण्यागच्छ, दिवो वा युजोक्ताहा समागच्छ, रोचनादधि दीप्यमाना-
दादित्यमण्डलाहा समागच्छ, अस्मदीये कर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि,
ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते, अस्मिन्
कर्मणि वत्तमागा ऋत्विजा गिरः स्तुतीः समृज्जते सम्यक् प्रसाधयन्ति ।
ऋज्जतिः प्रसाधनकर्ममिति यास्कः । एतत्स्तुतीः श्रातुमागच्छेत्यर्थः ।
यद्यपि ऋत्विजा मन्त्रस्य प्रयुज्यमानत्वात्, ऋज्जतिधातोर्बन्तमपुरुषेण
भवितव्यं, तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात् प्रथमपुरुषप्रयोगः । परोक्ष-
कृतलक्षणाच्च यास्क आह, तास्त्रिविधा ऋचः, परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृता
आध्यात्मिकाश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्त्यभिर्युज्यन्ते प्रथ-
मपुरुषेऽस्मात्प्रत्येत्येति । अतः, पञ्चम्यास्तसिन्, एतदस्त्रतसोऽस्त्रतसौचा-

* चर्चितकर्मण्यु, कां, भं ।

११०१ इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि ।
इन्द्रं महो वा रजसः ॥ १२ ॥

नुदात्तौ (पां २ । ० । ३३ ।) इत्यनुदात्तोऽश्, अशः, शित्वात् सर्वा-
देशः, क्षिति (पां ६ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं ।
परिष्मन्, अज गतिक्षेपणयोः, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ ।
०५ ।) इति मनिन्, अकारलोपश्चान्दसः, आमन्वितनिघातः । गश्चि,
गमेर्बहुलं छन्दसीति शपोलुक्, हेर्छित्वादननुदात्तोपदेश इत्यादिना
मलोपः, अतोहेरिति हिलोपो न भवति, तस्मिन् कर्त्तव्ये अस्तिडवद-
चाभादिति मलोपस्यासिद्धत्वेनानकारान्तात्वात् । दिवः, ऊडिद-
मित्यादिना विभक्त्येवदात्तत्वं । वा, चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । रोच-
नात्, रच दीप्तौ, अनुदात्तेतश्च हलादेः (पां ३ । २ । १०६ ।) इति
युच्, युवोरनाकौ (पां ७ । १ । १ ।) इत्यादेशः, चितइत्यनोदात्तः,
अधि, अधिपरो अनर्थकौ (पां १ । ० । ६३ ।) इति कर्मप्रवचनीयत्वेन
सह निपातसञ्ज्ञायाः समावेशान्निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं ।
अस्मिन्, अतः परिष्मन्वित्यादिष्टसौवान्वादेशात्, इदमोऽन्वादेशेऽनु-
दात्तस्युत्तीयादावित्यश्च अनुदात्तः, शित्वात् सर्वादेशः, विभक्त्येवनुदात्तौ
सुप्पितावित्यनुदात्ततेति सर्वानुदात्तत्वं । ऋज्जते, ऋजि ऋजि हजि
वर्जने, समित्युपसर्गयोगात् प्रसाधने वर्त्तते, निघातः । गिरः प्राति-
पदिकस्वरः ॥ ६ ॥

दशमीष्टचमाह इतो वेति । इन्द्रं देवं प्रति सातिं धनदानं अधी-
महे आधिक्येन याचामहे, कस्मात्सोकादिति तदुच्यते, इतोऽस्मादभि-
दृश्यमानात् पार्थिवात् एधिबीलोकादा, दिवो वा युक्तोकादा, महो
महतः प्रौढाद्रजसो वा पक्ष्यादीनां रज्जकादन्तरिक्षलोकादायमिन्द्रो
यतः कुतश्चिदानीयास्मभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सप्तदशसु याज्ञा-
कर्मसु ईमहे याचामीति पठितं । इतः, इदमशब्दात् पञ्चम्यास्त-
सिन्, इदम इश् (पां ५ । ३ । ३ ।) इतीश्, शित्वात् सर्वादेशः,
अत्र ऊडिदमित्यस्यावकाशः, आभ्यामेभिः, क्षितीत्यस्यावकाशः,
पचनं पाचकः उभावपि नित्यौ, तत्र परत्वाद्भिप्रतिषेधे परं कार्यं,
(पां १ । ० । १२) इतिसमबन्धविरोधे परस्य कार्यत्वविधानादिति क्षिती
तोकारस्योदात्तत्वं, पश्चात् तसेः, प्राक् दिशो विभक्तिरिति विभक्ति-

सञ्ज्ञकत्वात्, ऊडिदमित्यादिना असर्वनामस्थानविभक्तैरव्ययमानमु-
दात्तत्वं भवति, सकृद्गता विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति, परि-
भाषया ऊडिदमित्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेन्न, लक्ष्यानुरोधेन पुनःप्रसङ्ग-
विज्ञानश्चेति स्वीकारात् । नन्वेवं यतस्ततइत्यादावपि परेऽत्र लिख्यरेऽ
वाधितमपि, सावेकाच इति तस्मिन् उदात्तत्वं स्यादिति चेन्न, यत्त-
च्छब्दयोर्न गोश्वन् साववर्णेति निषेधात्, न च पुनः प्रसङ्गविज्ञानं च
इत्येतत् सार्वत्रिकं, लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेव तदाश्रयत्वादिति । सातिं-
वबुदाने, धात्वादेः सः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति षस्य सः, भावे-
क्तिन्, अनसनखनां सञ्भक्तोः (पां ६ । ४ । ४२ ।) इति गकार
स्यात् । तिनुचतघसिसुसरकसेषुचेति निषेधादिट् न भवति, निख्यरे
प्राप्ते उदात्त इत्यनुवृत्तौ, ऊति यूति जूति साति हेति क्रीर्त्तयश्च (पां ३ ।
३ । ६७) इति निपातनादन्तोदात्तत्वं । ईमहे, ईङ्गता, श्यनोऽपि,
बड् लृन्दसीति लृक्, अस्य धातोर्ङित्त्वात्, तास्यगुदात्तेऽङिडदुपदे-
शास्त्रसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । न च तिङ् तिङ्-
इति निघातः, च वा योगे प्रथमेति निषेधात्, उत्तरवाक्ययोरपि हि वा
शब्दयोगात्, अन्यथा वाक्यापरिपूर्तेऽङिडविभक्तेरवश्यमध्याहारात्तद-
पेक्षयैषा प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति । दिवः, ऊडिदमित्यादिना विभ-
क्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवात्, प्रथ ख्यापने, प्रथत इति एधिवी, प्रथेः धिवन्
सम्प्रसारश्चेति धिवन् प्रत्ययः, सम्प्रसारश्चोच्चादिसिद्धं, धिद्गौरा-
दिभ्यश्च (पां ४ । १ । ४१ ।) इति ङीष्, प्रत्ययस्वरंभोदात्तः । शेष-
निघातेनानुदात्तादि, पार्थिवशब्दस्य एधिवीविकार इत्यर्थे, चोरञ्
(पां ४ । ३ । १३६ ।) इत्यनुवृत्तेः, अनुदात्तादेश्च (पां ४ । ३ । १४० ।)
इत्यञ्, यस्येति च (पां ६ । ४ । १४८ ।) इति इकारलोपः, तद्धिते
श्चामादेः (पां ७ । २ । ११७ ।) इति ङीरपरत्वं, ङित्यादिनिर्ग-
(पां ६ । १ । १६७) इत्याद्युदात्तः । अधि, निपातत्वादाद्युदात्तः । इञ्,
रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । मङ्, मङ्गत इत्यस्याकारतकारयोर्नोपश्चा-
न्दसः, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८) इति विभक्तैरुदात्तत्वं । रञ्सः,
नन्विषयस्यानिघन्तस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
वादश्री वर्गः ॥

सप्तमसूक्तं ।

१११ इन्द्रमिद्राधिनेो बृहदिन्द्रमर्केभिरकिणः ।

इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ *

इन्द्रमित्यादिकं दशसं सूक्तं, तत् स्वरूपकालुमित्यादिषु चतुर्थं, ऋषि-
च्छन्दो देवता विनियोगश्च पूर्ववत्, विशेषस्तूच्यते, महाव्रते निष्कंवलय-
शस्त्रमिन्द्रमिद्राधिने इति सूक्तं, तथा पञ्चमारण्यके सूत्रितं, शिरो
गायत्रिमिन्द्रमिद्राधिने इति, तथा चतुर्विंशोऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिः
शस्त्रे इन्द्रमिद्राधिने इति षडहस्रोत्रीयस्तूचः, चतुर्विंशे होताजनित्ये-
त्युपक्रम्यायाहि सुषुमाहित इन्द्रमिद्राधिनेो बृहदिति सूत्रितत्वात्,
अतिरात्रे प्रथमे पर्याये अष्ठावाकशस्त्रेऽयमेव ढचोऽनुरूपः, सूत्रितश्च,
इन्द्रायमहने सुतमिन्द्रमिद्राधिनेो बृहदिति, तत्र प्रथमान्धचमाह
इन्द्रमिदिति । गायिनेो गीयमानसामयुक्ता उद्गातार इन्द्रमिदन्द्रमेव,
बृहत् त्वामिद्वि हवामह इत्यस्यामृचि उत्पन्नेन बृहन्नामकेन साक्षा,
अनूषत स्तुतवन्तः । अर्किणः, अर्चनहेतुमन्त्रोपेता होताः, अर्कभिर्ऋतृयुपै-
र्मन्त्रैरिन्द्रमनूषत । यत्त्ववशिष्टा अभ्यर्थ्यवन्ते वाणीर्वाग्भिर्यजूरू-
पाभिरिन्द्रमेवानूषत । अर्कशब्दस्य मन्त्रपरत्वं यास्कैनाक्तं, अर्को मन्त्रो
भवति यदेनेनार्चन्तीति । श्लोकइत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मामस
वाणी वाणीति पठितं । गायिनेः, उषि क्रुषि गतिभ्यश्चन्निति गायते
स्थान्प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः, गाथा एषां सन्तीति गायिनेः, व्रीह्या-
दिभ्यश्च (पां ५ । २ । ११६) इतीन् प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरणेकारउदात्तः,
स च सति शिष्टः । बृहत्, बृहता, ढतीयैकवचनस्य, सुपांसुगिति
जुक्, वर्त्तमाने एषन्नहृद्बृहज्जगच्छ्रवश्चेति सूत्रवार्तिके नान्तादात्ता-
निपातितः । अर्केभिः, अर्कं पूजायां, अर्चन्ते एभिरर्का मन्त्रान्ते, पुंसि
सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (पां ३ । १ । ११८) इति घः, चञाः कुषिण्यताः (पां ७ ।
३ । ५२) इति कुत्वं, प्रत्ययस्वरणान्तादात्तः बज्जं कन्दसीति भिस
ऐसादेशो न भवति । अर्काः स्तुतिसाधनभूता मन्त्रा एषां सन्तीत्य-
र्किणः । वाणीः, ढषादीनाञ्च (पां ६ । १ । २०३) इत्याद्युदात्तः, दीर्घा-
ञ्जसि च (पां ६ । १ । १०५) इति पूर्वसवर्णादीर्घनिषेधस्य, वा कन्दसि
(६ । १ । ६) इति विकल्पितत्वादीर्घत्वं, ढतीयार्थे प्रथमा । अनूषत,

* बृहदिति वगीयवकारो लिखिताद्ग्रन्थकदरः । विं, सं, कां ।

१ २ १ इन्द्र इन्द्र्योः सचा संभिश्ल आ वचोयुजा १

इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥

१ ३ १ इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य रोहयद्विवि १

वि गोभिरद्रिभैरयत् ॥

अ स्तौ, ज्ञानः (पां ६ । १६५ ।) इति नखं, कुडि व्यत्ययेनात्मनेपदं, भस्यादादेशः, सिचइडभावः, उकारस्य दीर्घत्वश्च छान्दसं, बुधातोः कुटादित्वात् सिचो छित्त्वेन गुणाभावः ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बुमाह, इन्द्रइन्द्र्योरिति । इन्द्र इत् इन्द्र एव हि इन्द्र्यो-
र्हरिनामकयोरन्वयोः सचा सह युगपत् आसंमिश्नः सर्वतः सम्य-
ञ्चिन्नयिता । कीदृशयोर्हर्योः, वचोयुजा इन्द्रस्य वचनमात्रेण
रथे युज्यमानयोः, सुशिक्षितयोरित्यर्थः, अयमिन्द्रो वचो वचयुक्तः ।
हिरण्ययः सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः । इन्द्र्योः, इरत इति इरी
इन्, निष्वादाद्युदात्तः। सचा सहेत्युक्तं । मिश्रञ्च मिश्रः, मिश्रयतेर्घञ्,
सम्यक् मिश्रो यस्यासौ संमिश्नः, लप् छान्दसं, सम्यञ्चिन्नयितेत्यर्थः,
वज्रमीहो पर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वचसा युज्यते इति वचोयुजौ
तयोः, षष्ठीद्विवचनस्य, सुपां सुगुणित्वाकारादेशः । युजाशब्दो धातु-
स्वरेशानोदात्तः, छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेश स एव शिष्यते । वचो, वच-
मस्यास्तीति, अत इनिठनौ (पां ५ । २ । ११५ ।) इति इनि प्रत्ययः,
प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः, ऋत्यवास्त्यवा क्त्यमाधौ हिरण्ययानि कृन्द-
सि, (पां ६ । ४ । १९५) इति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो निपा-
त्यते, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः, पूर्व्यानुदात्तेन सह, एकादेश उदात्तेनोदात्तः
(पां ८ । २ । ५) इत्युदात्तः ॥ २ ॥

द्वितीयाम्बुमाह, इन्द्रो दीर्घायेति । अयमिन्द्रो दीर्घाय प्रौढाय
निरन्तराय चक्षसे दर्शनाय दिवि युजोक्ते सूर्यमारोहयत्, पुरा
ह्यसुरेण जगति यदापादितं तमः तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टि-
सिद्धार्थं आदित्यं युजोक्ते स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यो गोभिः स्वामी-
यरश्मिभिरद्रिं पर्वतमुखं सर्वं जगत् व्यैरयत् विशेषेण दर्शनार्थं
प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः । अथवा इन्द्र एव गोभिर्जलैर्निमित्त-
भूतैरद्रिं मेषं व्यैरयत् विशेषेण प्रेरितवान् । पञ्चदशसङ्घेषु रश्मिना-
मसु खेदयः किरणा गाव इति पठितं । त्रिंशत्सङ्घेषु मेषनामसु

- १ ४ १ इन्द्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च १
 उग्र उग्रामिरूतिभिः ॥
- १ ५ १ इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे १
 युजं वृत्रेषु वज्रिणं ॥ १३ ॥

अग्निः यावेति पठितं । दीर्घाय, प्रातिपदिकस्वरैरान्तोदात्तः । चक्षसे, चक्षतेः सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन्, बङ्गणग्रहणात् ख्याजादेशाभावः, निच्चादाद्युदात्तः । सूर्य्यं, सुवति प्रेरयतीति सूर्य्यः, घू प्रेरणे, धात्वादः घः सः, राजसूर्यसूर्य्यं (पां ३ । १ । ११० ।) इत्यादिना क्वप्प्रत्ययः, तस्य रुडागमश्च निपात्यते, क्यपः कित्वाद्गुणाभावः, पिच्चादनुदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते । रोहयत्, र्हेर्ण्यन्तासृष्टि, बङ्गणं कन्दस्यमाद्योगे ऽपि (पां ६ । ४ । ७५) इत्यङ्भावा निघातश्च । दिवि, ऊडिदमित्यादिना विभक्तौदात्तत्वं । अग्निं, अदिशदिभूसुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन्प्रत्ययः, अदन्ति पञ्चवस्तृणान्यत्रेत्यग्निः, निच्चादाद्युदात्तत्वं । शेरयत्, ईरगतौ, ण्यन्तासृष्टि, निघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह इन्द्र वाजेष्विति । हे इन्द्र उग्रः शत्रुभिरप्रधुष्यस्व, उग्रामिरप्रधुष्याभिरूतिभिरस्मद्विषयरक्षाभिर्वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मान् अवरक्ष, तथा सहस्रप्रधनेषु च सहस्रसङ्घकेषु गजान्त्रादिलाभटुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष । वाजेषु, वृषादीनां चेत्याद्युदात्तत्वं । नः, नसः सकारस्य इत्वोत्पत्तौ, प्रकृत्यान्तः पादमथपरं (पां ६ । १ । ११५) इति प्रकृतिभावा न भवति, अव्यपरइति निषेधात् । अवर, अवरक्षणे, तिङ्श्रुतिङः (पां ८ । १ । २८) इति निघातः । यद्यपि सहस्रप्रधनेषु चावेत्यथाहतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमात्रायाः अवेतिक्रियायाः, च बायोमे प्रथमेति निघातनिषेधः प्राप्तस्तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य लुप्तत्वाच्चादिलोपे विभाषेति निषेधस्य विकल्पितत्वात्त्र निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः कर्दमादीनाञ्चेति मथोदात्तः, सहस्रप्रधनेषु वाजेषु बङ्गणैश्चै पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊतिभिः, ऊति युतीत्यादिना क्तिन्प्रुदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह, इन्द्रं वयमिति । वयमनुष्ठातारः महाधने प्रभूतधननिमित्तमिन्द्रं हवामहे आह्वयामः, अर्भे अर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते

१ ६१ स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपावृधि ॥
अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥

सति इन्द्रं हवामहे । कीदृशमिन्द्रं, युजं सहकारिणं समाहितं वा ।
पुनः कीदृशं, वृत्रेषु वृत्रेषु धननाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय
वक्षिणं वक्षोपेतं । महाधनशब्दे यद्यपि सङ्ग्रामनामसु पठितस्तथापि
महत्त्ववचनमत्र सङ्ग्राम इति बड्नीहित्वेत्वनोदात्तत्वात्सिद्धेर्नात्र
तद्गृहीतं । महाधने, महत्त्वं तद्धनश्चेति, समासस्येत्वनोदात्तः । अर्भे,
अर्भित्त्वात् भन्, निष्वादाद्युदात्तः । हवामहे, ऋञ् स्पृजायां शब्दे च,
जित्वात् कर्त्तृभिप्राये आत्मनेपदं, ऋटः स्थाने महि, टित आत्मनेप-
दानां टेटे (पां १ । ४ । ७६ ।) इति टेटेत्वं, कर्त्तरि षप्, ऋः सम्-
सारश्चमित्यनुवृत्तौ, बड्जनं हृन्दसीति सम्सारश्चं, वकारस्य उकारः,
परपूर्वत्वं, गुणावादेशौ, अतो दीर्घो यञि (पां ७ । १ । १६ ।) इति
दीर्घत्वं, तिङ्ङु तिङ्ङ इति निघातः । युजं, युज समाधावित्त्वस्य क्विप्,
युजेरसमासे (पां ७ । १ । ७१ ।) इति नुम् न भवति, सहि युजे-
रिति निर्देशादिकाररहितस्य न भवति, अग्नित्यमागमशासनमिति
वा युजिर्वोग इत्यस्यापि नुम् न भवति । वृत्रेषु, वृत्रवर्त्तने, प्रति-
कूलतया वर्त्तन्त इति वृत्राणि शत्रुकुलानि, स्फायि तच्चि वक्षीत्वादिना
रक्षप्रत्ययः, कित्वाङ्गुणाभावः, प्रत्ययस्वरः । वक्षिणं, अत इनि ठगौ
(पां ५ । १ । ११५ । इति इनिः, प्रत्ययस्वरः । ५ । इति प्रथमस्य
प्रथमे त्रयोदशवर्गः ।

इन्द्रमिन्द्रायिन इति सूक्ते षष्ठीश्रुतमाह, स नो वृषन्नमुमिति ।
हे सत्रादावन् अस्मदभीष्टानां सर्वेषां पणानां सहप्रदातः, अतो
ग्रीष्णादिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र, नोऽस्मदर्थममुं वृष्यमानं चरुं
मेघमपावृधि उद्घाटय, तथैवास्मभ्यमस्मदर्थं अप्रतिष्कृतः, प्रतिशब्द-
रहितो यद्यदस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति,
अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यखणितः । एतदेवाभिप्रेत्य याश्च आह,
अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतो वेति । वृषन्, आमन्त्रितनिघातः ।
अमुं, प्रातिपदिकस्वरान्नोदात्तः । चरुं, चरतीति चरुः, भ्र म् श्री ङ
द् चरित्त्वरि तनि धनि मि मस्त्रिभ्य उरित्प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरान्नो-
दात्तः । सत्रादावन्, सत्राशब्दः सत्रार्थे, अभितः यज्ञजातं सन्नमं

१७१ तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।
न विन्दे अस्य मुष्टुतिं ॥

सह ददातीति सत्रादावा, आतो मनिन् कनिन्वनिपश्च (पां ३ । २ । ७० ।) इति वनिप्, आमन्वितस्य च (पां ६ । १ । १५८ ।) इत्याद्युदात्तत्वं, पादादित्वात् न निघातः । अप, निपातस्य च (पां ६ । १ । २३६ ।) इति दीर्घः, निपात आद्युदात्तः । वधि, वज्रवरणे, लोटः सिप्, तस्य, सेर्द्धपिच्च (पां ३ । ० । ८० ।) इति हिः, खादिभ्यः श्रुः, तस्य, वज्रं कृन्दसीति लुक्, अश्रुत्तु पृ क्त वध्यश्चन्दसि (पां ६ । ० । १०२ ।) इति हेर्धिरादेशः, तस्य छित्त्वात् पूर्वस्य गुणाभावः, निघातः । अस्मभ्यं, अस्मभ्यब्दाद्भ्यसोभ्यमिति भ्यमादेशः, श्रेषेणोपः (पां ० । ३ । ६० ।) इति दकारलोपः, वज्रवचने भल्येदित्येत्वं न भवति, अश्रुत्तौ * पुनर्दन्तिरविधिरित्युक्तत्वात्, प्रातिपदिकखरेण स्मेत्यकारउदात्तः, अश्रुत्तौभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे, श्रेषे लोप इति मपर्यन्तशेषस्यादः शब्दस्य जोपः, तदा उदात्तनिवृत्तिखरेण अभ्यमादेरकारस्योदात्तत्वं । अप-तिष्कृतः, केनचिदप्रतिशब्दितः, कुङ्शब्दे, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।) इति कर्मणि क्त प्रत्ययः, प्रतेः प्राक्प्रयोगः, पारस्करादेराकृतिगणत्वात् सुडागमः, सुधामादेराकृतिगणत्वात् घत्वं, नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिखरत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीश्चमाह तुञ्जे तुञ्जे य इति । तुञ्जे तुञ्जे तस्मिन् फणदा-तरि देवान्तरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषाः उत्तरे उत्कृष्टाः सन्ति तैस्त्वैः सर्वैरपि, अस्य वच्चिणो वचयुक्तत्वेन्द्रस्य मुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं न विन्दे न विन्दामि, इन्द्रस्यात्यन्तगुणवाङ्मयेन देवान्तरेषुत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तानित्यर्थः । एता-मृचं यास्तु एवं व्याचष्टे, तुञ्जे तुञ्जे, तुञ्जतेर्दानकर्मणः दाने दाने तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वच्चिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिस्तुते-रिति । तुञ्जे तुञ्जे तुञ्जतिर्दानकर्मण्युक्तं, ततः कर्त्तरि पचाद्यच्, चित इत्यन्तोदात्तत्वं, नित्यवीभ्योरिति द्विर्भावः, तस्य परमाग्नेहितमिति द्वितीयस्याग्नेहितसञ्ज्ञा, अनुदात्तश्चेत्यनुदात्तत्वं । दातरि दातरी-त्यर्थः, निवृत्तौ तु दाने दानेऽर्चतो व्याख्यानं । उत्तरे, तुञ्जवततरणयोः भावे,

* अश्रुत्तौपुनर्दन्तिरविधिरितिष्ठितस्मेत्युक्तं, कां, सं, ।

ऋहोरप (पां ३ । ३ । ५० ।) इत्यप, उच्छब्द उतकृत्वचनः, उतकृत्.
 क्तरो यस्येति बञ्जरीचिः, उच्छब्दे निपाता आद्युदात्ताह्वाद्युदात्तः,
 बञ्जरीचौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तोमाः, स्तोतेः, अर्तिंधु लु सु ऊ ङ ह धु
 क्षि स्वित्यादिना स्तोमशब्दो मग्नन्तो, गित्वादाद्युदात्तः । विन्दे, विद्-
 काभे, ङट् स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । उक्तमैकवचनं, तुदादिभ्यः शः (पां ३ ।
 १ । ७७ ।) इति शः, शोमुषादीनां (पां ७ । १ । ५६ ।) इति नुम्,
 दकारस्य व्यत्ययेन धकारः, अस्य प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शादन्वादेशे,
 इदमोऽङ्, शित्वात् सर्वान्देशोऽनुदात्तः । सुसृतिं, सृञ् क्तुतौ, धात्वादेः
 वः सः (पां ६ । १ । ६० ।) इति सत्वं, स्त्रियां क्तिन् (पां ३ । ३ । ६० ।)
 इति भावे क्तिन्, सु इत्युदात्तेनोपसर्गेश्च प्रादिसमासः, उपसर्गात्
 सुनोति (पां ८ । ३ । ६५ ।) इत्यादिना घत्वं, अत्राव्ययपूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वेन सेः । प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा, गतिकारकोपपदात् क्तत्
 इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेश्च धातोर्बदात्तत्वे प्राप्ते, तदपवादेन, तादौ चनि-
 तिहात्वंता विद्यन्तस्तस्य गतिसञ्ज्ञकस्य सेरेवोदात्तत्वेन भवितव्यं,
 तत्तु मग्नक्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीता इत्युत्तरपदान्तो-
 दात्तत्वेन बाध्यते, तथाच सुहवां सुसृतीं ऊवे * इच्छेद्योदस्य सुसृतिं
 यास्तेराक्ते सुमतय इत्यादावन्तोदात्तत्वमित्थाऽऽः, यथा तु मग्नक्ति-
 त्त्वादी हत्तावुक्तं, तथैव तन्न घटत इति ज्ञेयते, तत्र हि, कार-
 कात्तन्मृतयोरेवाश्लेषीत्यतः कारकादित्यनुसृतेः पाञ्चिनिङ्गतिरित्यादा-
 वेव मग्नक्तिन्व्यादिसूत्रमित्युक्तं, कारकादित्येव प्रकृतिः प्रकृति-
 रिति प्रत्युदाहृते, स्यादेतत्, स्तूयते अगयेति क्तुतिरिति क्तिना कर-
 मभूता ऋगभिधीयते, सुशब्देन च करणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः,
 सुसृतिरित्यत्र सुशब्दः कारकपर एव भविष्यति, प्रकृतिः प्रकृतिरि-
 त्वादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत् प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति,
 न, एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गाः क्रियायोग इत्युक्त्वा
 उपसर्गसञ्ज्ञान स्यात्, तथाच उपसर्गात् सुनोति सुवतीत्यादिना घत्वं
 न स्यात् । ननु क्तिना करणमभिधीयते, क्रियासाधनञ्च करणं, तथाच
 करणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य करणान्तर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भवि-
 ष्यतीति, न, तथा सति यत् क्रियायुक्ताः प्रादयक्तं प्रत्येवगत्तुपसर्ग-

* इहे इति कां धं ।

सञ्ज्ञकाः स्युरिति करोत्यर्थमेव प्रति सोऽपसर्गता । ननु क्षुधात्वर्थं प्रतीत्यास्य घत्वं न स्यादेव । ननु क्षुधात्वर्थद्वारेव तत्कारणस्य सुशब्दे विशेषणं भविष्यति, याहि शोभना क्षुतिस्तत्कारणमपि शोभनमेवेति, एवञ्च क्षुधात्वर्थसम्बन्धात् प्रत्युपसर्गत्वेन घत्वमपि भविष्यति, तद्वारा कारणविशेषणत्वात् कारकवचनोऽपि सुशब्दे भविष्यतीति, अथविरोधेनैव मनक्तिनादिसूत्रस्य सुसृतिशब्दे विषयो भविष्यति, प्रकृतिः प्रकृतिरित्यत्र भावे क्तिन् प्रत्युदाहृतेति न तत्र प्रशब्दस्य कारणपरत्वं कारणे क्तिमुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता, न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति, तत् प्रत्युदाहरणतोपपत्तिरिति । सुसृतिरित्यत्र पुनः क्तिन्नभिधेयकारणपर्यन्तं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्युदाहरणतेति, न, किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः, उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि, अर्थादितरदिति, यदाप्युभयपरत्वं तदापि किं यौगपद्येन उतक्रमेयेति, आद्ये सति विशेष्यविशेषणपदावृत्तिरिति प्रसङ्गः, द्वितीये विरम्य व्यापारपातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारपातः * कथञ्चिद्दृष्टः, इष्टो वा, अतो न श्रुत्योभयपरत्वं । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यार्थं, अपरत्रत्वर्थान्दिति, अत्र धात्वर्थसम्बन्धस्यार्थिकत्वे घत्वासिद्धिः, प्रत्ययार्थसम्बन्धस्यार्थिकत्वे मनक्तिमित्यादिसरासिद्धिः, आर्थिकेनापि कारकसम्बन्धेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रकृतिरित्यादिप्रत्युदाहरणं न स्यात्, श्रुत्या धात्वर्थमात्रसम्बन्धस्यापि प्रशब्दस्यार्थात् तत् कारणसम्बन्धः केन वारयितुं शक्यत इत्येषा दिक्, अतएव * प्रत्ययार्थमात्रसम्बन्धपरत्वाङ्गीकारेण खरः सिद्धयु, घत्वन्तु ह्यन्दसमस्तु, शोभना क्षुतिर्यस्यामिति वङ्ग्रीहिर्वा भवतु, एवञ्च नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्यन्तोदात्तं भविष्यति, अथवा सुसृ क्षुवन्तीति सुसृतय इतिकरणभूता ऋचः क्षुतिशब्देनोच्यन्ते, क्तिञ्क्षौच सञ्ज्ञायां (पां ३ । ३ । १७४ ।) इति क्तिञ्प्रत्यये सति चित्त्वादन्तोदात्तता भविष्यति, न च करणभूतानाम्बन्धां कर्त्तृप्रत्ययेन क्तिञ्चा कथमभिधानमिति वाच्यं, काष्ठानि यच्चन्तीतिवत् तासामपि खव्यापाराप्राधान्यविवक्षया कारणत्वोपपत्तिरिति ॥ ७ ॥

* कथञ्चिदिति कां, घं । * एव कां घं ।

- १ ८ १ वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियत्यौजसा १
 ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥
- १ ९ १ य एकश्रुषणीनां वसूनामिरज्यति १
 इन्द्रः पञ्च क्षितीनां ॥

अष्टमीष्टमाह वृषा यूथेवेति । वृषा कामानां वर्धिता इन्द्रः
 औजसा स्वकीयवज्जेनानुग्रहीतुं क्षुष्टीर्मनुष्यान् इत्यर्त्ति प्राप्नोति ।
 कीदृश इन्द्रः, ईशानः समर्थः । पुनः कीदृशः, अप्रतिष्कृतः, प्रतिशब्द-
 हितः, याचमानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टान्तः, वंसगो वनगी-
 यमतिर्दंशभो यूथेव, गावो यूथामि यथा प्राप्नोति तद्वत् । वृषा, कनिन्
 यु वृषि तस्मिन् वि राजि धन्वि द्यु प्रतिदिव इति वर्धतेः कनिन्प्रत्यय
 षौबादिकः, किन्त्वाद्गुणाभावः, निन्त्वादाद्युदात्तः । यूथा इव, युवन्ति
 मिश्रीभवन्तीति यूथामि, युमिश्रन्मिश्रणयोः, तिथ एष्ट गूथ यूथ
 प्रोथा इत्यौबादिकस्य प्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनाद्दीर्घत्वं, प्रत्यय-
 खरेबाकार उदात्तः, श्रेष्ण्डसि वज्जं (पां ६।१।७०।) इति श्रेणुक्,
 इवेन विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिखरत्वञ्च वक्तव्यमिति वार्तिकेन समासे
 ऽपि स एव खरः । वंसगः, एषोदरादित्वादभिमतरूपखरसिद्धिः ।
 वर्धन्तीति क्षुष्टयः, क्तिच् क्तौच सञ्ज्ञायां (पां १।१।१७४।) इति क्तिच्,
 चित्त्वादन्तोदात्तः । इत्यर्त्ति, ऋद्धगती, तिप्, श्रपः श्रुः, श्लो (पां ६।१।
 १०।) इति द्विर्भावः, अभ्यासस्य उरदत्वहकारिर्ष्वै, अर्त्तिपिपर्येष
 (पां ४।४।७७।) इत्यकारस्य हकारः, अभ्यासस्यासवर्णे (पां ६।४।
 ७७।) इतीयडादेशः, अङ्गस्य गुञ्जोरपरत्वं । औजसा, उज्जेर्बनेर्बलोपञ्च
 इत्यौबादिकश्चसुन्, तत्प्रभियोगेन वकारलोपः, लघूपधगुणः, निन्त्वादाद्यु-
 दात्तः । ईशानः, ईशश्चेत्यर्थे, णटः शानच्, अदिप्रभृतिभ्यः श्रपः (पां १।
 ४।७२।) इति श्रपोलुक् । चितः (पां ६।१।१६१।) इत्यन्तोदात्तं
 बाधित्वा, अनुदात्तत्वाद्धसावंधातुकानुदात्तत्वेन धातुखर एव सिध्यते ।
 अप्रतिष्कृतः, अप्रतिशब्दितः, कु शब्दे, कर्मणि क्तः, पारस्करादित्वात्
 सुडागमः, सुषामादित्वात् घर्त्वं, नञ्समासः, अथयपर्वपदप्रकृति-
 खरत्वं । ८ ।

नवमीष्टमाह, य एक इति । य इन्द्रः स्वयमेव एव चर्षणीनां

११०१ इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः ।
अस्माकमस्तु केवलः ११४१

मनुष्याणामिरव्यति ईष्टे, तथा वसूनां धनानामिरव्यति, स इन्द्रः पञ्च
निघादपञ्चमानां क्षितीनां निवासाह्याणां वर्णानामनुग्रहीति शेषः ।
एकः, इग्रतौ, इग्र भी का पा श्ल्यति मर्चिभ्यः कन्निव्यौणादिकः कन्-
प्रत्ययः, बाङ्गकात् कलोपाभावः, निच्वादाद्युदात्तत्वं । चर्घाणां, प्राति-
पदिकखरेणान्तोदात्तः । अन्तोदात्तावित्यनुट्तौ, नामन्यतरस्यां (पां ६।
१।१७७।) इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । वसूनां, वस निवासे, निदित्यनुट्तौ,
प्रद खृ खिष्टि ऋष्यसि वसिष्टिनि क्तिदिबन्धि मनिभ्यश्चेत्युप्रत्ययसौष्वादिकः,
निच्वादाद्युदात्तः । इरव्यति, कयङ्गादिषु इरञ् इघायां अत्रैश्वर्यार्थः,
कयङ्गादिभ्योयक् (पां ३।१।२७।) इति यक्, प्रत्ययखरेणोदात्तः ।
पञ्च, पञ्च व्यक्तीकरणे, पञ्चेत्यौणादिकः कनिन्, निच्वादाद्युदात्तः ।
क्षितीनां, प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तः, नामन्यतरस्यां (पां ६।१।१७७।)
इति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥ ६ ॥

आश्विनं प्रसिध्यन्निन्द्रं वो विश्वतस्परि जुहुयात् * संस्थितेष्वश्वि-
नायस्तुवत इति खण्डे वयस्रहां असि सूर्थेति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्प-
रोति सूत्रितं । चतुर्विंशेऽहनि प्रातः सवने ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्रं वो
विश्वतस्परित्यारम्भशोया, चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीतिनो वरुच
इन्द्रं वो विश्वतस्परि सूत्रितं, तामेतां दशमीमृचमाह, इन्द्रं व इति ।
हे ऋत्विग्यजमानाः, विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपरि अविश्वि-
तमिन्द्रं वो युष्मदर्थं हवामहे आङ्गयामः, अतः स इन्धोऽस्माकं
केवलोऽसाधारणोऽस्तु, इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ।
इन्द्रं, इदि परमैश्वर्यं इति धातुः, रनप्रत्ययः, नुमागमः, निच्वादा-
द्युदात्तः । वः, अन्तोदात्तं सर्वमित्यनुट्तौ, बङ्गवचनस्य वसूनसौ (पां
८।१।२१।) इति वस् । विश्वतः, पञ्चम्यास्तसिञ् (पां ५।१।७।)
इति तसिञ्, जिति (पां ६।१।१६३।) इति प्रत्ययात्
पूर्वमुदात्तत्वं । परि, निपातत्वादाद्युदात्तः संहितायां, पञ्चम्याः
परावध्यर्थे (पां ८।१।५१।) इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । हवामहे,

* संस्तुते इति कां, सं ।

ज्ञेयः षापि, वज्रं हृदि (पां ६।१।३४।) इति सम्सारम्
 परपूर्वत्वे, गुणावादेशौ । जनेभ्यः, अन्यन्त इति जनाः, जमयतेः
 कर्मणि घञ्, जनिवधोश्च (पां ७।३।३५।) इत्युपधाया वृद्ध-
 भावः, जित्वादाद्युदात्तत्वं । अस्माकं, अस्मच्छब्दोऽन्तोदात्तः, शेषे लोपः
 (पां ७।२।६०।) इत्यलोपपक्षे, सामञ्जाकं (पां ७।१।३३।
 इत्याकमाकारेण एकादेश उदात्तः, टिलोपपक्षे उदात्तमिदृतिस्वरे-
 ञाकार उदात्तः । केवलः, वृषादीराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥ इति
 प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

॥ अथ तृतीयोऽनुवाकः ॥

॥ अष्टमसूक्तं ॥

१११ एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं १
वर्षिष्ठमृतये भर ॥

द्वितीयोऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि, तत्र एन्द्र सानसिं रयिमित्या-
दिकं प्रथमं दशमं सूक्तं, तत्पुरुषपदानुमित्यादिषु षट्सु पद्यमं, ऋष्या-
दयस्तु पूर्ववत्, विशेषविनियोगस्तु महाप्रते निष्कैवल्ये षोडश्याद-
शीतौ च एन्द्र सानसिं रयिमित्यादिके द्वे सूक्ते, पञ्चमारण्यके षोडश्याद-
चाशीतिरिति खण्डे श्रौतकेन सूत्रितं, सुरपदानुमृतय इति त्रीणि,
एन्द्र सानसिं रयिमिति द्वे इति, अतिरात्रे प्रथमपर्याये अन्धा-
वाकशस्त्रे एन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्तं सूत्रितम्, इन्द्रमिद्राधिने
दृष्टदेन्द्र सानसिमिति, दर्शयागे इन्द्रयाजिनः सान्नायस्यानुवाक्या एन्द्र
सानसिमिति, उक्तादेवता इत्यस्मिन् खण्डे एन्द्र सानसिं रयिं प्रस-
साहिषेपुरद्वतशक्रमिति सूत्रितं, तस्मिन् सूक्ते तामेतां प्रथमाम्-
चमाह एन्द्र सानसिं रयिमिति । हे इन्द्र, ऊतयेऽस्मद्रक्षाद्यं रयिं
धनं आभर, आहर । कीदृशं रयिं, सानसिं सम्भजनीयं । पुनः
कीदृशं सजित्वानं, समानशत्रुजयशीलं, धनेन शूरान् भृत्यान् सम्पाद्य
शत्रुवा जीयन्ते । पुनः कीदृशं सदासहं, सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुं ।
पुनरपि कीदृशं वर्षिष्ठं, अतिशयेन दृढं प्रभूतमित्यर्थः । सानसिं,
वन घण्य सम्भक्ताइत्यस्मादसिप्रत्ययो दृडिरन्तोदात्तत्वञ्च सानसि
धर्मसीत्यादिना निपात्यते । रयिं, प्रातिपदिकस्वरैकान्तोदात्तत्वं ।
सजित्वानं, समानागरीन् जेतुं शीलमस्य, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां १ ।
२ । ७५ ।) इति कनिष्, उपपदसमासः, समानस्य हृन्दस्यमूर्द्धप्रभ-
त्युदकेषु (पां ६ । १ । ८४ ।) इति समानस्य सभावः, ऊदुत्तर-
पदप्रकृतिस्ररेण धातुस्वर एव शिष्यते । वर्षिष्ठं, दृढशब्दात्, अति-
शयनेतमबिष्ठनौ (पां ५ । १ । ५५ ।) इतीच्छन् प्रत्ययः, प्रियस्मिन्

१ २ १ नि येन मुष्टिहत्यया नि वृत्रा रुणधामहे ।
त्वोतासो न्यर्वता ॥

(पां ६ । ४ । १५७ ।) इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः, इच्छनोनिष्वा-
दाद्युदात्तत्वं । ऊतये, उदात्त इत्यनुवृत्तौ ऊतियूति जूति साति (पां १ ।
१ । ६७ ।) इत्यादिना क्तिमुदात्तोनिपातितः । भर, ह्यग्रहोर्भ्रन्द-
सीति सूत्रवार्तिकेन हकारस्य भकारः, ते प्राग्धातोः (पां १ । ४ । ८० ।)
इति धातोः प्राक् प्रयोक्तव्यस्याडो, अयवहित्वाच्च (पां १ । ४ । ८२ ।)
इति ह्रन्दसि अयवहितप्रयोगः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टमहाह, नि येनेति । येन धनेन सम्पादितानां भटानां
निमुष्टिहत्यया नितरां मुष्टिप्रचारेण वृत्रा शत्रून् निरवधामहै
निरवधान् करवाम, तादृशं धनमाहरेत्यर्थः । त्वोतासः त्वया रक्षिता
वयं अर्वता, अस्मादीयेनाम्नेन निरवधामहा इत्यनुवृत्तः, पदातियुद्धे-
नान्मयुद्धेन च शत्रून् विनाशयामेत्यर्थः । मुष्टिहत्यया, हनस्त च (पां १ ।
१ । १०८ ।) इति सुबन्तोपपदे क्यप्, तत्सन्नियोगेन नकारस्य
तकारः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते, परादिश्रन्दसिबहुलं (पां ६ । १ ।
१६६ ।) इति बहुलप्रत्ययेन, त्रिचक्रेणाप्यनोदात्तत्वाभिधानादात्तो-
दात्तत्वं । नि, आख्यातसम्बन्धस्यापि नेरुपसर्गस्य, अयवहित्वाच्चेति
अयवहितप्रयोगः । वृत्रा, श्रेष्ठसि बहुलं (पां ६ । १ । ७० ।)
इति श्रेष्ठोपः, नलोपः । रुणधामहै, आट्-संयोगेन पिप्वात्, असीर-
ल्लोपः (पां ६ । ४ । १११ ।) इत्यकारलोपो न भवति, पिप्वादेव
आख्यातस्यानुदात्तदात्तत्वेन विकरत्स्य अस एवोदात्तत्वमिच्छते । ननु
तिङ्गुतिङ् इति निघातेन भवितव्यं, न हेङ्गात् तिङ्बिभक्ती, निबिड-
यामुष्वा निरवधामहा इत्यत्र श्रुत्यैक्यात् । अर्वता, निरवधामहा इत्यत्रा-
नुवृत्ता द्वितीया, तयोः समुच्चयार्थोऽस्वकारो लुप्यते, तेन चादिजोपे
विभाषा (पां ८ । १ । ६९) इति प्रथमेयं तिङ्बिभक्तिर्न निहन्त्ये, यथा
नात्मना वृष्यति गान्धर्वी ददातीत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य च शब्दस्य जोपात्
वृष्यतीति प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्त्ये, ददातीति द्वितीया तु
निहन्त्यत एव । ननु तत्र हे तिङ्बिभक्ती श्रूयते । किन्तु पुनरेकैव
श्रुता, सैवोत्तरानुवृत्त्ये गान्धा श्रूयत इति द्वितीयायाश्चभावात् कथ-
मितं प्रथमा न, अनुवृत्तत्वाद्द्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीय निघा

१ ३ १ इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि १
जयेम सं युधि स्पृधः ॥

तनिषेधदर्शनात्, पुरोडाशस्त्राधिअयत्याज्यं च, प्रोक्तबीजासादय-
त्याज्यं चेत्यत्र ह्यधिअयत्यासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वययोः श्रुत-
योत्तरवाक्यद्वयेऽनुषङ्गमपेक्षैव प्राथम्यस्वीकारेण, चवायोगे प्रथमा (पां
८।१।५६।) इति निघातनिषेधो दृष्ट इति । त्वोतासः, त्वया ऊता
रक्षितास्त्वोतासः, प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (पां ७।२।६८) इति मपर्य-
न्तस्य त्वादेशे दकारलोपश्चान्दसः, अवतेर्निष्ठायामिडभावश्च, ज्वर-
त्वरश्चिथ्वि मवामुपघायाश्च (पां ६।४।२०।) इत्यूठ, एत्येधत्यूठश्च
(पां ६।१।८६।) इति वृद्धभावश्चान्दसः, तृतीया कर्मणि (पां ६।
२।४८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेशाकार उदात्तः, एकादेश उदात्तेनो-
दात्त इत्युदात्तः । अर्वता, अर्वति गच्छतीत्यर्वा, अर्वागताविति धातुः,
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३।२।७५।) इति वनिपप्रत्ययः, नेषु-
शिक्षति (पां ७।२।८।) इतीट्प्रतिषेधः, लोपोव्योर्वाणि (पां ६।
१।६६।) इति वकारलोपः, अर्वाणस्त्रसावनञः (पां ६।४।१२७।)
इति सकारः, वनिपः पित्त्वाद्भातुस्वर एव ॥ २ ॥

तृतीयाष्टममाह इन्द्र त्वोतास इति । हे इन्द्र, त्वोतासस्त्वया पालिता
वयं घना घनं शत्रुप्रहरणात्मकं दृढं वप्यमायुधमाददीमहि स्वीकुर्मः,
तेन च वक्ष्येय युधि युद्धे स्पृधः स्पर्द्धमानांश्चञ्चन् सञ्जयेम सम्यक्
जयेम । त्वोतास इत्युक्तं । वप्यं, वज्रं वज्रं व्रजं गताविति धातुः,
ऋषेन्द्रायवक्ष्येत्यदिना रन्प्रत्ययान्तो निपातः । घना, घनः काठिन्यं,
तदस्यास्तीति अर्श्व्यादित्वादच्, चित्वादन्तोदात्तः, सुपां सुलुगिति
डादेशः । ददीमहि, दुदाज्दाने, प्रार्थनायां लिङ्, क्रियाफलस्य कर्त्त-
गामित्वात्, स्वरित जितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले (पां १।३।७२।)
इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं । इमहि, जुहोत्यादित्वाच्छपः सुः,
सो (पां ६।१।१०।) इति द्विर्भावः, पूर्वोऽभ्यासः (पां ६।१।४।)
इत्यभ्याससञ्ज्ञायां, ऋस्वः (पां ७।४।५६।) इति ऋस्वे, लिङः सलो-
पोऽनन्त्यस्य (पां ७।२।७६) इति सलोपः, उभे व्यभक्तं (पां ६।१।५।)
इत्यव्यक्तत्वे, आभ्यस्तयोदात्तः (पां ६।४।११२।) इत्याकारलोपे प्राप्ते,
इं इत्यघाः (पां ६।४।१११।) इतीत्वं । जयेम, शपः पित्त्वादानुदात्तत्वं,

१ ४ १ वयं शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयं १

सासह्याम पृतन्यतः ॥

तिङ्श्च लसार्वधातुकस्तराडातुस्तर एव शिष्यते, छन्दसि परेऽपि (पां १ । ४ । ८१) इति समः परप्रयोगः । युधि, युध सम्प्रहार इति धातोः सम्प्रदादित्वाद्भावे क्तिप्, सावेकाचः (पां ६ । २ । २६८) इतिविभक्ते-
रदात्तत्वं । स्पृधः, स्पृर्द्धन्तीति स्पृधः, स्पृर्द्धसङ्घर्ष इति धातोः, क्तिप्च (पां १ । २ । ७६) इति क्तिप्, वज्जलं छन्दसीति रेफस्य सम्प्रसारणम्-
कारः, अकारलोपश्च ॥ १ ॥

चतुर्थीमृचमाह, वयं शूरेभिरिति । वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभि-
शैर्य्ययुक्तेः, अन्तृभिरायुधानां प्रक्षेपृभिर्भटैः संयुज्येमहीति शेषः ।
हे इन्द्र, तादृशा भटसहिता वयं युजा सह्यायभूतेन त्वया एतन्यतः
सेनामिहृतः शत्रून् सासह्याम अतिशयेनाभिमवेम । शूरेभिः, शुश्रुग-
ताविति धातोः, क्रमिन्त्यनुवृत्तौ शसिचिमीनां दीर्घस्वेत्विगादिकः क्रन्,
क्त्वाद्गुणाभावः, निच्वादाद्युदात्तत्वं, वज्जलं छन्दसीत्यैसो निषिद्धत्वात्,
वज्जवचने भल्येत् (पां ७ । १ । १०१) इत्येत्वं, सहयोगे षतीयाबला-
दयमित्यस्मत्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यं, विनापि
सहशब्देन वृद्धायुनेति निपातनादिति ह्युक्तं । अस्तृभिः, शस्त्रास्त्रप्र-
क्षेपश्शौलेसज्जर्मभिक्षत्साधुकारिभिर्वा, अस्तृपणे, टन् (पां
१ । २ । १३५ ।) इति ताच्छिल्त्यादिषु टन्, निच्वादाद्युदात्तः, रधा-
धिभ्यश्च (पां ७ । २ । ७५ ।) इति विकल्पविधानादयं पक्षे इडभावः ।
त्वया, युष्यसिभ्यां मदिक् इत्यौगादिको मदिक्, क्त्वाद्गुणाभावः, युषदः
प्रत्ययस्तरिणाकार उदात्तः, षतीयैकवचनं टा, त्वमावेकवचने (पां ७ ।
२ । ६७ ।) इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः, अतोगुणे (पां ६ । १ । ६७ ।) इति
पररूपत्वं, एकादेशउदात्तनोदात्तः । युजा, ऋत्विग्दष्टक्खग्दिगुण्यिगु-
युजि कृष्वाच्च (पां १ । २ । ५६ ।) इति क्तिन्प्रत्ययः, सावेकाचः (पां ६ ।
१ । २६८ ।) इत्यादिना विभक्तेरदात्तत्वं । सासह्याम, भ्रष्टं पुनः पुनः
सह्यमहि, सह्यमर्षण इति धातुः, धात्वादेः घः सः (पां ६ । १ । ६७)
इति यस्य सः । धातोरेकाचोह्लादेः क्रियासमभिव्यहारे यङ्, (पां
१ । २ । २० ।) इति यङ्, यङोऽचि च (पां २ । ४ । ७४ ।) इति लुक्,
सन्द्योः (पां ६ । १ । ६ ।) इति द्विर्भावः, ह्लादिःशेषः, दीर्घोऽङ्कितः
(पां ७ । ४ । ८० ।) इति दीर्घः, प्रार्थनायां लिङ्, चर्वादीनां परस्मैपद-

१ ५ १ महं इन्द्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे १

द्यौर्न प्रथिनां शवः ॥ १५ ॥

मदादिवच्च द्रष्टव्यमिति सूत्रवार्तिकेन परस्मैपदीक्षमपुंसधववचनं
मस्, कर्त्तरि शपोऽदादिवद्भावास्तुडो, निव्यंङितः, (पां २।७।६६।)
इत्यन्तसकारलोपः, यासुट्परस्मैपदेषुदात्तोऽङिच्च (पां ३।४।
१०३।) इति यासुट्, ङिङः सलोपोऽनन्तस्य (पां ७।२।७६।)
इति सकारलोपः, सति शिष्टत्वाद्याकुट एवोदात्तत्वं शिष्यते, पादादि-
त्वान्न निघातः । एतन्वतः, योङ् एतनामात्मन इच्छतीत्यर्थं सुपत्यात्मनः
क्यच् (पां ३।१।८) इतिक्यच्, सनाद्यन्ताधातवः (पां ३।१।३०) इति
धातुसञ्ज्ञायां, सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (पां २।४।७१।) इति
सुपानुक्, क्यचिच्च (पां ७।४।३३।) इत्यनुट्त्तौ, क्यध्वरएतन-
स्यञ्चिञोपः (पां ७।४।३६।) इत्याकारलोपः, एतन्यधातुश्चित्त्वादा-
न्तोदात्तः, उपरि षटः शत्रादेशः, कर्त्तरि शप्, पित्त्वादननुदात्तत्वं,
शतुश्चलसार्वधातुकस्वरणोदात्तेन सहैकादेशउदात्तेनोदात्तः (पां ८।
२।५) इति एतन्यञ्चब्दोऽन्तोदात्तः, शसः सुप्स्वरणानुदात्तस्थान्तोदा-
त्तादित्यनुट्त्तौ, शतुरनुमो नद्यजादी (पां ६।१।१७२) इत्यनुदात्तत्वं ॥४॥

पञ्चमोऽद्यमाह, महं इन्द्र इति । अयमिन्द्रो महान् शरीरेण प्रौढः,
परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि, नु किञ्च वज्रिणे वज्रयुक्तायेंद्राय, महित्व-
मङ्गं द्विविधमाधिक्यं सर्वदास्तु, स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत्,
किञ्च द्यौर्न द्युलोक इव शवो बलमिन्द्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिना
एद्युत्वेन युज्यतामिति शेषः, यथा द्युलोकः प्रभृतः, एवमस्य सेना प्रभृता ।
नु शब्दो यद्यपि क्षिप्रगामसु नु मन्विति पठितं, तथाप्यत्र * तस्या-
र्थाभावान्निपातत्वेनानेकार्थत्वसम्भावाच्च समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः । नेति
शब्दो लोके प्रतिषेधार्थं एव, स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थं उपमानार्थश्चेति
द्विविधो येन पदेनान्वीयते, तस्मात् पृथ्वीं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः,
उपरिष्ठात् प्रयुज्यमान उपमानार्थः । तथाच यास्तु उदाहरति,
उभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः, पुरस्तादुपचार-
स्तस्य यत्प्रतिषेधति, दुर्मन्दासेनसुरायामित्युपमार्थीयः, उपरिष्ठादु-
पचारस्तस्य येनोपमिमीत इति । अत्रोपमावाचिनेो द्युशब्दस्यापि

* तस्याभ्यासाद्यादिति कां. थं ।

१ ६ १ समोहे वा य आशत नरस्तोक्तस्य सनितौ ।
विप्रासो वा धियायवः ॥

प्रयुक्तत्वादुपमानार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसङ्ख्येषु बलनामसु
श्लोकः पाजः शव इति पठितं । महार्णित नकारस्य संहितायां, दीर्घा-
दटिसमानपादे (पां ८ । १ । ६ । ६) इति बत्वं, आतेऽटि नित्यं (पां
८ । १ । १ । १) इति पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः, भो भगो अघोषपूर्वस्य
योऽग्नि (पां ८ । १ । १७ । १) इति रोर्णकारः तस्य लोपस्तस्यासिद्धत्वात्
स्वरसन्निर्गमं भवति । महेदित्यौषादिक इन्, महेर्भावो महित्वं,
त्वइति प्रत्ययस्वरेशोदात्तः, स एव शिष्यते । वचिणे, इकारः प्रत्ययस्व-
रेशोदात्तः । द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेशान्तोदात्तः, गोतोऽणित् (पां
७ । १ । ६० । १) इति विभक्त्यर्थित्वात्, अचोऽणिति (पां ७ । १ । ११५ । १)
इति वृद्धिः आन्तरतम्यादुवङ्गिव भवति । प्रथिना प्रथिसा, एयोर्भाव
इत्यर्थे, एव्यादिभ्य इमनिञ्वा (पां ५ । १ । १२२ । १) इति इमनिच्,
रञ्जतोऽह्लादेर्लघोः (पां ६ । ४ । १६१ । १) इति ऋकारस्य रभावः,
तुरिष्टेऽग्रेयः सु (पां ६ । ४ । १५५ । १) इत्यनुवृत्तौ, टेः (पां ६ । ४ ।
१५५ । १) इति टिलोपः, प्रथिमन्शब्दश्चित्त्वादन्तोदात्तसूतीयेक-
वचने भवात्, अक्षोपोऽग्नः (पां ६ । ४ । १३४ । १) इत्यकारलोप-
श्चान्दसो मकारलोपः, अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः (पां ६ । १ ।
१६१ । १) इति विभक्त्यर्थित्वात् । शवः, नञ्विधयस्यानिसन्नाग्येत्वाद्युदा-
त्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चदशे वर्गः ॥

गन्धसानसिमिति खृत्ते षष्ठीन्वचमाह समोहे वा य इति । ये नरः
पुरुषाः समोहे सङ्ग्रामे तोक्तस्य अपत्यस्य सनितौ लाभे आशत व्याप्तवन्तः,
इन्द्रस्तुत्येति शेषः । वा अथवा, विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रक्षा-
कामाः सन्त आशत, ते सर्वे जभन्त इत्यध्याहारः । रण इत्यादिषु
षट्चत्वारिंशत्सङ्ग्रामनामसु समोहे मगिथ इति पठितं । पञ्चदशपक्ष-
त्तनामसु तुक्त तोक्त इति पठितं । समोहे, प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं । वा,
चादयोऽनुदात्ताः । आशत, अग्नू यान्ति, छान्दसः सेनोपः, अडागम
उदात्तः, सति शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः, प्रातिपदिकस्वरः । सनितौ,
स्त्रियां स्तिन् (पां १ । १ । ६०) इति स्तिन्, सितुत्रेऽयद्वादीनामिति वच-
माग्निष्टहीतिर्निपचितिरिति षडिडागमः । विप्रासः, ऋत्तेऽन्वेत्यादिना

१७१ यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते ।

उर्वीरापो न काकुदः ॥

१८१ एवा लस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही ।

पक्वा शाखा न दाशुषे ॥

विप्रशब्दे रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । धियायवः, धिधारणे, धीयते धार्यते अवबुध्यते स्मृत*मर्घजातमनयेति धिया प्रक्षा, तामात्मन इच्छन्तीत्यर्थे क्यच्, क्वाच्छन्दसि (पां ३ । २ । १०० ।) इत्युप्रत्ययः, अतोऽलोपः, प्रत्ययस्वरेशान्तोदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीन्चमाह, यः कुक्षिरिति । यः कुक्षिरस्येन्द्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता, स कुक्षिः समुद्र इव पिन्वते वद्धंते, सेचनार्थो धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति, काकुदो मुखसम्बन्धिन्युर्वीर्ब्रह्म ऋषो न जलानीव, जिह्वासम्बन्धमास्योदकं यथा कदाचिदपि न श्यति, तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न श्यतीत्यर्थः । यद्यपि श्लोकइत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्ममसु काकुञ्जिकेति पठितं, तथाप्युदकसम्बन्धसिद्ध्यर्थमत्र काकुच्छब्देन मुखमुपलक्ष्यते, सम्बन्धवाचिनस्तद्धितस्यात्र क्वान्दसो लोपो द्रष्टव्यः । सोमपातमः, सोमं पिबतीति सोमपाः, आकारो धातुस्वरेशोदात्तः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेश स एव शिष्यते, तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । समुद्रः, प्रातिपदिकत्वादन्तोदात्तः, इवेन विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति प्रकृतिस्वरः । पिन्वते, पिबिसेचने, इदितो नुमधातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुमागमः, शपः पित्त्वान्नानुदात्तत्वं, तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेश धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः, उरुशब्दाऽन्तोदात्तः, वेतोऽगुणवचनात् (पां ७ । १ । ७७ ।) इति ङीष्, यथादेशः, उदात्तयणोऽहल्पूर्वादितोकार उदात्तः, असोसह, एकादेश उदात्तगोदात्त इत्येकादेश उदात्तः । आपः, प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः, प्रातिपदिकस्वरेशान्तोदात्तः ॥ ७ ॥

अभिन्नवषडङ्गतेपृक्थेषु तृतीयमवने ब्राह्मण्यच्छंसिन एवाङ्गस्य-सृष्टतेत्यनुरूपत्पः, एङ्गेषु ब्रवाणितइतिखण्डे अथ ब्राह्मण्यच्छंसिन

इत्युपक्रम्य एवाह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूत्रतेति सूत्रितं तस्मिंस्तृचे
 प्रथमां सृक्तेऽलमीरचमाह एवाह्यस्य सूत्रतेति। अस्येन्द्रस्य सूत्रता प्रिय-
 सत्वरूपा वाक्, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं एवा हि, एवं
 खन्, अमन्तरूपा वक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः। कीदृशी वाक्विरष्णी
 विविधारपञ्चोपेता वाक्ययुक्ता बह्वविधोपचारवादिनीत्यर्थः। पुनः
 कीदृशी गोमती, बह्वीभिर्गोभिर्होपेता गोप्रदेत्यर्थः, अतएव मही
 महती पूज्या। यथोक्तवाचो दृष्टान्तः, पक्षाशाखा न, यथा बह्वभिः
 पक्षैः फलैर्होपेता पनसदृक्षादिशाखा प्रीतिहेतुस्तद्वत्। यद्यपि मह-
 त्नामसु ब्रह्मं विरष्णीति पठितं, तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गा-
 दवयवार्थो गृहीतः। एव, एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः, संहितायां,
 निपातस्य च (पां ६।३।१३६) इति दीर्घः। हि, निपाता आद्युदात्ताः।
 अस्य, प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शात्, इदमोऽन्वादेशेऽश्विन्यादिना अशा-
 देशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः। सूत्रता, ऊष्णपरिहाने, सुतरामु-
 न्यत्यप्रियमिति सूत्रं, साचासौ ऋता सत्याचेति सूत्रता प्रियसत्या
 वाक्, परादिश्चन्दसि बह्वलमिति उकार उदात्तः। विरष्णी, विचिर्चं
 रपञ्चं विरपञ्चं, रप लप च्यक्तायां वाचि, सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्,
 तदेवामन्तीति विरष्णीनि वाक्यानि, तानि यस्यां वाचि सन्ति सा वाक्
 विरष्णी विरष्णीनी, अतश्चनिठनौ (पां ५।२।१५) इति इनिः प्रत्ययः,
 यस्येतिचेतीकारलोपः, ऋन्नेभ्योऽीविति डीप्, इकारः प्रत्ययस्वरेशोदात्तः,
 नकारलोपश्चान्दसः, सवर्णदीर्घ, एकादेश उदात्तेनोदात्तः। गावोऽस्यां
 सन्तीति गोमती, मतुप्डीपौ पित्वादनुदात्तौ, प्रातिपदिकस्वर एव
 शिष्यते। मही महती, उगितश्च (पां ४।१।६) इति डीप्, तस्य
 पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते, शतुरमुमो मद्यजादीत्यत्र, दृष्टम्हतो रूप-
 सङ्गानमित्युदात्तत्वं, अश्चञ्चलोपश्चान्दसः। पक्षा, डुपषष् पाके,
 निष्ठा (पां ३।२।१०२) इति क्त प्रत्ययः, पचोवः (पां ८।७।
 १९) इति वल्, घोः कुः (पां ८।२।३०) इति कुत्वं, प्रत्यय-
 स्वरान्तोदात्तः, टापा सवर्णदीर्घ, एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः।
 शाखा, शाख्यं श्लाघ्यं यातौ, पचाद्यच्, चित्वादनोदात्ते प्राप्ते दृषा-
 देराकृतिगणत्वाद्दृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। दाशुषे, दाश्ट दाने, दाश्वान्
 साङ्गान् मीढ्वाञ्चैति निपातनात् क्त्वाविडभावो, दिर्वचनाभावश्च।
 चतुर्थ्यंक्वचने, यचिभं (पां १।४।१८) इति भसञ्च्चायां, वसेः
 सम्प्रसारणं (पां ६।४।१३३) इति सम्प्रसारणं वकारस्योकारः,

१६ । एवा हि ते विभूतय उतय इन्द्र मावते ।
सद्यश्चित्सन्नि दाशुषे ॥

११० । एवा वस्य काम्या स्तोम उवथं च शंस्या ।
इन्द्राय सोमपीतये ॥ १६ ॥

परपूर्वत्वं, शासि वसि घसीनाञ्च (८ । १ । ६० ।) इति घत्वं, प्रत्य-
यस्वरेशोकार उदात्तः ॥ ८ ॥

नवमीष्टमाह, एवा हि तइति । हे इन्द्र, ते तव विभूतय ऐश्व-
र्यविशेषाः एवा हि एवंविधाः खलु, किंविधा इति तदुच्यते, मावते
मत्सदृशाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऊतय स्वदीयरक्षारूपाः
सद्यश्चित्सन्नि, विना कर्मानुष्ठानं तदैव भवन्ति मावते, मत्सदृशाय,
वतुप्प्रकरणे, दुष्प्रदस्मद्भिः कन्दसि सादृश्य उपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेना-
स्मच्छब्दाद्वतुप्, मपर्यन्तस्य, प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मादेशः, अदस्
शब्देन सह, अतो गुण इति पररूपत्वं, दृग्दृशवतुष्वित्वनुवृत्तौ, च्यासर्व-
नाम्नः (पां ६ । ३ । ६१ ।) इति दकारस्याकारः, सवर्णदीर्घत्वं, वतुपः
पित्वात् प्रातिपदिकस्वरएव शिष्यते । सद्यः, समाने चवीत्यर्थं, सद्यः
परुत् परायैश्वर्यमइत्यादिना निपातितः, प्रत्ययस्वरेशान्तोदात्तत्वं । वित्,
चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । सन्ति, अस भुवि, लटः स्थाने भि. भोऽन्तः
(पां ७ । १ । ३ ।) इत्यन्तादेशः, अदिप्रभृतिभ्यः शपइति शपोलुक्,
तिङ्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं, प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति शबकारमाश्रित्य
लसार्वधातुकानुदात्तत्वं न भवति, वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति
निघेधात् । दाशुषे, गतमन्त्रे गतं ॥ ६ ॥

दशमीष्टमाह, एवा ह्यस्य काम्या इति । अस्तेन्द्राय स्तोमः साम-
सार्थं स्तोत्रं, उक्त्यञ्च ऋक्सार्थं शस्त्रमपि एवा हि ते उभेऽर्चैर्विधे
खलु, किं विध इति तदुच्यते, काम्या कामयितये, शंस्या ऋत्विग्भिः
शंसनीये, किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते, इन्द्राय सोमपीतये, इन्द्रस्य
सोमपानार्थं । एवा ह्यस्येति व्यवहितमन्त्रे गतं । काम्या, कर्मोर्ध्वं,
तस्मादचोवत्, गेरनिटि (पां ६ । ७ । ५१ ।) इति णिलोपः, णित्-
स्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते, यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं, सुपो डादेशः ।
स्तोमः, अर्त्तिकस्तु ऋग्दृश्वीत्यादिना गन् प्रत्ययः । उवथं, यच्च परि-

नवमस्कन्तं ।

१ १ १ इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।
महां अगिष्टिरोजसा ॥

भाषणे, पातृदिवचिदिचिसिचिभ्य स्यागिति यक् प्रत्यय सौम्यादिकाः, क्तिन्वात् साम्सारणपरपूर्वत्वगुणाभावाः । शंस्या, शंसु क्तौ, ण्यन्ताद-
चोयत्, यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं, सुपोडाशेषः । सोमपीतये, सोमस्य
पीतिसदर्थं, ह्यदुत्तरपदप्रकृतिसखरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं, अथवा
सोमस्य पीतियस्येन्द्रस्येति सोमपीतिरिन्द्रः, बज्रग्रीहो प्रकृत्या पूर्वपद-
गिति पूर्वपदप्रकृतिसखरत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षोडशोवर्गः ।

इन्द्रेहीत्यादिकं दशर्षं, सुरूपकृतमित्यादिषु षष्ठं, षष्ठ्यादयस्त्वस्य
पूर्ववत्, विश्वेषस्तु अतिरात्रे द्वितीयपर्याये व्यच्चावाकशस्त्रे इन्द्रेही
इत्यनुरूपस्तृचः, अतिरात्रे पर्यायागामितिखण्डे इदं वसो सुतमन्धः
इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इति सूत्रितं, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह इन्द्रे-
ह्यंति । हे इन्द्र, यहि अस्मिन्कर्म्मण्यागच्छ, आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः
सोमपर्वभिः सोमरसरूपैः, अन्धसः अन्धोभिरन्नैर्मत्सि माद्यसि
हृष्टो भव, तथाभूतस्त्वमोजसा बधेन महान् भूत्वा अभिष्टिः, शत्रू-
न्मामभिभवता भवेतिशेषः । अष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु बलगामसु षोड-
षाज इति पठितं । आ इहि, आद्गुणः, इन्द्र यहि, योक्तृभयोः स्थाने
जभते असावन्यतरथपदेशमिति आद्गुमाडोरेकादेशस्याङ्थपदेशादो-
माङ्घ्रेति पररूपं । मत्सि, मदी हर्षग्लेपनयोः, कौटः [सिप्, सर्वे विध-
यश्चन्दसि विकल्पन्त इति परिभाषया सेर्हिरेदेशो न भवति, दिवा-
दिभ्यः श्यन्निति श्यन्, बज्रं कन्दसीति श्यनो लुक्, गलुमताङ्गस्य (पां
१।१।६१।) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्, सामाम्यानां दीर्घः श्यनि
इतिसूत्रवातिंकेनापधादीर्घो न भवति, सिपः पित्त्वाङ्गातुस्वर एव ।
अन्धसः, अदेर्नुम्वस्येत्यसुन्, व्यत्ययेन तृतीयाबज्रवचनं कर्त्तव्यं, निन्वा-
दाद्युदात्तः । विश्वेभिः, अग्निशुचीत्यादिना सौम्यादिकाः क्तन्, निन्वा-
दाद्युदात्तत्वं, बज्रं कन्दसीति येसादेशो न भवति । सोमपर्वभिः,
जतारूपं सोमं पुञ्जन्ति पृथयन्तीति सोमपर्वान्नः सोमरसाः, पू पाञ्जन
पूरजयोः, अन्धेभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां १।१।७१।) इति वनिपः, गृहो-
रपरत्वं, वनिपः पित्त्वाङ्गातुस्वरएव, उपपदसमासे ह्यदुत्तरपदप्रकृति-

१ २ १ एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने ।
चक्रिं विश्वानि चक्राय ॥

स्वरेण पुनः स एव भवति । अभिष्टिरभिगन्ता, इषगतौ, मन्वेष्टघेत्या-
दिना क्तिभ्रदात्तः, स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति, किन्त्वास्त-
धूपधगुणाभावः, तितुत्र त थ सि सुसरफसेषुच (पां ७ । २ । १६ ।)
इतोडागमा न भवति, अभिशब्दस्येकारे, एमन्नादिषु क्न्दसि पररूपं
वक्तव्यमिति पररूपं, प्रादिसमासे क्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । औजसा,
उक्तेर्वेत्तेर्वेत्तापश्चैत्यसुन्, निन्त्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयामचमाह एमेनमिति । ईम् इत्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः,
हे अध्वर्यवः सुते अभिघृते चमसस्ये सोमे एनं सोममिन्द्राय
इन्द्रार्थं आह्वजत पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामश्रियचमसगणेषु पुनरभ्युन्नयन-
मापस्तम्बेनाक्तं, हेत्रिकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत् सकृद्भुत्वा शुक्रस्या-
भ्युन्नीयोपावर्तध्वमिति । कीदृशमेनं मन्दिं हर्षहेतुं, चक्रिं साधु-
करणशीलं । कीदृशायन्द्राय मन्दिने हर्षयुक्ताय, पुनः कीदृशाय
विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते सर्वकर्मनिष्पादनशीला-
येत्यर्थः । ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह, अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽ
मिताक्षरेषु यशेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मित्ताक्षरे-
ष्वनर्थकाः कमीमिति । अस्यायमर्थः अन्यैरेव पदैर्विवक्षितेऽर्थे समाप्ते-
सति ये शब्दाः कमीमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अभिताक्षरेषु क्न्दो-
राहित्येन परिमिताक्षररहितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था
द्रष्टव्याः, मित्ताक्षरेषु तु क्न्दोयुक्तेषु यशेषु पादपूरणार्थास्ते च कमी-
मित्यादय इति । ईमित्यस्य शब्दस्यानर्थक्याथैतामचमदाजहार, एमेनं
ह्वजता सुते आह्वजतेनं सुत इति । एनं, इदमे द्वितीयायां, द्वितीयावर्ते
खेनः (पां २ । ४ । ३७ ।) इति एनादेशोऽनुदात्त इत्यनुवृत्तेः सर्वानु,
दात्तः । ह्वजत, संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । १३७ ।)
इति दीर्घः । मन्दिं, प्रभोदहेतुं, मदिस्तुतिभोदमदस्रप्रकान्ति-
गतिषु, इदितेनमघाताः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुम्, मन्दमानं
प्रयुक्तइत्यर्थः, ह्वतुमतिच (पां ३ । १ । १६ ।) इति णिच, ण्यन्त-
स्याजन्तात्वात्, अचइरित्याणादिकइकारप्रत्ययः, कौरनिटि (पां ६ । ४ ।
५१ ।) इति णिभोपः, प्रत्ययस्वरैयान्तोदात्तत्वं । मन्दिने, मदेः पूर्व-

- १३१ मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभिः स्तोमेभिर्विश्ववर्षणे ।
 सवैषु सवनेष्वा ॥
- १४१ उमृयमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत ।
 अजोषा वृषभं पतिं ॥

वत् चतुर्थ्येकवचने अगपुंसकस्यापि अत्ययेन नुमागमः । चक्रिं,
 हुक्कञ्करणे, आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च (पां १ । २ । १०१ ।)
 इति तच्छील तद्धर्मं तत्प्राधुकारिषु कर्तव्यं किन्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणा-
 भावः, यथादेशः, लिङ्गत्, द्विवचनं, द्विवचनेऽपि (पां १ । १ । ५६ ।) इति
 यथादेशस्य स्थानिवद्भावात् छशब्दे द्विरुच्यते, अथासस्य उरदत्वरपर-
 त्त्वहलादिशेषाः, किनो निच्चादाद्युदात्तः । विश्वानि, विश्वेः क्वन्,
 निच्चादाद्युदात्तः । चक्रये, इत्यस्य क्वदन्ते प्रयोगेऽपि, कर्तकर्मणोः क्वति
 (पां १ । १ । ६५ ।) इति षष्ठी न भवति, किं किनौ लिट्चेति किनो
 लिङ्गद्भावेन, न लोकाव्ययनिष्ठा खलर्यद्वयां (पां १ । ३ । ६८ ।) इति
 निषेधात् ॥ २ ॥

द्वितीयाम्बुचमाह मत्स्वा सुशिप्रेति । हे सुशिप्र हे शोभनहृदो,
 शोभननासिक वा, शिप्रे हृदनासिके चेति यास्केनोक्तत्वात्, तादृश
 हे इन्द्र, मन्दिभिर्हृषहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः, आ सर्वतोभावेन
 मत्स्व इष्टो भव, हे विश्ववर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त, सर्वैर्यजमानैः पूज्यैर्यथा,
 तादृशेन्द्र त्वं एषु यागगतेषु त्रिषु सवनेषु सत्त्वात्, देवैरन्यैः सहागच्छे-
 तिशेषः । मत्स्व, मदिक्रुतीत्यस्य लोटि, अनित्यमागमशासनमित्युक्तत्वात्,
 इदितोऽनुमधातेरिति नृन् न भवति, अनुदात्तेस्त्वात्, तास्यनुदात्तेऽभि-
 ददुपदेशात् (पां ६ । १ । १८६ ।) इति लसार्वधातुकाद्युदात्तत्वं, धातुस्वर
 एव, संहितायां, ह्येषोऽतस्तिष्ठः (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति दीर्घत्वं । सुशिप्र,
 इत्यामन्वितनिघातः । मन्दिभिः, गतमन्त्रे व्याख्यातं । स्तोमेभिः, मन्
 प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं, बङ्गलं क्वन्दीति भिसरेसादीशो न
 भवति । विश्ववर्षणे, निघातः स च उक्तः । एषु, ऊडिदमित्यादिना
 विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीम्बुचमाह अमृयमिन्द्रंति । हे इन्द्र, ते गिरःश्वदोयाः क्षुती-
 रक्षयं कृषवानस्मि, ताद्य गिरः स्वर्गेऽवस्थितं त्वां प्रति उदहासत

१ ५ १ सञ्ज्ञेदय चित्रमवीयाध इन्द्र वरेण्यं १ असदिते विभु प्रभु ॥ १७ ॥

उद्गत्य प्राप्नुवन्, तादृशीगिरस्त्वं अजोषा केवितवानसि । कीदृशं त्वां
दृषभं, कामानां वर्धितारं । पुनः कीदृशं पतिं सोमस्य पातारं,
यजमानानां पालयितारं वा, पाता वा पालयिता वेति यास्कैर्नोक्त-
त्वात् । अस्यं, अस्यं, स्यं विसर्गं, लडो मिप्, तुदादिभ्यः शः,
बद्धलं कृन्दसीति, अत्र विकरणस्य षडागमः, जकारस्य गकारः, लुङ्
लङ् लृङ् लृङ् लुदात्तः (पां ६ । ४ । ७१ ।) इत्यडागम उदात्तः, सतिश्रिष्ट-
त्वात् स एव श्रिष्यते । गिरः, प्रातिपदिकस्वरः । अहासत, अहा-
ङ्गत्तौ, लुङ्, भस्य अदादेशः, छेः, सिच्, अडागमो, निघातश्च ।
अजोषाः, जुषी प्रीतिसेवनयोः, लडस्यास्, तुदादिभ्यः शः, तस्य कृन्द-
स्युभययेति आर्द्धधातुकत्वेन डित्वाभावात्तद्धूपधगुणः, यासस्यकारलो-
पश्चान्दसः, सर्वार्थदीर्घः, अडागमः, सतिश्रिष्टत्वादुदात्तः श्रिष्यते ।
दृषभं, एषु दृषु मृषु सेचने, अभजित्यनुवृत्तौ, छवि दृषिभ्यां किदि-
त्यभच्प्रत्ययः, कित्वाद्गुणाभावः, चित्त्वादन्तोदात्तः । पतिं, पारक्षणे,
पातेडंतिः, डित्वाट्टिलोपः, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह सञ्ज्ञेदयेति । हे इन्द्र, वरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं चित्रं
मणिमृक्तादिरूपेण बद्धविधं अर्वागस्मदभिमुखं यथा भवति तथा
सञ्ज्ञेदय सम्यक् प्रेरय, भोगाय यावत् पर्याप्तं तावद्विभुशब्देन चोच्यते,
ततोऽभ्यधिकं प्रभुशब्देन, तादृशं धनं ते तवैव असदित् अस्यैव, तस्माद-
स्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः । मघमित्यादिषु अस्त्राविंशतिसङ्ख्याकेषु धननामसु
रायोराध इति पठितं । चोदय, चुदप्रेरणे, अन्तालोपः, तिडुतिड इति
निघातः । राधः, राधुवन्त्यनेनेति राधो धनं, सर्वधातुभ्योऽसुन्, इत्याद्या-
दिकोऽसुन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः । वरेण्यं, स्य एण्य इत्याद्यादिकएण्य-
प्रत्ययः, दृषादित्वादाद्युदात्तः । असत्, असभुवि, लोट्, तिप्, इतश्च लोपः
परस्मैपदेषु (पां ३ । ४ । ६७ ।) इतीकारलोपः, लोटोऽडाटावित्वाडा-
गमः, अदि प्रभृतिभ्यः शपः (पां ३ । ४ । ७२ ।) इति शपंलुक्, आगमा
अनुदात्ता इति, अटोऽनुदात्तत्वाद्धानुस्वर एव । विभु, विभवतीति विभु,
भुव इत्यनुवृत्तौ, विप्रसंभ्योऽसञ्ज्ञायां (पां ३ । १ । १०० ।) इति
दुप्रत्ययः, डित्वाट्टिलोपः, प्रत्ययस्वरैकोकार उदात्तः । एवं प्रभु, ॥ ५
इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥

१ ६ १ अस्मान्त्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः १
तुविद्युम्न यशस्वतः ॥

१ ७ १ सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् १
विश्रायुर्धैलक्षितं ॥

इन्नेहीति छत्ते षष्ठीन्मचमाह अस्माग्नित्विति । हे तुविद्युम्न प्रभूत-
धनेन्द्र, राये धनसिद्धयर्थं अस्मान्गुहातृन् तत्र कर्मन्वि सुचोदय सुस्तु
प्रेरय । कीदृशान्स्मान् रभस्वतः, उद्योगवतः । पुनः कीदृशान्, यशस्वतः,
कीर्त्तिमतः । तत्र, तच्छब्दात् सप्तम्यास्त्रन्, जिति (पां ६ । १ ।
१६३ ।) इतिप्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं । इन्द्र, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं,
पादादित्वात् निघातः । राये, ऊडिदमित्यादिना विभक्त्येवदात्तत्वं ।
रभस्वतः, रभ राभस्ये कार्योपक्रमे च, सर्वधातुभ्योऽसुन्, निन्त्वा-
दाद्युदात्तः, मतुपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं, स्वादिभ्यसर्वनामस्थाने (पां १ ।
० । १० ।) इति न पदत्वं, तसौ मत्वर्थे (पां १ । ० । १६ ।) इति भस-
ञ्चया बाधितत्वात्, आकडारादेकासञ्चा (पां १ । ० । १ ।) इति
नियमात् । तुविद्युम्न, तुवि वञ्ज युञ्जं धनं यस्य, षाष्ठिकं मामन्त्रि-
ताद्युदात्तत्वं । यशस्वतः, यशोऽस्यास्तीति मतुप्, अस्माया मेधा श्रजो
विनिः (पां ५ । २ । १२१ ।) इति विनिना न बाध्यते, मतुपः
सर्वत्र समुच्चयात् यशसश्चब्दो नग्विषयस्यानिसन्नास्येत्याद्युदात्तः, मतुपः
पिप्त्वात् स एव शिष्यते । अत्रोक्तास्मान्त्सु इति पाठविशेषः, केवलं
नञ् (पां ८ । ३ । ३० ।) इति वैकल्पिको धुडागमः, तेनास्मान्त्सु
अस्मान्त्सु इत्युभयमपि भवितुमर्हति ॥ ६ ॥

सप्तमीन्मचमाह सं गोमदिन्नेति । हे इन्द्र, श्रवो धनं अस्मे सन्धेहि
अस्मन्धं सन्धक् प्रयच्छ । कीदृशं श्रवः, गोमत्, बङ्गीभिर्गोभिर्ब-
पेतं । पुनः कीदृशं वाजवत्, प्रभूतेनाग्नेनोपेतं । पुनः कीदृशं पृथु,
परिमाणेनाधिकं । पुनरपि कीदृशं बृहत्, गुणैरुपेतं । पुनश्च कीदृशं
विश्रायुः, कृत्वायुष्कारणं । पुनरपि कीदृशं अक्षितं, विनाशर-
हितं । गोमत्, वाजवदित्युभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वर
एव, वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः । अस्मे, अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीवञ्ज-
वचनस्य, सुपांसुगुणित्यादिना श्रे आदेशः, शिप्त्वात् सर्वादेशः प्रातिपदि

१ ८ १ अस्मे धेहि श्रवो बृहद्गुप्तं सहस्रसातमं ।
इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥

कखरेणान्तोदात्तत्वं, श्रेषे लोपः (पां ७।२।६०) इतिटिलोपपक्षे उदात्तत्वनिवृत्तिस्वरेश विभक्तेरुदात्तत्वं, अन्यलोपपक्षे अतोगुण इति पररूपे, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८।२।५) इत्युदात्तत्वं । एधु, प्रथत्यापने, प्रथि ऋदि भस्जां सम्प्रसारणं सलोपस्वैयौणादिकः कुप्रत्ययः, रेफस्य सम्प्रसारणमृकारः, परपूर्वत्वं, न लघूपधगुणः । श्रूयत इति श्रवो धनं, असुनप्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः । षहत्, प्रातिपदिक-स्वरः । विश्वायुः, विश्वमायुर्यस्मिन् धने, विश्वशब्दः कन् प्रत्ययान्तः, तस्य बज्जत्रीशै पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, परादिश्रुन्दसि बज्जं (पां ६।२।१६६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अक्षितं, क्षिप्तयइत्यस्मात्, अन्तर्भवितव्यर्थात् कर्मणि निष्ठा, तेन ख्यदर्शत्वात्, निष्ठायामण्यदर्धं (पां ६।४।६०।) इति न दीर्घत्वं, अतएव, क्षियो दीर्घात् (पां ८।२।४६।) इति न निष्ठानत्वं, नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः, अस्मे धेहीति । हे इन्द्र, षहश्चवः महतीं कीर्तिं अस्मे धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ, तथा सहस्रसातमं अतिशयेन सहस्रसंज्ञावद्गुणोपेतं युष्मं धनमस्मे धेहि, तथा ताः, व्रीक्षियवादि-रूपेण प्रसिद्धा रथिनीर्वरुणोपेता इधोऽन्नान्यस्मे धेहि । अस्मे, सुपांसु लुगित्यादिना श्रे च्यादेशः । धेहि, अस्मोरेड्वावभ्यासलोपश्च (पां ६।४।११६।) इति श्वाभ्यासलोपो । श्रूयत इति श्रवः, असुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । सहस्रसातमं, सहस्रं घनुते ददातीति सहस्रसाः, घणुदाने, जन सन खन क्रम गमोविट् (पां १।२।६०।) इति विट्, विङ्गनोरनुनासिकस्यात् (पां ६।४।४१।) इत्याकारा-देशः, धानुस्वरान्तोदात्तः, पुनः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेश स एव श्रियते । तथा आसां सन्तीति रथिन्य इति, प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं, ऋभ्रे-भ्योऽङीप् (पां ७।१।५।) इति ङीप्, तस्य पिच्चादनुदात्तत्वं । इधो वांगिकत्वे, धानुस्वररूपत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥ ८ ॥

- १ ९ १ वसोरिन्द्रं वसुपतिं गोभिर्गृणन् ऋग्मियं १
होम गन्तारमृतये ॥
- १ १० १ सुते सुते न्योक्से बृहद्बृहत् एदरिः १
इन्द्राय शूषमर्चति ॥ १६ ॥

नवमीष्टमहाह वसोरिन्द्रमिति । वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्यो-
तये रक्षार्थं होम वयमाह्वयामः, किं कुर्वन्तः, गोभिस्तुतिभिर्गृणन्तः
स्तुवन्तः । कीदृशमिन्द्रं वसुपतिं धनपालकं । पुनः कीदृशं ऋग्मियं ऋचां
मातारं । पुनश्च कीदृशं गन्तारं यागदेशगमनशीलं । वसोः, वस
निवासे, शृङ्खलित्वादिना षोडशोऽप्युपप्रत्ययः, निदित्यनुत्तेर्नित्त्वा-
दाद्युदात्तः । वसुपतिं, समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, पत्यावैश्वर्यं (पां ६।१।१८)
इति पूर्वपदप्रकृतिसखरत्वं । गोभिः, सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ।
गृणन्तः, गृणन्ते, षट्, षष्ठादिभ्यः आ (पां ३।१।८२) इति
आ, शतुः, सार्वधातुकमपित् (पां १।२।१०) इति डित्त्वात्, आभ्य-
न्तोरान्तः (पां ६।१।१२२) इत्याकारलोपः, शतृकारस्य प्रत्यय-
खरंमोदात्तत्वं । ऋग्मियं, ऋचो मिमीत इति ऋग्मी तग्मियं, माह्वाने
शब्दे च, क्विप् (पां ३।१।७६) इति क्विप्, घुमास्यागापा
(पां ६।१।६६) इत्यादिना ईत्वं, चकारस्य, चोः कुः, (पां ८।२।३०)
इतिकुत्वं, भलाङ्गशोऽन्ते (पां ८।२।१६) इति ककारस्य गकारः, द्विती-
यैकवचने, अचिन्नुधातु (पां ६।१।७७) इत्यादिना इयडादेशः,
शरनेकाचः (पां ६।१।८२) इत्यादिना यसादेशः, सर्वे विधय-
श्चन्दसि विकल्प्यन्त इति परिभाषया क्तदुत्तरपदप्रकृतिसखरेण ईकार
उदात्तः । होम, आह्वयामः, ऋजस्यर्जायां शब्दे च, षट्, तस्यात्मनेप-
देशेपि व्यत्ययेन मिप्, इकारस्य व्यत्ययेनाकारः, शपो बज्जणं चन्दसीति
लुक्, बज्जणं चन्दसीति ऋः सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं, गुणः, धातोः (पां ६।
१।१६२) इत्याकार उदात्तः, मिपः पितृवरेणागुदात्तत्वं । गन्तारं,
गन्तुं चञ्चगतां, ताच्छील्येत्, नित्त्वादाद्युदात्तः । ऊतये, ऊति यूती-
त्यादिना क्तिमुदात्तो निपातितः ॥ ६ ॥

दशमीष्टमहाह सुते सुत इति । आकारइच्छब्दश्च पादपूरणौ,
यदा थाप्तिवचने आकारः आ ईषदर्शेऽभिव्याप्तावित्यभिधानात्,

दशमसूक्तं ।

१ १ १ गायन्ति त्वा गायत्रिणो ऽर्चन्त्यर्कमर्किणः १

ब्रह्माणस्त्वा शतव्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥

इच्छब्दोऽपि शब्दार्थः, इयन्ति गच्छति, अनुष्ठेयं कर्म प्राप्नोतीत्यरिय-
जमानः एदरिः, सर्वोऽपि यजमानः इन्द्राय सुते सुते इन्द्रार्थमभि-
धुते तत्तत्सोमे बृहते इन्द्रस्य श्रूषं बन्धं अर्चति स्तौति, इन्द्रस्य पराक्रमं
शंसतीत्यर्थः । कीदृशं श्रूषं बृहत् प्रौढं । कीदृशयेन्द्राय न्योक्से,
नियतस्थानाय, बृहते प्रौढाय । सुते सुते, घुष् अभिषवे क्तप्रत्ययः प्रत्यय-
स्त्रेणोदात्तः, नित्यवीष्णयोः (पां ८ । १ । ४ । इति वीष्णायां द्विर्भावः,
तस्य परमास्त्रेडितं (पां ८ । १ । २ ।) इति द्वितीयस्यास्त्रेडितत्वेनानु-
दात्तत्वं । न्योक्से, नियतमोकोयस्य तस्मै, निशब्दो निपाता आद्युदात्ता
इत्याद्युदात्तः, तस्य यगादेशे, उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य
(पां । ८ । १ । ४ ।) इत्योकारः स्वरितः । बृहते, बृहन्महतीरुपसङ्घा-
नमिति वार्तिकेनाजादिविभक्तोरुदात्तत्वं । अरिः, ऋगतौ, अच इरि-
तीकारप्रत्यय षैणादिक, गुणो रपरत्वं, प्रत्ययस्त्रेणोकार उदात्तः ।
इन्द्राय ऋक्नेत्यादिना रन्प्रत्ययः, इकारउदात्तः श्रूषं । प्रातिपदि-
कस्वरः, अष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु बलनामसु श्रूषं सह इति पठितं ।
अर्चति निघातस्वरः ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

गायन्तीति सूक्तस्य मन्त्रसङ्ख्याकन्दोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते, गायन्ति
द्वादशानुष्टुभं त्विति । तु चि ह वा इत्यादिपरिभाषायां तुशब्दस्य
सूक्तद्वये परिभाषितत्वात्, अस्य सूक्तस्य वक्ष्यमात्मस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं
ऋषिदेवते पूर्ववत्, अभिषवषडहस्याकथेषु तृतीयसवनेऽच्छावा-
कस्य गायन्तीति स्तोत्रियकृचः । यद्दृष्ट्विति खण्डे गायन्ति त्वा गाय-
त्रिण आत्वा गिरो रथोरिवेति सूत्रितं, अस्मिन्सृचे प्रथमाष्टममाह
गायन्ति त्वेति । हे शतक्रता बह्वकर्मन् बह्वप्रज्ञ वेन्द्र, त्वां गायत्रिण
उद्गातारो गायन्ति स्तुवन्ति, अर्किणोऽर्चनहेतुमन्त्रयुक्ता ह्यतारो-
ऽर्कमर्चनोयमिन्द्रमर्चन्ति शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति, ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय
इतरे ब्राह्मणास्त्वामुद्येमिरे उन्नतिं प्रापयन्ति, तत्र दृष्टान्तः वंशमिव
यथा वंशाद्ये नृत्यन्तः शिष्यिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति, यथा वा

१ २ १ यत्सानोः सानुमारुहद्वयस्पष्ट कर्त्वी १
तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥

सन्मार्गवर्त्तिनः स्वकीयं कुलं उन्नतं कुर्वन्ति तद्वत्, एतामृषं यास्त
एवं व्याचष्टे, गायन्ति त्वा गायत्रिभः प्रावर्त्तिते* ऽर्कमर्कियो, ब्रह्माब्रह्मा
शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव वंशोवनशयो भवति, वननाश्रयत
इति वेति । अर्कशब्दं ब्रह्मधा व्याचष्टे, अर्को देवो भवति यदेन-
मर्चन्ति, अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति, अर्कमन्नं भवति यदर्चति
भूतानि, अर्को वृक्षो भवति सद्यतः कटकित्तेति । गायन्ति, श्रुतिडौ,
पित्वास्तुसार्वाधातुकत्वाच्चानुदात्तौ, धातुखदात्तः । गायत्रिभः, गायत्रं
साम येषांस्तोत्रात्मस्ति ते, अत इनिठनौ (पां ५ । २ । ११५ ।) इतीनि
प्रत्ययः प्रत्ययस्वरेशेकारउदात्तः । अर्चन्ति, अर्चपूजायां भौवादिकः
श्रुतिडावगुदात्तौ धातुखर एव पादादित्वात्त्र निघातः । अर्कं, अर्चत्ये-
भिरित्यर्का मन्त्रास्तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्ने ऽपि लक्ष्ययार्कं, पुंसि
सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (पां ३ । ३ । ११८ ।) इति कारणे घः, चजोः कुधि-
ष्यतोः (पां ७ । ३ । ५२) इति चकारस्य कुत्वं, ककारः प्रत्ययस्वरेशा-
न्तोदात्तः । अर्का मन्त्रा एषां सन्तीत्यर्कियो होतातः । एकाक्षरात्
छतो जातेः साम्याच्च न तौ स्मृतावितिकारिकार्थेन छदन्तादिनिठनौ
यद्यपि प्रसिद्धौ, तथाप्यत्र र्थव्ययादिभिः, प्रत्ययस्वरेशेकारउदात्तः ।
ब्रह्माब्रः, प्रातिपदिकस्वरेशान्तोदात्तः । शतक्रतो, निघातः । संहिताया-
मवादेशे, लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वे-
शान्तोदात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिसखरत्वं चेति वार्त्ति-
केन स एव शिष्यते । येमिरे, यमुउपरमे, तिडु तिडः (पां ८ । १ । १८ ।)
इति निघातः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह यत्सानोऽदिति । यद्यदा सानोः सानुमारुहत्
यजमानः सोमवल्ली समिदाद्याहरणाय एकस्मात् पर्वतभागादपर-
पर्वतमाहूतवान्, तथा भूरि प्रभूतं कर्त्वी कर्म सोमयागरूपं अस्पष्ट
स्तृष्टवान् उपक्रान्तवानित्यर्थः, तत्तदानीमिन्द्रः अर्थं यजमानस्य प्रयो-
जनं चेतति जानाति, ज्ञात्वा च कामानां वर्धिता सन् यूथेन मरुद्भवेन

* प्रावर्त्तिते का, घ ।

१ ३ १ युष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा १
अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥

सह एजति कम्पते, स्वस्थानाद्यच्चभूमिमागन्तुमुद्यद्भृत्यर्थः । सानोः, वशुदाने, सनोति ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः, दृ सनि अनि चरि चटि वक्षिभ्यो जुष्, णित्त्वादुपधायावृद्धिः जित्त्वादाद्युदात्तश्च । आरुहत्, रुहेर्लुङि तिपि श्रपि सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति परि- भाषया लघूपधगुणो न भवति, लुङ् लुङ् लुङ्त्सुडुदात्तः, सति श्लिष्ट- त्वात् स एव श्लिष्यते, निपातेर्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । १०) इति निपा- तयुक्तस्य तिङोऽनुदात्तत्वनिषेधात् निघातो न भवति । भूरि, अदिश्रदिभूसुभिभ्यः क्तिन्, कित्त्वाद्गुणाभावः, नित्त्वादाद्युदात्तः । अस्यल, स्पृशस्पर्शनेपक्रमयोः, खरितेजितः (पां १ । ३ । ७२) इत्या- त्मनेपदं, लडः प्रथमपुरुषैकवचनं, त, बड्जनं कन्दसीति शपोलुक्, व्रश्चादित्वात्स्यस्यत्वयुत्वे, लुङ् लुङ् लुङ्त्सुडुदात्तः (पां ६ । ४ । ७) इत्यडागम उदात्तः स एव श्लिष्यते, अणुवङ्गेण यच्छब्दयोगान्निघाता- भावः । कर्त्वं, हुक्कञ्कारणे, अन्येभ्योऽपि दृश्यते (पां ३ । १ । १७८) इति क्तिप्, गुणोरपरत्वं, क्तिपः सर्वापहारी लोपः, करोभावः कर्त्वं श्यत्येनाद्युदात्तत्वं * कृत्यार्थत्वनक् । अर्थं, अर्त्तः उषिकुषिगर्त्तिभ्यश्चान्, नित्त्वादाद्युदात्तः । यथेन, तिथएल्लगूथयूयप्रोथा इति यक् प्रत्ययान्तो निपातितः । वृष्णिः, निरित्यनुवृत्तौ, स्पृशिवृषिभ्यां क्तिदिति निप्रत्य- यान्तः, कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरैणान्तौदात्तः । एजति, एज्कम्पने, तिङ् तु तिङ् इति निघातः ॥ २ ॥

द्वितीयाम्बुमाह युष्वा हि केशिनेति । हे सोमपा सोमपानयुक्तेन्द्र, हरी, त्वदीयाश्वौ युष्वाहि, सर्वथा संयोजय, अघानन्तरं नोऽस्मदी- यानां गिरां क्तुतीनां उपश्रुतिं समीपे अवशमुद्दिश्य चर तत्प्रदेशं गच्छ । कीदृशौ हरी, केशिना स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ । पुनः कीदृशौ, वृषणा सेचनसमया युवानां । पुनरपि कीदृशौ, कक्ष्यप्रा अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कक्षा, तत्रभवः कक्ष्यस्तस्य पूरकौ पृष्ठाङ्गावि- त्यर्थः । युष्वा, असौलोपश्चाद्भसः, सतिश्लिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः श्लिष्यते ।

* कृत्यार्थत्वनक् इति कां भ नास्ति ।

१ ४ १ एहि स्तोत्रां अभिस्वराभिगृणीत्यारुव ।
ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥

द्युचोऽतन्तिडः (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति संहितायां दीर्घत्वं ।
केशिना, प्रगन्ताः केशा अनयोः सन्तीति मत्वर्थीय इति प्रत्ययः, प्रत्य-
यस्वरः, सुपांमुगित्वादिना द्विवचनस्याकारादेशः । वृधन्ना, एषु वृधु
मृध सेचने, कनिन्य वृधि तद्धि राजि धन्वि यु प्रति दिव इति कनिन्-
प्रत्ययः, झित्वादिर्निवृत्तं (पां ६ । १ । १६०) इति निप्वादाद्युदात्तः, वा
सपूर्वस्य निगमे (पां ६ । ० । ६ ।) इति उपाधायाः यत्त्वे दीर्घाभावः,
पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा, कक्ष्योर्भवं कक्ष्यं सूत्रं, तत्प्रातः पूरयतः पुष्ट-
त्वादिति कक्ष्यप्रा, प्रापूरणे, आतोऽनुपसर्गेकः (पां ० । २ । ३) इति कप्रत्ययः
ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेशान्नादात्तत्वं, आकारः पूर्ववत् । अथ, निपातस्य
च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति संहितायां दीर्घः । नः, अनुदात्तं सर्वम-
पादादौ (पां ८ । १ । १८ ।) इत्यनुदात्तौ, बङ्गवचनस्य वस् नसौ (पां
८ । १ । २१ ।) इति नसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्र, सोमपा, उभौ आम-
न्वितम्य चेति सर्वाणुदात्तौ । गिरां, सावेकाचन्तृतीयादिविभक्तिः
(पां ६ । २ । १६८ ।) इति विभक्तिरुदात्ता । उपशब्दे निपातत्वा-
दाद्युदात्तः । श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, तादौ च
नितिहृत्यतौ (पां ६ । १ । ५० ।) इति तुवर्जिततादिपरत्वाद्गतेः प्रकृ-
तिस्वरः । चर, निघातः ॥ १ ॥

विशेषविनियोगस्तु यत्र औतो न सूत्रितः । स्मार्त्तं तत्र विजा-
नीयादृग्विधानादिसूत्रतः । एहि स्तोमानित्यगेषा सूत्रे विशेषाका-
रं न विनियुक्ता, साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसन्धेय-
न्तामेतां सूत्रगतां चतुर्थीचमाह एहि स्तोमानिति । हे वसो
निवासकरमभूतेन्द्र, एहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ, आगत्य च स्तोमा-
नुद्गाटप्रयुक्तानि स्तोत्राणि अभिस्वर अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं
कुरु । तथा ध्वर्युमभिलक्ष्य गृणीष्वि शब्दं कुरु । तथा हेष्टप्रयुक्तानि
श्लोकानि आ अभिलक्ष्य इव इहि शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वाण्य-
त्वजः प्रशंसेत्यर्थः । तत उर्द्धं, नोऽस्माकं ब्रह्म चाग्रं च यत्र आनुष्ठोय-
मानं कर्म च सदा सह वर्द्धय, साङ्गसम्पादनेन यज्ञं वर्द्धयित्वा
गन्तव्यमग्रं पृथक् कुरु । अन्यइत्यादिव्यष्टाविंशति सङ्गच्छन्ननागसु

१ ५ १ उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरनिःपिधे ।
शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च ॥

ब्रह्म वर्चं इति पठितं । इहि, इण् गतौ, सेर्हिः, हेरपित्त्वेन डित्वा-
द्गुणाभावः, निघातः, आडासहगुणः, एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यु-
दात्तः । स्तोमान्, अर्त्तिस्तुखित्यादिना मन्, नित्वादाद्युदात्तः, उक्त-
रपदेन संहितायां नकारस्य, दीर्घादटिसमानपादे (पां ८ । ३ । ६) इति
बत्वं, आतोऽटिनित्वं (पां ८ । ३ । ३) इत्याकारस्य सानुनासिकता, भो
भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि (पां ८ । ३ । १७) इति यत्वं, तस्य,
लोपः प्राकल्पस्य (पां ८ । ३ । १६) इति लोपः, तस्यासिद्धत्वात् खरसन्धिर्न
भवति । अभि, एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः । खर, खु प्रत्योप-
तापयोः निघातः । आभ इतिगतं । गृहीहि, गुणभ्दे, सेर्ह्यपिच
(पां ३ । ४ । ८७) इति हिः, क्वादिभ्यः न्ना, इहल्यघोः (पां ६ । ४ ।
११३ ।) इतीत्वं, घादीनां ऋस्वः (पां ७ । ३ । ८० ।) इति ऋकारस्य
ऋकारः, ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमितिगत्वं, तिङ्कु तिङ् इति निघातः ।
खव, खणभ्दे, सेर्ह्यपिच (पां ३ । ४ । ८७) इति सेर्हिः, अपि प्राप्ते
व्यत्ययेन शः, तस्य डित्त्वेन गुणाभावादुवडादेशः, अतो हेः (पां ६ ।
४ । १०५ ।) इति हेर्लुक्, तिङ्कु तिङ् इति निघातः । ब्रह्म, एह एहि
एडौ सर्वधातुभ्यो मनिमित्यनुत्तौ, एहेर्नेच्चेति मनिन्, तत्सन्नि-
योगेन नलोपः, अमागमश्च, मिदघोऽन्यात् परः (पां १ । १ । ४७ ।)
इति ऋकारात् परो यथादेशः, मनिगो नित्वादाद्युदात्तत्वं । वसो,
आमन्त्रितनिघातः । यञ्चं, यजया च् रच प्रवचर्चश्च (पां ७ । ३ । ६६ ।)
इति नङ्, प्रत्ययस्वरः । वर्द्धय, निघातः, अत्र चकारद्वयश्रवणादि-
यमेवतिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुषङ्ग्यते, अतोऽनुपत्तैव प्रथमा न
श्रुतेत्यश्रुतायाश्चवा योगे प्रथमेति निघातनिघेधो न भवति ॥ ४ ॥

अभिष्टवषडहगतोक्थेषु अष्टावाकस्य तृतीयसवने उक्थमिन्द्राय
शंस्यमित्यनुरूपस्तृचः एर्ह्यभिति खण्डे इन्द्रं विश्वा अवीरधन् उक्थ-
मिन्द्राय शंस्यमिति सूत्रितं, तस्मिंस्तृचे प्रथमा सूक्ते पञ्चमीष्टचमाह
उक्थमिन्द्रायेति । इन्द्रायेन्द्रार्थं वर्द्धनं वृद्धिसाधनं उक्थं शस्त्रं
शंस्यं अस्माभिः शंसनीयं । कीदृशायेन्द्राय, पुर निःपिधे बहूनां
शत्रूणां निघेधकारिणे । शक्र इन्द्रो नोऽस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु रुख्येषु

च सखित्वेष्वपि, यथा येन प्रकारेण रारञ्जत् अतिशयेन शब्दं
 कुर्यात्, तथा शंस्यमिति पूर्वोक्तान्वयः, अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट
 इन्द्रोऽस्माकं पृथ्वान् अस्मत्प्रस्थानि च बद्ध्वा प्रशंसतिव्यर्थः। उक्थं,
 वचस्यक् प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः। शंस्यं, शंसन्तुतौ, अन्तादचोयदत्, षेर-
 निटोति ङिणोपः, तित्स्वरिते प्राप्ते, यतोनावः (पां ६।१।२११।)
 इत्याद्युदात्तत्वं। वर्द्धनं, करणाधिकरणयोश्च (पां ३।३।११७।)
 इति करणेन्वुट्, लितोतिप्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं। पुरनिष्पिधे, बद्धनां
 शत्रूनां निषेधकाय, विधुगत्यां, धात्वादेः षः सः (पां ६।१।६७।)
 इति षस्य सत्वं, अत्र निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमानार्थस्य प्राक्प्रयोगः,
 ङिपधेति ङिप्, ङिपः सर्वापहारीणोपः, कुगतिप्रादयः (पां २।२।
 १२८) इति प्रादिसमासः, निसः सकारेण इषो व्यवधानं छान्दसत्वाद-
 नादृत्य, उपसर्गात् सुनेति (पां ८।३।६५।) इत्यादिना धातुसकारस्य
 षत्वं, निसः सकारस्य, टुनाद्युः (पां ८।७।७२।) इति टुत्वं, पुरशब्देन
 कर्मणि षद्यन्तेन समासः, विधोधातुस्वरेशोदात्तत्वं, निःविध इति
 प्रादिसमासे कृते छद्दुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं, छद्गुह्ये गतिकारकपूर्व-
 स्यापि यद्गतात् पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः। शक्नोतीति शक्नः,
 स्फायितश्चि वच्चि शक्नीत्यादिना रक्प्रत्यय षौणादिकः, प्रत्यय स्वरः।
 यथा, प्रकारवचने थाल्, लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वोऽकार उदात्तः।
 सुतेषु, क्तः, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः। नसो नकारस्य, नश्च धातुस्थोऽवुभ्यः
 (पां ८।७।२७।) इति संहितायां ऋत्वं। रारञ्जत्, रञ्जधातुः शब्दा-
 र्थकः, धातोरेकाचोऽह्लादेः क्रियासमभिहारे यङ् (पां ३।२।२२।)
 इति यङ्, यङोऽधिच (पां २।७।७७।) इति तस्य लुक्, प्रत्यय-
 कक्षमेन द्विर्भावो ह्लादिशेषः, दीर्घोऽङ्कितः (पां ७।७।८३।) इति
 दीर्घः, प्रत्ययकक्षमेन, सनाद्यन्ता धातवः (पां ३।१।३२।) इति
 धातुसञ्ज्ञायां लिङ्घे जेट् (पां ३।७।७।) इति हेतुहेतुमद्भाव-
 कक्षमे लिङ्घे जेट्, अत्र हि इन्द्रकटं रारञ्जन्मुक्थशंसनस्य
 कर्त्तव्यत्वेन हेतुः, जेट्भिप्, इतश्चणोपः परस्मैपदेषु (पां ३।७।
 ८७।) इति इकारलोपः, जेटोऽडाटो (पां ३।७।८७।) इत्यागमा,
 कर्त्तरिश्प् तस्य, चर्त्तरीतं परस्मैपदमदादिवच्च इच्छ्यमिति वार्त्ति-
 केनादादिवद्भावात्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २।७।७२।) इति
 शपः प्राप्तिणुक्, बद्धनं छन्दसीति निषिद्यते, शपोऽनुदात्तत्वाद्वा-
 तोरन्त उदात्त एव शिष्यते, शपो नसार्वधातुस्य व्यवधानात् तत्र परतो

१ ६ १ तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये ।

स शत्रो उत नः शवादिन्दो वसु दयमानः ॥ १६ ॥

विधीयमानं, अश्वस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं न भवति, न च तिङ्ङुः तिङ्ङु इति निघातः, अत्र यथाशब्दयोगेन, यावद्यथाभ्यां (पां ८ । १ । ३७ ।) इति निघेधाच्चवायोगे प्रथमंति वा च निघातो न भविष्यति, तत्र छुत्तरवाक्को सख्येषु चेति चागुक्त्यदि-भक्त्यपेक्षया इयं प्रथमा तिङ्ङुविभक्तिः । सख्येषु, सख्यः कर्म्मणि सख्यानि तेषु, कर्म्मणि चेत्यनुवृत्तौ, सख्युर्यः (पां ५ । १ । १९६ ।) इति सखिशब्दाद्यः प्रत्ययः, तत्र भसञ्जायां, यस्त्ये, त च (पां ६ । ४ । १४८ ।) इतीकारलोपः, प्रत्ययस्वरः ॥ ५ ॥

यद्यीमहे चमाह तमित्सखित्व इति । सखित्वे निमित्तभूते सति तमित् तमेवेन्द्रं ईमहे प्राप्नुमः, तथा राये धनार्थं तमीमहे, तथा सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे, उत अपि च, शक्रः शक्तिमान् स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शकदस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् । सप्तदशसु याज्जाकर्म्मसु ईमहे याचामीति पठितं, तदनुसारं रेवेन्द्रं याचामहे इति व्याख्येयं । सख्युर्भावः सखित्वं, तस्य भाव-स्वतन्त्रौ (पां ५ । १ । १९६ ।) इति त्वः, प्रत्ययस्वरयोगोदात्तः । ईमहे, ईङ् गतौ, डिच्चादात्मनेपदं, दिवादिभ्यः श्यन् (पां ३ । १ । ६६ ।) इति श्यन्, बङ्गं कन्दसीति श्यनोऽणक्, तिङ्ङुः तिङ्ङु इति निघातः । राये, उडिदं (पां ६ । १ । १७१ ।) इति विभक्तौरुदात्तत्वं । सुवीर्यं, सुसुवीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः, भविष्यवाचनानेन भावो लक्ष्यते, सुवीर्यत्वायेत्यर्थः, बङ्ग्रीहावित्यनुवृत्तौ, वीरवीर्यौ च (पां ६ । २ । १२० ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शक्रोतीति शक्रः, रषाय तच्चि वच्चि शक्रीत्यादिना रकप्रत्यय कौशादिकः, प्रत्ययस्वरः । शकत्, शक्यशक्तौ, धातुसम्बन्धाधिकारे, कन्दसि लुङ् लङ् लिटः (पां ३ । ४ । ६ ।) इति लुङ् । यतः शक्रोति अतस्तमीमहे इति धातुसम्बन्धः, लुङ्क्षिप्, पुषादिद्यु-ताद्युदितः परस्मैपदेषु (पां १ । १ । ५५ ।) इति च्चेरडादेशः, बङ्गं कन्दसीत्यडागमाभावः, तिङ्ङुतिङ्ङुः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । वसु, निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तत्वं । दयमानः, दय दान गति रक्षण हिंसा दानेषु, अनुदात्तेत्वादात्मने-

१ ७ १ सुविचृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिद्यशः ।
गवागप व्रजं वृधि कृणुष्व राधो जद्विवः ॥

पदं, लटः शानजादेशः, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, शानचञ्चित इत्य-
नोदात्तत्वं बाधित्वा, तास्यनुदात्तेऽङिददृपदेशात्सर्वधातुकानुदात्त-
मङ्गन्विष्टोः (पां ६ । १ । ११० ।) इति नसर्वधातुकत्वादनुदात्तत्वं,
धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे एकानविंशो वर्गः ॥

गायन्तीति सूक्ते सप्तमीष्टचमाह सुविचृतमिति । हे इन्द्र, यशोऽन्नं
कर्मफलभूतं सुविचृतं सुखं सर्वत्र प्रवृत्तं । सुनिरजं सुखेन निःशेषं
प्राप्तुं शक्यं । त्वादातमित्, त्वया शोधितञ्च सम्पन्नमिति शेषः । इतः परं
क्षीरादिरसनाभार्थं गवां व्रजं निवासस्थानं अपवृधि अपवृत्तमुख-
मुद्गाटितद्वारं कुन । हे अद्विवः पर्वतोपलक्षितवक्ष्युक्तेऽन्न राधो धनं
कृणुष्व सम्पादय । सुविचृतं, वृष् वरुणे, कर्मणि क्तः प्रत्ययः, विशब्देन
प्रादिसमासः, विचृतमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिसखरं बाधित्वा कर्मन्वा-
चिनि क्तान्ते परतः, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । १६ ।) इति पूर्वपदप्रकृ-
तिसखरे प्राप्ते, परादिः ष्वन्दि बङ्गलं (पां ६ । २ । १६ ।) इति ऋकार
उदात्तः, पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिसखरेण स एव ऋकार
उदात्तः । ननु वृतमित्येव कृदन्तं ननु विचृतमिति, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्
सुविहितस्तदादेशदन्तस्य ग्रहणमिति वचनात् सुविचृतमित्यत्र च
समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किन्तु विचृतमिति, तत्कथं कृदु-
त्तरपदप्रकृतिसखरत्वमिति चेत्, तदुच्यते, प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवा-
देन कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्यनेन विचृतमित्यस्यापि
कृदन्तव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विचृतमित्यस्य यथा कृदन्तव्यपदेशः, एवं
क्तान्तव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया, तथाच कर्मणि क्तान्ते उत्त-
रपदे परतो गतिरनन्तर इति सुशब्दस्य प्रकृतिसखरः प्राप्नोति, न
चात्रापि परादिः ष्वन्दि बङ्गलमित्येवं नास्ति निस्तारः । तथा हि सति
सुविचृतमित्यत्र विचृतमित्येवोत्तरपदमिति विचृतमिति समासे यद्यपि
ऋकार एवोदात्तः स्यात्, विचृतमिति ऋकारः पदादिर्भवति, तथापि
सुविचृतमिति समासस्य सतिशिष्टत्वेन बलीयत्वात् तत्रत्य एवोत्त-
रपदादौ इकार एवोदात्तसखरेण भवितव्यमिति, उच्यते, गतिरन-
न्तर इत्यत्र क्तानुवृत्तेः क्तग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रीयते, तदाश्रयणे

व्यवहितगतावपि प्रकृतिसखरे सत्यनन्तरयद्दृगमनर्थकं स्यात्, अने-
 नैव चाभिप्रायेणानन्तरयद्दृगस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्र व्यवहित-
 स्याभिषब्दस्य माभूदिति प्रत्युदाहृतं, तस्मात् सुविवृतमिति ऋकार
 एवोदात्त इति स्थितं । सुनिरजं, अनायासेन निरवशेषं प्राप्यं,
 अजगतिक्षीपणयोः, सुनिसौरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः, ईषद्सुषु-
 क्कञ्जाकञ्जार्थेषु खल्, (पां ३।१।१९६।) इति खल् । न चात्र सुश्र-
 व्दस्य निसाव्यवधानं शङ्कनीयं, सुश्रब्दस्य ह्युपपदमात्रं खलोनिमित्तं
 नानन्तर्यं, अतएव सुपरिहरं दुप्यरिहरमित्यादयः प्रयोगा इति,
 पूर्ववद्गतिसमासे, ङिति (पां ६।१।१६३।) इति प्रत्ययात् पूर्वमु-
 दात्तमिति धात्वकार उदात्तः, निसासमासे क्तदुत्तरपदप्रकृतिसखरेषु
 स एव शिष्यते, पुनः सुश्रब्देन समासे क्तद्रुह्ये गतिकारकपूर्वस्यापि
 यद्दृगमिति परिभाषया क्तदुत्तरपदप्रकृतिसखरेण स एव शिष्यते ।
 त्वादात्तं, त्वया शोधनेन विशदीकृतं, दैप् शोधने, आदेश उपदेशे-
 ऽङ्गिति (पां ६।१।४५।) इत्यात्वं, सत्यपि हि प्रकारे, नानुबन्ध-
 क्ततमनेजन्तत्वमित्येजन्त एवायं, निष्ठा (पां ३।१।१०२।) इति
 कर्मणि क्तः, दाधाप्त्वादाप् (पां १।१।२०।) इत्यत्रादाप् इति निघे-
 धेन घुसञ्ज्ञाया अभावात्, दोदहोः (पां ७।४।४६।) इति ददा-
 देशो न भवति । ननु दाप् लवन इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्त-
 चादाविति निघधः, न पुनर्लात्तयिकस्य दैपः, लक्ष्यप्रतिपदोक्तयोः प्रति-
 पदोक्तस्यैव ग्रहणं, नतु लात्तयिकस्येति नियमादिति चेन्न, गापा-
 दायद्दृगेष्वविशेष इति वार्त्तिकेन प्रतिप्रसवात्, युष्मच्छ्वात्तृतीयै-
 कवचनस्य, सुपांसुगिति डादेशः, त्वमावेकवचने (पां ७।१।६७।)
 इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः, अतोगुणे (पां ६।१।६७।) इति पर-
 रूपत्वं, भसञ्ज्ञायां, टेः (पां ६।४।४३।) इत्यदसोऽकारस्य लोपे
 उदात्तनिवृत्तिसखरेणाकार उदात्त, कर्त्तृकरणे कृतावज्जं (पां २।१।
 ३२।) इति तृतीयासमासः, तत्पुरुषे कृतिबज्जं (पां ६।३।१७।)
 इति तृतीयाया अलुक्, कृदुत्तरपदप्रकृतिसखरे प्राप्ते, तृतीया कर्मणि
 (पां ६।१।७८।) इति पूर्वपदप्रकृतिसखरत्वं । यश्च, अश्रुत्यामौ, अशो-
 र्दवने युट्चेत्सुन्, तत्सन्नियोगेन धातोर्युडागमः, निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
 गवां, प्रातिपदिकसखरः, सावेकाच इति विभक्तोरुदात्तत्वं प्राप्तं, न
 गाम्बन्साववर्णोति निघध्थते । वधि, वज्रवरणे, अश्रुणु पृक् वध्यञ्चन्दसि
 (पां ६।४।१०२।) इति ह्यर्धरादेशः, बज्जलञ्चन्दसोति आरपि

१८१ न हि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः ।
 जेषः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥

लुक्, निघातः । कृकुञ्च, कृविहंसाकरणयोश्चेति धातुः, इदितो-
 नुम्, यत्तयेनात्मनेपदं, जोटस्थास्, यासस्ते (पां ३ । ४ । ८० ।) इति
 यासः से आदेशः, सवाभ्यां वामौ (पां ३ । ४ । ६१ ।) इति व आदेशः,
 कर्त्तरि शपि प्राप्ते, धिन्विकृञ्शोरच (पां ३ । १ । ८० ।) इत्यु प्रत्ययः,
 तत्प्रयोगेन वकारस्याकारः, तस्य, अतोऽलोपः (पां ६ । ४ । ४८ ।)
 इति लोपः, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (पां १ । १ । ५७ ।) इत्यकार-
 लोपस्य स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुञो न भवति, अत्र सतिश्लिखर-
 वलीयन्त्वमन्त्र विकारश्चेभ्य इति सति श्लिखमपि विकारश्चस्वरं बाधित्वा
 लुक् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । राधः, असुम्नो निच्चादाद्युदात्तः ।
 अद्रिवः, अद्रिवञ्चं तदस्यास्तीति मतुप्, हृन्दसोरः (पां ८ । २ ।
 १५ ।) इति मस्य बत्वं, सम्बुद्धौ, उगिदचां (पां ७ । १ । ७० ।) इति नुम्,
 हन्च्चादिसंयोगान्तलोपौ, मतुवसोरसम्बन्धौ हृन्दसि (पां ८ । १ ।
 १ ।) इति बत्वं, विसर्जनीयः, आमन्वितस्य चेति निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीश्लोकमाह न हि त्वेति । हे इन्द्र, ऋघायमाणं शत्रुबधं
 कुर्वाणं त्वां रोदसी द्यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं नहि
 इन्वतः, यामुं न समर्थे इत्यर्थः, तादृशत्वं स्वर्वतीः स्वर्गोक्युक्ता
 अपो वृष्टिरूपाः जेषो जयेः, प्रेरयेत्यर्थः, अपां स्वर्गसम्बन्धश्चान्यत्र
 दिवो वृष्टिं • चावयति सतमिति, किञ्च वृष्टिप्रदानाच्चात्रसम्पत्तेरुद्धं
 अस्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदा गाः संधूनुहि सम्यक्प्रेरय । नहि, नजो
 हिशब्देन, सप्तसुपा (पां २ । १ । ४ ।) इति समासः, समासत्वादनो-
 दात्तत्वं । त्वा, अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ, त्वामौ द्वितीयाया इति
 त्वादेशः । रोदसी, रदेरसुन्, निच्चादाद्युदात्तः, उगितश्च (पां ४ । १ ।
 ६ ।) इति ङीप् । उभे, प्रातिपदिकस्वरेणानोदात्तः, समासएकदेश
 उदात्तः । ऋघायमाणं, नून् हन्तीति ऋघा, अन्येभ्योऽपिहृष्टन्ते (पां ३ ।
 २ । ७५ ।) इति विच्, दृशियहृष्यविधन्तरोपसङ्गहृषार्थत्वात्प्रकार-
 लोपो हकारस्य च घकारः, अष्टघा ऋघा भवतीत्यभूततद्भावे, जोहि-

(* न्यवयतीति कांभं)

१ ष्ट १ आश्रुत्कर्ण शुधी हवं नू चिद्दधिव्व मे गिरः ।
इन्द्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदन्तरं ॥

तादिडाज्भ्यः क्यष् (पां ३ । १ । ११ ।) इति क्यष्प्रत्ययो भवति, सञ्जा-
कृतिगणः, लोपश्च हलइत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च, वाक्यघः (पां १ । ३ ।
६० ।) इत्यात्मनेपदं, लटः शानच्, श्रपोऽदुपदेशात् पराच्छानचो लसा
वर्धाकानुदात्तत्वं, क्यघः प्रत्ययस्वरः, एकादेशस्योदात्तत्वं । इन्वतः,
इति व्याप्तौ, इदितो नुम्धातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुम्, श्रपः
पित्वादनुदात्तत्वं, लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरण्य धातुस्वर एव
श्रिष्यते, हिचेंति निषेधात्तिङ्कृ तिङ् इति निघातो न भवति ।
जेषः जयेः, प्रार्थनायां, लिङ्गर्थे लेट् (पां ३ । ४ । ७) इतिलिङ्गर्थे-
लेट्, तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप्, इतस्त्वलोपः परस्मैपदेषु (पां
३ । ४ । ६० ।) इति इकारलोपः, कर्त्तरि श्रपि प्राप्ते तदपवादः,
सिन्वङ्गलं लेटि (पां ३ । १ । ३४ ।) इति सिप्, अडागमस्यानुदात्त-
त्वाद्भातुस्वर एव श्रिष्यते । सर्वतीः, खरासामस्तीति सर्वत्वः, न्यङ्स्वरो
स्वरिताविति फिट्स्वरेण स्वरशब्दः स्वरितः, मतुपङ्गीपौ पित्वादन-
दात्तौ, संहितायां, स्वरितात् संहितामनुदात्तानां (पां १ । २ । ३६ ।)
इत्येकश्रुतिः स्वरित एव श्रिष्यते । अपः, ऊडिदमित्यादिना विभक्तौ-
दात्तत्वं । धृनुहि, धृञ्कम्पने, लोटः सिप्, संहर्षिच (पां ३ । ४ ।
८७ ।) इति संहर्षादेशः, स्वादिभ्यः न्युः (पां ३ । १ । ७३ ।) इति न्युः,
उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां ६ । ४ । १०६ ।) इति प्राप्तस्य लुक्
शान्दसत्वादभावः ॥ ८ ॥

अभिन्नवघड इत्येक्येषु तृतीयसवनेऽच्चावाकस्य धट्स्तोत्रियान्
रूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन् युगलस्याश्रुत्कर्णोति ढषोऽनुरूपः, एह्यध्विति
खण्डे श्रुधीहवन्तिरश्वा आश्रुत्कर्णश्रुधीहवमिति सूत्रितं, तस्मिन्कृचे
प्रथमां, सूक्ते नवमीष्टचमाह आश्रुत्कर्णोति । हे आश्रुत्कर्णं सर्वतः
श्रोतारौ कर्णौ यस्य तादृशेन्द्र, हवमस्मदीयमाङ्गानं नु क्षिप्रं श्रुधि
पश्य, मे मम हेतुर्गिरश्चिस्तुतीरपि दधिव्व चित्ते धारय, किञ्च
मम मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाध्स्मृहं युजश्चित् स्वकीयसम्बन्धि
यन्तरं ह्यव व्यासन्नं कुरु यथा वचनस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्मदी
यस्तुतियपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः । आश्रुत्कर्णं, आ समन्ताच्छृणुत इत्याश्रुत,

११०१ विद्या हि त्वा वृषकर्म वाजेषु हवनश्रुतं ।
वृषकर्मस्य हूमह उतिं सहस्रसातमां ॥

क्षिप्, ऋक्स्य पिति कृति तुक् (पां ६ । १ । ७१) इति तुक्, तादृशौ
कर्मो यस्य, आमन्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । श्रुधि,
श्रुश्रवणे, जोटादिः, श्रुवः ष्टच (पां ३ । १ । ७४ ।) इति विहितश्रो-
बञ्जनं छन्दसीति लक् तत्प्रभियोगश्रित्वात् ष्टभावेऽपि निवर्त्तते,
श्रुष्ट्युपुञ्ज उभ्यश्चन्दसि (पां ६ । ४ । १०२ ।) इति हेर्धिरादेशः,
सतिश्रित्वात् प्रत्ययस्वरः, आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८ ।
१ । ७२ ।) इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्तुक् तिङइति निघातो
न भवति, संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । १३७ ।) इति
दीर्घः । हवं, ऋन्स्पर्द्धायां शब्दे च, बञ्जनं छन्दसीत्यनेनानैमित्तिके
सम्प्रसारणे कृते पश्चादुकारान्तत्वेन, ऋदोरप् (पां ३ । ३ । ५० ।)
इत्यप्प्रत्ययः, अपः पित्वाडातुस्वरः । नू, संहितायां, ऋचि तुनुष
मद्युतङ् कुत्रोरुघ्याणां (पां ६ । ३ । १३३ ।) इति दीर्घः । चित्, चादि-
रनुदात्तः । दधिष्, दधातेर्लोट्, यासस्ते, सवाभ्यां वामौ, श्रपः झु,
अभ्यासस्य ऋसत्वादिः, छन्दस्युभयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।) इत्यार्द्ध-
धातुक्त्वस्यापि स्त्रीकारादिडागमः, आकारलोपः, निघातः । मे, तेमया-
वेकवचनस्य (पां ८ । १ । २२) इति षष्ठीकवचनान्तस्यास्मच्छस्य मे आदे-
शोऽनुदात्तत्वञ्च । मम, तवममौ डसि (पां ७ । २ । ६६ ।) इत्यनेन
मपर्यन्तस्य ममादेशः, प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, युष्मदस्मदो-
र्डसि (पां ६ । १ । २११ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । छष्, दुहृञ् करणे,
जोट्, यासस्ते, सवाभ्यां वामौ, श्रपो बञ्जनं छन्दसीति लक्, सति
श्रित्वात् प्रत्ययस्वरः, पदादित्वात्त निघातः । युजः, सावेकाच इति
विभक्तैरुदात्तत्वं । अन्तरं, वृषादित्वादाद्युदात्तः । ॥ ६ ॥

दशमीन्वचमाह विद्याहीति हे इन्द्र, त्वां विद्म जानीमः । कीदृशं
त्वां वृषन्तमं, कामानामतिशयेन वर्धितारं । पुनः कीदृशं, वाजेषु
सङ्ग्रामेषु हवनश्रुतं, अस्मदीयस्याङ्गानस्य श्रोतारं । वृषन्तमस्या-
तिशयेन कामादीनां वर्धितुस्तव उतिं रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य इमहे
त्वामाङ्गयामः । कीदृशीमृतिं, सहस्रसातमां अतिशयेन धनस-
हस्राणां दार्ढी । विद्या, विदोक्तोवा (पां ३ । ४ । ५३ ।) इति

११११ आतून इन्द्र कौशिक मन्दसानः सुतं पिब १
नयमायुः प्रसूतिर कृधी सहस्रसामृषिं ॥

मसो मादेशः, प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः, ह्यचोऽतस्तिङः (पां ६।१।
१३५) इति संहितायां दीर्घः । वृषन्तमं, वृषु वृषु मृषु सेचने,
कनिन्यु वृषि तद्विराजि धन्विद्यु प्रतिदिवइति कनिन्, निच्चादा-
द्युदात्तः, तमपः पित्त्वात् स एव शिष्यते, अयस्मयादीनि क्न्दसि (पां
१।०।१०।) इति भत्वेन पदत्वाभावान्नोपाभावः, पदत्वाच्चटि-
कोपाभावः । वाजेषु, वाजशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । ह्वनन्तं,
ऋइत्यनुवृत्तौ, बज्जलं क्न्दसीति ल्युटि सम्प्रसारणं, ह्वनं प्रदयोर्ताति
क्लिप्, तुगागमः । वृषन्तमस्य उक्तं । ह्रमहे, ऋयतेर्बज्जलं क्न्दसीति
सम्प्रसारणं, शप इत्यनुवृत्तौ, बज्जलं क्न्दसीति शपोलुक् । ऊतिं, ऊति
यूति जूति सातीत्यादिना भावेऽङ्गन्त उदात्तोनिपातितः । सङ्ख-
सातमां, सङ्खं सनेतीति सङ्खसा, षद्यदाने, धात्वादेः षः स
इति सत्वं, जन सन खन क्रम गमो विट्, (पां १।२।६०।)
इति विट्, विष्णोरनुनासिकः स्यात् (पां ६।०।०१।) इत्याका-
रादेशः, ह्यदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, तमपः पित्त्वात्तदेव शिष्यते ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह आतून इन्द्रेति । हे इन्द्र, तू क्षिप्रं नोऽस्मान्
प्रत्यागच्छेति शेषः, हे कौशिक कुशिकपुत्रेन्द्र, मन्दसानो ह्येषो भूत्वा
सुतमभिषुतं सोमं पिब, यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि
तद्रूपेणैवोत्पन्नत्वात् कुशिकपुत्रत्वमविवर्द्धं । अयं वृषान्तोऽनुक्रम-
बिक्रियामुक्तः, कुशिकस्त्वैधीरधिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार,
तस्य इन्द्र एव माधीपुत्रो यज्ञे इति । हे इन्द्र, नयं सर्वैर्देवैः स्तुत्यं
कर्मोनुष्ठानपरं आयुर्जीवितं प्रसूतिर प्रकर्षेण सुयु वर्द्धय, ततो मां
सङ्खसङ्गाकलाभोपेतं ऋषिमतीन्द्रियद्रयारं ह्यधि कुव । नु, संहितायां
ऋषि तुनुषमद्युतङ् कुचोऽय्याणां (पां ६।१।२३१।) इति दीर्घः ।
नः, संहितायां, उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पां ८।०।६६।) इत्युदा-
त्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । इन्द्र, आमन्वित निघातः । कौशिक,
निघातः । मन्दसानो ह्येषान्, मदि क्लृति भोद मद स्वप्न कान्ति गतिषु,
असानजित्यनुवृत्तौ, ऋञ्जि वन्धि मन्दि संहिभ्यः किदित्यसानघप्रत्ययः,
चित्वादनोदात्तः । सुतं, प्रत्ययस्वरः । नयं, नु स्तुतौ, अचोयत् (पां

११२१ परित्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्रुतः ।
 वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २० ॥

१।१।६७।) इति यत्, गृहः, वान्तोयिप्रत्यये (पां ६।१।७१।)
 इत्यवादेशः, यतोनावः (पां ६।१।२१३।) इत्याद्युदात्तत्वं । आयुः,
 उसिरित्यनुष्टौ, एतेर्णिच्चेत्युसिः प्रत्ययः, ऋत्वाद्गुञ्जायादेशौ, ऋत्वा-
 दाद्युदात्तः । च्, निपातस्य च (पां ६।१।२१६।) इति संहितायां
 दीर्घत्वं । तिर, तरतेर्थ्यत्ययेन शः, ऋतइडातोः (पां ७।१।२००।)
 इतीत्वं, अतोहेः (पां ६।१।२०५।) इति हेर्नुक् । छधी, उछान्-
 करणे, बड्णं छन्दसीति शपोलुक्, अ् ष्टु पु छ् लभ्यश्चन्दसि (पां
 ६।७।२०२।) इति हेर्धिरादेशः । सङ्खसामित्युक्तपूर्वं । ऋषिं,
 ऋषगतौ, इन्नित्यनुष्टौ इगुपधात् किदिति कित्, कित्वाद्गुञ्जाभावः,
 ऋत्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ११ ॥

प्रवर्ग्यं परित्वेत्यभिवृत्त्यात्, स्पृष्टादकमिति खण्डे परित्वा गिर्वञ्चो
 गिरोऽधिहयोरदधात् उक्थं वच इति सूत्रितं, तथा हविर्दानप्रवर्तने
 सेयं परिधानीया, हविर्दाने प्रवर्तयन्तीति खण्डे परित्वा गिर्वञ्च इति
 परिदध्यादिति सूत्रितं; तथा च ब्राह्मणं परित्वा गिर्वञ्चो गिर इत्यु-
 त्तमया परिदधतीति, सामेतां द्वादशोऽष्टममाह परित्वेति । हे गिर्वञ्चः,
 अस्मदीयकृतिभागिन्, विश्रुतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरो
 ऽस्मदीयाः क्षुतयत्त्वां परिभवन्तु सर्वतः प्राप्नुवन्तु । कीदृशो गिरः,
 वृद्धायुमनु, प्रवृद्धेनायुष्येणोपेतं त्वामनुष्टव्यं वृद्धयो वर्द्धमाना,
 क्रिञ्चेता गिरो जुष्टात्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रति हेतवो
 भवन्तु । गिर्वञ्चः, गीर्भिर्वण्यत इति गिर्वञ्चः, वन षञ्च सम्भक्तौ, सर्व-
 धातुभ्योऽसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्चान्दसः, आमन्वितनि-
 घातः । विश्रुतः, श्रित्तीतिप्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं । वृद्धायुं, वृध् वृद्धौ,
 ऋप्रत्ययः, उदितोवा (पां ७।२।५६।) इति इटः क्षाप्रत्यये
 विकल्पितत्वात्, यस्य विभाषा (पां ७।२।१५।) इति इडभावः,
 प्रत्ययस्वरः, इङ्गतौ, छन्दसीञ्चः (पां ८।२।१५।) इत्युच्, *
 ऋत्वादाद्युदात्तः, आयादेशश्च, वृद्धमायुर्यस्येति बड्णोर्धौ पूर्वपदप्र-

* ऋत्वाद्गुञ्जिः । का, सं ।

एकादशसूक्तं ।

१ १ १ इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्तसमुद्रव्यवसं गिरः ।
रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥

कृतिस्वरत्वं । वृद्धयः, वृधेः कृत्तिनि, तितु व्रतयसि सु सरकसेषु च (पां ७।१।६।) इतीडभावः निच्चादाद्युदात्तत्वं । जुष्टाः, श्रौदितो निष्ठायां (पां ७।१।१४।) इतीडभावः, जुष्टार्पितइत्यनुवृत्तौ, नित्यं मन्त्रे (पां ६।१।११०।) इत्याद्युदात्तत्वं । जुष्टयः, जुष्ठीप्रीति-सेवनयोः, कृत्तिन्, तितुव्रतीडभावः निच्चादाद्युदात्तः । ११ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥ १० ॥

इन्द्रं विश्वा इत्यवृधन्तस्य मधुच्छन्दसः पुत्रो जेडनामक ऋषिः, तथाचानुक्रान्तं इन्द्रमथै जेता माधुच्छन्दस इति, छन्दस्वानुवृध-मिति पूर्वसूक्तोक्तं, इन्द्रो देवतानुवर्त्तते, विनियोगस्तु महाव्रते निष्केवल्ये कृत्स्नं सूक्तं शंसनीयं उरू इति खण्डे श्रानकेन सूत्रितं इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्तित्यानुवृधं तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्द्धर्धं शस्त्वोत्तरेबा-र्द्धर्धनोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धर्धं व्यतिषञ्जति, पादैः पादाननुवृत्कारं प्रागु-त्तमाया इति, ब्राह्मणस्य प्रथमारण्यके पठ्यते, प्रवामह इति खण्डे इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्ति पदानुवृत्ता इति, तथा वृधस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्ये शस्त्रे इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्तित्यनुवृत्तचः, स्तोमे वर्द्ध-मानइतिखण्डे सूत्रितं, उपनो हरिभिः सुतमिन्द्रं विश्वा अवीवृध-न्ति । अस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्ति । विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इन्द्रमवीवृधन् वर्द्धितवत्यः । कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यवसं, समुद्रवहाप्तवन्तं । पुनः कीदृशं रथीनां रथयुक्तानां योद्धुणां मध्ये रथीतमं अतिशयेन रथयुक्तं । पुनः कीदृशं वाजानामन्नानां पतिं स्वाभिन् । पुनः कीदृशं सत्पतिं, सतां सम्भार्गवत्तिनां पालकं । विश्वाः, विश्वैः कान्, नित्स्वरः । अवीवृधन्, वृधे-र्याचि चडीट्, ऋदित्यनुवृत्तौ, नित्यं छन्दसि (पां ७।१।८।) इति ऋकारस्य ऋकारविधानाङ्गुपधगुणाभावः, निघातस्वरः । समुद्र-व्यवसं, अचेरसुन् गाडुटादिभ्योऽङ्गिञ्छिण्डित् (पां १।१।१।)

१२१ सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।
त्वामभिप्रणोनुमो जेतारमपराजितं ॥

इति प्रातस्य डित्त्वस्य थ्यचेः कुटादित्वननसीति वार्तिकेन अगसि निघेषात्, ग्रहिव्यावयिव्यधि (पां ६ । १ । १६ ।) इत्यादिना डिति विधीयमानं सम्प्रसारणं न भवति, समुद्रस्यथ इव थ्यचोयस्येति बज्ज-
त्रीचैः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रधीतमं रधीगां, रथशब्दादुत्पन्नस्येन-
म्बान्दसं दीर्घत्वं प्रत्ययस्वरैश्चोदात्तत्वञ्च । वाजानां, वृषादित्वादाद्यु-
दात्तत्वं, सत्यतिं, पत्यावैश्वर्ये (पां ६ । १ । १८ ।) इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टममाह सख्ये त इति । हे शवसस्पते नक्षस्य पालकेन्द्र, ते
तव सख्ये अगुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्त्तमाना वयं वाजिनोऽन्नवन्नो
भूत्वा मा भेम शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता माभूम, अतस्त्वामभयहेतुं अभि-
प्रणोनुमः सर्वतः प्रकर्षणं क्षुमः । कीदृशन्त्वां जेतारं युद्धेषु जय-
शीलं । पुनः कीदृशं अपराजितं कापि पराजयरहितं । सख्ये, सख्युः
कर्म सख्यं, सख्यर्थः (पां ५ । १ । १२६ ।) इति यप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ।
वाजिनः, वाजोऽन्नमेघामस्तोति वाजिनः प्रत्ययस्वरः । भेम, जि भी
भये, लुङ्, उत्तमपुरुषबज्जवचनं मस्, नित्यं डितः (पां १ । ० । ६६ ।)
इति सलोपः, बज्जलं हृन्दसीति च्चैर्गुक्, हृन्दस्युभययेति तिष्ठ
आर्द्धधातुकत्वेन डित्त्वाभावाद्गुणः, नमाश्चोमे (पां ६ । ० । ७० ।) इत्य-
डागमप्रतिषेधः । शवसस्पते, घद्याः पतिपुत्रएलणारपदपयस्योघेषु
(पां ८ । १ । ५३ ।) इति शवसो विसर्जनीयस्य संज्ञितायां सत्वं, सुबा-
मन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्गवद्भावेन पदद्वय-
निघातः । नोनुमः, गुक्तौ, योगः (पां ६ । १ । ६५ ।) इति नत्वं
यडोलुक् प्रत्ययकक्षणेन, सन्यडोः (पां ६ । १ । ६ ।) इति द्विर्भावः,
गुणो यङ्गुकोः (पां ७ । ० । ८२ ।) इत्यभ्यासस्य गुणः, प्रत्ययकक्षणेन
धातुसञ्ज्ञायां लोटोमस्, अदादिवद्भावाच्छपोलुक्, उपसर्गादसमासेऽपि
लोपदेशस्य (पां ८ । ० । १० ।) इति संज्ञितायां खत्वं । जेतारं, जिजये,
ताच्छील्य्यादिषु ङम्, जिज्यादिर्नित्यं (पां ६ । १ । १६७ ।) इत्याद्युदात्तत्वं ।
अपराजितं, अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञउदात्तत्वं ॥ २ ॥

१३१ पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न विदस्यन्त्यूतयः ।

यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥

१ ४ १ पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥

तृतीयामृचमाह पूर्वोरिन्द्रस्येति । इन्द्रस्य सम्बन्धिनो रातयो धनदागानि पूर्वीः अनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा अस्येन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः, एवं सति इदानोन्तनोऽपि यजमानः स्तोत्रभ्यो ऋत्विग्भ्यो गोमते गोसहितस्य वाजस्याग्नस्य पर्याप्तं मघं धनं यदि मंहते दक्षिणारूपेण ददाति, तदानीं ऊतयो बद्धधनदानपूर्वकाग्नीन्द्रयास्मद्विषयाणि रक्षणाणि न विदस्यन्ति विशेषेण नोपक्षीयन्ते । मघं रेक्ल इत्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दासति इत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं । पूर्वीः, पुरुषशब्दस्य, वेतो गुणवचनात् (पां ४ । १ । ४४ ।) इति डीघप्रत्ययः, आद्यस्योकारस्य दीर्घश्चान्दसः, जसि, दीर्घाञ्जसि च (पां ६ । १ । १०५ ।) इति निषेधं बाधित्वा, वाच्यन्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । डीघः प्रत्ययस्वरङ्गोदात्तत्वं । रातयः, मन्त्रे वृषेधपच मन विद भृंवीरा उदात्तः (पां । ३ । ३ । ६६ ।) इति क्तिमुदात्तः । दस्यन्ति, दस उपत्तये, दिवादिभ्यः श्यन्, निघातः । ऊतयः, ऊति यृति जृति सातिहेति कीर्त्तयश्च (पां ३ । ३ । ६७ ।) इति क्तिमुदात्तः । यदि, निपातत्वादाद्युदात्तः, संहितायां, निपातस्य च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति दीर्घत्वं । वाजस्य, गोमत इति पूर्वं गतं । स्तोत्रभ्यः, युञ्जुतो, धात्वादेः घः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति ऐः घस्य सत्वं, ष्चान्त्त्वादनोदात्तत्वं । मंहते, मंहिदानं, इदितानुम्धाताः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुमागमः, शप्, शपः पित्त्वादानुदात्तत्वं, तिङश्च लसावंधातुकखरेण तिङ्कु तिङ् इति निघाता न भवति, निपातेर्यद्यदि-चन्त (पां ८ । १ । ३० ।) इत्यादिना निपातयुक्तितिङन्तस्यानुदात्ता निषेधात् ॥ ३ ॥

अभिप्लवधडहस्योक्थेषु तृतीयसवनेऽच्चावाकस्य पुरां भिन्दुर्युवाक-
विरिति स्तोत्रियस्तृचः, तथाच सूत्रितं यच्छुश्र्वित्युपक्रम्य पुरां भिन्दु-

१५१ त्वं बलस्य गोमतोऽपावरद्विवो * बिलं ।
त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥

युवाकविर्दृषाह्यसिराधस इति तस्मिंस्तृचे प्रथमां वृक्ते चतुर्थीगृच-
माह पुरां भिन्दुरिति । अयमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत सम्पन्नः ।
कीदृश इति तदुच्यते, पुरामसुरपुराणां भिन्दुर्भेत्ता । युवा कदा-
चिदपि वर्णापजितादिवाङ्मकरहितः । कविर्भेधावी । अमितौजाः
प्रभूतबलः । विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्यातिष्टोमादेर्द्धतां पाषकः ।
वक्षी यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वक्ष्युक्तः । पुरदृत्तः, बडविधत्तत्
कर्मणि क्तुतः । भिन्दुः, भिदिर्विदारणे, कुरित्यनुदृत्ता, एभिदि
शधि ऋधि ध्वि दृशभ्य इति कृप्रत्ययस्तस्य कृन्दस्युभयथेति साव-
घातुकसञ्ज्ञायां, रधादिभ्यः अम् (पां ३ । १ । ७८ ।) इति अम्,
मिच्चादन्यादघः परो भवति, असोरल्लोपः (पां ६ । ४ । ११ ।)
इत्यकारलोपः, अनुस्वारपरसवर्णो, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (पां १ ।
१ । ५७ ।) इति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य नपदान्तद्विर्वचनवदेयलोप
स्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजञ्जिध्विषु (पां १ । १ । ५८ ।) इति तन्निवेधः ।
युवा, युमिन्द्रमामिन्द्रयोः, कनिन् यु वधि तस्मि राजि धन्वि यु प्रति-
दिव इति कनिन्, मिच्चादाद्युदात्तः । कविः, कुशब्दे, अचइरित्यौणादिक
इः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । अमितौजाः, अमितशब्दस्याथयपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं, बडनीचौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य,
अशु प्रुधि लटि कश्चि खटि विशिभ्यः कन्निति कान्प्रत्ययः, कित्त्वाद्गुणा-
भावः, मिच्चादाद्युदात्तः । कर्मणः, हुक्कञ्कारणे, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते
(पां ३ । २ । १६८ ।) इति मनिन्प्रत्ययो नित्स्वरः । धर्त्ता, ङच
ञिच्चादन्तोदात्तत्वं । वक्षी, मत्वर्थीय इनिःप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । पुर-
दृत्तः, क्तुतक्तोमयोश्चन्दसि (पां ८ । ३ । १०५ ।) इति वत्त्वं, बडधु
प्रदेशेषु क्तुतः, याथ घञ् क्ताज विचकाणां (पां ६ । २ । १०० ।) इत्य-
क्तोदात्तत्वं, ङतीयासमासे हि याथादिसुरापवादः, ङतीया कर्माणि
(पां ६ । २ । ७८ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥ ४ ॥

पञ्चमीगृचमाह त्वं बलस्येति । बलनामकः कश्चिदसुरो देवसम्ब-

* विक्रमिनिवर्गीयोवकारो क्तिनिनमूलपुल्लकेदृष्टः ।

न्धिनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपितवान् तदानीमिन्द्र क्षत्रिणं
 स्वसैन्येन समाहृत्य तस्माद्दिलाङ्गा निःसारयामास, तदिदमुपाख्यानं,
 इन्द्रो बलस्य विलमपौर्णोदित्यादिब्राह्मणेषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धं,
 तदेतद्बुद्धिनिधायायं मन्त्रः प्रवर्त्तते । हे अद्रिपो वञ्चयत्तेन्द्रः त्वं गोमतो
 बलस्य गोभिर्दुक्तस्य बलनामकस्यासुरस्य सम्बन्धि विलं व्यपावः, स्वसै-
 न्यमुखेनापाहृतवानसि, तदानीं तुज्यमानासा बलेन हिस्यमाना देवा
 अविभ्युषस्वदीयरक्षया बलादभीताः सन्तुष्वामाविषुः प्राप्तवन्तः ।
 अप, निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः, वृञ् वरणे, लडसिप्, इतस्त्वलोपः
 परस्मैपदेषु (पां ३ । ४ । ६७ ।) इति सिप इकारलोपः, खादिभ्यः
 न्रुः, तस्य बड्ढं कन्दसीति लृक्, गुणोरपरत्वं, ह्रस्वाभ्यो दीर्घात्
 (पां ६ । १ । ६८ ।) इत्यादिना ह्रस्वादिलोपः, विसर्जनीयः, अडा-
 गमः । अद्रिवः, अद्रिरस्यास्ताति मतुप्, कन्दसीरः (पां ८ । २ ।
 १५ ।) इति वत्वं, सम्बोधने, उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः (पां
 ७ । १ । ७० ।) इति नुमागमः ह्रस्वादिलोपः संयोगान्तस्य लोपः
 (पां ८ । २ । २१ ।) इति संयोगान्तलोपः, मतुवसीरु सम्बुद्धौ
 कन्दसि (पां ८ । ३ । ११ ।) इति रत्वं । विलं, नन्विषयस्यानिसन्त-
 स्तेत्याद्युदात्तत्वं । अविभ्युषः, जिभोभये, णिट् द्विर्भावः अभ्यासस्य
 ऋसजस्वे, णिटः कसुरादेशः, क्रादिनियमात् प्राप्तइट्, वस्वेकाजा-
 इसां (पां ७ । १ । ६७ ।) इति निम्नमार्गवर्त्तते, जसि सर्वनामस्थाने
 ऽपि व्यत्ययेन भत्वाद्दसोः सम्सारणं परपूर्वत्वं, प्राप्ति वसि घसीनाच्च
 (पां ८ । १ । ६० ।) इति षत्वं, अचिन्नुधातुभ्रुवां खेरियडुवडौ (पां
 ६ । ४ । ७७ ।) इति सूक्ष्मेण प्राप्तनियडादेशं बाधित्वा, एरनेकाधो
 ऽसंयोगपूर्वस्य (पां ६ । ४ । ८२ ।) इति यथादेशः, नञ्समासः,
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तुज्यमानासः, तुजेर्हिसार्थात्परस्य कर्मणि
 णटः स्थाने शानच्, सार्वधातुके यक् (पां ३ । १ । ६७ ।) इति
 यक्, तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं, यक्एव
 प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः, अवरक्षणागतिकान्तिप्रीतिषु, अस्मा-
 द्गत्यर्थाङ्गुडोभि, तस्य, सिजभन्त विदिभ्यश्च (पां ३ । ४ । १०६ ।) इति
 जुस्, सिच इडागमः, आडजादीनां (पां ६ । ४ । ७२ ।) इत्याडागमः,
 आदेशप्रत्यययोः (पां ८ । ३ । ५६ ।) इति षत्वं ॥ ५ ॥

१ ६१ तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् ।
उपातिष्ठन् गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥

षष्ठीश्चमाह तवाहमिति । हे शूर, सङ्ग्रामे शौर्ययुक्तेः, तव रातिभिः कर्मसु त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैरहं होता प्रत्यायं त्वां पुनरागताऽस्मि, पुरा बज्रसु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन् कर्मणि प्रत्यागमनमित्यथते, किं कुर्वन्, सिन्धुं स्यन्दमानं सोममावदन् सर्वतः कथयन्, अस्मिन् सोमयागे त्वदीयां धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नि-
त्यर्थः, हे गिर्वणः गीर्भर्वणनीय इन्द्र, कारवः कर्षार ऋत्विग्यजमाना उपातिष्ठन्, पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः, उपस्थाय च तस्य तादृशस्यैदार्योपेतस्य ते तव धनदानं विदुर्जानन्ति । गिर्वणस्यैव यस्त्वं इत्यं निर्गते, गिर्वणो देवो भवति गीर्भर्वणयन्तीति । ऐजो अशितेत्यादिषु त्रयोदशसु स्तोत्रनामसु कारवशब्दः पठितः । तव, युष्म-
दस्मदोऽस्मि (पां ६।१।२११।) इत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः, रैदाने, मन्त्रे वेषेषपच मन विद (पां ३।३।६६।) इत्यादिना क्लिप्तुदात्तः । आयं, इजोऽलङ्, तस्यस्यमिपां (पां ३।१।१०१।) इत्यमादेशः, अदि-
प्रभृतिभ्यः शपः (पां २।४।७२।) इति शपोऽलङ्, अडागमः, वृशा-
यादेशौ, तिङ्कृतिङ् इति निघातः । सिन्धुं, स्यन्दू प्रचवबे, निदिक्कनु-
वृत्तौ, स्यन्देः सम्प्रसारणं धञ्चत्युः प्रत्ययः, सम्प्रसारणं, धकारश्चान्तादेश उच्चादिसिद्धः, मिच्चादाद्युदात्तः । आवदन्, वदत्यक्तायां वाचि, कटः
शट्, शपः पितृवादनुदात्तत्वं, शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेश धातुस्वर एव
शिष्यते, आडासह, कुगति प्रादयः (पां २।२।१८।) इति समासः,
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतिष्ठन्, उपान्मन्त्रकरणे (पां १।३।
२५।) इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः, वनघञसम्भक्तौ, असन्, आमन्वितस्य
च (पां ८।१।१६।) इति निघातः । विदुः, विदद्याने, कट्,
अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपोऽलङ्, विदोऽलटो वा (पां ४।४।८३।)
इति भेदसादेशः, पादादित्वात्त निघातः, संहितायां युष्मत्तत्तत्तुः
अन्तः पादं (पां ८।३।१०३।) इति षत्वं, कृनाकृः (पां ८।
४।४१।) इत्युत्तरस्य लकारस्य कृत्वं, तस्य, सावकाचकृतीयादिः
(पां ६।१।१६८।) इति विभक्तौरुदात्तत्वं प्राप्तं, नगोऽन्वन् साव-
वर्जेति निषिध्यते । कारवः, कृवा पाजि मिस्रदिसाथ्य शूभ्यउब् इत्यु-
ब्प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । ६ ।

१७१ मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिर ।

विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥

१८१ इन्द्रमीशानमोजसाभि स्तोमा अनूषत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥ २१ ॥

सप्तमीष्टममाह मायाभिरिति । हे इन्द्र, त्वं मायिनं नानाविध-
कपटोपेतं, शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं, मायाभिरुत्ति-
कूलैः कपटविशेषैः, यद्वा तदधोपायगोचरप्रज्ञाभिरवातिरः हिंसि-
तवानसि, एतच्च यास्केनोक्तं, इन्द्रः शुष्णं जघानेति, शुष्णं पिशुमिव्या-
दिमन्त्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिराः मेधावन्तोऽनुष्ठातारक्तस्य
तादृशस्य ते तव महिमानं विदुर्जानन्ति, तेषां जानतामनुष्ठातृणां
श्रवांस्यन्तानि उत्तिर वद्धय । केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञा-
नामसु माया वयुनमिति पठितं । श्रवःशब्दं यास्को निर्वक्ति, श्रव-
इत्यन्ननाम श्रूयत इति सत इति । मायाभिः, मादमाने, गाह्य
सत्तिभ्यो य इति य प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । मायिनं, मायास्यास्तीति
मायी, व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । शुष्णं, शुष शोषणे,
अस्मादन्तर्भावितव्यर्थान्निदित्यनुवृत्तौ, षि युषि उषिभ्यः क्विच्चेति न
प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः । अतिरः, तरतेर्जाडि थत्ययेन शः, तस्य
छित्त्वेन गुणाभावात्, ऋतइडातोः (पां ७ । १ । १०० ।) इतीत्वं, रपरत्वं ।
विदुष्टेतस्य, गतमन्त्रेगतं । मेधिराः, मिष्ट मेधाहिंसनयोः, शोषादिक
इरन्, निच्चादाद्युदात्तः । श्रवांसि, नन्विषयत्वादाद्युदात्तः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टममाह इन्द्रमीशानमिति । स्तोमाः स्तोतार ऋत्विज
शोभसा बर्णेन ईशानं जगतो नियामकमिन्द्रं अभ्यनूषत सर्वत्र क्लृप्त-
वन्तः, यस्य इन्द्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसङ्ख्यापेतानि
सन्ति, उतवा अथवा भूयसीः सहस्रसङ्ख्याया अप्यधिकाः सन्ति, तमि-
न्द्रमिति पूर्वशान्वयः । इन्द्रं, ऋक्केन्द्रेत्यादिना रन्, निच्चादाद्युदात्तः,
ईशानं, सटः शानच्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां ७ । ४ । ११ ।) इति
शपानुक्, धातो रनुदात्तेत्वात्, तास्यनुदात्तेन्द्रददुपदेशात् (पां ६ । १ ।
१८६ ।) इति शानचोऽनुदात्तत्वं । शोभसा, नन्विषयस्यानिसन्तस्ये-
त्याद्युदात्तः । स्तोमाः, अर्त्तिकुखित्यादिना मन्प्रत्यया निच्चादाद्यु-
दात्तः । अनूषत, अनुवृत्तौ, शोनः (पां ६ । १ । ६५ ।) इति नत्वं, षुङ्

द्वादशवर्त्तं ।

१ १ १ अग्निं द्रुतं वृणीमहे हेतारं विश्ववेदसं ।
अस्य यज्ञस्य सुव्रतुं ॥

अथ्येन तस्यादादेशः, च्चेः सिच् (पां ३ । १ । ०० ।) इति च्चेः सिच्, अस्य कुटादित्वेन सिघोडित्वाद्गुणाभावः, इडभावश्चान्दसः, दीर्घत्वञ्च, अडागमः । सङ्घञं, कर्द्दमादीनाञ्चेति द्वितीयाच्छरमुदात्तं । रातयः, मन्त्रेष्टधेत्यादिना क्लिप्तमुदात्तः । उत, प्रातिपदिकस्वरः । वा, चादिरनुदात्तः । सन्ति, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं, तिङ्कुः तिङइति निघातो न भवति, यद्दृत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति निघेधात्, सङ्घि अयवहितेऽपि भवतीत्युक्तं । भूयसीः, सङ्घादतिशयेन बह्वी भूयस्यः, अत्र विभक्त्ययस्य सङ्घस्य सन्निधिवनादुपपदत्वप्रतीतेः, द्विवचनविभक्त्योपपदे तरबीयसुनौ (पां ५ । ३ । ५७ ।) इति बङ्गशब्दादीयसुन्, बहोर्लोपोभूच बहोः (पां ६ । ० । १५८ ।) इति ईकारलोपप्रकृतेर्भूरित्वादेशञ्च, ईयसुनौ निष्वादाद्युदात्तत्वं, उगितञ्च (पां ० । १ । ६ ।) इति ङीष् । ८ । इति प्रथमस्य प्रथमे एकविंशो वर्गः ।

अग्निं द्रुतमित्यादिकस्य द्वादशवर्त्तस्य सुव्रतस्य कण्वपुत्रो मेधातिथि-
र्ऋषिः, अपवादाभावाद्नुवर्त्तमानं प्राग्विघ्नरत्नलूपाः द्रुतं, मायत्रमेव-
हृन्दः, अग्निदेवताकत्वं विस्यष्टं, अतएवानुक्रम्यते, अग्निं द्वादश, मेधा-
तिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति, पादोऽग्निदेवतो निर्मथ्य आहवनी-
यञ्चेति, विनियोगस्तु प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे हृन्दसि अग्निं
द्रुतमिति सूक्तं, अथेतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खण्डे अग्निमीजे,
अग्निं द्रुतमिति सूत्रितं, तथा * एषवडहस्य द्वितीयेऽहनि इदमेव
सूक्तमाज्यशस्त्रं एषस्याभिप्लवेनोक्ते अहनीति खण्डे सूत्रितं, अग्निं
द्रुतमिति द्वितीय इति दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निं द्रुतमित्येवा,
नमः प्रवक्तु इति खण्डे सूत्रितं ईशेन्द्वेनमस्यस्तिरोमिं द्रुतं दृष्टा-
मह इति, अस्मिन् सूक्ते प्रथमाम्बुमाह अग्निं द्रुतमिति । अग्नेर्द्रुत-
त्वमेतन्मन्त्रव्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समासायते, अग्निर्देवानां द्रुत आसी

* अयस्येति चे ।

१२१ अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन् विशपतिं ।
हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥

दुशना काव्यो सुराणामिति, तादृशं देवदूतमग्निमग्निं कर्मणि
दृशीमहे सम्भजामः । कीदृशमग्निं होतारं देवानामाहोतारं । विश्व-
वेदसं सर्वधनोपेतं । अस्य प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुकृतं
शोभनकर्म्मणं शोभनप्रश्नं वा । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु
धननामसु वेदसंशब्दः पठितः । होतारं, ऋञ् स्पृङ्गायां शब्देच,
ताच्छील्य्यादिषु ढन्, बङ्गलं छन्दसीति सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः,
नित्वादाद्युदात्तः, विश्ववेदसं, बङ्गवीहै विश्वं सञ्ज्ञायां (पां ६।१।
१०६।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, अस्य, ऊडिदम्पदाद्युप्यम् (पां ६।
१।१०९।) इत्यादिना विभक्तोरुदात्तत्वं । सुकृतं, क्त्वाद्यस्य (पां
६।१।११८।) इत्याद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

होतियामृचमाह अग्निमग्निमिति । यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि
प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात् पावकादिविशेषणभेदाद्वा बङ्ग-
विधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीष्णान्तं, हवीमभिराहानकारणै-
र्मन्त्रैः सदा हवन्ति निरन्तरमनुष्ठातार व्याह्रयन्ति । कीदृशन्तं, विश्वपतिं
विष्णां प्रजानां होत्रादीनां पालकं । हव्यवाहं, यजमानसमर्पितस्य
हविषो देवान् प्रति वोढारं, अतएव पुरुप्रियं बङ्गनां प्रीत्यास्पदं ।
अग्निमग्निं, नित्यवोष्णयोः (पां ८।१।४।) इति वीष्णायां दिर्भावः,
तस्य परमाभेदितं (पां ८।१।२।) इत्युत्तरस्याभेदितसञ्ज्ञायां, अनु-
दात्तश्च (पां ८।१।३।) इत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः, ऋञ् स्पृङ्गायां
शब्देच, आह्वानकारणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्वातन्त्र्यात् कर्त्तृवि-
वक्षया, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कर्त्तरि मनिन् प्रत्ययस्तस्य छान्दस
ईडागमः, बङ्गलं छन्दसीति धातोः सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, गुणा-
बादेशो, नित्वादाद्युदात्तत्वं । सदा, सर्वैकान्तिकं यत्तदः (पां ५।
३।१५।) इत्यादिना सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः, सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि
(पां ५।३।६।) इति सर्वस्य सभावः, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । हवन्त,
ऋञोऽलट्, भस्मान्तादेशः, टरेत्वाभावश्छान्दसः, शपि, बङ्गलं छन्दसीति
सम्प्रसारणं, तिङ्गु तिङइति निघातः । विश्वपतिं, पत्यावैश्वर्यं (पां
६।१।१८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छान्दसि बङ्गलं

१३१ अग्ने देवां इहावह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे ।

असि होता न ईअः ॥

१४१ तां उशतो विबोधय यदग्ने यासि दूत्यं ।

देवैरासत्सि बर्हिषि ॥

(पां ६।२।६६।) इत्युत्तरपदानोदात्तत्वं । इत्यवाहं, वह प्रापये, वहस्य (पां १।२।६०।) इति शिवप्रत्ययः, ऊदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । पुरुप्रियं, पुरुषां प्रियं, समासानोदात्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह अग्ने देवां इति । हे अग्ने, जज्ञानः अरबेवत्य-
म्रत्त्वं वृक्तवर्हिषे आस्तरणार्थं कृन्नेन वर्हिषा युक्ताय तं यजमान-
मनुग्रहीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवानावह, जोऽस्मदर्थं होता
देवानामाज्ञाता त्वमीद्यः स्तुत्योऽसि । देवानित्यत्र, संहितायां दीर्घादटि
समानपाद इति रत्वं । जज्ञानः, जमी प्रादुर्भावे, णिटः कानच्,
गमहनेत्युपधाजोपः, द्विर्वचनेऽचि (पां १।२।५६।) इति तस्य
स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं, चित्त्वादात्तोदात्तः । वृक्तवर्हिषे, अत्रशूद्धे-
दने, निष्ठा (पां ३।२।१०२।) इति क्तप्रत्ययः, यस्य विभाषा
(पां ०।२।१५।) इति इट्प्रतिषेधः, वृक्तवर्हिर्यजमानाय येन वा
ऋत्विजा, वऊत्रीशौ पूर्वपदप्रकृतिसरः । असि, अस्तेः सिप्, अदि-
प्रभृतिभ्यः शप् इति शपोक्तम्, तासस्त्योर्जोपः (पां ०।०।५०।) इति
सकारस्य जोपः, पादादित्वात्त्र निघातः । होता, ऋयते स्ताप्श्रीत्या-
दिषु ळन्, वऊक्त्वं कृन्दसीति सम्प्रसारणं, चित्त्वादाद्युदात्तः । ईंषाः,
ईडस्तौ, ऋहो ग्यत् (पां ३।१।१२०।) इति ग्यत्, तिक्त्वरिते
प्राप्ते, ईड वन्द व शंस दुहं ग्यतः (पां ६।१।२१०।) इत्याद्यु-
दात्तत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थामृचमाह तां उशत इति । हे अग्ने यद्यस्मात् कारणात्
दूत्यं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि, तस्मात् कारणात् उशतो हविः
कामयमानान् देवान् हविः स्वीकारार्थं विबोधय, विबोधय च वर्हि-
षस्मिन् कर्मणि तैर्देवैः सहासत्सि आसीद आगत्योपविश । तान्,
दीर्घादटिसमानपाद इति संहितायां रत्वं, आतोदटि निव्यं (पां ८।
१।१।) इत्यनुनासिकभावः । उशतः, वशकान्तौ, णटः श्रद्ध,

१ ५ १ घृताहवन दीदिवः प्रति ष्व रिषतो दह ॥
अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपोलुक्, यद्विध्यावयिव्यधि (पां ६।१। १६।) इति सम्प्रसारणं, शतुरनुमोनाद्यजादी (पां ६।१। १७३।) इति विभक्तौबदात्तत्वं । यासि, यदृत्तान्नित्वं (पां ८।१। ६६।) इति निघातप्रतिषेधः । दृतस्य भागः कर्म वेति दृत्यं, दृतस्य भागकर्मणी (पां ७।७। १२०।) इति यत्, तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन, यतोऽनावः (पां ६।१। ११३।) इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वं विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति निवर्त्तते, अतस्तित्स्वरितमित्येव भवति, शेषनिघातः । सत्सि, सीदसि, शदृष्टविशरणगव्यवसादनेषु, षटः सिपि शपो बङ्गलं छन्दसिति लुक्, ननुमताङ्गस्य (पां १।२। ६३।) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्, पा घ्रा ध्रा स्या सा दाय दृश्यन्ति सत्ति-शद सदां (पां ७।३। ७८।) इत्यादिना सीदादेशो न भवति । वरिहाँष, दह दहि दद्दौ, दंहेर्न लोपश्चेति इयिः प्रत्ययः, प्रत्यय खरेयोकार उदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टवमाह घृताहवन इति । हे घृताहवन घृतेनाह्वयमान, दीदिवो दीप्यमानाग्ने, त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् शत्रून् प्रति अस्माकं प्रतिकूलान् दहस्व सर्वथा भस्मीकुरु । घृताहवन, घृतेनाह्वयतेऽस्मिन्निति, करणाधिकरणयोश्च (पां ३।३। ११७।) इत्यधिकरणे ल्युट्, अत्र जुहेतिरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् घृतस्य करणत्वमेव नतु कर्मत्वं, अतो नैषा, तृतीया च होश्चन्दसि (पां १।३। ३।) इति कर्मणि तृतीया, किन्तु, कर्त्तृकरणयोस्तृतीया, (पां १।३। १८।) इति करणवाचिन्येव, अतः, कर्त्तृकरणं कृता बङ्गलं (पां १।१। ७२।) इति समासः, तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे हृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्तावृत्यन्नायां, यामन्वितस्य च (पां ६।१। १२८।) इत्याद्युदात्तत्वं । दीदिवः, दीथितेर्लिटः कसुस्तस्य, वस्त्रेकाजाहुसां (पां ७। १। ६७।) इति नियमादिडभावः, दिर्वचनं, हृणादिशेषः, उत्तरवकारस्य, लोपोऽर्वालि (पां ६।१। ६६।) इति लोपः, कसोः कित्वाद्गुणाभावः, तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्य (पां ६।१। ७।) इति

१ ६ १ अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ॥

ह्यवाङ्मुह्यस्यः ॥ २२ ॥

दीर्घत्वं, अभ्यासस्य सम्बुद्धौ, उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः (पां ७।१।७०।) इति नुम, संयोगान्तस्य लोपः (पां ८।२।२३।) इति सकारलोपे नकारस्य, मतुवसोरसम्बुद्धौ क्न्दसि (पां ८।३।१।) इति ऋत्वं, विसर्गः, पदात्परत्वादात्मन्वितनिघातः । ननु पूर्वा-
मन्वितस्याविद्यमावत्त्वात् पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः, न च नाम-
न्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनं (पां ८।१।७३।) इत्यविद्य-
मानवत्त्वप्रतिषेधः, उभयोरभिपदविश्लेषत्वेन विशेषवचनत्वात्, अत-
एव परस्परमन्वयेनासामर्थ्यात्, समर्थः पदविधिः (पां २।१।१।)
इति च नियमात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः, येनैकपद्येन निघातः
स्यात् । अतएव ङीडेरन्तेदिते सरस्वतीत्यादौ एयक् एयगाद्युदात्त-
त्वमिति, उच्यते, अत्र दीदिव इति नाभिपदस्य विशेषणं, किन्तु घृता-
ह्वनपदस्यैव शीतानार्थं, घृताह्वन इति विशेष्यत्वेन विवक्षित-
त्वात्, विशिष्टमातु पश्चादभिविशेषणता, तत्र दीदिवः पदं प्रति घृता-
ह्वनपदस्य विशेष्यत्वात्, नामन्विते समानाधिकरणत्वेनविद्यमान-
वत्त्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः, अतएव परस्परविश्लेषविश्लेष्यभावे-
न सामर्थ्यात्, सुबामन्विते पराङ्गवत्त्वे (पां २।१।२।) इति
पराङ्गवद्भावे श्लेषनिघातेनापि स्वरूपपत्तिरिति, ईडेरन्त इत्यादौतु
मैवं परस्परान्वय इति वैषम्यं । रिषतः, ऋष रिष हिंसार्थाविति
भौवादिकस्य लटः शत्रादेशे शपि क्न्दसो गुणाभावः, तौदादिकस्य वा
ऋष रिष हिंसायामित्यस्य क्न्दसं घत्वं, विक्ररब्धस्य शस्य डित्वाङ्गुणा-
भावः । रक्षस्विनः रक्षस्रष्टात्, अस्मायामेधा ऋजो विनिः (पां ५।
२।१९१।) इति मत्वर्थायो विनिस्तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥

अग्निमन्त्रेण अग्निनाभिः समिध्यत इत्येवानुवचनीया, प्रातर्वैश्व-
देव्यां प्रेषित इति खण्डे सूत्रितं अग्निनाभिः समिध्यते त्वं ह्यमे, अग्नि-
नेति, एवंवाग्निमत इत्यस्यानुवाक्या, अथाग्नेय इति खण्डे अग्नावभि-
प्रलयन इत्युपक्रम्य सूत्रितं, यद्वा वयं प्रविनामत्रतान्यग्निनाभिः समि-
ध्यत इति, तामेतां षष्ठीवचमाह अग्निनाभिरिति । अग्निराह्वनो-
याख्यः ऋक्सिन् प्रक्षिप्यमाखेनाग्निना निर्मथ्यं प्रक्षीतेन वा सह समि-

१७१ कविमग्निमुपस्तुहि सत्यधर्मीणमध्वरे । देवमभीवचातनं ॥

थ्यते सम्यग्दीप्यते । कीदृशोऽग्निः कविर्मेधावी । गृहपतिर्गृहस्य
पालकः । युवा नित्यतरुणः । ह्यवाट्, हविषोवोढा । जुहास्यः, जुह्व-
रूपेण मुखेन युक्तः । गृहपतिः, पत्यावैश्वर्ये (पां ६ । २ । १८ ।) इति
पूर्वपदप्रकृतिसखरत्वं । युवा, युमित्रये, कनिन्युदधि तत्ति राजि
धन्विद्युप्रतिदिवइति कनिन्प्रत्यय चोनादिकः, निच्चादाद्युदात्तः ।
ह्यं वदतीति ह्यवाट्, वदश्च (पां ३ । २ । ६० ।) इति ण्विप्रत्ययः,
श्चिच्चादुपधादृद्धिः, गतिकारकोपपदात् छत् (पां ६ । २ । १०६ ।) इति
छदुत्तइपरप्रकृतिसखरत्वं । जुहास्यः, ह्ययतेऽनयेति जुह्वः, जुहोत्यादिभ्यः
झः (पां २ । ४ । ७५ ।) इति झुः, ऊवः झवश्चेत्यायादिकः क्विप्,
तत्सन्नियोगादीर्घश्च, झुवद्भावाद्भिर्भावः, खल्वज्जत्वे, प्रातिपदिक-
खरेणान्तादात्तः, जह्वरास्यं यस्येति बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसखरत्वेन
स एव शिष्यते, शेषनिघातः, यथादेशे, उदात्तखरितयोयंश्चः खरि-
तोऽनुदात्तश्च (पां ८ । २ । ४ ।) इत्याकारः खरितः ॥ ६ ॥ इति प्रथ-
मस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

सृक्ते समीमृचमाह कविमग्निमिति । हे स्तोत्रसंघ, अध्वरे क्रतौ
अग्निमुपस्तुहि, उपेत्य क्लृप्तिं कुरु । कीदृशमग्निं, कविं मेधाविनं ।
सत्यधर्मीणं, सत्यवदनरूपेण धर्मोपापेन । देवं, द्योतमानं । अमी-
वचातनं, अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातनं । सत्यं
धर्मो यस्येति सत्यधर्मी, धर्मादनिच् फेवजात् (पां ५ । ४ । १२४ ।)
इत्यनिच्, समासान्तः, अन्तः पदेन तस्य समासत्वाभिधानाद्बहुवचनं
पूर्वपदप्रकृतिसखरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दा अमर-
गइत्यस्मात्, श्वेव यङ् जिङ्गा यीवा अघामीवा इति वन्प्रत्यये इडागमे
च निपातः, निच्चादाद्युदात्तः । चत चद यातनेचेत्यस्माद्धिसार्धात्
श्चिजन्तान्न्यादित्वात्क्युः, य्वोरनाकौ (पां ७ । १ । १ ।) इति
योरनादेशः, गोरनिटि (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति खेर्लोपः, किति
(पां ६ । १ । १६३ ।) इति धातारकारस्योदात्तत्वं, नच खरे कर्त्तव्ये
श्चिजेपस्य स्थानिवद्भावः, न पदान्तद्विवंचनवरेयजेपखरसवर्त्तानु-
स्वारदीर्घजन्तार्वाधिष् (पां १ । १ । ५८ ।) इति तन्निघेधात्,

१ ८ १ यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दृतं देव सपर्यति ।

तस्य स्म प्राविता भव ॥

१ ९ १ यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविवासति ।

तस्मै पावक मूलय ॥

अमीवानां चातन इति समासे ह्यदुत्तरपदप्रकृतिसखरेण स एव शिष्यते । ७ ।

अष्टमीष्टममाह यस्त्वामग्न इति । हे अग्ने देव, यो हविष्पति-
र्यजमानो दृतं देवदृतं त्वां सपर्यति परिचरति, तस्य यजमानस्य
प्राविता भव स्म, अवश्यं रक्षको भव । ह्ययत इति हविः, अग्निं
शुचि ऊहत्यादिना इतिः प्रत्यय औष्मादिकः, प्रत्ययस्वरलोकार उदात्तः,
हविषःपतिर्हविष्पतिः, नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य (पां ८ । १ ।
१५ ।) इति षत्वं, पत्यावैश्वर्य्य इति पूर्वपदप्रकृतिसखरत्वं । सपर्यति,
सपरशब्दात्, कवडादिभ्योयक् (पां ३ । १ । २७ ।) इति यक्, धातु-
पञ्चरत्नाद्गमप्रतिषेधात्, यकः कित्वाच्च, सपरशब्दस्य धातुत्वात्, ततो
विहितस्य यक आर्जभातुकत्वे सति, अतोऽलोपः (पां ६ । ७ । ७८ ।)
इत्यकारलोपः, सप्ताद्यन्ताधातवः (पां ३ । १ । ३२ ।) इति धातुसङ्घायां
तिप्, कर्त्तरि षप्, तस्मिन् पूर्वस्य, अतोऽगुणे (पां ६ । १ । ६० ।) इति
परपूर्वत्वं, यकः प्रत्ययस्वरलोकादात्तत्वं, शपासचैकादेशस्य एकादेश
उदात्तोदात्त इत्युदात्तत्वं, तिङ्कु तिङ् इति निघातो न भवति, यद्गु-
णाग्नित्वं (पां । ८ । १ । ६६ ।) इति प्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या
योऽग्निं देववीतय इत्येषा, अयाग्नेय्य इत्यय इति खण्डे सूचितं, यो
अग्निं देववीतये कुवित्नुनो गविष्टय इति, तामतां याज्यां सूक्तगतां
नवमीष्टममाह यो अग्निमिति । हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो
देववीतये देवानां हविर्भक्ष्यहेतुयागार्थमग्निमाववासति, अग्नेः
समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति, हे पावकामे, तस्मै मूलय तं
यजमानं सुखय । देववीतये, वीगतिप्रजननकान्यश्चनखादनेभित्त्वखा-
दशनार्थात् क्तिन्, देवानां वीतियस्मिन् यागे स देववीतिः, यद्गुणीशै
पूर्वपदप्रकृतिसखरत्वं । हविष्मान्, नन्विषयस्यानिसक्तस्येति पर्युदा-

११०१ स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवां उहावह ॥
उप यज्ञं हविश्च नः ॥

साङ्गविःशब्दोऽन्तोदात्तः, मतुपः सर्वानुदात्तत्वात् स एव शिष्यते ।
आविवासति, वागतिगन्धनयोरित्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थादागमयितु-
मिच्छतीत्यस्मिन्नर्थे सन्, आङ्गानेच्छा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति वि-
वासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघण्टौ पठितः, दिभौवः, अभ्यासस्य ऋषः,
सन्यतः (पां ७ । ४ । ७६ ।) इतीत्वं, श्रुत्यादिनिर्णयं (पां ६ । १ ।
१६० ।) इत्याद्युदात्तत्वं, तिङ् तिङ् इति निघातो न भवति, यद्वा-
न्नित्यमिति प्रतिषेधात्, तिङ्चोदात्तवति (पां ८ । १ । ७१ ।) इत्यङो
निघातः, सङ्गसुपा (पां २ । १ । ७ ।) इत्यत्र सङ्गित्योगविभागात्,
आङ्गलिङ्गासह समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, परादिऋन्दसि
वङ्गं (पां ६ । २ । १६६ ।) * इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्मै, क्रिया-
पहस्यं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकेन सम्प्रदानं चतुर्थी ॥ ६ ॥

पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या, स नः पावक दीदिव इति,
पौर्णमासेष्टि पशुसोमा उपदिष्टा इति खण्डे सूत्रितं स नः पावक
दीदिवोऽग्ने पावकरोचिषेति । तान्मेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमी-
भ्यमाह स नः पावक इति । हं दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने,
स त्वं नोऽस्मदर्थं इह देवयजनदेशे देवानावह, ततो नोऽस्मदीयं
यज्ञं तत्रत्यं हविश्च उप देवसमीपे प्रापयेति शेषः । दीदिवः, दिव
क्रीडादौ, इन्दसि लुङ् लङ् लिटः (पां ३ । ७ । ६ ।) इति वर्त्तमाने
लिट्, कसुर्दिभावो हलादिशेषः, तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्य (पां ६ ।
१ । ७ ।) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं, वस्त्रकाजाह्वसां (पां ७ । २ । ६७ ।)
इति नियमादसौ रिट्प्रतिषेधः, जोषोऽथोर्वाङ् (पां ६ । १ । ६६ ।)
इति वकारजोषः, सम्बुद्धौ, उगिदघां (पां ७ । १ । ७० ।) इत्या-
दिग तुम्, हृष्णादिलोपः, मतुवसोऽसम्बुद्धौ (पां ८ । १ । १ ।)
इति खत्व, विसर्गः । अग्ने, पादादित्वाद्गन्निघातः । देवां इहेत्यत्र,
दीर्घादटिसमानपादे (पां ८ । १ । ६ ।) इति खत्वं, आतोऽट् नित्यं
(पां ८ । १ । १ ।) इत्याकारः सानुनासिकः, भो भगो अघो अपृवंस्य

* उपरपदानोदात्तत्वं ।

१११ स नः स्तवान आभर गायत्रेण नवीयसा ।
 रयिं वीरवतीमिषं ॥
 ११२ अग्ने शुक्लेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः ।
 इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ २३ ॥

योऽश्र (पां ८ । १ । १७ ।) इति रोयकारः, स च, जोपः शाकल्यस्य
 (पां ८ । १ । ७६ ।) इति लुप्यते, तस्यासिद्धत्वाद्ब्रुवो न भवति । इह,
 इदमोहः (पां ५ । १ । ११ ।) इति सप्तम्यन्ता उः प्रत्ययः, तद्धिता-
 न्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे, सुपोधातुः प्रातिपदिकयोः (पां २ । ४ । ७१ ।)
 इति सप्तम्या लुक्, तद्धितश्चासर्वविभक्तः (पां १ । १ । १८ ।) इत्य-
 ष्यसञ्ज्ञायां, अथवादाप्सुपः (पां २ । ४ । ८२ ।) इत्युत्तरस्याः सप्तम्या
 लुक्, अकारः प्रत्ययस्वरेशोदात्तः ॥ १० ॥

यकादशीमृचमाह स नः स्तवान इति । हे अग्ने, नवीयसा नव-
 तरेषु पूर्वैरसम्पादितेन गायत्रेण गायत्रीमृच्छेनाग्नेन कृत्वेन
 स्तवानः स्तूयमानः स त्वं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं, वीरवतीं मृरपुत्रप्रभ-
 त्वापत्ययुक्तां इवमन्नस्राभर सम्पादय । स्तवानः, कृत्स्नुतौ, धात्वादेः
 वः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति वः सः । स्वरितञितः कर्त्तरिप्रथे
 (पां १ । १ । ७९ ।) इत्यादिनात्मनेपदं, ऋटः शानच्, कर्त्तरिप्रथे,
 वञ्जं कृन्दसीति लुगभावः, गुणावादेशौ, आनेमुक् (पां ७ । १ ।
 ८२ ।) इति मुग् न भवति, अनित्यमागमशासनमित्यागमानुशासन-
 स्यानित्यत्वाच्छपः पित्वादानुदात्तत्वं शानचश्चित्वादानुदात्तस्यादुपदेशा-
 श्चपः परत्वात्सर्वधातुक्कानुदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते । भर,
 इयहोर्भङ्कृन्दसीति भत्वं । गायत्रेण, गायत्र्याः सम्बन्धि गायत्रं,
 तस्येदं (पां ७ । १ । १९० ।) इत्यञ्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । नवीयसा,
 नवशब्दादातिशयनिक इयसुनप्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः । वीरवतीं,
 मतुपङ्गीपोः पित्वादानुदात्तत्वं, अकारः प्रातिपदिकस्वरेशोदात्तः ॥ १० ॥

वादशीमृचमाह अग्ने शुक्लेति । हे अग्ने, शुक्लेण शोचिषा त्वदी-
 यन्नेतवर्गदीत्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वत्सर्वदेवताज्ञानसाधनस्तो-
 त्रेण युक्तत्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं जुषस्व सेवस्व ।
 विश्वाण्डे विश्वेः कृत्तिति कृत्तन्तो नित्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः,

१२१ मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ।
अद्या कृणुहि वीतये ॥

निघातेनैकस्वर्थं, आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८ । १ । ७२ ।)
इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्, पादादित्वाच्च
परस्यरसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वेन समानमेवा-
विद्यमानवत्त्वं, अतएवाविद्यमानवत्त्वात् सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भाव
इति नैकस्वर्थ्यसिद्धिः, अतो होतरिति विशेष्यं, अतः पुनातीति
पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वात् होतरिति विशेष्यं,
तच्च सामान्यवचनमिति, नामन्विते समानाधिकरण्य इत्यविद्यमानवत्त्व-
प्रतिषेधात्, पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामन्वितस्याकृमिक-
निघातेन पराङ्गवद्भावे सति शेषनिघातेन सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः ।
यक्षि, यजेर्लोः सिप्, बङ्गं कृन्दसीति शपोऽणुक्, प्रश्नादिना घत्वं,
घटोः कः सीति कत्वं, सेर्हिरादेशश्चान्दसत्वात् भवति, सिपः पित्वे-
नानुदात्तत्वाद्भानुस्वर एव शिष्यते, न च तिङ् तु तिङ् इति निघातः,
पूर्वस्य पावकत्वामन्वितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वात्, अतएव
तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्वपेक्षया निपातः स्यादिति चेन्न, यक्षि-
पदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात्, नतु नामन्विते
समानाधिकरण्य इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं, न च पावकस्यावि-
द्यमानवत्त्वेन समानाधिकरण्यपरत्वाभावः, यक्षिपदस्यैवहि कार्यं
प्रातिपदिकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात्, होतरिति पदं कार्यमवि-
द्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वाद्द्विद्यमानवदेवेति भवति, एवं होत-
रित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः, अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षया
यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव, सत्वं, अत्र यक्षीत्यस्य चशब्दपरत्वात्,
चादिषु च (पां ८ । १ । ५८ ।) इति निघातप्रतिषेधो भविष्यती-
त्यदोषः ॥ १ ॥

द्वितीयामन्वितमाह मधुमन्तमिति । हे कवे मेधाविन् अग्ने, तनून-
पादेतन्नामशक्तं अद्यास्मिन्दिने गोऽस्मदीयं मधुमन्तं रसवन्तं यच्च
हविर्वीतये भक्ष्यार्थं देवेषु कृणुहि कुर्व प्रापयेत्यर्थः । मधुमन्तं, फलि-
पाटिनमिममिजनां गुक्पटिनाक्लिधतश्चेति मन्यतेहः प्रत्ययो धकार-
श्चान्तादेशः, निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तो मधुशब्दः ।

१ ३ १ नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उपहृये ।
मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥

तनूनपात्, आमन्वितनिघातः । अद्य, सद्यःपद्यत्परार्थेषमः (पां ५ । ३ । २२ ।) इत्यादिना अस्मिन् काल इत्यर्थे द्यप्रत्ययान्तो निपातितः, प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः, अत्र, तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (पां १ । १ । ३८ ।) इत्यथयत्वात्, अव्ययादाप् सुपः (पां २ । ४ । ८२ ।) इत्युपरि सप्तम्या ङक्, संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । १ । १३० ।) इति दीर्घत्वम् । ङगुहि, ङविहिंसाकरणयोश्च, इदितोनुम् धातोः (पां ० । १ । ५८ ।) इतिनुम्, लोटः सेर्हिरादेशः, धिन्विङ्गन्वारच (पां ३ । १ । ८० ।) इति शपोऽपवादो विकरञ्च उः प्रत्ययः, तत्सन्निधौ गिन उकारस्याकारः, तस्य अतोऽलोपः (पां ६ । ४ । ४८ ।) इति लोपः, तस्य स्थानिवद्भावाङ्गघुपधगुणो न भवति, उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां ६ । ४ । १०६ ।) इति हेर्षुङ् न भवति, उतश्च प्रत्ययाच्छब्दे वाचनमिति वचनात्, तिङ् तिङ् इति निघातः । वीतयं, मन्मन्-व्येषपचमन विदभू वीरा उदात्ताः (पां ३ । ३ । ६६ ।) इति क्तिमुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयान्तेषुमाह नराशंसमिति । इह देवयजनदेशे अस्मिन् प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निं उपहृये आह्वयामि । कीदृशमग्निं प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं । मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा । हविष्कृतं, हविषो निष्पादकं । नराशंसमित्यत्र, नराशब्दो नृनयइत्यस्मादवन्तः, प्रत्ययस्य पित्वाङ्गात्सुखर एव शिष्यते, शंसत्यस्मिन्निति शंसः, हलश्च (पां ३ । ३ । १२१ ।) इत्यधिकरणे घञ्, नराणां शंस इति समासे ङदुत्तरपदप्रकृतिसुखरत्वं प्राप्ते, उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६ । २ । १४० ।) इति पूर्वात्तरपदे प्रकृतिसुखरे भवतः, अतएव वनस्पत्यादिषु पाठान्नराशब्दस्य दीर्घत्वम् । इह, इदमेव हः (पां ५ । ३ । १२) इति हः प्रत्ययः, इदम इष्, (पां ५ । ३ । ३ ।) इति इशादेशः, प्रत्ययस्वरः । प्रियं प्रीणातीति प्रियः, इगुपधञ्जाप्रोक्तिरः कः (पां ३ । १ । १०५ ।) इति कः प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अस्मिन्, ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । हृये, निघातः । मधुशब्दस्याद्युदात्तत्वमुक्त्वां, वङ्ग्रीहो पूर्वपदप्रकृति-

१ ४ १ अग्ने सुखतमे रथे देवां ईलित आवह ।
असि होता मनुर्हितः ॥

स्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं, हविष्करोतीति हविष्कृतं, क्षिपि, ऋक्स्यपितिकृति मुक् (पां ६ । १ । ७१ ।) इति तुक्, नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्थस्य (पां ८ । १ । ७५ ।) इतिषत्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीन्टचमाह अग्ने सुखतमइति । इट्शब्दाभिधेय हे अग्ने, ईलितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिद्रथे देवान् स्थापयित्वा कर्मभूमावावह, इट्शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुं ईलित इति विशेषणं । मनुर्हितः मनुना मन्त्रेण, मनुष्येण वा यज-
मानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातासि । सुखतमे, सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप्, तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपोलुब्-
हत्व इति लुक्, अतिशयेन सुखः सुखतमः, तमपोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वरः । रथे, रम् क्रीडायां, रमन्तेऽस्मिन्निति रथः, इनि कुषिनीरमिकाश्रिभ्यः कथन्निति कथन्प्रत्ययः, एकाचउपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । २ । १० ।) इति इट्प्रतिषेधः, अनुदात्तोऽपदेशे (पां ६ । ७ । १७ ।) इत्यादिना मकारलोपः, निच्वादाद्युदात्तत्वं । ईलितः, ईङ्लुत्तौ, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।) इति क्तः, इडागमस्तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं, प्रत्ययस्वरः । देवां, देवानिति नकारस्य संहितायां, दीर्घादटिसमानपाद इति इत्वं, आतोऽटिनित्यं (पां ८ । १ । १ ।) इत्याकारस्य सानुनासिकभावः, भोभगो अघो (पां ८ । १ । १७ ।) इत्यादिना रोर्धत्वं, तस्य, लोपः शाकल्यस्य (पां ८ । १ । १६ ।) इति लोपः, तस्यासिद्धत्वाद्भ्रोजो न भवति । आ, निपातत्वा-
दाद्युदात्तः । असि, अस भुवि, लटः सिप्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ७ । ७२ ।) इति शपोलुक्, तासस्त्योर्लोपः (पां ७ । ७ । ५० ।) इति सकारस्य लोपः, होता, ताच्छील्ये ढन्, सौ, ऋदुश्रमस्युद्धंशो, (पां ७ । १ । ६७ ।) इत्यादिना अगङ्, डिच्वादन्तादेशः, अतन्नुच्-
खह (पां ६ । ७ । १२ ।) इत्यादिना उपधादीर्घः, हाक्त्वादिर्नोपन-
भोपो, निच्वादाद्युदात्तः । मनुर्हितः, मन्यत इति मनुः, मनश्चाने, ऋक्त्वादिभ्यसि वसिहनि क्लादिबन्धिमनिभ्यश्चेत्युः प्रत्यय यौवा-

१ ३ १ नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उपह्वये ।
मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥

तनूनपात्, आमन्वितनिघातः । अद्य, सद्यःपद्यत्परार्थेष्वमः (पां ५ । ३ । २२ ।) इत्यादिना अस्मिन् काल इत्यर्थे यप्रत्ययान्तो निपातितः, प्रत्ययस्वरैरुपान्तोदात्तः, अत्र, तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (पां २ । १ । १८ ।) इत्यथयत्वात्, अथयादाप् सुपः (पां २ । ४ । ८२ ।) इत्युपरि सप्तम्या ङक्, संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । १ । १३० ।) इति दीर्घत्वम् । ङयुञ्जि, ङविहिंसाकरणयोश्च, इदितोनुम् धातोः (पां ० । १ । ५८ ।) इतिनुम्, ङाटः सेर्हिंरादेशः, धिन्विङ्गन्वारच (पां ३ । १ । ८० ।) इति षपोऽपवादो विकरञ्च उः प्रत्ययः, तत्सन्निधौ-गेन उकारस्याकारः, तस्य अतोऽलोपः (पां ६ । ४ । ४८ ।) इति षोपः, तस्य स्थानिवद्भावाङ्गधूपधगुणो न भवति, उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां ६ । ४ । १०६ ।) इति हेर्लुङ् न भवति, उतश्च प्रत्ययाङ्गन्दो वा-वचनमिति वचनात्, तिङ् तिङ् इति निघातः । वीतयं, मन्म-ह्येषपचमन विदभू वीरा उदात्ताः (पां ३ । १ । ६६ ।) इति क्तिङ्गुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टममाह नराशंसमिति । इह देवयजनदेशे अस्मिन् प्रव-र्त्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निं उपह्वये आह्वयामि । कीदृ-शमग्निं प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं । मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा । हविष्कृतं, हवियो निष्पादकं । नराशंसमित्यत्र, नराशन्दो नृनयइत्यस्मादवन्तः, प्रत्ययस्य पित्वाडा-तुस्वर एव शिष्यते, शंसत्यस्मिन्निति शंसः, हलश्च (पां ३ । १ । १२१ ।) इत्यधिकरणे घञ्, नराणां शंस इति समासे ङदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्ते, उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६ । २ । १४० ।) इति पूर्वा-त्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः, अतएव वनस्पत्यादिषु पाठान्नराशब्दस्य दीर्घत्वम् । इह, इदमेहः (पां ५ । १ । ११) इति हः प्रत्ययः, इदम इह, (पां ५ । १ । १ ।) इति इशादेशः, प्रत्ययस्वरः । प्रियं प्रीणा-तीति प्रियः, इगुपधञ्चाप्राक्किरः कः (पां ३ । १ । १५५ ।) इति कः प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । अस्मिन्, ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । ह्वये, निघातः । मधुशब्दस्यायुदात्तत्वमुक्त्वा, बङ्ग्रीहो पूर्वपदप्रकृति-

१ ४ १ अग्ने सुखतमे रथे देवां ईलित आवह ।
असि होता मनुर्हितः ॥

खरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं, हविष्करोतीति हविष्कृतं, क्षिपि, ऋक्स्यपितृकृति तुक् (पां ६ । १ । ७१ ।) इति तुक्, नित्यं सन्नासे ऽनुत्तरपदस्यसा (पां ८ । १ । ७५ ।) इतिवत्, छद्दुत्तरपदप्रकृतिखरत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीश्चमाह अग्ने सुखतम इति । इट्शब्दाभिधेय हे अग्ने, ईलितोऽस्माभिः कृतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिदर्थे देवान् स्थापयित्वा कर्मभूमावावह, इट्शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुं ईलित इति विशेषणं । मनुर्हितः मनुना मन्वेण, मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितत्वं होता देवानामाह्वातासि । सुखतमे, सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप्, तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपोऽनुत्तरत्वात् इति तुक्, अतिशयेन सुखः सुखतमः, तमपोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वरः । रथे, रमु क्रीडायां, रमन्तीऽस्मिन्निति रथः, हनि कुचिनीरमिकाश्रिभ्यः क्यन्निति क्यन्प्रत्ययः, एकाचउपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । २ । १० ।) इति इट्प्रतिषेधः, अनुदात्तोऽपदेशे (पां ६ । ७ । १७ ।) इत्यादिना मकारलोपः, निच्वादाद्युदात्तत्वं । ईलितः, ईडन्तौ, निष्ठा (पां १ । २ । १०२ ।) इति क्तः, इडागमस्तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं, प्रत्ययस्वरः । देवां, देवानिति मकारस्य संहितायां, दीर्घादटिसमानपाद इति वत्, आतोऽटिनित्यं (पां ८ । १ । १ ।) इत्याकारस्य सानुनासिकभावः, भोभगो अघो (पां ८ । १ । १७ ।) इत्यादिना रोर्यत्वं, तस्य, लोपः प्राक्त्वस्य (पां ८ । १ । १६ ।) इति लोपः, तस्यासिद्धत्वाद्गो न भवति । आ, निपातत्वादाद्युदात्तः । असि, अस भुवि, लटः सिप्, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ७ । ७२ ।) इति शपोऽनुत्तरत्वं, तासस्त्वौर्लोपः (पां ७ । ७ । ५० ।) इति सकारस्य लोपः, होता, ताष्ठील्ये टन्, सौ, ऋदुश्चनस्युबदंशां, (पां ७ । १ । ६४ ।) इत्यादिना अमद्, छित्त्वादन्तादेशः, अमन्तुष्वत् (पां ६ । ७ । ११ ।) इत्यादिना उपधादीर्घः, हाक्त्वादिर्लोपनलोपौ, निच्वादाद्युदात्तः । मनुर्हितः, मन्यत इति मनुः, मन्त्रामे, प्रकृत्यसिद्धिर्नप्यसि वसिष्ठनि स्नादिबन्धमभिधेयुः प्रत्यय चोच्चा-

१५१ स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः ।
यत्रामृतस्य चक्षणं ॥

दिकः, तत्र निदित्यनुष्टप्तेर्निन्वादाद्युदात्तः । हितः, दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः, दधातेर्हि (पां ७ । ७ । ७२ ।) इति हिरादेशः, मनुना- हित इति समासे ढतीयायाः स्थाने, सुपांसुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना स्त्रियादेशस्तस्य ऋत्वं, सुलुगभावश्चान्दसः, ढतीया कर्मणि (पां ६ । २ । ७८ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह स्तृणीत बर्हिरिति । हे मनीषियो बुद्धिमन्तश्च- त्विजा, बर्हिराक्षरणीयं दभं स्तृणीत वेदेरुपय्याच्छादयत, यत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः सृष्यते । कीदृशं बर्हिराक्षरणीयं आनुषक् अनृकमेव सक्तं परस्परं सम्बद्धं । पुनः कीदृशं घृतपृष्ठं घृतपूर्वानां सुवां बर्हिष्या- सादितत्वात् घृतं पृष्ठे उपरिभागे यस्य बर्हिष्य स्तद्घृतपृष्ठं, यत्र यस्मिन् बर्हिषि अमृतस्य अमृतसमानस्य घृतस्य चक्षुर्बर्हिनं भवति, यदा अमृतस्य मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्याग्नेर्दग्धनं भवति, तद्ब- र्हितृणीतेति पूर्वत्रान्वयः । स्तृणीत, स्तृञ् आच्छादनं, लोट्, मध्यमपुञ्- षस्य बङ्गवचनं, लोटोलङ्घत् (पां २ । ४ । ८५ ।) इति लोटो लङ्गङ्गावः, तस्यस्यमिपान्ताभ्रन्तामः (पां ३ । ४ । १०१ ।) इति थस्य तादेशः, क्वादिभ्यः आ (पां ३ । १ । ८१ ।) इति आ, ईहल्यघोः (पां ६ । ७ । ११३ ।) इतीत्वं, ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन ऋत्वं, षादीनां ऋसः (पां ७ । ३ । ८० ।) इति धातोर्ऋसत्वं, सतिशिएस्वर- बर्णायस्त्वमन्यत्रविकरणोभ्य इत्यतस्तिड एव प्रत्ययस्वरेशोदात्तत्वं । बर्हिः, बृधेर्नलोपश्चेति इस्प्रत्ययनलोपो, प्रत्ययस्वरः । आ समन्तादननुष- क्कतीत्यानुषक्, घञ्ज रुक्ते, धात्वादेः घः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति घस्य सत्वं, क्षिप्च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्, अनिदितां हलः (पां ६ । ७ । २४ ।) इति नलोपः, आङ्न्वीरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः, गति- समासः, उपसर्गात्तुनोति (पां ८ । ३ । ६५ ।) इत्यादिना घत्वं । घृत- पृष्ठं, घृत्तरणदीर्घाः, निष्ठेति क्तः, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः, घृतयुक्तं पृष्ठ- मस्येति बङ्गब्रह्मै पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनीषिणः, आमन्वित- निघातः । अमृतस्य, न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं बङ्गब्रह्मै पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा, नञ्मुभ्यां (पां ६ । १ । १७२ ।) इत्य-

१६। विश्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसन्नतः ।
अद्या नूनं च यष्टवे ॥ २४ ॥

त्तरपदान्नोदात्तत्वे प्राप्ते, नञोजरमरमित्रमृताः (पां ६।२।११६।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्षुः, चक्षिड्, व्यक्तायां वाचि, वागभि-
व्यक्तिवाची धातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति, ल्युट् च (पां ६।२।
११५। इति भावे ल्युट्, योरन्नादेशः, तस्याजुंघातुत्वात्, चक्षिड्
स्याज् (पां २।०।५०।) इति ख्यानादेशे प्राप्ते, असन्नतोच्चेति-
वार्तिकेन प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

वसोमृचमाह विश्रयन्तामिति । द्वारो यज्ञशालाद्वारादि विश्र-
यन्ता कवाटोद्घाटनेन विश्रयन्तां । कीदृशो द्वारः, ऋतावृधः, ऋतस्य
सत्वस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयिष्यः, । देवीर्योतमागाः । असन्नतः, अस-
न्नतः, उद्घाटनेन न प्रवेष्टुं प्रवेष्टव्यसङ्गरहिताः । यद्वा असन्नतः प्रवेष्टु-
पुष्टपरहितान् यत्र गृहान् तत्पुष्टप्रवेशाय द्वाराभिमानिभ्यः, एतत्स-
न्धिका अग्निविशेषमूर्त्तयो विश्रयन्ता विश्रवेशेऽसेवतां, द्वारसेवका
तत्र पुष्टप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते, अद्य अस्मिन्दिने नून-
मवर्षं यष्टवे यष्टुं, चकारादिनान्तरेष्वपीति त्रष्टुं । ऋतावृधः, ऋतं
वर्द्धयन्तीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितच्छर्थात्, क्षिप् च (पां ६।२।०६।)
इति क्षिप्, उपपदसमासः, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।१३०।)
इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, वृधिर्यातुस्वरैर्योदात्तः, ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वेन स एव शिष्यते । देवीः, वाक्कन्दसि (पां ६।२।१०६।) इति
पूर्वसवर्षदीर्घत्वं, देवशब्दात् पचाद्यजन्तात्, पुंयोगादाख्यायां (पां
०।२।०।) इति ङीष्, प्रत्ययस्वरैर्योदात्तः, विभक्त्या सह, एकादेशे
उदात्तेनोदात्तः (पां ८।२।५।) इत्युदात्तः । असन्नतः, वसु वसुज-
मती, जकारस्य व्यत्ययेन चकारः, लटः शप्तादेशः, द्वाराभावे न
विद्यन्ते वसन्तो गच्छन्तो येषु प्राग्वादिषु तान् असन्नतः । अद्य,
अस्मिन् काल इत्यर्थे. सद्यः परत् (पां ५।३।२२।) इत्यादिना यप्रत्य-
यान्तो भिपातितः, तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (पां १।२।१८।) इत्यव-
यसञ्चकत्वात् परस्या विभक्त्युक्त्वात्, प्रत्ययस्वरैर्योदात्तः, चक्षितायां,
अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।१३०।) इति दीर्घत्वं । नूनं, एव-
मादीनामन्त इत्यन्तोदात्तत्वं । यष्टवे. वज्रोः, तुमर्थे से सेनसिद्धेत्

१७१ नक्तोषासा सुपेशसास्मिन्यज्ञ उपह्वये ।

इदं नो बहिरासदे ॥

१८१ ता सुजिह्वा उपह्वये होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥

कसे कसेनथ्यै अथ्येन् कथ्यै कथ्येन् ग्रथ्यै ग्रथ्येन् तवे तवेऽ तवेनः (पां १ । ४ । ६ ।) इति तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः, वखादिना घत्वं, निष्पादाद्यु-
दात्तः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

सृष्टे सप्तमीम्वचमाह नक्तोषासेति । नक्तशब्दः, उषस्शब्दश्च
बौद्धिककालवाचिनौ, इह तु तत्कालाभिमानिवज्जिमूर्तिद्वये प्रयु-
ज्येते, नक्तोषासा नक्तोषानामिके वज्जिमूर्ती अस्मिन् प्रवर्त्तमाने
यज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वयामः, किमर्थं नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामा-
सीर्थं बहिर्दंभमासदे आसत्तुं प्राप्तुं । कीदृशौ मूर्ती, सुपेशसा, शोभन-
रूपयुक्ते । पुनः कीदृशे नक्तोषासा, नक्तोषासश्च नक्तोषासा, प्रथमा-
द्विवचनस्य, सुपांसुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्याकारः, मनोपेयधा-
दीर्घा ङाद्सौ, देवतादन्ते च (पां ६ । २ । १४२ ।) इति पूर्वोत्तरपदयो-
र्युगपत् प्रकृतिसंख्यत्वं । सुपेशसा, शोभनं पेशो रूपं यथोक्ते, पूर्वव-
दाकारः, पेशसशब्दो नव्विषयत्वादाद्युदात्तः, बड्मीशै, नञ् सुभ्वां (पां
६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तस्यापवादत्वेनाद्युदात्तत्वं, यञ्चम्-
न्दसि (पां ४ । १ । १५० ।) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मिन्, उडि-
दम्पदाद्यप्युम् (पां ६ । २ । १७२ ।) इति विभक्तिवदात्ता । आसदे,
षट्कृषिप्रत्ययगत्यवसादनेषु, धात्वादेः घः स (पां ६ । २ । ६४ ।) इति
घस्य सत्वं, आहपूर्वादस्मात् सम्पदादिभ्यो भावे क्विप्, प्रादिसमासः,
ङदुत्तरपदप्रकृतिसंख्यत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीम्वचमाह ता सुजिह्वाविति । तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्
प्रसिद्धार्थवाचो । ता तौ याञ्चिकप्रसिद्धो दावभौ उपह्वये आह्वयामि,
नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां, तावुभौ यजतामनुतिष्ठतां । कीदृशौ
ता सुजिह्वा, शोभनजिह्वेपेतौ, प्रियवचनौ, शोभनज्वाला वेद्यर्थः ।
होतारा, होमनिष्पादकौ । दैव्या दैव्यौ देवसम्बन्धिनौ, अतश्चेमावधी-
दैव्यहोतारनामकौ । कवी मेधाविनौ । ता, तौ, द्वितीयाद्विवचनस्य,

१६१ इला सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मियोभुवः ।
वर्हिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥

सुपांसु नृगित्वाकारः, एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सुजिज्ञा, शोभना जिज्ञा ययोनौ, मज्जुभ्यामित्युत्तरपदानोदात्तत्वं, पूर्व-वदेकादेशस्वरः, संहितायामावादेशः, तस्य, जोपः प्राक्स्यस्येतिजोपः । होतारा, जुहोतेस्तृन्, द्विवचने, ऋतोऽसिसर्वनामस्थानयोः (पां ७।१।११०।) इति गुञ्, अमृन् ङच्स्वङ्ममृनेकृत्वकृत्तृहोङ्पोङ्-प्रशास्तृमां (पां ६।४।११।) इत्युपधादीर्घः, पूर्ववदाकारः, निष्वादाद्युदात्तः । दैव्या, देवानामिमौ, देवाद्यजन्नावितिसुप्रवार्तिंजेन यञ्, यस्येति च (पां ६।४।१४०।) इत्यकारजोपः, ङित्वादिनिर्णयं (पां ६।१।१६७।) इति ङित्वादाद्युदात्तः, पूर्ववदाकारः । यजतां, यजतां, जेडि अपि परतः, सिञ्जङ्गं जेडि (पां १।१।४४।) इति यज्जयङ्गात् सिप्, कुत्वचर्त्तघत्वानि । ८ ।

मवभीम्वचमाह इना सरस्वती महीति । अत्र महीशब्दे म-त्वगुञ्जयुक्तां भारतीमाचष्टे, अन्येव्याप्रीसुक्तेषु सदृशेषु इना सरस्वती-भारतीत्याज्ञातत्वादिनाशब्दाभिधेया वङ्मूर्त्तयस्त्रिभो देवीर्दीप्य-मामा वर्हिर्वेद्यामास्तीर्षं सीदन् प्राप्नुवन् । कीदृशो मूर्त्तवः, मयो-भुवः, सुखोत्पादिकाः । अस्त्रिधः, श्रोत्रेण चयेण वा रक्षिताः । इना, इंडस्तुतौ, ह्यन्द्सं ऋसात्वं, क्षिप्, धातुस्वरः, आपश्चैव चक्षन्तानां यथा वाचा दिशा निशेति टाप् । सरस्वती, असुन्नतो निष्वादाद्युदात्तः, तदस्यास्तीति मतुप्, अदुपधत्वात्त्वं, तसौमत्वर्थे (पां १।४।१६।) इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वाद्गुत्वाद्यभावः, उगितश्च (पां ४।१।६।) इति डीप्, मतुप् डीपौ पिप्त्वादनुदात्तौ । मही, महीशब्दे तकार-जोपश्चान्दसः, यस्येति च (पां ६।४।१४०।) इत्यकारजोपः, उदात्तनिष्ठितस्वरेश्च डीप उदात्तत्वं । तिस्रः, त्रिशब्दाज्जसि, त्रिचतुरो-स्त्रियान्तिङ्चतश्च (पां ७।१।६६।) इति तिस्रादेशः, अचिरश्चतः (पां ७।१।१००।) इति रेफादेशः, तिस्रभ्यो जसः (पां ६।१।१६६।) इति जस उदात्तत्वं । देवीः, देवानां पत्न्यो देव्यः, पुंयोमा-दाख्यायां (पां ४।१।४०।) इतिडीष्, यस्येति च (पां ६।४।१४०।) इत्यकारजोपः, प्रत्ययस्वरेश्च डीप उदात्तत्वं, जसि, दीर्घा-

११०१ इह त्वष्टारमयियं विश्वरूपमुपद्वये ।

अस्माकमस्तु केवलः ॥

अस्ति च (पां ६।१।१०५।) इति निषिद्धं दीर्घत्वं, वाचस्पति
(पां ६।१।१०६।) इति पक्षोऽभ्यनुच्चायते । मयोभुवः, मीण-
चिंसायां, हिनस्ति दुःखमिति मयः सुखं, यास्तद्भावयन्तीति मयोभुवः,
अन्तर्भावितव्यर्थाद्भुवः क्विप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बर्हिः, बृंहि-
र्ननोपस्येति इतिप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । सोदन्तु, षड्बु विश्वरजगत्त्व-
सादनेषु, मा भ्रा भ्रा स्या स्यादाब् (पां ७।१।७८।) इत्यादिना सीदा-
देशः । अस्तिधः, सिद्धिर्हिंसार्थस्य शोधार्थस्य वा सम्प्रदादिभ्यो भावे
क्विपि नना बङ्ग्रीहिः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा, नञ्सुभ्यां (पां
६।१।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ॥ ६ ॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोऽनुवाक्या इह त्वष्टारमयियमिति, ग्रंथुवा-
काय सभ्येषित इति खण्डे सूत्रितं, सन्ते पर्याप्ति समुयन्तुवाजा इह
त्वष्टारमयियमिति, तामेतां पुरोऽनुवाक्यां सूक्ते दशमीश्वरमाह
इह त्वष्टारमयियमिति । त्वष्टारं त्वष्टृनामकमधिभिह कर्मण्युपपद्ये ।
कीदृशं अयियं श्रेष्ठं, विश्वरूपं ब्रह्मविधरूपं । सोऽस्माकं केवलो
ऽसाधारणोऽस्तु, इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः । त्वष्टारं,
तद्यु त्वष्टु तनूकरणे, दन्, स्वरतिष्ठतिस्त्रयति धृञ्मुदितो वा (पां
७।१।७७।) इति इडभावपक्षे, स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते च (पां
८।१।१६।) इति ककारलोपः, दृत्वं, द्वितीयैकवचने, अतोऽङि
सर्वनामस्थानयोः (पां ७।१।११०।) इति गुणे, अतृन् (पां ६।
७।११।) इत्यादिना उपधाया दीर्घः, दनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
अयियं, अयादित्यनुवृत्तौ, षक्त्वा च (पां ७।७।११७।) इति घः
प्रत्ययः, आयन्नेयीनोयियः (पां ७।१।१।) इत्यादिना घकारस्य
इयादेशः, यस्येति च (पां ६।७।१७८।) इत्यलोपः, आयन्नादिषु
अपदेशिवदचनं ख।सिद्ध्यर्थमिति अपदेशिवद्भावात् प्रत्ययाद्युदात्त-
त्वात्, नवा क्वचिच्चित्तरणादिति भाष्यात् घञ्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं ।
विश्वरूपं, विश्वानि रूपाणि त्वष्टुत्पन्नत्वेन यस्य, त्वष्टा वै पशुनां
मिथुनानां रूपकृदिति श्रुतेः, विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वे प्राप्ते, बङ्ग्रीहिं विश्वं मरुत्त्रायां (पां ६।१।१०६।) इति

१ ११ १ अवसृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः ।

प्रदातुरस्तु चेतनं ॥

१ १२ १ स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे ।

तत्र देवी उपह्वये ॥ २५ ॥

पूर्वपदानोदात्तत्वं । अस्मान्, असु क्षेपणे, युष्यसिन्धां मदिगिति मदिक् प्रत्यय षौणादिकाः, प्रत्ययस्त्रेयान्तोदात्तः, षष्ठोवञ्जवचनमाम्, अच परमपि, योऽचि (पां ७ । २ । ८ ।) इति यत्वं बाधित्वा, निष्वात्वात् प्रतिपदविधित्वाच्च, साम आकम् (पां ७ । १ । ३३ ।) इति आम् आकमादेशे कृते, अनादेश इति निषेधेन यत्वाभावात्, श्रेषे षोपः (पां ७ । १ । ६० ।) इति दकारलोपे अकारान्तत्वेन पञ्चात् प्राप्तस्यापि सटः साम इति निर्देशे स्थानिन्यन्तर्भावेन निश्चिः, एवमर्थं एव हि साम इति समुत्कनिर्देशः । केवजः, वषादेराकृतिगबत्वादायु-
दात्तः । १० ।

एकादशीन्वचमाह अवदजेति । हे वनस्पते, एतन्नामकापे देव, हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरवदज समर्पयेत्यर्थः, प्रदातुर्वच-
मानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु । वनस्पते, आम्निवतनिघातः । देव, पादादित्वात्प्र निघातः, षाष्ठिकमाम्निता-
युदात्तत्वं । हविः, अचि युचि ऊ षपि हृदि हृदिभ्य इतिरिति इसिः
प्रत्ययः, प्रत्ययस्त्रः । दातुः, ददातेस्तृच्, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।)
इत्यन्तोदात्तः, उगि, ऋतउत् (पां ६ । १ । १११ ।) इत्युत्त्वमेकादेशः,
रपरत्वं, रात्स्य (पां ८ । १ । २४ ।) इति सलोपः, एकादेशस्त्रे-
योन्कार उदात्तः । चेतनं, चित्ती सञ्ज्ञाने, करणे ल्युट्, योरनादेशः,
जघूपधगुणः, जिति (पां ६ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्थो-
दात्तत्वं । ११ ।

द्वादशीन्वचमाह स्वाहा यज्ञमिति । स्वाहाशब्दो हविःप्रदान-
वाचो सन्, एतन्नामक्रमप्रिविशेषं जज्ञयति, तदप्रिसम्पादितं बच्चं
इन्द्रायेन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन कुर्वत,
तत्र यज्ञे देवान् उपह्वये । कृणोतन, कृषि हिंसाकरवयोच्च, इदित्वा-
यम्, षोणप्रथमपुरुषवञ्जवचनस्य, तस्यस्यमिपां ताम् तम् तामः (पां

चतुर्दशब्रह्मं ॥

१११ एभिरग्रे दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये ।
देवेभिर्याहि यक्षि च ॥

३।४।१०१।) इति तादेशः, तप्तनप्तनघनाच्च (पां ७।१।४५।)
इति तननादेशः, अग्निं प्राप्ते, धिन्विक्त्वाद्योरच (पां ३।१।८०।)
इत्युप्रत्ययः, तत्त्वन्नियोगेन वकारस्य चाकारस्तस्य, अतो जोपः (पां ६।
४।४८।) इति जोपस्तस्य, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (पां १।१।
५०।) इति स्थानिवद्भावात्कारस्य लघूपधगुञ्जो न भवति, तनपः
पित्त्वेनाङित्त्वादुकारस्य गुञ्जः । इन्द्राय, इदि परमैश्वर्यं इति धातोः,
ऋष्येन्द्रायेत्यादिना रन्प्रत्यय औबादिकः, ऋष्यादाद्युदात्तः । यञ्जनः,
यज्जदेवपूजा सङ्गतिकरञ्जदानेषु, सुयजोङ्गनिप् (पां ३।१।१०३।)
इति ङनिप्, उसि भसञ्जायां अलोपे प्राप्ते, नसंयोगाद्भमन्तात्
(पां ६।४।१३७।) इति निषेधः, ङनिपः पित्त्वेन धातुस्वर एव
शिष्यते । ऋहे, यञ् उपदाने, गेहे कः (पां ३।१।१४४।) इति
कप्रत्ययः, ग्रहिव्या (पां ६।१।१६।) इत्यादिना सम्प्रसारणं, पर-
पूर्वत्वं । देवानुपेत्यत्र संहितायां, दीर्घादटिसमानपादे (पां ८।३।
६।) इति नकारस्य इत्वं, आतोऽटिनित्यं (पां ८।३।१।) इत्या-
कारः सानुनासिकः, भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽग्नि (पां ८।३।
१०।) इति यत्वं, तस्य, जोपः प्राकल्पस्य (पां ८।३।१६।) इति
जोपः ॥ ११ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशो वर्गः ॥ १५ ॥

एभिरग्रे इत्यादिकस्य द्वादशब्रह्मस्य सूक्तस्य ऋषिऋन्दसी पूर्ववत्,
तत्र सूक्तं वज्रदेवताकं, अतएवानुक्रम्यते एभिर्वैश्वदेवमिति । विनि-
योगस्तु बृहदादशाहस्य प्रथमे ऋन्दोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे एभि-
रग्रे दुवो गिर इति सूक्तं, तथा च सूत्रितं, अथ ऋन्दोमाः समुद्रा-
दुर्मिरित्युपक्रम्य एभिरग्रे दुवो गिर इति वैश्वदेवं तत्, तत्र प्रथमा-
मृचमाह एभिरग्रे इति । हे अघे, एभिरस्मिन् पक्षे सम्भावितैर्वि-
श्वेभिः सर्वैर्देवैः सञ्च सोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्मदीयां
परिचर्यां, गिरोऽस्मदीयाः क्षुतीञ्च प्रति आयाहि आगच्छ, आगच्छ
यक्षि च यज च । एभिः, पूर्ववन्निरिच्छानां देवानामिदमा परामर्शात्,

१२१ आ त्वा कण्वा अहूषत गृणन्ति विप्र ते धियः ।
देवेभिरग्न आगहि ॥

इदमोऽन्वादेशेऽग्ननुदात्तकुतीयादौ (पां २ । ४ । ३२ ।) इत्यग्ननुदात्तः, निष्वात्सुवादेशः, नेदमदसोः (पां २ । १ । ११ ।) इति भिस ऐसा-
देशाभावः, विभक्तिरनुदात्तैव, न च ऊडिदमित्वादिना विभक्तेरनुदा-
त्तत्वं, तत्रान्नोदात्तादित्त्वधिकारात् । दुवः, नन्विषयस्यानिषत्तास्ये-
त्याद्युदात्तत्वं । विश्वेभिः, विश्वशब्दे, विश्वेः क्वमिति क्वन्तो निष्वा-
दाद्युदात्तः, बज्जं हृन्दसीति भिस ऐस् न भवति, बज्जवचने भ्रज्येत्
(पां ० । ३ । १०३ ।) इत्येत्वं । सोमपीतये, सोमशब्दः, अर्त्तिकुलि-
त्वादिनामन्नतो निष्वादाद्युदात्तः, सोमस्य पीतिर्यस्मिन्त्यागे स सोम-
पीतिस्तस्यै, तादर्थं चतुर्थी । देवेभिः, बज्जं हृन्दसीति भिस ऐसा-
देशाभावः, बज्जवचने भ्रज्येदित्येत्वं । यद्भि, यजेर्भोटः सिप्, बज्जं
हृन्दसीति शपोलुक्, ब्रश्च भस्ज (पां ८ । २ । ३६ ।) इति घत्वं, घटोः
क्वः सि (पां ८ । २ । ४१ ।) इति कत्वं, सेर्हिंरादेश्चान्दसत्वात् भवति,
सिपः पिप्त्वेनानुदात्तताज्जातुस्वर एव ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बमाह आ त्वा कण्वेति । हे विप्र मेधाविज्ञप्ते, कण्वा
मेधाविन ऋत्विजः, त्वा वचननिष्पादकं त्वा, अहूषत आहूयन्ति, तथा ते
धियस्त्वदीयानि कर्मानि गृह्णन्ति कथयन्ति, अतो हे अग्ने, देवेभिर्देवैः
सह आगहि आगच्छ । विप्र इत्यादिसु चतुर्विंशतिसंज्ञकेषु मेधावि
ऋत्विक्कामसु कण्वा ऋभुरिति पठितं । त्वा, त्वामौद्वितीयायाः
(पां ८ । १ । २३ ।) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । कण्वा, कञ् शब्दार्थे,
अग्ने प्रुषि षटि कञि खटि वशिभ्यः क्वमिति क्वन्प्रत्यय सौत्वादिकः,
निष्वादाद्युदात्तः । अहूषत, जेन्स्यर्जायां शब्दे च, हृन्दसि जुङ् जुङ्-
णिटः (पां १ । ४ । ६ ।) इति वर्त्तमाने जुङ्, ङिष्वादात्मनेपदं,
भस्य, आत्मनेपदेष्वन्तः (पां ० । १ । ५ ।) इत्यदादेशः, ज्ञेः सिप्,
एवाच उपदेशेऽनुदात्तात् (पां ० । २ । १० ।) इतीट्प्रतिषेधः, बज्जं
हृन्दसीति सम्प्रसारकं, परपूर्वत्वं, हजः (पां ६ । ४ । २ ।) इति
दीर्घत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ । १ । ५० ।) इति घत्वं, ह्यन्दसत्वा-
दुकारस्य न गुणः, अडागमः । गृह्णन्ति, गृह्णन्ते, षटो भि, भोऽन्तः (पां
० । १ । १ ।) इति भस्यान्तादेशः, आदिभ्यः आ (पां ६ । १ । ८१ ।)

१३१ इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं ।
आदित्यान्मारुतं गणं ॥

इति आ, षादीनां ऋसः (पां ७।३।८०।) इति धातोर्ऋसत्वं ।
आभ्यस्तयोरान्तः (पां ६।४।१२२।) इत्याकारलोपः, ऋवर्षाच्चेति
वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन गत्वं, तिङ्खर एव शिष्यते । विप्र, आमन्वित-
निघातः । ते, अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ, तेमयावेकवचनस्य (पां ८।१।
२२।) इति षष्ठास्ते इत्यादेशः । देवेभिः, छान्दस येसाभावः ।
गहि, गच्छ, वृद्ध गतौ, जोटः सिप्, सेर्द्धपिष् (पां १।४।८७।)
इति सेर्द्धरादेशः, कर्त्तरिष्प् (पां ३।१।६८।) इति षप्, तस्य,
बड्ढं छन्दसीतिङ्क्, अनुदात्तोपदेशे (पां ६।४।२२।) इत्यादिना
मकारस्य जोपः, तस्य, असिद्धवदत्राभात् (पां ६।४।२२।) इत्य-
सिद्धत्वात्, अजोहेः (पां ६।४।१०५।) इति हेर्नुङ्ग भवति ॥ २ ॥

इतीयाम्बुचमाह इन्द्रवायू बृहस्पतिमिति । इन्द्रादिदेवान्, मारुतं
मारुतां वायूनां सम्बन्धिनं गच्छ, हे अग्ने यच्चीति पदद्वयमनुवर्त्तते ।
इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू, देवतादन्धे च (पां ६।३।२६।) इति
प्राप्तस्यानङः, उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्त्तिकेन प्रति-
षेधः, देवतादन्धे च (पां ६।२।१०१।) इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृति-
खरत्वे, नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ (पां ६।२।१०२।) इति निषेधः,
समासान्तोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिं, तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयो-
रभिधेययोः सुट् तज्ञापो वक्तव्य इति वार्त्तिकेन तज्ञापः सुडागमश्च,
बृहस्पद्माद्युदात्तं केचिद्वर्षयन्तीति वामनः, पा रक्षणे, पातीति
पतिः, पातेर्हन्तिः प्रत्यया, प्रत्ययक्षरेऽद्याद्युदात्तः, समासे, उभे वन-
स्यत्वादिषु युगपत् (पां ६।२।१००।) इत्युभयपदप्रकृतिखरत्वं ।
मित्रा, द्वितीयायाः, सुपांसुक्त्वित्यादिना विभक्त्येराजादेशः । चिन्वा-
दन्तोदात्तत्वं । आदित्यान्, दितेरपत्यानि आदित्याः, दिव्यदित्वा-
दित्यपत्युत्तरपदास्यः (पां ४।१।८५।) इति ष्यः प्रत्यया, प्रत्यय-
खरः । मारुतं, मारुतां विकारः, अनुदात्तादेशे (पां ४।१।१००।)
इत्यञ्, जिन्वादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

१४१ प्र वो भ्रियन्त इन्दवो मत्सरा मादयिष्णवः ॥

द्रप्सा मधुश्चमूषदः ॥

१५१ ईलते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तवर्हिषः ॥

हविष्मन्नो अरङ्कृतः ॥

चतुर्थोऽष्टममाह प्र वो भ्रियन्त इति । हे इन्द्रादिदेवाः, वो युष्मदर्थं-
मिन्दवः सोमाः प्रभ्रियन्ते प्रकर्षेण सम्पाद्यन्ते । कीदृशाः, मत्सरा-
स्तृप्तिकारकाः । मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मण इति याज्ञः ।
मादयिष्णवः, हर्षहेतवः । द्रप्सा विन्दुरूपाः । मध्वः, मधुराः । चमूषदः,
चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः । प्र, व्यवहृताश्च (पां १ । ४ । ८२ ।)
इति व्यवहृतप्रयोगः । भ्रियन्ते, भ्रजोयन्ति, रिङ्प्रथमिण्यु (पां
० । ४ । २८ ।) इति रिङादेशः, ह्रजो वा, ह्रजोभ्योऽन्वसीति ह्रजा-
रस्य भकारः । इन्दवः, उन्दी ऋदने, उन्दन्ति पात्राणीति, निदि-
त्यनुवृत्तौ, उन्देरिणादेरिति उपप्रत्यय षौणादिकाः, आदेरिणारण्य,
निन्वादाद्युदात्तत्वं, । मत्सराः, मरुदृप्तियोगे, चिदित्यनुवृत्तौ, ह्रधु-
मादिभ्यः क्तिदिति सरःप्रत्ययः, तितु च य सि सु सरकसेषु च
(पां ० । २ । ६ ।) इतीट्प्रतिषेधः, चित्त्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः,
मदी हर्षग्लेपनयोः, मदर्ष्यन्तात्, षेष्प्रसि (पां १ । २ । ११७ ।)
इतीष्णुच्, षेरनिटि (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति खिषोपे प्राप्ते अवा-
मन्तास्वाथ्येतिष्णुषु (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति अयादेशः, चित्त्वादन्तो-
दात्तः । मध्वः, मधुशब्द आद्युदात्त उक्तः, मधुशब्दस्य अथर्वेण पुंकि-
ङ्गत्वं, सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति परिभाषया, जसि च (पां ० ।
१ । १०६ ।) इति गुषो न भवति । चमूषदः, चमु ऋमु जमु अदने, चम्यते
भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चम्यः, छवि चमीत्यादिना उः प्रत्यय षौणादिकाः,
तत्र सीदन्तीति चमूषदः, सत्सूद्धिष (पां १ । २ । ६१ ।) इत्यादिनाङ्गिप्,
सयामादेराङ्गतिगञ्जत्वात् षत्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमीऽष्टममाह ईलते त्वामिति । हे अग्ने, त्वामीकते ऋत्विजः
स्तुवन्ति । कीदृशाः, अवस्यवः, अवस्यं रक्ष्यं तद्भेदं देवानिच्छन्तः ।
कण्वासो मेधाविनः । वृक्तवर्हिषः, आस्तरणार्थं द्विजदंभाः । हविष्मन्नो
हवियुंक्ताः । अरङ्कृतः, अरङ्गत्कारः । ईलते, ईडकुतौ, अनुदात्तोत्पा-

१ ६ १ घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्नयः ।
आ देवान्त्सोमपीतये ॥ २६ ॥

ह्रोटो भ, अदिप्रभृतिभ्यः श्रपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति श्रपो लुक्,
आत्मनेपदेष्वनतः (पां ७ । १ । ५ ।) इति भस्यादादेशः, टित आत्म-
नेपदानां टेटे (पां ३ । ४ । ६६ ।) इति टेटेत्वं, तास्यनुदात्तेत् (पां
६ । १ । १८६ ।) इत्यादिना जसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाद्भातुस्वरः
शिष्यते । अवस्यवः, अवन्तीत्येवा देवास्तानतिश्रयेनेच्छन्ति, सुप
आत्मनः क्वच् (पां ३ । १ । ८ ।) इति क्वच्, क्वचि च (पां ७ । ४ ।
३३ ।) इति ईत्वं न भवति, न छन्दस्यपुत्रस्य (पां ७ । ४ । ३५ ।)
इति निषेधात्, सर्वप्रातिपदिकेभ्यो जाकसायां सम्बन्धव्य इति वार्त्ति-
केन सुक्, क्वाच्छन्दसि (पां ३ । २ । १७० ।) इति उपत्ययः, अतो जोपः
(पां ६ । ४ । ४८ ।) इत्यकारस्य जोपः, प्रत्ययस्वरैखान्तादात्तत्वं ।
कण्वासाः, कण्वाशब्दार्थे, कण्वन्ति ध्वनन्ति स्तोत्रादिपाठेनेति कण्वा
ऋत्विजः, अश्रु पुषि षटीत्यादिना हान्प्रत्यय औगादिकः, नित्वादा-
द्युदात्तः, आञ्जसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुक् । वृक्तवर्चिषः,
वृक्तमुक्तं, वज्रवीहै पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं । हविष्मन्तः, हविरेयामस्तीति
हविष्मन्तः, तसौमत्वर्थे (पां १ । ४ । १६ ।) इति भत्वेनापदत्वान्न हत्वं ।
अरुहृतः, अरुहृत्त्वन्तीत्यरुहृतः, क्विप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्विप्,
ऋक्स्य पितिहति तुक् (पां ६ । १ । ७१ ।) इति तुक्, कपिष्वादीनां
सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्वा जोरत्वमापद्यते, इति जकारस्य रेफादेशः ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह घृतपृष्ठा इति । हे अग्ने, त्वा त्वां ये अन्वा रथेन
वहन्ति । कीदृशाः, घृतपृष्ठाः, पृष्ठाकृत्वेन दीप्तपृष्ठाः । मनोयुजः, मनः
सङ्कल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः । वज्रयो वोढारः । तैरथैः सोमपीतये
सोमपानहेतुयागार्थं देवानावहेति श्रेयः । घृतपृष्ठाः, घृत्तरुदीप्ति-
कान्तिगतिषु, घृतं दीप्तं पृष्ठं येषान्ते घृतपृष्ठाः, घृतशब्दः प्रत्ययस्वरे-
खान्तादात्तः, वज्रवीहै पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं । मनोयुजः, मनसा युज्यत
इति मनोयुजः, ऋत्विग्दृक्खण्डिदगुष्णिगच्युजिकृष्णाच्च (पां ३ ।
२ । ५६ ।) इति क्विन्प्रत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्रत्वं । त्वा, त्वामै-
द्वितीयायाः (पां ८ । १ । २३ ।) इत्यनुदात्तस्वादेशः, वहन्ति, श्रप्ति-
पोरनुदात्तत्वाद्भातुस्वरः, यदुत्तयोगामिष्वाताभावः । वज्रया, निदि-

१७१ तान्यजत्रां ऋतावृधोऽग्रे पत्नीवतस्कृधि ।
मध्वः सुजिह्व पायय ॥

त्यनुवृत्तौ, वहिन्त्रिश्रुयग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निः प्रत्यय औगादिकः, तस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । आ देवानत्सोमपीतये, सोमपीतये, उक्त-पूर्वमिति । सक्तादेपरतो नकारस्य संहिताया, नञ् (पां ८ । १ । १० ।) इति धुडागमः, खरि च (पां ८ । ७ । ५५ ।) इति चर्त्वं, चयो-द्वितीयाः शरिपौष्करसादेरिति वाच्यमिति वार्त्तिकेन द्वितीयस्यकारः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥ १६ ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह तान्यजत्रानिति । हे अग्ने, तानिन्द्रादीन् देवान् यजत्रान् यजनीयान्, ऋतावृधः, ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धकान्, पत्नीवतः पत्नीयुक्तान् कृधि कुरु । हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत, मध्वो मधुरस्य सोमस्य भागं देवान् पायय । यजत्रान्, अग्नि नस्ति यजि बन्धि पतिभ्योऽन्नमिति यजेरत्र न्प्रत्यय औगादिकः । ऋतावृधः, वधु-वृद्धौ, अन्तर्भावितव्यर्थात्, क्षिप् च (पां १ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । १ । १३७ ।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, वृधेर्धातुस्वरः समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने, पादादित्वा-न्नामन्वितनिघातः, षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पत्नीवतः, पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (पां ७ । १ । ११ ।) इति डीप्, इकारस्य च नकारः, ता एषां सन्तीति मतुप्, ह्रन्दीरः (पां ८ । २ । १५ ।) इति वत्वं, पतिशब्दो उति-प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः, डीपमतुपोरगुदात्तत्वात् स एव शिष्यते । कृधि, छजो लोटः सिप्, सेर्द्धापिच्च (पां १ । ७ । ८७ ।) इति सेर्द्धरादेशः, बज्जं ह्रन्दीरिति विकरखलुक, अ्र अ्रुणु पू छ वृभ्यश्चन्द्रसि (पां ६ । ७ । १०२ ।) इति हेर्धिरादेशः, हेर्द्धित्वाद्गुणाभावः, । मध्वः, उक्त एषः । सुजिह्व, आमन्वितनिघातः । पायय, पा पाने, पिबन्तं प्रयुङ्क्त इत्यर्थे, हेतुमति च (पां १ । १ । २६ ।) इति शिच्, शाक्सासाङ्गा आवेपां युक्, (पां ७ । १ । १७) इति युक्, पूर्वस्यामन्वितस्याविद्यमानवत्त्वे, अतएवाव्यवधायक-त्वान्मध्व इत्यपेक्ष्य, तिङ्ङ् तिङ्ङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह ये यजत्रा इति । ये देवा यजत्रा यद्यथास्तथा ये देवा ईडाः स्तुत्यास्ते सर्वेऽपि वषट्कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते यागे वा, हे अग्ने, ते त्वदीयया जिह्वया मधोमधुरस्य सोमस्य भागं पिबन्तु ।

- १ ८ १ ये यजत्रा य ईयास्ते ते पिबन्तु जिह्वया ।
मधोरग्रे वषट्कृति ॥
- १ ९ १ आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विशां देवां उषर्बुधः ।
विप्रो हेतेह वक्षति ॥

यजत्रा इति गतं । ईयाः, ईडस्तुतो, ऋह्लोर्णत् (पां ३ । १ । १२० ।)
इति ऋत्प्रत्ययः, तित्स्वरिते प्राप्ते, ईडवन्दृशंसदुङां ऋत्तः (पां ३ ।
१ । ११० ।) इत्याद्युदात्तत्वं । ते, ते, इत्युभयत्र द्वितीयस्य ते इति शब्दस्य
युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं । मधाः, प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तमुक्तं ।
अप्ते, आमन्त्रितनिघातः । वषट्कृति, करोतिः सम्प्रदादिभ्यो भावे
क्लिप्, वषडित्यस्य करणं यस्मिन् याग इति बज्रब्रीहः, वषडित्यस्य
निपातत्वादाद्युदात्तत्वं, बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । ८ ।

नवमीमृचमाह, आकीं सूर्यस्येति । विप्रो मेधावी हेता होम-
निष्पादकोऽग्निः उषर्बुधः, उषः काले यागसमये यागगमनाय प्रबु-
ध्यमानान् विश्वान् देवान् सूर्यस्य सम्मन्विनो रोचनात्स्वर्गलोकादिह
कर्मणि आकीं वक्षति आवहत्तु । आकीं, निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य,
सूर्यशब्दो, राजसूर्यसूर्यमृषोद्य (पां ३ । १ । ११० ।) इत्यादिना
अप्प्रत्ययान्तो निपातितः, क्यपः पित्त्वाद्भ्रातुस्त्रेणाद्युदात्तः । रोच-
नात्, रोचमानात्, रुच दीप्तौ, अनुदात्ततश्च ह्रजादेः (पां ३ । २ ।
१०६ ।) इति कर्त्तरि युच्, चितः (पां ३ । २ । १६३ ।) इति चित्त्वादनौ-
दात्तत्वं । विश्वान्, विश्वशब्दो विश्वेः कन्निति कन्नन्तो निच्चादाद्युदात्तः ।
उषर्बुधः, उषर्बुध्यन्त इत्युषर्बुधः, क्लिप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति
क्लिप्, धातुस्त्रेणोकार उदात्तः, समासे छद्दत्तरपदप्रकृतिसरत्वं ।
विप्र, ऋषेन्द्रेत्यादिना रन्प्रत्यय ब्रौणादिकः, निच्चादाद्युदात्तः । हेता,
ह्यतेस्ताच्छील्ये टन्, बज्रं कन्दसीति सम्प्रसारणं, परपृर्वत्वं, गुणः,
निच्चादाद्युदात्तः । इह, इदमो हः (पां ५ । ३ । ११ ।) इति हः प्रत्ययः,
इदम इष् (पां ५ । ३ । १ ।) इति इष्प्रत्ययः, इशः शित्त्वात् सर्वादेशः,
प्रत्ययक्षरः । वक्षति, वक्षेः प्रार्थनायां लिङ्गर्थे जेट्, तस्य तिप्, कर्त्त-
रि शप्, शपि परतः, सिम्बज्जं जेटि (पां ३ । १ । १० ।) इति सिप्,
उत्पत्त्यवत्वानि, तिङु तिङ इति निघातः । ९ ।

११० १ विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्र इन्द्रेण वायुना ।

पिबा मित्रस्य धामभिः ॥

१११ १ त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि ।

सेमं नो अध्वरं यज ।

अपियोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्यं मध्वति, स्तोत्र-
मघ्ने, शस्त्रादितिख्ये सूत्रितं विश्वेभिः सोम्यं मध्वति याज्येति,
तामेतां याज्यां सूक्ते दशमीमृचमाह विश्वेभिः सोम्यं मध्वति । हे अघ्ने,
त्वं विश्वेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैरिन्द्रेण वायुना मित्रस्य सम्बन्धि-
भिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसम्बन्धि, मधु
मधुरं भागं पिब । विश्वेभिः, बज्जलं छन्दसीति भिसयेसादेशाभावः ।
सोम्यं, सोममर्हति य इत्यनुष्टुप्, मये च (पां ७ । ७ । १३८ ।)
इति यः प्रत्ययः, सोमस्य विकार इत्यर्थे, यस्येति च (पां ६ । ७ । १३८ ।)
इत्यन्याकारलोपः, प्रत्ययस्वरः । मधु, फलि पाटि नमि मनि जनाकुक्
पटिनाकिधतश्चेति उः प्रत्यय चैगादिकः, निदित्यनुष्टुप्निन्त्वादायुदात्तः ।
वायुना, छ वा पाजि मि खदि साध्यशुभ्य उस्विति उम्प्रत्यय चैगादिकः,
आतो युक् चिक्कृतोः (पां ७ । ३ । ३३ ।) इति युगागमः, प्रत्ययस्वरः ।
पिब, पापाने, लोटः सेर्हिरादेशः, शपि, पा त्रा भ्रा स्यान्नादात् (पां
७ । ३ । ७८ ।) इत्यादिना पिबादेशः, अतोहेः (पां ६ । ७ । १०५ ।)
इति हेर्लुक्, शपः पित्त्वाडातुस्वरः पादादित्त्वान्निघातः, ह्यचोऽत-
स्तिडः (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति संहितायां दीर्घः, धामभिः, धाञ् धातोः,
आतो मनिन् (पां ३ । २ । ७७ ।) इति मनिन् प्रत्ययो नित्स्वरः ॥ १०॥

एकादशीमृचमाह त्वं हेतेति । हे अघ्ने, मनुर्हितः मनुष्या होत्रा-
दिरूपेण मनुष्येण हितः सम्पादितो होता होमनिष्पादको यस्त्वं
यज्ञेषु सीदसि तिष्ठसि, स त्वं नोऽग्नेदीयमिममध्वरं यज्ञं यज
निष्पादय । मनुर्हितः, मन्यत इति मनुः, जनेवसिदित्यनुष्टुप्,
बज्जलमन्यत्रापि उस्, अर्त्तिं पू वपीत्यादिना, निदित्यनुष्टुप्निन्त्वा-
दायुदात्तः, हितः, धाञ् धातोः, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।) इति ऋः
प्रत्ययः, दधातेर्हिः (पां ७ । ७ । ७२ ।) इति दधातेर्हिरादेशः, मनुष्या
हितो मनुर्हितः, कर्त्तृकारणे छता बज्जलं (पां २ । १ । ३२ ।) इति

१ १२ १ युष्वा लरुषी रथे हरितो देव रोहितः ।
ताभिर्देवां इहावह ॥ २७ ॥

समासः, कृत्स्नरापवादेन, तृतीयाकर्मणि (पां ६।२।४८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि, घट्ट विभ्ररञ्जगत्यवसादनेषु, लटः सिप्, शप्, पात्राप्पा (पां ७।१।७८।) इत्यादिना सीदादेशः, निघातः । सेमं, इत्यत्र संहितायां, सोर्धलोपेचेत्पादपूरणं (पां ६।१।३७।) इति सोर्लोपे गुणः । अध्वरं, न विद्यते ध्वरो यस्मिन् सोऽध्वरः, नञ्सुभ्यां (पां ६।१।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । नोऽध्वरमित्यत्र संहितायां, एङः पदान्तादति (पां ६।१।१०६।) इति पूर्वरूपं प्राप्तं, प्रकृत्यान्तः पादमव्यपने (पां ६।१।११५।) इति प्रकृतिभावान्निवर्त्तते ॥ ११ ॥

हादशीमृचमाह युक्त्वा ङीति । हे देवाग्ने, रोहितो रोहिष्कन्दा-भिधेयास्त्वदीया बडवा रथे युक्त्व योजय, हिष्ण्यः पादपूरणार्थः । कौटशीर्बडवाः, अरुषीर्गतिमतीः । हरितः, हर्तुं रथारूढान् पुरुषान् नेतुं समर्थाः । ताभिर्बडवाभिरिहास्मिन् कर्मणि देवाना-वह । युक्त्व, युजिर्योगे, लोटः स्वरित्त्वादात्मनंपदं यास्, यासःसे (पां ३।७।८०।) इति यासः से आदेशः, सवाभ्यां वाभौ (पां १।७।६१।) इति वादेशः, रुधादिभ्यः अम्, बाङ्गलकात्सुक, कुत्वघत्वे, प्रत्ययस्वरेशान्तोदात्तः, संहितायां, ह्यचोऽतस्तिङः (पां ६।३।११५।) इति दीर्घः । अरुषीः, ऋ गतौ, रन्ति गच्छन्तीत्यरुष्यो बडवाः, ऋङ्निभ्यामुघञ् इति उघञ्प्रत्यय औणादिकः, धातोर्गुणो रपरत्वं, नित्वादाद्युदात्तोऽरुपशब्दस्तस्मात् स्त्रियां क्त्वान्तो ङीप्, शप्, प्रथ-मयोः पूर्वसवर्णः (पां ६।१।१०२।) इति दीर्घः । रथे, हनिक्व-घिनीरमिकाश्रभ्यः क्यन्निति रमेरौणादिकः क्यन्प्रत्ययः, नित्वा-दाद्युदात्तः । हरितः, हृष्टसहिरधिभ्य इति रिति हरतेरितिप्रत्ययः, इकारः प्रत्ययस्वरेशोदात्तः । रोहितः, रुहेरपि तेनैव सूत्रेणेतिः प्रत्ययः, इकारः प्रत्ययस्वरेशोदात्तः । ताभिः, सावेकाचस्तृतीयादिः (पां ६।१।१६८।) इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं, नगोऽन्नसाववर्णं (पां ६।१।१८२।) इति निघिध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववत् इत्यानुनासिकौ ॥ १२ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥

BIBLIOTHECA INDICA ;
 A
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

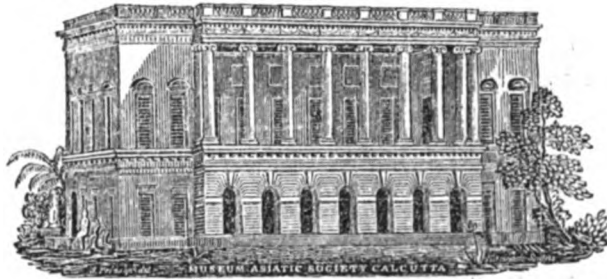
PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

माधवाचार्यकृतभाष्यसहित ऋग्वेदसंहितायाः
 प्रथमाष्टकस्य प्रथमावधि द्वितीयाध्याय पर्यन्तं ।

THE FIRST TWO LECTURES OF THE SANHITA OF THE
 R I G V E D A,
 WITH THE COMMENTARY OF MADHAVACHARYA, AND AN
 ENGLISH TRANSLATION OF THE TEXT.

By DR. E. RÖER.
 FASCICULUS III.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
 CIRCULAR ROAD.

1848.

ORIENTAL SECTION—ASIATIC SOCIETY.

1848.

G. A. BUSHBY, Esq.
WELBY JACKSON, Esq.
BABU DEBENDRANÁTHA THÁKURA.
H. M. ELLIOT, Esq.
W. SETON KARR, Esq.
BABU HARIMOHANA SENA.
BABU RAJENDRALÁL MITTRA.
DR. E. ROER, Secretary, Oriental Department.

HONORARY (NON-RESIDENT) MEMBERS.

B. H. HODGSON, Esq., *Darjiling.*
WALTER ELLIOTT, Esq., *Madras.*
H. H. WILSON, Esq. Boden Professor of Sanscrit, *Oxford.*

पञ्चदशब्रह्मं ।

१ १ १ इन्द्र सोमं पिब ऋतुना त्वा विशन्त्विवन्दवः ।
मत्सरासस्तदोक्तः ॥

१ २ १ मरुतः पिबत ऋतुना पोत्रायज्ञं पुनीतन ।
यूयं हि षा मुदानवः ॥

इन्द्रसोममित्रादिकस्य द्वादशर्षस्य सूक्तस्य ऋषिह्रस्वसी पूर्ववत्, यद्यप्येतत् सूक्तं कृत्स्नमृतुदेवताकं, तथापि प्रत्यृचमिन्द्रादिदेवतान्तराखि भिक्तितानि, तथाचानुक्रम्यते इन्द्र सोममृत्यं, तत्रैत्रीमावती त्वाष्ट्राभ्येत्री मैत्रावरुणी चतस्रो प्रविशोदस आश्विन्याभ्येत्तुदेवताः सर्वत्रैति । विनियोगस्तु स्मार्त्ते प्रकृत्यः, तस्मिन् सूक्ते प्रथमामृचमाह इन्द्रसोममिति । हे इन्द्र, ऋतुना सह सोमं पिब, इन्द्रवः पीयमानाः सोमाः त्वा त्वां आविशन्तु । कीदृशाः, मत्सरासः वृत्तिकराः । तदोक्तस-स्वमित्रासाः, सर्वदा त्वदुदरस्यायिन इत्यर्थः । इन्द्र, षाष्टिकमामन्वि-ताद्युदात्तत्वं । सोमं, अर्त्तिसुखित्यादिना मन्प्रत्यय औडादिकाः, निन्वादाद्युदात्तः । पिब, पिबामित्रस्यैत्यत्रोक्तं । आ त्वा विशन्त्वित्युत्तर-वाक्श्रगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चकारो जुप्तः, अतः, चादिजोषे विभाषा (पां ८ । १ । ६३ ।) इतीयं प्रथमातिङ्विभक्तिर्न निह्न्यते । विशन्त्वितिलोपसाम्येऽपि द्वितीयात्वान्निह्न्यत एव, संहितायां, आद्रुक्तः (पां ६ । १ । ८७ ।) इति प्राप्तस्य गुणस्य, ऋत्यकः (पां ६ । १ । १२८ ।) इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इन्द्रवः, प्र वा भिन्यन्त इत्यत्रोक्तं । मत्सरासः, तत्रैवोक्तं, आञ्जसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुक्, इत्यर्थं मात्र विशेषः । तदोक्तसः, तदेवोक्ताः स्मार्त्तं येषां ते तथाक्ताः, बज्रवीहै पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह मरुत इति । हे मरुतः, ऋतुना सह पोत्रात् पोड-नामकस्य ऋत्विजः पात्रात् सोमं पिबत, ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन, शोधयत, हे मुदानवः, शोभनदातारो मरुतः हि यस्माद्युयं स्य, युष्माकं शोधयित्त्वं प्रसिद्धं, तस्माच्छोधयतेत्यर्थः । पिबत, अत्र तिङो-ऽुपदेशाच्छ्रयः परत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं, धातुत्तरः, पूर्वामन्वित-स्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः, पूर्ववत्प्रकृतिभावः ।

पोत्रात्, पोतुः सम्बन्धि पात्रं पोत्रं, तस्येदं (पां ४ । ३ । १९० ।)
इत्यञ्, तद्धितेष्वचामादेः (पां ७ । २ । ११७ ।) इति प्राप्ता वृद्धिः,
सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति परिभाषया न भवति । नन्वेव-
मन्त्यस्य ऋकारस्य, अचोऽङ्गिति (पां ७ । २ । ११५ ।) इति वृद्धिः
प्राप्नोति । त्वाद्येजाग तद्व्यञ्जि, विप्रतिषेधे परं कार्यं (पां १ । ४ ।
२ ।) इति परया आदिवृद्ध्या अन्त्योपधानक्षणा वृद्धिर्बाध्यत इत्युक्तं,
इदं तु परस्या आदिवृद्धेश्चान्दसत्वेन निवृत्तत्वादन्त्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति,
एवं तर्हि अत्राप्यादिवृद्धिरौकारः क्रियतां, तस्य तु चान्दस औकारो
भविष्यति । पुनीतन, पूञ् पवने, लोट्, लोटो लङ्ग्लावात्, तस्यस्य-
मिपां ताम् तम् तामः (पां ३ । ४ । १०१ ।) इति तादेशः, आदिभ्यः
त्रा (पां १ । १ । ८१ ।) इति त्रा, ईहल्यघोः (पां ६ । ४ । ११३ ।)
इतीकारः, तप्तनप्तनथनाञ्च (पां ७ । १ । ४५ ।) इति तनादेशः, षादीनां
ऋश्चः (पां ७ । ३ । ८० ।) इति ऋश्चः, प्रत्ययस्यापि, सार्वधातुकमपित्
(पां १ । २ । ७ ।) इति ङित्वात् स्वपूर्वयोर्दिकोर्गुणाभावः । यूयं,
युष्मदःपरस्य जसो, डेप्रथमयारम् (पां ७ । १ । २८ ।) इत्यमादेशः,
न विभक्तौतुष्माः (पां १ । ३ । ४ ।) इति मकारस्योत् सञ्ज्ञाप्रतिषेधः,
यूथवयौजसि (पां ७ । २ । ६३ ।) इति मपर्यन्तस्य यूयादेशः श्रेषेलोप
इति सूत्रेणात्र यूयादेशात् प्रागेवान्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकस्यान्तोदा-
त्तत्वं, श्रेषनिघातस्ततो यूयादेशः, स्थानेऽन्तरतमः (पां १ । १ । ५० ।)
इति सर्वानुदात्तः, तत्र, श्रेषेलोपोऽन्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं
बाधित्वा योऽयं, अमिपूर्वः (पां ६ । १ । १०७ ।) इति पूर्व्वरूप-
मेकादेशस्तत्र प्रातिपदिकान्तोदात्तेन सहानुदात्तस्य सुपः, एका
देश उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५ ।) इत्यनुदात्तत्वं, टिलापपक्षे तु
उदात्तनिवृत्तिल्लरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । स्य, अस भुवि, लटो मध्यम
पुरुषबहुवचनं थः, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति
शपो लृक्, असोरल्लोपः (पां ६ । ४ । १११ ।) इत्यकारलोपो व्यत्ययन
घत्वं, षि च (पां ८ । १ । ३४ ।) इति निषेधात्, तिडु तिडः (पां
८ । १ । १०८ ।) इति निघातो न भवति, संहितायां, अन्येषामपि
दृश्यते (पा ६ । ३ । १३७ ।) इति दीर्घत्वं, हे सुदानवः यूयं षि स्येति
विवर्द्धितं, सुदानवः, दावाभ्यां नुरिति नुः, साः प्रादिसमासः, आम-
न्वितनिघातः, अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्येति न विधीयते, येन
आमन्वितत्वान्निघातो न स्यात्, किन्तु सुदानव इति सुदानसिद्धव-

। ३। अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्राधोनेष्टः पिब ऋतुना ।
त्वं हि रत्नधा असि ॥

हाटत्वेन सन्बोधनेऽन्वेषु मागतसूक्तेषु मन्त्रां प्रमिद्धत्वात् प्रभावाति-
शयाद्ययं स्येति यथाच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पनीतनेति प्रार्थनवचने तेषां
हेतुत्वं हिशब्देनाच्यते ॥ २ ॥

दृतीयाष्टममाह अभि यज्ञमिति । आशब्दः स्त्रीवाची, तथाच
याक् अह मेना प्रा इति स्त्रीणां, मेना मानयन्त्येनां, प्रा गच्छत्येना-
मिति, प्रा अस्य सन्तीति प्रायान्, नेष्टृशब्देऽत्र त्वष्टारं देवमाह,
कर्मिन्श्चिद्देवसन्ने नेष्टृत्वेन त्वष्टृतत्वात्, हे प्रावः पत्नीयुक्त नेष्टृत्वष्टः,
नोऽस्मदीयं यज्ञं अभिगृणीहि, अभितो देवानां समीपे स्तुहि, ऋतुना
सह त्वं मोमं पिब, हि यस्मान्त्वं रत्नधा असि, रत्नानां दाता असि
भवसि, तस्मात् सोमं पातुमर्हस्यीत्यर्थः । अभि, उपसर्गाच्चाभिवर्ज-
मिति पर्युदासादभेरन्तोदात्तत्वं । गृणीहि, गृ शब्दे, लोटः सियो हिः,
क्वादिभ्यः आ इति आ, हेर्ङित्वात् ईङ्ल्यघाः (पां ६। ४। १११।)
इति ईत्वं, आप्रत्ययस्य छित्वाद्गुणाभावः, प्रादीनां ऋस्वः (पां ८।
२। ८०।) इति ऋस्वः, तिङ् तिङ् (पां ८। १। २८।) इति निघातः ।
प्रावः, प्रा अस्य सन्तीति मतुप्, अत्ययेन वत्त्वं, सम्बुद्धौ, मतुवसोश्च
(पां ८। ३। १।) इति रत्नं, विसर्गः, पादादिन्वेनामन्वितनिघाता-
भावात् षाष्ठिकामन्विताद्युदात्तत्वं, प्राव इत्यस्य विशेषणतया विशेष-
वचनत्वात्, नामन्विते समागाधिकरणे (पां ८। १। ७३।) इति
निषेधाभावात्, अविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टृशब्दस्य षाष्ठिकमाद्यु-
दात्तत्वं । पिब, षपः पित्वाद्भातुस्वरः, पूर्वयोःरामन्वितयोःरविद्यमा-
नवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः, क्षिप् च (पां
३। २। ७६।) इति क्षिप्. धातुस्वरः, समासे छन्दुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि, सिपः पित्वाद्भातुस्वरः, तिङ् तिङ्
इतिनिघातो न भवति, हिच (पां ३। २। ७६।) इति प्रति-
षेधात् ॥ ३ ॥

- १ ४ १ अग्ने देवां इहावह सादया योनिषु त्रिषु ।
परिभूष पिब ऋतुना ॥
- १ ५ १ ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममृतूरनु ।
तवेद्धि सख्यमस्तृतं ॥

चतुर्थीमृचमाह अग्ने देवानिति । हे अग्ने, देवानिह कर्मणि
आवह, ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय देवानुपवेशय,
ततस्तान् परिभूषालङ्कुरु, ऋतुना सह त्वं सोमं पिब । अग्ने देवानि-
त्ययं पादो गतः । योनिषु, यु मिश्रणे, वहिःश्रीत्यादिना निःप्रत्यय
श्लोकादिकः, नित्वादाद्युदात्तः । त्रिषु, घट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः (पां ६।१।
१०६।) इति विभक्तौरुदात्तत्वं । परिभूष, भूष अलङ्कारं, तिङ् तिङ्
इति निघातः । पिब ऋतुना इति शब्दो गतौ ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह ब्राह्मणादिति । हे इन्द्र, ब्राह्मणात्, ब्राह्मणाच्छंसि-
सम्बन्धात्, राधसो धनभृतात् पात्रात् सोमं पिब, किं कृत्वा ऋतून्
ऋतुदेवान् अनुसृत्य ऋतवोऽपि पिबन्वित्यर्थः । हि यस्मात्तवेत् तवैव
सख्यं ऋतूनामविच्छिन्नं तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं । ब्राह्मणात्,
ब्रह्मण्डेणात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीये ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते, स च पुंलिङ्गे
शेषनिघातेनानुदात्तादिस्तस्य सम्बन्धी उत्तष्ठस्वमसः, स च तस्यैवावय-
ववन्नियत इत्यवयवविवक्षायां, अनुदात्तादरञ् (पां ४।२।४४।)
इति अञ्, तेन जित्वादाद्युदात्तस्वमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः,
सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसन्, नित्वादाद्युदात्तः । पिब, पादादित्वादाद्यु-
दात्तत्वं, ह्यचोऽतस्तिङ् (पां ६।१।१३५।) इति दीर्घत्वं । ऋतू-
रन्वित्यत्र, दीर्घादटिसमानपादे (पां ८।३।६।) इति नकारस्य
रत्वं, अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा (पां ८।३।२।) इत्यकारस्य सानु-
नासिकत्वं । तव, युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽश् (पां ७।१।२७।) इत्यश्,
शित्वात् सर्वादेशः, तवममो डसि (पां ७।२।७६।) इति तवा-
देशः, युष्मदस्मदोऽसि (पां ६।१।१२१।) इत्याद्युदात्तत्वं सख्यं,
सख्यः कर्म सख्यं, सख्युर्यः (पां ५।१।११५।) इति यः, यस्येति च
(पां ६।४।१४८।) इतीकारलोपः, प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं, स्तृञोते
हिंसार्थस्य क्तः, नञ्समासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिसवरत्वं ॥ ५ ॥

१ ६ १ युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूलभं ।
ऋतुना यज्ञमाशाथे ॥ २८ ॥

षष्ठीमृचमाह युवं दक्षमिति । हे धृतव्रत स्वीकृतकर्म्मणो, मित्रा-
वरुण हे मित्रावरुणनामकौ देवौ, युवं उभौ युवां ऋतुना सह अस्म-
दीयं यज्ञमाशाथे व्याप्तयः । कीदृशं यज्ञं, दक्षं प्रहजं । दूलभं दुर्दहं,
शत्रुभिर्दग्धं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः । युवं युवां, प्रथमाद्विवचनं
चौ, उपेप्रथमयोरम् (पां ७ । १ । २८ ।) इत्यमादेशः, युवावौद्विवचने
(पां ७ । २ । ६२ ।) इति मपर्यन्तस्य युवादेशः, शेषेलोपः (पां ७ ।
२ । ६० ।) इति टिलोपोऽन्यलोपो वा, अमिपूर्वत्वं, भाषायामेव ह्यात्वं,
टिलोपपक्षे उदात्तनिष्ठसिस्वरत्वेन अम उदात्तत्वं, अन्यलोपपक्षे तु
एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः । दक्षं, दक्ष षड्भौ, दक्षक्यने-
नेति करणे घञ्, एवं हि पुंलिङ्गत्वनियमः, अमस्य नियम इति
वाचिकेन नपुंसकत्वं । धृतव्रत, मित्रावरुण । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ,
मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ, उभयत्र सुपांसुलुगित्यादिना विभक्ते-
राकारः, मित्रशब्दस्य, देवताइन्द्रे च (पां ६ । ३ । २६ ।) इत्यानडा-
देशः, प्रथमस्यामन्वितनिवातः, द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वं,
संहितायां कान्दसं ऋत्वं । दूलभं दुर्दहं, दह भस्मीकारश्चे, दुःखेन
दह्यते इति दुर्दहं, ईषद्दुः सु षु कृष्ण (पां ३ । ३ । १२६ ।) इत्या-
दिना दुरित्युपपदे दग्धेः खल्, अथयो बङ्गलं (पां ७ । १ । ८५ ।)
इति रेफस्य लोपः, उकारस्य ऊकारो, दकारस्य लकारो, हकारस्य च
भकारः, लिति (पां ६ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं, कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । आशाथे, अश्रू याप्तौ, कन्दसि
लुङ्लङ्लिटः (पां ३ । ४ । ६ ।) इति वर्त्तमाने लिट्, मध्यमपुरुष-
द्विवचनानामर्था, टरेत्वं, अत आदेः (पां ७ । ४ । ७० ।) इत्यभ्यासस्य-
दीर्घः, अत्रोत्तश्च (पां ७ । ४ । ७२ ।) इति प्राप्ते नडागमः, अनित्य-
मागमशासनमिति परिभाषया निवर्त्तते ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
अष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

१ ७ । द्रविणोदा द्रविणसो यावहस्तागो अध्वरे ।
यज्ञेषु देवमीलते ॥

सूक्ते सप्तमीष्टमाह द्रविणोदा इति । अध्वरे अग्निष्टोमं प्रकृति
रूपं, यज्ञेषु विकृतिरूपेषु उक्थादिषु देवमग्निमीलते ऋत्विजः
स्तुवन्ति । कोट्टशा ऋत्विजः, द्रविणसो धनार्थिनः, यावहस्तासः, अग्नि-
धवसाधनपाषाणधारिणः । कोट्टशां देवं, द्रविणोदाः धनप्रदं । यद्वा
धनप्रदोऽग्निः, सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्व एवं निर्वहति,
द्रविणोदाः कक्षात् धनं द्रविणमुच्यते, यदेनदभिद्रवन्ति, बलं वा
द्रविणं, यदेननाभिद्रवन्ति, तस्य दाता द्रविणोदाः, तस्यैषा भवति
द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि । सोऽयं यास्वात्तो निर्वचनप्रपञ्चस्मिन्ने-
व यज्ञेष्वेवगन्तव्यः । द्रविणोदाः, द्रुदात्तभ्यामिन्निति द्रुधात्तारिन्न-
प्रत्यय औणादिकः, निन्वादाद्युदात्ता द्रविणश्च्यस्तद्दातीति द्रवि-
णोदाः, क्विप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्विप्, पूर्णपदस्य सका-
रोपजनशब्दासः, खत्वत्वं, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वे-
नैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः सु आदेशः । अथवा द्रविणमात्मन
इच्छन्ति, द्रविणस्यति, रूप आत्मनः क्वच् (पां २ । १ । ८ ।) इति
क्वच्, सर्वप्रादिपदिक्रम्या लालसायां सुगन्तव्य इति वार्तिकेन क्वचि-
परतः सुगागमः, द्रविणस्यतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्, अतो लोपः
(पां ६ । ४ । ४८ ।) इत्यकारलोपः, कौलुप्तं न स्थानियदिति परिभाषया
स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः, एवं द्रविणसश्चो धनेच्छावचनः, द्रवि-
णेच्छां दस्यति यद्यद्यधनप्रदानेनापत्तयतीत्यर्थं, दसु उपत्तयं इत्य-
स्मादन्तर्भावितव्यथात्, क्विपचंतिक्विप, एवं द्रविणोदसश्चोः सका-
रान्तो भवति, तथाच द्रविणोदसाः प्रवादो भवन्तीति नैकतो-
यवहार उपपद्यते । अतो द्रविणोदसश्चो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा,
एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्था भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वाक्य-
भेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थं, सकारोपजनशब्दासः, आद्यु-
दात्तत्वन्तु नियमनं स्थितं, ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्वञ्
न्तात् क्विप्, अतो लोपादिपूर्ववत्, अत्र तु पक्षे क्वचिच्छित्तेनान्तोदात्तत्वे
प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यावयुक्ता हस्ता येषां तं प्राशहस्तासः, आज्ज-
सेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुक्, यावश्चो दद्यादित्वादाद्युदात्तः,

- १ ८ १ द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्विरे ।
 देवेषु ता वनामहे ॥
- १ ९ १ द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत ।
 नेष्टादृतुभिरिष्यत ॥

बहुभ्रीरौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । अध्वरे, न विद्यते धरो हिंसा
 यस्मिन्, नञ् सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२) इत्यन्तरपदान्तोदात्तत्वं ।
 ईलते, अनुदात्तोच्चादात्मनपदं, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।)
 इति शपो लुक्, भोऽन्तः (पां ७ । १ । ३ ।) इति भस्यान्तादेशः ॥ ७ ॥
 अष्टमीमृचमाह द्रविणोदा ददात्विति । द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं
 वसूनि धनानि ददातु, यानि धनानि गृह्णिवरे इविरुपयुक्तत्वेन
 अयन्ते, तानि सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे सम्भ-
 जामः, धनेर्देवान् यद्युं तानि स्वीकुम्भ इत्यर्थः । द्रविणोदा इति गतं ।
 वद्वनि, प्रद स्तृ स्त्रिहीत्यादिना उः प्रत्यय चोभादिभ्यः, निदिद्यनुदसे-
 राद्युदात्तः । प्रदग्वरे, अ अयमे, कन्दसि लुङ्लुङ् लिटः (पां ३ ।
 ४ । ६ ।) इति वर्त्तमाने लिटो भ, लिटस्तभ्योरेषिरेच् (पां ३ । ४ ।
 ८२ ।) इति लिटो भस्य इरेच्, कन्दस्युभयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।)
 इति सार्वधातुत्वे अत्ययेन नृः, तस्यम्रियोगेन प्रदभावश्च, उवडि-
 प्राप्ते, ऊनृवाः सार्वधातुके (पां ३ । ४ । ८७ ।) इति यगादेशः, चितः
 (पां ६ । १ । २६७ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं, यद्वसाम्रियं (पां ८ । १ । ६६ ।)
 इति निघातप्रतिषेधः । ता तानि, श्रेष्कन्दसि बहुलं (पां ६ । १ ।
 ७० ।) इति शर्लापः, नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (पां ८ । २ । ७ ।)
 इति नलोपः । वनामहे, वनघणसम्भक्तौ, अत्ययेनात्मनेपदं ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह द्रविणोदाः पिपीषतीति । द्रविणोदा देव ऋतुभिः
 सह नेष्ट्यात् नेष्टुसम्बन्धिपात्रात् पिपीषति सोमं पातुमिच्छति, ततो
 हे ऋत्विजः, इत्यत होमस्थाने गच्छत, गत्वा च जुहोत, होमं कुरुत,
 कृत्वा पतिष्ठत च, होमस्थानात् स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ।
 द्रविणोदा इति गतं । पिपीषति, पा पाने, पातुमिच्छतीति सन्,
 कान्दम ईकारः, तिङ्ङु तिङ्ङुः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । जुहोत,
 षोड्, मध्यमपुरुषबहुवचनं, तस्य लङ्ङावात् तादेशः, तस्य, तस-

१ १० १ यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे ।
अध स्मा नो ददिर्भव ॥

नमनयनाच्च (पां ७ । १ । ३५ ।) इति तवादेशः, तस्य पित्वाद्गुणः,
अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्यनुवृत्तौ, अनुदात्ते च (पां
६ । १ । १६० ।) इत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते, भीष्मीङ्मदजनधनदरिद्राजा-
गरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति (पां ६ । १ । १६२ ।) इत्योकार उदात्तः ।
तिष्ठत, स्था गतिनिवृत्तौ, लोणमध्यमबहुवचनस्य घस्य ञङ्गुवात्
तादेशः, श्रपि, पा भ्रा भ्रा स्या स्या दाञ् (पां ७ । ३ । ७८ ।) इत्या-
दिना तिष्ठादेशः, समवप्रविभ्यस्यः (पां १ । ३ । २२ ।) इत्यात्मनेपदं,
तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात्, अत्र चशब्देन व्यवधानात्,
तेप्राग्धातोः (पां १ । ४ । ८० ।) इत्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोग्यस्यापि
प्रशब्दस्य, अर्वाहताश्च (पां १ । ४ । ८२ ।) इति क्न्दसि अर्वाहितप्र-
योगः, अत्र चशब्दे जुहेति पूर्वण सह समुच्चयार्थो न पुनरिच्छते-
त्युत्तरेण, तेनाप्रथमत्वात्, चवायोगे प्रथमा (पां ८ । १ । ५६ ।)
इति निषेधाभावात्, तिङ् तिङ् इति निघातः । नेष्ठात्, पोत्रा-
द्यञ् पुनीतनेत्यत्र पोत्रशब्दे यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इर्यत, इधगतौ,
लोणमध्यमबहुवचनं ॥ ६ ॥

दशमीश्चमाह यत्त्वा तुरीयमिति । हे द्रविणोदो देव यद्य-
स्मात् कारणात्, ऋतुभिः सह त्वा तुरीयं चतुर्थं त्वां यजामहे ।
अधेत्ययं निपातस्तत्कार्यस्तस्मात् कारणात्तोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्य
दाता भव स्म अत्रश्यम्भव । तुरीयं, चतुर्णां पूरणं, चतुरश्रयतावा-
द्यत्तरलोपस्यतिवार्त्तिकेन ऋः, प्रत्ययस्वरेशोदात्तात् प्रागेव, आथ-
न्नैर्योनीवियः (पां ७ । १ । २ ।) इति ईयादेशः, आथन्नादिषु उपदे-
शिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थमिति वचनात्, कृते आदेशं प्रत्ययस्वरेण
ईकार उदात्तः । द्रविणोदः उक्तं, पादादित्वादामन्विताद्युदात्तत्वं ।
यजामहे, अत्र श्रपः पित्त्वेन, तिङ्स्व लसार्वधातुस्वरेण धातुकस्वर एव,
पूर्वस्यामन्वितस्याप्यविद्यमानवत्त्वात्, यद्दत्तयोगान्न निघातः, अर्वा-
हितयोगे पि हि स निषेध इत्युक्तं । अध अतः, क्न्दसो धकारः ।
स्म, चादिरनुदात्तः, संहितायां, निपातस्य च (पां ६ । १ । १६६ ।)
इति दीर्घः । ददिः, डुदाञ् दानं, आद्गमहनजनः किकिनौ शिट्ठ

११११ अश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचित्रता ।
ऋतुना यज्ञवाहसा ॥

(पां ३ । २ । १०१ ।) इति किः प्रत्ययः, निङ्गद्वावाह्विवचनादिः, आतो लोप इटि च (पां ६ । ० । ६० ।) इत्याकारलोपः, प्रत्यय-स्वरः ॥ १० ॥

एकादशीमृचमात्र अश्विना पिबतमिति । हे अश्विना अश्विनौ, मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतं । कीदृशी दीद्यग्नी द्योतमानाहव नीयाद्यप्रियुक्तौ । शुचित्रता, शुद्धकर्माद्यौ । ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहकौ । अश्विना, सम्बोधनद्विवचनस्य, सुपांसुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना आकारः, आमन्त्रिताद्युदात्तः । पिबतं, शपः पिन्त्वादनुदात्तत्वं, तिङ्श्च लसार्वाधातुक्स्वरेश्च धातुस्वर एव शिष्यते । मधु फलि पाटि नमि मनि जनां गुक् पटि-नाक्रिधतश्चेत्युः प्रत्यय औगादिकः, निदित्यनुत्तेर्निन्त्वादाद्युदात्तः । दीद्यग्नी, दिवु कीडादौ, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति वित्, वेरएक्तलोपादलिलोपो बलीयानितिपरिभाषया प्रथमव-कारस्य लोपः, प्रथमं प्रत्ययलोपे हि, वर्णात्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नाम्नीतिपरिभाषया निषेधादलिलोपो न स्यात्, हान्दसं द्विर्व-जनं, तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्य (पां ६ । १ । ७ ।) इति तुजादित्वा-दभ्यासस्य दीर्घत्वं, यद्गुगन्ताद्वा, सञ्ज्ञापूरुवकौ विधिरनित्य इति परिभाषयाभ्यासस्य गुणाभावः, दीदिरप्रिययोक्तौ दीद्यग्नी, आम-न्त्रिताद्युदात्तत्वं, पादादित्वात्त्र निघातः । शुचित्रता, शुचि व्रतं ययो-क्तौ, सुपांसुलगित्याकारः, दीद्यग्निशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन, नामन्त्रिते समानाधिकरणे (पां ८ । १ । ७३ ।) इति अविद्यमानवचनप्रतिषेधा-दाष्टमिकनिघातत्वं, पूर्वस्य पराङ्गवद्वावादैकस्वर्थं । यज्ञवाहसा, वह प्रापणे, यज्ञं वहत इति यज्ञवाहसा, वहिहाधाञ्भ्यश्चन्दसी-त्यसुनप्रत्यय औगादिकः, तत्र हि, गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं वक्तव्यमिति वचनात् सोपपदानामपि भवतीत्युक्तं, निदित्यनु-त्तेरुपधादृङिः, सुपांसुलगित्यादिना विभक्तौकारः, आमन्त्रित-निघातः, असामर्थ्यात् पूर्वस्य पराङ्गवद्वावः ॥ ११ ॥

- १ १२ १ गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि ।
 देवां देवयते यज ॥२६॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥
 षोडशब्रह्मं ।
 १ १ १ आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये ।
 इन्द्र त्वा मूरचक्षसः ॥

द्वादशीष्टमाह गार्हपत्येन सन्त्येति । हे सन्त्य फलप्रदाग्निदेव,
 गार्हपत्येन गृहपतिसम्बन्धिना रूपेण युक्तः सन्, ऋतुना ऋतुदेवेन
 सह यज्ञनीर्यज्ञनिर्वाहकोऽसि, तस्मात्त्वं देवयते देवविषयकामनायु-
 क्ताय यजमानाय देवान् यज । गार्हपत्येन, गृहपतिना संयुक्तेभ्यः (पां
 ४ । ४ । ६० ।) इति भ्यः, यस्येति च (पां ६ । ४ । १४८ ।) इतीकारस्य
 लोपः, अित्वादाद्युदात्तत्वं, गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यन्तपुरोहित्वादिभ्यो यक्
 (पां ५ । १ । १२८ ।) इति यक्, किञ्चेनाद्युदात्तत्वं स्यात् । सन्त्य, सनने
 भवः, यज्ञदाने, क्लिचक्लौच सञ्ज्ञायां (पां ३ । ३ । १७४ ।) इति क्लिच्,
 नक्लिचि दीर्घञ्च (पां ६ । ४ । ३६ ।) इति दीर्घनलोपयोरभावः, भवे
 क्कन्दसि (पां ४ । ४ । ११० ।) इति यत्, तत्र साधुः (पां ४ । ४ । ६८ ।)
 इति वा निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः, सत् सूक्ष्मद्रुहदुहयुज
 (पां ३ । २ । ६१ ।) इत्यादिना क्लिप्, क्कदुत्तरपदप्रकृतिस्यः । देवयते,
 देवानात्मन इच्छतीति देवयति, सुप आत्मनः क्यच् (पां ३ । १ ।
 ८ ।) इति क्यच्, तस्मात्, क्यचि च (पां ७ । ४ । ३३ ।) इति ईत्वं
 न भवति, न क्कन्दस्यपुत्रस्य (पां ७ । ४ । ३५ ।) इति निघेधात्, अश्रा-
 घस्यात् (पां ७ । ४ । ३७ ।) इत्यात्त्वविधानात्, आत्त्वनिघेधे प्राप्तस्य
 दीर्घस्याप्येष निघेध इत्युक्तं, शत्रुरनुमो नद्यजादी (पां ६ । १ । १७३ ।)
 इति विभक्त्युदात्तत्वं, अत्र क्यचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं, श्रपः पित्त्वाद-
 नुदात्तत्वं, शत्रुश्चलसार्वधातुः क्कन्दस्योभयोः क्यचासहैकादेशे, एका-
 देशे उदात्तान्तोदात्तः (पां ८ । २ । ५ ।) इत्युदात्तः, तस्मादन्तोदात्त-
 त्वात् परस्या विभक्तेः, शत्रुरनुमो नद्यजादीत्युदात्तत्वं ॥ १२ ॥ इति
 प्रथमस्य प्रथमे एकोनत्रिंशो वर्गः ॥ २६ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

आ त्वा वहन्त्विति चतुर्थेऽनुवाके नवशं सूक्तं, ऋषिः क्कन्दसीपूर्वव-
 दनुवर्त्तते, विशेषदेवताभावादिभ्यो देवता, विनियोगस्तु प्रातः सवने

१ २ १ इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोपवसतः ।
इन्द्रं सुखतमे रथे ॥

मैत्रावरुणस्य उन्नीयमाने इदं सूक्तं आत्वा वहन्तु हरय इति ।
तथाच द्विदैवत्यैश्चरन्तीति खण्डे सूत्रितं, उन्नीयमानेभ्योऽग्राहात्वा वह-
न्त्विति । तथा षोडशीतिखण्डे आत्वा वहन्तु हरय इति तिस्रः, तथाच
सूत्रितं, अथ षोडशीतिखण्डे आत्वा वहन्तु हरय इति तिस्रो गायत्र्य
इति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टममाह आत्वा वहन्त्विति । हे इन्द्र,
वृषभं कामानां वर्धितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्वदीया
अन्वा आवहन्तु, अस्मिन् कर्मण्यनयन्तु । तथाच सूरचक्षसः सूर्यसमा-
नप्रकाशयुक्ता ऋत्विजस्त्वां मन्त्रैः प्रकाशयन्त्विति शेषः, हरन्तीति
हरयः, सर्वधातुभ्य इन्निति इन्प्रत्यय सौत्रादिकः, निष्वादाद्युदात्तः ।
वृषभं, कनिन् यु वृषि तक्षीत्यादिना कनिन् प्रत्यय सौत्रादिकः,
क्विप्वाङ्गधूपधगुणाभावः, वासपूर्वस्य निगम इति विकल्पितमुपधा-
दीर्घत्वं । सोमपीतये, एभिरन्न इत्यत्रोक्तं । सूरचक्षसः, चक्षिड
यक्तायां वाचि, सर्वधातुभ्योऽमुन्, चक्षिडः ख्याञ् (पां २ । ४ । ५ ।)
इति ख्याञ् न भवति, अन्नसोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधात् ।
सु प्रेरणे, सरतीति सूरः, सुसुधावृधिभ्यः कन्निति कन् प्रत्यय सौत्रा-
दिकः, क्विप्वाङ्गुणाभावः, निष्वादाद्युदात्तः, सूरवचक्षः ख्यानं प्रकाशो
येषां, वज्रनीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टममाह इमा धाना इति । हरीशब्दश्च इन्द्ररथस्य बौधरा-
वन्नावित्याचष्टे, तथाच श्रुत्यन्तरं, इर्येः स्यातेति, हरिभ्यां त्वेन्नो
देवतां गमयत्विति च । एतदेवाभिप्रेत्य निघण्टुकार आह हरी
इन्द्रस्येति । तादृशौ हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादितत्वेन पुरो-
वर्त्तिनीर्धाना अष्टयवतखड्गानुद्दिश्य सुखतमे रथे इन्द्रमुपस्थाप्यास्मिन्
कर्मण्युपवसतः वेदीसमीपे वहतां । षोडशीर्धानाः, घृतखवः क्षदि-
तघृताः । धानाः, धारवस्यव्योतिभ्यो न इति दधातेर्नः प्रत्यय सौत्रा-
दिकः, प्रत्ययस्ररः । घृतं खवन्तीति घृतखवः, क्षिपि तुमभावश्चाप्सः,
धातुस्ररः, समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्ररत्वं, खोः संयोगपूर्वत्वेन यञ-
भावादुवडादेशः । हरी, इन् हरणे, सर्वधातुभ्य इन्निति इन्प्रत्यय
सौत्रादिकः, निष्वादाद्युदात्तः, प्रष्टस्यात्वात् संहितायां प्रकृतिभावः ।

१३१ इन्द्रं प्रातर्हवामहे इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥

१४१ उप नः सुतमागहि हरिभिरिन्द्र केशिभिः ।

सुते हि त्वा हवामहे ॥

वक्षतः, प्रार्थनायां लिङ्घ्येनेट्, तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस्, जेटो-
ऽडाटौ (पां ३ । ७ । ६४ ।) इत्यडागमः, शपि प्राप्तं, सिम्बुङ्गं जेटि
(पां १ । १ । ३७ ।) इति सिप्, ङत्वकुत्वघत्वानि, तिङ्कृतिङः (पां ८ ।
१ । २८ ।) इति निघातः । सुखतमे, गतं ॥ २ ॥

द्वितीयाम्बुमाह इन्द्रं प्रातरिति । प्रातः कर्म्मारम्भप्राप्ते प्रातः सवने
इन्द्रं हवामहे आह्वयामः, तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति
प्रारभ्य वर्त्तमाने सति माध्यन्दिने सवने तमिन्द्रं हवामहे, तथा यज्ञस्य
समाप्त्यवसरे द्वितीयसवने सोमस्य पीतये सोमपानार्थं तमिन्द्रं हवा-
महे । प्रातः, खरादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । हवामहे, ज्ञेओ लटि शपि
परतः, ङः सम्प्रसारणं (पां ६ । १ । ३२ ।) इत्यनृत्ता, बङ्गलं
कृन्दसि (पां ६ । १ । ३७ ।) इति सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, गुणावा-
देशौ । प्रयति, इङ् गता, लटः शब्द, यदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ७ ।
७२ ।) इति शपो लुक्, शतुर्ङित्याद्गुणाभावः, प्रादिसमासः, कृद्रूहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि यज्ञगमितिवचनात्, प्रत्ययग्रहण इति नियमा-
भावात्, शतुरनुमानयजादी (पां ६ । १ । १७३ ।) इति विभक्त्येवदात्तत्वं ।
अध्वरे, उक्तं, संहितायां, उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां
८ । २ । ४ ।) इति अकारस्य स्वरितत्वं । पीतये, पापानं, क्लिनि
कान्दसमन्तादात्तत्वं ॥ २ ॥

चतुर्थाम्बुमाह उपनः सुतमागर्हीति । इन्द्रं, केशिभिः केशर-
युक्तेर्हरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रति उप समीपे
आगहि आगच्छ, सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति हि यस्मात्
कारणात् त्वा हवामहे त्वागाह्वयामस्तस्मादागच्छेति पूर्वत्रान्वयः ।
गहि, गर्भेर्लोपः सेर्हिः, शप इत्यनृत्ता, बङ्गलं कृन्दसोति शपो
लुक्, इधु गमितयमां कः (पां ७ । ३ । ७७ ।) इति कृत्वं न भवति,
ननुमताङ्गस्य (पां १ । १ । ६३ ।) इति निधेधात्, अनुदात्तोपदेशे

१५१ सेमं नः * स्तोममागख्यपेदं सवनं सुतं ।

गौरो न तृषितः पिब ॥ ३० ॥

१६१ इमे सोमास इन्द्रवः सुतासो अधि वर्हिषि ।

तां इन्द्र सहसे पिब ॥

(पां ६ । ० । १० ।) इत्यादिमानुनासिक्रलोपः तस्य, असिद्धवदत्राभात्
(पां ६ । ० । १२ ।) इत्यसिद्धत्वात्, अतो हेः (पां ६ । ० । १०५ ।) इति
हेर्लुङ् न भवति । केशिभिः, क्लिशेरन् लोलोपश्चेति अन्, ललो-
पश्च, मत्वर्थाय इतिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । इवामहे, ऊः सम्प्रसा-
रकमित्यनुवृत्तौ, बङ्गं कृन्सीति सम्प्रसारणं, श्रपः पित्त्वाद्गुदा-
त्तत्वं, तिङ्श्च लसार्वाधातुक्खरेण धातुस्वर एव, तिङ्ः तिङ् इति न
निघातः, हि च (पां ८ । १ । १० ।) इति प्रतिषेधात् ॥ ० ॥

पञ्चमीष्टचमाह सेममिति । हे इन्द्र, स त्वं नोऽस्मदीयस्तोमं प्रति
आगहि आगच्छ, आगमने हेतुव्यथे, उप देवयजगसमीपे सुतमभिषु-
तसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठोयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म
वर्त्तते, तस्माद्गौरो न गौरमृग इव तृषितः सन्नमं सोमं पिब । सः-
इममित्यत्र संहितायां, सोऽचिकोपेचेत्यादपूरणं (पां ६ । १ । १२० ।)
इति ल्लोपः । गहि गतं । सवनं, सूयतेऽस्मिन्निति सोम इत्यधिक-
रखे ल्युट्, लिति (पां ६ । १ । १८१ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं,
ल्युङ्न्तात्वस्यः, सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यमिति वचनाद् द्वितीया,
अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया, तदा सुत-
शब्दात्, अर्शादित्वादच् । षितः, जि षष्ठा पिपासायां, निष्ठा
(पां ३ । १ । १०२ ।) इति क्तः, प्रत्ययस्वरैकोदात्तः, पश्चादिट्,
आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
त्रिंशो वर्गः ॥ ३० ॥

सूक्ते षष्ठीष्टचमाह इमे सोमास इति । इन्द्रशब्द उन्दीक्रीदन इति
धातोगत्यन्तः, इन्द्रवः क्रीदनयुक्ता इमे वेद्यामुपस्थिताः सोमासक्त-
त्यात्रगताः सोमा वर्हिषि यज्ञे अधि आधिक्येन सुतासः, अभिषुताः

* सेममिति मंकां ।

१७१ अयं ते स्तोमो अयियो हृदिस्पृगस्तु शन्तमः।
 अथा सोमं सुतं पिब ॥
 १८१ विश्वमित्सवनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति ।
 वृत्रहा सोमपीतये ॥

हे इन्द्र, सहसे बलार्थं तान् सोमान् पिब । सोमासः, आञ्जसेरसक्
 (पां ७।१।५०।) इति जसोऽसुगागमः । इन्द्रवः, उक्तं । सुतासः,
 पूर्ववदसक्, संहितायां, प्रकृत्यान्तः पादमथ्यपरे (पां ६।१।११५।)
 इति प्रकृतिभावात् परपूर्वत्वं न भवति । वर्हिधि, वृहेर्नलोप-
 खेति इत्प्रत्ययो नलोपश्चाद्यादिकः, प्रत्ययस्वरः । तां इन्द्रेत्यत्र,
 दीर्घादटिसमानपादे (पां ८।३।६।) इति खत्वं, यत्वयलोपौ, अन्-
 नासिकः । सहसे, घह मर्षणे, असन्नन्तो निच्चादाद्युदात्तः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह अयन्तइति । हे इन्द्र, अयमस्माभिः क्रियमाः
 स्तोमः स्तोत्रविशेषः, अयियः श्रेष्ठः सन्, ते तव हृदिस्पृक् मनस्यङ्गीकृतः,
 शन्तमः सुखतमोऽस्तु, अय क्तुतेरनन्तरं सुतमभिषुतं सोमं पिब ।
 अयियः, अयादित्यनुवृत्ता, घञो च (पां ४।४।११७।) इति घप्र-
 त्ययः, चित्त्वादान्तादात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक्, स्पृशोऽनुदके-
 ङ्गिन् (पां ३।२।५८।) इति किन्, तत्पुरुषे कृति बङ्गं (पां ६।
 ३।१४।) इत्यलुक्, किन्प्रत्ययस्य कुः (पां ८।२।६२।) इति शका-
 रस्य कुत्वं, क्तुत्तरपदप्रकृतिसवरत्वं । शन्तमः, सुखकरद्रव्यवचनोऽत्रश-
 म्शब्दः, ततस्तमप्, अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये सङ्गा-
 न्तात्, अद्रव्यप्रकर्ष इति निषेधात्, किमेत्तिङ्गुथय (पा ५।४।११।)
 इत्यादिना आम् न भवति, द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात्, ईदृमर्ष
 एव हि स निषेधः । अया सोम, संहितायां, निपातस्य च (पां ३।
 १।१३६।) इति दीर्घः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह विश्वमिदिति । वृत्रहा शत्रुघातक इन्द्रः सोम-
 पीतये सोमपानाय, मदाय तत्पानजन्यहृद्याय च विश्वमित् सर्वमपि
 सुतमभिषुतसोमयुक्तसवनं प्रातः सवनादिरूपं कर्म गच्छति । विश्वं,
 अमृषुषिण्टीत्यादिना क्तन्, निच्चादाद्युदात्तः । सवनं सुतं पूर्ववत् ।
 मदाय, मदी हृद्यन्तेपनयोः, मदोऽनुपसर्गे (पां ३।१।६०।) इत्यप,

१ ६ १ सेमं नः काममापृण गोभिरश्वैः शतक्रतो १
स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥ ३१ ॥

पित्वाद्वातुस्वरः । गच्छति, इषुगमियमाश्वः (पां ७ । ३ । ७७ ।)
इति कः । वृत्रहा, वृत्रं शत्रुं हतवान्, ब्रह्मभूजवृत्रेषु क्षिप्
(पां ३ । २ । ८७ ।) इति क्षिप्, इन् हन् पूषार्य्यम्वांशौ (पां ६ ।
७ । १२ ।) इति निवृत्तं दीर्घत्वं, सौ च (पां ६ । ७ । १३ ।) इति प्रति-
प्रसवाद्भवति, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये, अधिकरववज्ज-
प्रीहिरित्युक्तं, तत्पुरुषो वा, दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ८ ॥
नवमीश्वमाह सेमं नः काममिति । हे शतक्रतो, स त्वं गोऽस्यदीय-
मिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सहापृण सर्वतः पूरय,
वयमपि स्वाध्यः सुखु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तस्वां स्तवाम । सेमं, संहि-
तायां, सोऽचि जोपे चेत्यादपूरणं (पां ६ । १ । १३७ ।) इति सुजोपः ।
कामं, कमेर्घञि, कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (पां ६ । १ । १५६ ।)
इत्युदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । अपृण, पृण प्रीवने,
जोटः सेर्हिः, तुदादिभ्यः शः, तस्य डित्वाद्गुणाभावः, अतो हेः (पां
६ । ७ । १०५ ।) इति हेर्लुक् । गोभिः, सावेका चः (पां ६ । १ ।
१६८ ।) इति प्राप्तं विभक्तोरुदात्तत्वं, न गोश्वनसाववर्षं (पां ६ । १ ।
१८२ ।) इति प्रतिषिध्यते । अश्वैः, कर्मन्त इत्युक्तं, असामर्थ्यात् परा-
श्वद्भावः । स्तवाम, वृञ् स्तुतौ, धात्वादेः घः सः (पां ६ । १ । ६७ ।)
इति घस्य सत्वं, जोडुत्तमवज्जवचनस्य, जोटोत्तमत् (पां ३ । ७ । ८५ ।)
इति कश्चद्भावात्, नित्यं डितः (पां ३ । ७ । ६६ ।) इति सकारजोपः,
आडुत्तमस्य पिच (पां ३ । ७ । ६२ ।) इत्याडागमः, पित्वाच्च, पित्वा-
दनुदात्तत्वं, धातुस्वर एव । स्वाध्यः, ध्ये चिन्तायां, स्वाडोऽपसर्गयोः
प्राक् प्रयोगः, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ । १७८ ।) इति क्षिप्,
दृष्टिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसङ्गहकार्यत्वाद्वा सन्मसारब्धे सति पर-
पूर्वत्वं, हलः (पां ६ । ७ । १ ।) इति दीर्घः, जसि, हरनेकाचः
(पां ६ । ७ । ८२ ।) इति यसादेशः, गतिकारकोपपदात् छत् (पां
६ । २ । १३६ ।) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, उदात्तयबोहजपूर्वात् (पां
६ । १ । १७७ ।) इति जस उदात्तत्वं न भवति, तत्र सर्वनामस्थान
इत्यनुदत्तोः, अतः, उदात्तस्वरितयोर्यबस्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ ।

सप्तदशसूक्तं ।

१ १ १ इन्द्रावरुणयोगरहं सग्राजोरव आवृणे ।
ता नो मृलात ईदृशे ॥

२ । ४ । इति खरितत्वमेव भवति ॥ ८ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे एक-
त्रिंशो वर्गः ॥ ३१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकं नवचं सूक्तं, अतएव नवशब्दानुवृत्तावनु-
क्रम्यते, इन्द्रावरुणयोरैन्द्रावरुणं युवाकुपादनित्ताविति, अत्र देवता
विस्पष्टा, ऋषिऋन्दीसी पूर्ववदनुवर्त्तते । अयन्तु विशेषः युवा-
कुहीत्यादिके द्वे ऋषौ पादनित्तामकच्छन्दोयुक्ते, विनियोगस्तु स्मार्त्तो
लौकिको वा कश्चिदवगन्तव्यः, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टमाह इन्द्रा-
वरुणयोरिति, अहमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्यापेतयोः सम्य-
ग्दीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोर्देवयोः सम्बन्धि अयो रत्तयं आरुषे
सर्वतः प्रार्थये । ता ता देवा ईदृशे एवन्विधेऽस्मदीयवरुणे निमित्तभृते
सति ऋडातः, अस्मान् सुखयतः । इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययान्तः, वरुण-
शब्द उञ्जन्प्रत्ययान्तः, उर्भा निच्चादाद्युदात्ता, समाम्, देवतादन्ते च
(पां ६ । ३ । २६ ।) इति पूर्वपदस्यानडादेशः । उभे युगपदित्यनुवृत्तो,
देवतादन्ते च (पां ६ । २ । १४१ ।) इति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वर-
त्वं, सम्राजोः राजृ दीर्घा, सत्सृद्धिष (पां ३ । २ । ६१ ।) इत्यादिना
क्लिप्, समो, मोऽनुस्वारः (पां ८ । ३ । २३ ।) इत्यनुस्वारे प्राप्ते,
मारार्जिसमः क्वा (पां ८ । ४ । २५ ।) इति मकारस्य मकारादेशः,
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, कर्त्तृकर्मणोः छति (पां २ । ३ । ६५ ।) इति
कर्त्तरि षष्ठी । अयः, अय रत्तगादिपु, भावोऽसुन्, निच्चादाद्युदात्तः ।
ता, सुपांसुलुक (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना द्विवचनस्य डादेशः,
टिलापं, विभक्तोरुदात्तनित्तिस्वरः । ऋडातः, ऋड सुखने, प्रार्थनायां,
लिङ्गर्थे लोट् (पां ३ । ४ । ७ ।) इति लिङ्गर्थे लोट्, द्विवचनं तस्,
लोटोऽडाटो (पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्यडागमः, तुदादिभ्यः शः, डिच्चा-
स्त्वृषधगुणाभावः । ईदृशं, त्यदादिपुट्शोऽनालोचनेकश्च (पां ३ ।
२ । ६० ।) इतीदमशब्द उपपदे दृशः कञ्, उपपदसमासे इ इत्यखा-
द्युदात्तत्वं, उपपदसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ।

। २ । गन्तारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मानतः ।
धर्तारा चर्षणीनां ॥

इदं किमारीशकी (पां ६ । ३ । ६० ।) इति इदम ईशादेशः, जित्वा-
त्सर्वादेशः, कजः कित्वाद्गुणाभावः, जित्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

इति यावच्चमाह गन्तारा हीति । हे इन्द्रावरुणौ, अवसे, अवि-
तुमनुष्ठातां रक्षितुं मावतो महिषस्य विप्रस्य ब्राह्मणत्विजो हव-
माङ्गानं गन्तारा स्थो हि, प्राप्तिशीलौ भवथः खलु । कीदृशौ, चर्षणीनां
मनुष्याणां धर्तारा, योगक्षेमसम्पादनेन धारयितारौ । गन्तारा, गमे-
न्ताच्छील्ये ढन्, द्विवचनस्य, सुपांसुलुक्, (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्या-
दिना आकारादेशः, ऋट्टशोऽडि गुणः (पां ७ । ४ । १६ ।) इति गुणः,
अमृन्ढच् (पां ६ । ४ । ११ ।) इत्यादिनोपधादीर्घत्वं, ढने नित्वा-
दाद्युदात्तत्वं । स्यः, अर भुवि, लट्, मध्यमपुरुषद्विवचनं थस्, अदि-
प्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो लुक्, हि च (पां ८ ।
१ । ३४ ।) इति निघातप्रतिषेधः, अवसे, अव रक्षणे, तुमर्थेसेसेन
सेन् (पां ३ । ४ । ६ ।) इत्यसेन्प्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः । हवं,
ऋजो, वज्रं कन्दसीत्यनेन नैमित्तके सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च, (ऋदो-
रप् (पां ३ । ३ । ५७ ।) इत्यप्, गुणावादेशौ, अपः पित्वादानु-
दात्तत्वं, धातुस्वर एव । विप्रस्य, ट्वप् बीजतन्तुसन्ताने, अस्य, ऋषे-
न्नेत्यादिना निपातिततेति, नित्वादाद्युदात्तः । मावतः, वतुप्रकरणे,
युष्मदस्मद्भ्यां कन्दसि मादृश्य उपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन वतुप्, प्रत्य-
योत्तरपदयोश्च (पां ७ । २ । ६८ ।) इत्यस्मदो मपर्यस्य मादेशः,
आ सर्वनाम्नः (पां ६ । ३ । ६१ ।) इति दकारस्याकारः, सवर्जदीर्घः,
पित्वादाद्युदात्तत्वं, प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वेन स एव शिष्यते । धर्तारा,
धृञ धारणे, ग्युन्ढधौ (पां ३ । १ । १३३ ।) इति ढच्, एकाच-
उपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । २ । १० ।) इति षट्प्रतिषेधः, गुणो रप-
रत्वं, अमृन्ढच् (पां ६ । ४ । ११ ।) इत्युपधादीर्घः, सुपांसुलुगित्या-
कारः, ढचश्चित्वादान्तोदात्तत्वं । चर्षणीनां, लघेरादेश्च इत्यनिः
प्रत्यय सौमादिकः, तत्प्रयोगेन फकारस्य चकारः, प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं बाधित्वा क्कान्तसमन्तोदात्तत्वं, अत एव, नामन्यतरस्यां (पां ६ ।

१३१ अनुकामं तर्पयेथाभिन्द्रावरण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥

१।१७७।) इति विभक्तेरुदात्तत्वं, तत्र हि मतुपि योऽङ्गस्वान्तस्तत् उत्तरस्य नास्य उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥ २ ॥

द्वतीयामृचमाह अनुकाममिति । इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ, अनुकाममस्मदीयाभिजाघमनु रायो धनस्य प्रदानेन आतर्पयेथां सर्वतोऽस्मान्मृमान् कुरुतं, यदा यदा धनं कामयामहे, तदा तदा ऽयच्छ्रुतमित्यर्थः, ता वां तादृशौ युवां । नेदिष्ठं, अतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे याचामहे, काञ्चविलम्बमन्तरेण धनं दातव्यमित्यर्थः । सप्तदशसु याज्ञाकर्म्मसु ईमहे इति पठितं । अनुकामं, कामस्य पश्चादनुकामं, अथ वा कामे अन् अनुकामं, अनुरिह पश्चादर्थं, अथवा वीष्मालक्षणे यथार्थं योग्यतावीष्मालपदार्थानतिवृत्तिः सादृश्येति चत्वारो हि यथार्था गृह्येताः, अथयं विभक्ति (पां २।१।६।) इत्यादिनाव्ययीभावसमासः, अथयीभावश्च (पां १।१।४१।) इत्यथयसञ्ज्ञायां, अथयादाप्सुपः (पां २।४।२२।) इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादः, नाव्ययीभावादतोऽमत्वपञ्चम्याः (पां २।४।२३।) इति विभक्तेरमादेशः, समासस्य (पां ६।१।२११।) इत्यन्तादात्तत्वं । तर्पयेथां, त्रपेर्णन्तास्रोटा, णिचश्च (पां १।३।७४।) इत्यात्मनेपदं, मध्यमपुरुषद्विवचनमाधाम्, टरेत्वे, आमेतः (पां १।४।६०।) इत्यामादेशः, शप्ति सति, आतो येथः (पां ७।२।२०।) इत्यनुवृत्तौ, आतोऽडितः (पां ७।२।२१।) इत्याकारस्य इयादेशः, आङ्गणः (पां ६।१।२७।) इति गुणो यलोपश्च । इन्द्रावरुणा, सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः, आभन्विताद्युदात्तत्वं, संहितायामाकारस्य ङ्खत्वं । रायः, उडिदंपदाद्यप्युम् (पां ६।१।१७२।) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं, सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः, पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं, अतिशयेनान्तिकं, अतिशयेन तमविद्युनौ (पां ५।१।५५।) इतीठनप्रत्ययः, अन्तिकवाटयोर्नेदसाधौ (पां ५।१।६३।) इति नेदादेशः, यस्येति च (पां ६।४।१४८।) इत्यलोपः, इठनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । ईमहे, ईङ् गता, द्विच्चादात्मनेपदं, बङ्गलं कुन्दसीति ष्यनो लुक्, निघातः ॥ ३ ॥

१४ । युवाकु हि शनीनां युवाकु सुमतीनां ।

भूयाम वाजदात्रां ॥

१५ । इन्द्रः सहस्रदात्रां वरणः शंस्यानां ।

त्रातुर्भवत्युवश्रयः ॥ ३२ ॥

चतुर्थीश्रवमाह युवाकु हीति । यस्मात् कारणाच्छीनामस्मदीय-
कर्मणां सम्बन्धि सोमरूपं हविर्युवाकु, वसतीवर्थेकधनात्मकैरुदकैः
पयःसत्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं, तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्ता-
नामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि युवाकु, नागाविधेः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितं,
तस्मात् कारणात्, हे इन्द्रावरुणौ, तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोयुवयोः
प्रसादादर्थं वाजदात्रां वाजदानां अन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या
भूयाम भवेम । अपः, अप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसङ्ख्याकेषु कर्मनामसु
शची शमीति पठितं । युवाकु, यु मिश्रणे, कटिकुम्भिनां काकुरित्यत्र
बाऊलकाद्यौतेरपि काकुः प्रत्ययः, कित्त्वेन गुणाभावादुकारस्योवडा-
देशः, प्रत्ययस्वरैश्च मध्येदात्तत्वं, शचीशब्दः केषाश्चिन्मते, शाङ्करवा-
च्यो ङीन् (पां ७ । १ । ७१ ।) इति शारङ्गरवादिर्ङानन्तेो नित्वा-
दाद्युदात्त इति, उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६ । ४ । १०० ।) इत्य-
त्र वृत्तिहोतात्तं । सुमतीनां, विद्यामसुमतीनामित्यत्रोक्तं । भूयाम,
प्रार्थनायां लिङ्, उत्तमपुरुषवञ्जवचनं मस्, गित्यं छितः (पां ३ । ४ ।
६६ ।) इति सकारलोपः, यासुट् परस्मैपदेभूदात्तो छिच्च (पां ३ । ४ ।
१०३ ।) इत्युदात्तोयासुडागमः, लिङ्: सलोपोऽनन्तस्य (पां ७ । २ ।
७६ ।) इति सकारलोपः, बऊलं कृन्दसीति शपो लृक्, सतिश्लि-
त्वाद्यामुडुदात्त एव शिष्यते । वाजदात्रां, वाजं ददतीति वाजदावानः,
आतो मनिन् (पां ३ । २ । ७४ ।) इत्यादिना वनिप्, तस्य पिच्चा-
द्वातुस्वर एव शिष्यते, समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्ररत्वेन स एव शिष्यते,
आमि, अल्लोपोऽनः (पां ६ । ४ । १०४ ।) इत्यकारलोपः, तस्य, अचः
परस्मिन् (पां १ । १ । ५७ ।) इति स्थानिवद्भावात्, लोपोऽयोर्वलि
(पां ६ । १ । ६६ ।) इति वकारलोपो न भवति ॥ ४ ॥

पञ्चमीश्रवमाह इन्द्रः सहस्रदात्रामिति । अयमिन्द्रः सहस्रदात्रां
सहस्रमङ्गकधनप्रदानां मध्ये क्रतुः, धनदानस्य कर्त्ता भवति, प्रभूतं

१६। तयोरिदवमा वयं सनेम नि वधीमहि । स्यादुत प्ररेचनं ॥

ददातीत्यर्थः, तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्ये उक्थ्यः स्तुत्या भवति, अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः । वरुणः, उननप्रत्ययान्तो निच्चादाद्युदात्तः । शंस्यानां, शनसु स्तुतौ, ऋह्लोर्णत् (पां ३ । १ । १२४ ।) इति ग्यत्, तित्स्वरितमिति स्वरितत्वे प्राप्ते, ईङ् वन्द षं स दुह्यां ग्यत् (पां ६ । १ । २१४ ।) इत्याद्युदात्तः । क्रतुः, छञ्ः कतुरिति कतुरौणादिकः, किच्चाद्गुणाभावो, यणादेशः, प्रत्ययस्वरैणाद्युदात्तः । उक्थ्यः, उक्थं शस्त्रं तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः, भवे छन्दसि (पां ४ । ४ । ११० ।) इति यत्, यस्येति च (पां ६ । ४ । १४८ ।) इत्यकारलोपः, अच. तित्स्वरितं (पां ६ । १ । १८५ ।) इत्येतद्बाधित्वा, तीर्थ्याय कुप्याय इत्यादिवत् ह्यच्त्वात्, यतोऽनावः (पां ६ । १ । १११ ।) इति प्राप्तमाद्युदात्तं, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्त इति न क्रियते । ननु यस्येति लोपात् प्रागेव तित्स्वरितत्वमस्तु, नहि तदा यतोऽनाव इत्येदस्ति ह्यच्त्वाभावात्, अतएव भूम्याम्पद्येत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वाग्निवत्याच्च यस्येति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं, प्रकृतिप्रत्ययाश्रयादहिरङ्गाद्यस्येति लोपात् प्रत्ययमात्राश्रयतया प्यन्तरङ्गत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्राबल्यात्, अत ऊर्ध्वायेत्यादिवत् उक्थ्य इत्यत्रापि लक्षणात् एव स्वरितत्वं भविष्यतीति किं छान्दसेन, यत्र ई लोपमन्तरेणैव ह्यच्त्वं, तत्र यतोऽनाव इत्येतद्भवति, तथा चेयं जेयमिति जापनिबन्धनं ह्यच्त्वप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति, एवं तर्हि तीर्थ्याय कुप्यायेत्यादौ पदाद्युदात्तत्वं तदेव छान्दसमस्तु * अथ अत्र तु वार्णादाङ्गं बलीय इत्यन्तरङ्गत्वंऽपि स्वरितं बाधित्वा लोप एव भविष्यति, तर्हि उक्थ ऊर्ध्वाय ऊर्ध्वायेत्यादौ च छान्दस्यमस्तु, सर्वथैकत्र छान्दस्यान्न मुच्यते ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥ ३२ ॥

सृक्ते षष्ठीश्चमाह तयोरिदिति । पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरिव ऋवसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम सम्भजेम धर्नामिति श्रेयः, निधीमहि च, प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्ता ततोऽवशिष्टं धनं

* अथेति पाठो नास्ति भं ।

। ७ ॥ इन्द्रावरुण वामहं हुने त्रित्राय राधसे ।
अम्भान्तसु जिग्गुषस्वृत्नं ॥

क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामन्न, उत अपि च प्ररेचनं भुक्तामिहृताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् सम्पाद्यतां । अत्रसा, अत्र रत्नगे, असुन्पत्नयः निच्चादाद्युदात्तः । वयं, यूयं हि स्येत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । सनेम, आग्निषि लिङ्, तस्य मस्, नित्यं ङितः (पां ३ । ४ । ८६ ।) इति तस्य सकारलोपः, किदाग्निषि (पां ३ । ४ । १०४ ।) इति यासुट्, क्न्द-ग्युभयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।) इति सार्वधातुकत्वमप्यस्तीति, लिङ्: सलोपोऽनन्तस्य (पां ६ । १ । ७६ ।) इति सकारलोपः, अतो येयः (पां ७ । १ । ८० ।) इति इयादेशः, लोपोन्वोर्वन्नि (पां ६ । १ । ६६ ।) इति यलोपः, लिङ्गाग्निष्यङ् (पां ३ । १ । ८६ ।) इत्यङादेशो, आद्गुणः (पां ६ । १ । ८७ ।) इति गुणः, पादादित्वात्त निघातः । धीमहि, डुधाञ् धारणपोषणयोः, आग्निषि लिङो महिडादेशः, याम्डागमः, तस्य क्न्दग्युमयथेति सार्वधातुकार्द्धधातुकसञ्ज्ञे, तत्र सार्वधातुकत्वेन, लिङ्: सलोपोऽनन्तस्येति सकारलोपः, पूर्ववदियादेशः, यलोपः, सार्वधातुकमपित् (पां १ । १ । ४ ।) इति ङित्वं, शप् च, बङ्गं क्न्दशीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक्, आर्द्धधातुकत्वात्, आतो लोप इटि च (पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्याकारलोपः, निघातस्वरः, सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयात्वादत्र चवायोगे प्रथमेति न निघेधः स्यात्, अन्तः प्रार्थनायां लिङ्, तिप्, इतश्च (पां ३ । ४ । १०० ।) इतीकारलोपः, यामुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च (पां ३ । ४ । १०३ ।) इति यासुटो ङित्त्वे, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां ३ । ४ । ७२ ।) इति शपो-लुक्, असोरल्लोपः (पां ६ । ४ । १११ ।) इत्याकारलोपः, पादादित्वात्त निघातः । उत, एवमादीनामन्त इति फिट्स्त्रेणान्तोदात्तः । प्ररेचनं, रिचिर् विरेचने, भावे ल्युट्, युवोरनाकौ (पां ७ । १ । १ ।) इति योरनादेशः, लिटि (पां ६ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं, प्रादिसमासः क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ६ ।

सप्तमीमृचमाह इन्द्रावरुण वामहमिति । इन्द्रावरुण हे इन्द्राव-
रुणौ, वां युवामुभौ अहं ऊवे आङ्गयामि, किमर्थं चित्राय मन्त्रिमु-
क्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय, तत्र आङ्गता युवां अस्मा-

१ ६ १ इन्द्रावरुण नूनु वां सिघासन्तीषु धीघा ।
अस्मभ्यं शर्म्म यच्छतं ॥

ननुष्ठाहृन् सुजिग्युषः शत्रुविषये ससु जययुक्तान् कृतं कुरुतं । इन्द्रा-
वरुण, सुपांसुलुगित्यादिना सम्बोधनद्विवचनस्याकारादेशः, देव-
तादन्ते च (पां ६ । १ । २६ ।) इति पूर्वपदस्यानङ्, आमन्विताद्यु-
दात्तत्वं, संहितायां कान्दमं ऋस्वत्वं । ऊवे, ऋयतर्लुङ्, उत्तमपुरुषैक-
वचनं इट्, शप इत्यनुष्टौ, बङ्गलं कृन्दसीति शपो लुक्, ऋ इत्यनुष्टौ
बङ्गलं कृन्दसीति सम्भसारणं, परपूर्वत्वं, अचि श्रुधातु (पां ६ । ४ ।
७७ ।) इत्यादिनोवङ्, न च, ऊश्रुवेः (पां ६ । ४ । ८० ।) इत्यादिना
यणादेशः, जुष्टेतेरेव हि प्रतिपदीकृतस्य तत्, नपुनरस्य लाक्षणिकत्वात्,
इटः प्रत्ययसरेणोदात्तत्वं, पादादित्वात्त्र निघातः । राधसे, असुन,
निच्चादाद्युदात्तत्वं । अस्मान्, शसि, द्वितीयायाश्च (पां ७ । २ । ८७ ।)
इत्यात्वं । शसो नः (पां ७ । १ । २६ ।) इति नत्वं, नश्चेति धुडागमः ।
जिग्युषः, जि जये, लिटः स्थाने, कसुश्च (पां ३ । २ । १०७ ।) इति
कसुः, द्विर्भावः, सन्लिटोर्जिः (पां ७ । १ । ५७ ।) इति द्वितीयस्य
कृत्वं, कसोः कित्वाङ्गाभावः, कादिनियमप्राप्तस्येटो, वस्वेकाजाहुसां
(पां ७ । २ । ६७ ।) इति नियमेन निवृत्तिः, द्वितीयाबङ्गवचनं शस्,
भसंज्ञायां, वसोः सम्भसारणं (पां ६ । ४ । १३१ ।) इति सम्भसारणं,
परपूर्वत्वं, शरनेकाचः (पां ६ । ४ । ८२ ।) इति यणादेशः, शसि-
वसिघसीनाश्च (पां ८ । ३ । ७७ ।) इति षत्वं, प्रत्ययसरेणाकार
उदात्तः । कृतं, हुक्कञ् करणं, लोङ्गमध्यमद्विवचनस्य सङ्गुवात्तमा-
देशः, शपो बङ्गलं कृन्दसीति लुक्, तिङ्कृतिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति
निघातः ॥ ७ ॥

अथभीष्टमाह इन्द्रावरुण नृन्विति । इन्द्रावरुण इन्द्रावरुणा
हे इन्द्रावरुणा, धीयस्मादीयभुङ्क्षु वां युवां सिघासन्तीषु सनितुं
सम्भक्तुं सम्यक्सेवितुमिच्छन्तीषु तदानीमासमन्तादस्मभ्यं शर्म्म सुखं
ननु अतश्चयेन क्षिप्रयच्छतं प्रयच्छतं दत्तं । षट्त्रिंशत्सङ्क्षेपु क्षिप्रना-
मसु नु मत्तु इति पठितं, तस्य द्विरावृत्तिबलादातिशयं लभ्यतं ।
इन्द्रावरुण, उक्तं । नृन्, षट्त्रिंशत्सङ्क्षेपु तद्दुष्टोपपत्त्यां (पां ६ । १ ।
१३१ ।) इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिघासन्तीषु, वन षण्णसम्भक्ता, धात्वादेः

१ । १ । प्र वामश्रोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुणा यां हुवे ।
यामृधाथे सधस्तुतिं ॥ ३३ ॥

षः सः (पां ६ । १ । ६० । इति षः सः, इच्छायां सन्, दिर्भावा
हृणादिशेषः, सन्यतः (पां ७ । ४ । ७६ ।) इतीत्वं, आदेशप्रत्यययोः
(पां ८ । ३ । ५६ ।) इति घर्त्वं, सनीवन्त (पां ७ । २ । ४६ ।) इत्या-
दिना विकल्पादिडभावः, जनसमखनांसञ्चल्लोः (पां ६ । ४ । ४२ ।)
इति नकारस्याकारः, उपरि ङटःश्रुत्, कर्त्तरि शपि, उगितश्च (पां
४ । १ । ६ ।) इति डीप्, शप्श्रुत्तोरित्यं (पां ७ । १ । ८१ ।) इति
नुम्, डीपः शपश्च पित्त्वाच्छ्रुत्तुश्च कसार्वधातुकत्वेन चानुदात्तत्वं, सने
गित्त्वादाद्युदात्तत्वं तदेव शिष्यते । धीधु, सावेकाचन्तृतीयादिः (पां
६ । १ । १६८ ।) इति विभक्तोरुदात्तत्वं । अस्मभ्यं, अस्मभ्यमप्रतिष्कृत
इत्यत्रोक्तं । यच्छतं, दाम् दाने, शपि, पात्राध्याख्याभादात् (पां ७ ।
३ । ७७ ।) इत्यादिना यच्छादेशः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह प्र वामिति । इन्द्रावरुणा चे इन्द्रावरुणौ, यामस्त-
र्त्वाकां शोभनस्तुतिं प्रति ऊवे युवामुभावाङ्गयामि, किञ्च सधस्तुतिं स-
स्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणा या स्तवक्रिया तथा युक्ता
यां सुष्टुतिं प्रतिजम्भ ऋधाथे ऋध्रवाथे युवा वडांथे, तादृशी सुष्टुतिः
शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहो वामश्रोतु युवां याम्रोतु । अश्रोतु,
अश्रू याम्रो, लोटो व्यत्ययेन तिप्, खादिव्यः श्रुः (पां ३ । १ । ७३ ।) इति
श्रुः । सुष्टुतिः, न विन्दे अयं सुष्टुतिमित्यत्रोक्तं । इन्द्रावरुणा, ऊवे,
इत्युक्ते, । अत्रतु, यदुत्तामित्यं (पां ८ । १ । ६३ ।) इति यदुत्तयोगान्न-
निघातः । ऋधाथे, ऋधु श्रुद्धौ, ङट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं, मध्यगदिवचने,
श्रोर्वङ्गं हृन्दसीति लुक्, प्रत्ययसरेणाकार उदात्तः, यच्छन्दयोगान्न
निघातः । सधस्तुतिं, सधस्तुतिर्यस्यां सुष्टुतो सा सधस्तुतिः, अत्र सुष्टु-
तिरित्यन्यपदार्थं स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वे
अयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवक्रियापरत्वात्स्मिन् भावसा-
धनत्वेन क्रियापरेऽयं करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमान-
पदार्थादन्यः, सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः, सधशब्द एवमा-
दित्वादन्तोदात्तः, षड्श्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं ॥ ६ ॥ इति
प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥ ३३ ॥

अष्टादशस्कन्तं ।

१ १ १ सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ॥

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥

सोमानमित्यादिकं नवर्षं सृक्तं, ऋषिऋसी पूर्ववत्, देवतावि-
शेषत्वेवमनुक्रम्यते सोमानमिति पञ्च ब्राह्मणस्यात्याश्चतुर्थामिन्द्रश्च
सोमश्च पञ्चम्यां दक्षिणाचान्याः सादसस्यत्या नाराशंसो वान्त्येति ।
सृक्कगता आद्याः पञ्चर्षो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः, तासां मध्ये स घा वीर
इत्येतस्याश्चतुर्थो ऋषो ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः,
त्वं तमित्येतस्याः पञ्चम्या दक्षिणया सह पूर्वोक्तास्तिष्ठो देवताः । घटी-
मारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता, नाराशंसमित्येतस्या नवग्धाः सद-
सस्पतिर्नाराशंसो वा विकल्प्यते, विनियोगस्तु पूर्ववत्, तस्मिन् सृक्त
प्रथमाश्चमाह सोमानमिति । हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव, सोमा-
नमभिषवस्य कर्त्तारं मामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशवन्तं कृणुहि
कुरु, अत्र दृष्टान्तः, कक्षीवन्तमेतन्नामकमृषिं, इवगब्दाऽचाध्याहर्तव्यः,
कक्षीवान् यथा देवेषु प्रसिद्धस्तददित्यर्थः, यः कक्षीवान् ऋषिरौ-
शिज उशिजः पुत्रस्तमिवेति पूर्वत्र याजना । कक्षीवतोऽनुष्ठातृपु-
मनिषु प्रसिद्धस्तत्तिरीयैराम्नायते, एवं वै पर आङ्गारः कक्षीवो
औशिजो वीतह्वयः, आयशस्यः सदस्यः पौरुकृत्यः प्रजाकामा अचिन्व-
तेति । ऋगन्तरेषुधित्वकथनेनानुष्ठातृत्वप्रसिद्धिरुच्यते, अहं कक्षीवा-
दृषिरस्मि विप्र इति, तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तं ।
सोऽयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः, सोमानं सोतारं प्रकाशवन्तं कुरु
ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्षीवानौशिज
उशिजः पुत्र उशिक्, वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभि-
प्रेतः स्यात्, तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पत इति ।
अस्मिन् मन्त्रे सोमानमिति पदेन ब्रह्मणस्पत इति पदेन सृचितं तात्पर्यं
तैत्तिरीया आमनन्ति, सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे,
कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्षसमेवावरुन्धे इति । सोमानं, सुना-
तीति, पुञ् अभिषव, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां १ । २ । ७५ ।) इति
मनिन्, दृशि ग्रहणस्य विध्यन्तरोपसङ्ग इत्यार्थात् । निच्येऽपि नाचु-
दात्तत्वं, विन्तु प्रत्ययस्वरणं, उक्त्वादिषु वा सोमानशब्दे दृश्यः,

१२१ यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः १

स नः सिषक्तु यस्तुरः १

बहुल्यहृणादौगादिको मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरगं प्रख्यातं, खृ शब्देऽपता-
पयोः, कृत्यल्युटो बङ्गलं (पां ३।३।११३।) इति कर्मणि ल्युट्,
लिति (पां ६।१।१६३।) इत्यकार उदात्तः । छगुष्टि, छवि
हिंसाकरजयोश्च, इदितोनुमधातोः (पां ७।१।५८।) इति नुम्,
लोपः सिपो ष्टि, शपि प्राप्ते, धिन्विछगुष्टोर च (पां ३।१।८०।)
इत्युः प्रत्ययस्तत्प्रतियोगेन च वकारस्य चाकारस्तस्य, अतो लोपः
(पां ६।४।४८।) इति लोपस्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघुपधगुणः,
हेर्लित्वाद्कारस्य न गुणः, उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनमिति वार्त्ति-
केन हेर्लुक्, सतिश्लिखस्वरबन्धोयस्तमन्यत्र विकारणेभ्य इतिवचनात्
हेरेव प्रत्ययस्वरैणोदात्तत्वं, पादादित्वात्प्रनिघातः । ब्रह्मणस्पते, ब्रह्मणः,
यथाः पतिपुत्त (पां ८।३।५३।) इत्यादिना संहितायां विसर्ज-
नीयस्य सकारः, सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे (पां २।१।२।) इति
पराङ्गवद्भावात् पदद्वयस्यामन्त्रितनिघातः । कक्षीवन्तं, कक्षी भवा
कक्ष्या अन्धोदरसम्बन्धिगो रञ्जः, भवे क्न्दसि (पां ६।४।११०।)
इति यः प्रत्ययः, सास्यास्तीत्यर्थे मगुप्, आसन्दीवदस्तीवक्षीवत्
कक्षीवत् (पां ८।२।१२।) इति ऋषिविशेषणामकृत्तौवच्छन्दो
निपातितः, क्न्दसीरः (पां ८।२।१५।) इति मसा वत्त्वं, प्रत्यय-
स्वरैणादुपदेशो निपातितः, इकार उदात्तः, मगुप्सुर्पो पिच्चादनु-
दात्तौ । ऋशिजः, वश कान्तौ, इजिरित्यनुष्टौ, वशः क्पिचेति इजिः
प्रत्यय ऋणादिकः, तस्य कित्वात्, यष्टि ज्या ययि यधि (पां ६।१।
१६।) इत्यादिना सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वे गुणाभावस्तेन उशिज इति
भवति, तस्यापत्यमित्यर्थे प्राग्दीर्घताऽम् (पां ४।१।८३।) इत्यब्-
प्रत्ययः आदित्द्विः, प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाश्चमाह यो रेवानिति । यो ब्रह्मणस्पतिः, रेवान् धनवान्,
यस्वामीवहा रोगाणां हन्ता, वसुवित्, धनस्य लब्धा, पुष्टिवर्धनः
पुष्टेर्वर्द्धयिता, यश्चतुरन्वरोपेतः शोभनप्रदः, स ब्रह्मणस्पति-
र्नाऽस्मान् सिषक्तु सेवतां, परिगृह्याप्यनृणां त्वित्यर्थः, अत्र सिषक्तु-
शब्दस्य सेवार्थत्वं यास्वा आह, सिषक्तु सचत इति सेवमानस्येति

प्रत्यायकौ शब्दावितिशेषः । रेवान्, रघिरस्यास्तीत्यर्थे, तदस्यास्थ-
स्मिन् (पां ५ । १ । ६० ।) इति मतुप्, रये मतौ बज्जलमिति सूत्र-
वार्तिकेन यकारस्य सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, क्न्दसीरः (पां ८ । १ ।
१५ ।) इति वत्वं, आद्गुणः (पां ६ । १ । ८७ ।) इति गुणः । ननु
वत्वस्यासिद्धत्वात् वहिरङ्गत्वाच्च प्रागेव गुणे कृते इवर्णाभावान्न वत्वं,
नवान्तादिवच्चेत्यादिवद्भावेन इवर्णसम्पादनं वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषे-
धादन्यथा खदाभिरित्यत्र सवर्णादीर्घस्यान्तवद्भावेनाकारत्वादतो भिस-
येसित्येसादेशः स्यात् । नच निरवकाशत्वेन वत्वस्यानकाशत्वं अप्तिवान्
वै दर्भस्तम्भः, उपत्रक्षाणि हरिव इत्यादाववकाशलाभात्, सत्वं, अत्र
गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात् परो मतुप्, कदाचिदिवर्णात् परस्य मतुपः
पञ्चादेकारादेशेन इवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति क्न्दसीर इति
सूत्रकृता विवक्षितं, अमुनैवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमुदाहृत्यापि
अन्ते वृत्तिकृता आरेवानित्युदाहृतं, ऋखनुड्भ्यामित्यत्रादेशब्दाच्च
मनुप उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यत्रादेशब्दादेशब्दस्याप्युपलक्षणं, अत एव हि
रेवा इमेवत इत्यादौ मतुप उदात्तत्वं दृष्टं, अथवा ऋखनुड्भ्या-
मित्यत्रापि कदाचिद्भ्रष्टत्वात् परस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं,
एवञ्च सम्प्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात् प्राक् ऋसात् परो मतुविति
रेवानारेवानित्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति, अयमेव सूत्रकृतोऽभि-
प्रायो वार्तिककृता व्याख्यात इति । अमीवहा, अम रोग इत्यंतस्मा-
द्धनप्रत्ययेन अमीवशब्दा निपातितस्तं हन्तीति, बज्जलं क्न्दसीति
क्लिप्, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसुवित्, वसुं विन्दतीति वसुवित्,
क्लिप्च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्लिप्, उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टि-
वर्द्धनः, वर्द्धयतेर्नन्त्यादित्वात्पुष्ट्युः, लिति (पां ६ । १ । १६१ ।) इति
प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं, पुष्ट्वर्द्धन इति कर्मणि यथाः समासः,
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सियक्त, यच समवाये, लोटि, बज्जलं
क्न्दसीति शपः झुः, झौ (पां ६ । १ । १० ।) इति द्वित्वे ह्लादि-
शेषे च, बज्जलं क्न्दसीत्यभ्यासाकारस्येकारः । तुरः, तुर त्वरणे, इगु-
पधक्षाप्तीकरः कः (पां ३ । १ । १३५ ।) इति कः, प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

- १३१ मा नः शंसो अररूषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य १
रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥
- १४१ स घा वीरो न रिथति यमिन्द्रे ब्रह्मणस्पतिः १
सोमो हिनेति मर्त्यं ॥

दृतीयाम्चमाह-मा नः शंस इति । अररूषो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तु-
मस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिर्हिंसकः शंसः शंसन-
मधिक्ये इत्यर्थः, तादृशो वाग्निशेषो नोऽस्मान् मा प्रखक् मा सम्प्रखक्,
शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिक्येयः कदाचिदस्मान् मा प्राप्नोत्वित्यर्थः, तदर्थं चे ब्रह्म-
णस्पते, नोऽस्मान् रक्ष पालय । मा, निपातः । शंसनं शंसः, भावे घञ्,
जित्वादाद्युदात्तः । अररूषः, अर्त्तैररसित्यन्तर्भावितव्यर्थ्यात्, ऋ ग-
तानित्यस्मादररूष्, गुञ्चो रपरत्वं, प्रत्ययस्वरौ प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
धूर्तिः, धूर्त्तौ हिंसायां, क्लिचक्लौचसञ्ज्ञायां (पां ३।३।१७४।) इति
क्लिच्, तितुत्रथसिसुसरकसेषु च (पां ७।२।६।) इति इट्प्रतिषेधः,
उपधायाञ्च (पां ७।१।१०१।) इत्युपधादीर्घत्वं, वज्रिणीयं बाधित्वा
ऊठि प्राप्ते, राक्षोपः (पां ६।४।२१।) इति वकारलोपः । प्रखक्, एची
सम्पर्के, ङङ्क्लिप् । इतञ्च (पां ३।४।१००।) इति इकारलोपः,
हृष्यादिलोपः, कुत्वं, वृषादिभ्यः ञम्, तस्य, श्यत्ययो वङ्कणं (पां ३।१।
८५।) इत्यडागमः, यखादेशः, अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा, श्यत्य-
येनोदात्तत्वं, चादिलोपे विभाषा (पां ८।१।६३।) इति निघाताभावः ।
मर्त्यस्य, मृद् प्राखत्यागे, असिहसिमृष्ट इत्यादिभौजादिकन्तनप्रत्ययः,
मर्तेषु भवइत्यर्थे, भवे क्न्दसि (पां ४।४।१२०।) इति यत्, यतो
ऽनावः (पां ६।१।११३।) इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा, रक्ष पालने, शपः
पित्वादनुदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते, पादादित्वाद् निघातः, रक्षा
ञः, ह्यचोऽतस्तिडः (पां ६।३।१३५।) इति दीर्घः, उपसर्गाद्ब्रह्मण-
मिति ब्रह्मण्यह्यादनुपसर्गादपि नसो ऋत्वं । ब्रह्मणस्पते, घद्याः पति-
पुत्र (पां ८।४।५३।) इति संहितायां विसर्गस्य सकारः, सुवा-
मन्वितं पराङ्गवत्सरे (पां २।१।२।) इति पराङ्गवद्भावात् पद-
दयस्यामन्वितनिघातः ॥ १ ॥

चतुर्थीमृचमाह स घा वीर इति । इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यक्षमाञ्च

१ ५ १ त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यं ।

दक्षिणा पात्वंहसः ॥ ३४ ॥

१ ६ १ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य वाम्यं ।

सनिं मेधामयाभिघं ॥

हिनेति प्राप्नोति वर्द्धयति वा, तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनेति, तथा सोमो हिनेति, स घ, स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन् न स्थिति न विनश्यति । स घ, चादिरनुदात्तः, संहितायां, ऋचिनु-
नुघ मच्चु तङ्कुचोरुष्याणां (पां ६ । ३ । १२३ ।) इति दीर्घः । ब्रह्मण-
स्पतिरित्युक्तं । हिनेति, हि गता वृद्धौ च, स्वादिभ्यः श्रुः, तिप्, तिपः
पित्वात् अुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह त्वं तं ब्रह्मणस्पते इति । हे ब्रह्मणस्पते, त्वं तं मर्त्य-
मनुष्ठातारं मनुष्यं अंघ्रसः पापात्, पाप्नीतिशेषः, तथा सोमः पातु,
इन्द्रश्च पातु, दक्षिणादेवता च पातु । दत्ता वृद्धौ, द्रुदक्षिभ्यामिनित्रि-
त्यौणादिक इन्ननप्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः । अंघ्रसः, नञ्विधयस्योवा-
दिना फिट्स्त्रेणाद्युदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्तिंगो
वर्गः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदसस्पतिमित्येषा विनियुक्ता, तथा च
ऋद्धे मेखलामाबध्यतिखण्डे पच्यते, व्याचार्यः समन्वारब्धं जुह्यात्
सदसस्पतिमद्भुतमिति, तानेतां सुक्ते षष्ठीष्टचमाह सदसस्पतिमद्भुत
मिति । मेधां लब्धुं सदसस्पतिं एतन्नामकं देवमयासिधं प्राप्तवानभि ।
पीटृशं देवं, अद्भुतमाश्चर्यकरं । पुनः कीटृशं इन्द्रस्य प्रियं । सोमपान-
सहचारित्वात् काम्यं कामनायं । सनिं धनस्य दातारं । सदसः, यद्वृत्
विशरणादा, सर्वधातुभ्योऽमुन्, निच्चादाद्युदात्तः । पतिं, पतिर्दतिः,
टिलोपः, प्रत्ययस्वरः । प्रियं, द्रुगुपधच्चाङ्गिकरः कः (पां ३ । १ ।
१२५ ।) इति कः, इयडादेशः, प्रत्ययस्वरः । काम्यं, कामयते, अचोयत्
(पां ३ । १ । ६७ ।) इति दत्, गोरगिटि (पां ६ । ७ । ५२ ।) इति
गिलोपः, यतोऽनावः (पां ६ । १ । १२२ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । सनिं,
धनुं दाने, धात्वादेः यः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति घस्य सत्वं, अच-
इरित्यनुवृत्ता, खनिकघिज्यसि वसि वनि सनि ध्वनि राश्रि वलिभ्यश्चोत्वाणा-

- १ ७ १ यस्माद्दृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्च न ।
स धीनां योगमिन्वति ॥
- १ ८ १ आदृष्टोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरं ।
होत्रा देवेषु गच्छति ॥

दिक् ऋः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । अयासिधं, या प्रापणे, लुङ्मिप्, तस्य-
स्यमिपां ताम् तम् तामः (पां ३ । ४ । १०२ ।) इति तस्यामादेशः,
यमरमनमातां सक् च (पां ७ । १ । ७२ ।) इति सिच्, इडागमः, धातोः
सगागमः, निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह यस्माद्दृतेनेति । यज्ञोऽयमनुष्ठातथो विपश्चितश्च
न त्रिदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात् सदसस्पतिर्देवादृते न सिध्यति,
सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामसाद्गुडीनां
अनुष्ठेयकर्मणां वा योगं सम्बन्धं इन्वति व्याप्नोति, यजमानमनुष्ठेय
तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः । यस्मात्, अन्यारात् (पां १ । ३ । २६ ।)
इत्यादिना ऋतेऽयंयोगात् पञ्चमी, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।)
इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते, नगोऽन्वन्माववर्णं (पां ६ । १ । १८२ ।)
इति प्रतिषेधः । सिध्यति, सिधू संराडौ, ष्यन्, तस्य निच्वादाद्यु-
दात्तत्वं, यद्दत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति निघातप्रतिषेधः ।
धीनां, सावेकाच इति भिवक्तेरुदात्तत्वं । योगं, युजिर् योगे, षञ्,
तस्य जिच्वादाद्युदात्तत्वं । इन्वति, इवि व्याप्तौ, षप्, इदितोऽनुष्ठातोः
(पां ७ । १ । ५८ ।) इति नृमागमः, निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह आदृष्टोतीति । आदगन्तरमेव हविष्कृतिं हविः-
सम्पादनयुक्तं यजमानं ऋध्नोति, सदसस्पतिर्देवो वर्जयति, हवि-
र्दानानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः, तथाविधफलसिद्धये अध्वरं यज-
मानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं अविघ्नेन परिसमाप्ति-
युक्तं कृणोति करोति, होत्रा ह्ययमाना देवता तृष्टा सतो यजमानं
प्रत्यापयितुं देवेषु गच्छति । यद्वा होत्रा अस्मादीयस्तुतिरूपा वाक्
देवान् परितापयितुं देवेषु गच्छति । श्लोकाधारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु
वाङ्मामसु होत्रा गीरिति पाठितं । हविष्कृतिं, हविषः कृतिः सम्पा-
दनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः, बड्ग्रीहो प्रकृत्यापूर्वपदं

१ ६ १ नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं १

दिवो न सद्ममखसं ॥ ३५ ॥

(पां ६ । २ । १ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्राञ्चं, अनिगन्तोऽश्च-
तावप्रत्यये (पां ६ । २ । ५२ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं, पश्चादे-
कादेशस्वरः । अध्वरं, न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्, नञसुभ्यां (पां
६ । २ । १०२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । ह्ययतेऽस्यामिति होत्रा
देवता, ऊयामाशुभसिभ्यस्त्रिगोणादिकस्त्रन्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीष्टममाह नराशंसमिति । नराशंसं एतन्नामकं देवविशेषं,
यद्वा अवयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवतापरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिश्च
यास्को दर्शयति, नराशंसो यच्च इति, कात्यक्यः नरा अस्मिन्नासीनाः
शंसन्ति अग्निरिति, शाकपृणिः नरैः प्रशस्यो भवतीति । अत्राभिवत्
सदसस्पतेरपि नरैः शस्यमानत्वान्नराशंसत्वं, एतमेवाभिप्रायं हृदि
निधाय ब्राह्मणमेवमाधायते, प्रजा वै नरो वाक्शंस इति, अतो मनुष्यैः
शस्यमानो यः सदसस्पतियो वा नराशंसको देवस्तमपश्यं शास्त्र-
दृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशं सुधृष्टमं, अत्याधिकेन धार्ष्ट्युक्तं । सप्रथ-
स्तमं, अतिशयेन प्रख्यातं । सद्ममखसं, प्राप्ततेजसं । तत्र दृष्टान्तः, दिवो
न द्युलोकानिव, आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा
तेजस्विनस्तद्दयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः । सुधृष्टमं, शोभनं धृष्णोतीति
सुधृष्टं, किप्च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति किप्, आतिशायिनिकस्तमम्,
घकारस्य जश्वाभावश्चान्दसः, क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः ।
अपश्यं, दृशिर् प्रेक्षणे, पा भ्रा भ्रा (पां ७ । १ । ७८ ।) इत्यादिना
पश्यादेशः, लुङ्लङ्त्स्वङुदात्तः (पां ६ । ४ । ७१ ।) इत्यट उदा-
त्तत्वं, पादादित्वादिनिघातः । सप्रथस्तमं, प्रथ प्रख्यापने, प्रथनं प्रथः, सर्व-
धातुभ्योऽसुन् औणादिकः, नित्वादाद्युदात्तत्वं, सच्च प्रथसावर्त्तत इति,
तेन सहेतितुल्ययोगे (पां २ । २ । २८ ।) इति बङ्ग्रीहिसमासः,
वोपसर्जनस्य (पां ६ । ३ । ८२ ।) इति सादेशः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते, परादिश्चान्दसि बङ्गलं (पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वं । दिवः, ऊडिदं (पां ६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना विभक्तेरुदा-
त्तत्वं । सद्ममखसं, सीदतीति सद्म, घट्ट्य विशरणादौ, अन्येभ्योऽपि
दृश्यते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति मनिन्, नित्वादाद्युदात्तः, सद्म-

जनविंशच्छतम् ।

१ १ १ प्रति त्वं चारुमधुरं गोपीधाय प्रहूयसे ।

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

१ २ १ न हि देवो न मर्त्यो महस्तव व्रातुं परः ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

महो यस्येति बङ्गोऽहो इकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चत्रिंशो वर्गः ॥ १५ ॥

प्रति त्वमिति मवर्धं सूक्तं, ऋषिहृन्दसी पूर्ववत्, देवता अनुक्रम्यते प्रतित्वमाभिमारतमिति, कारीरेष्टौ प्रतित्वमित्येषा धाय्या, तथाच, सूत्रितं वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्वं चारुमधुरमीलेऽभिं खवसं नमोभिरिति धाय्य इति, तामेतां सूक्तगतां प्रथमाभ्यमाह प्रतित्वमिति । त्वच्छब्दः सर्वनामतच्छब्दपर्यायः, हे अग्ने, यो यच्च आ-
वरुवैकस्यरहितस्यं तथाविधं चारुमधुरं प्रतिजम्भ गोपीधाय सोमपानाय प्रहूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे, तस्मादस्मिन्नधरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सह आगच्छागच्छ । सेयमृक् यास्तेनैवं व्याख्याता, तं प्रतिचारुमधुरं सोमपानाय प्रहूयसे, सोऽग्ने मरुद्भिः सह आगच्छेति । प्रति, तिपात आद्युदात्तः । त्वं, त्वदादीनामः (पां ७ । २ । १०२ ।) इति अ इत्यन्तादेशः, प्रातिपदिकस्वरः । चारुं, दूसनिजनिचरिच-
टिभ्यो युम् इति युम्प्रत्यय औत्तादिकः, अत उपधायाः (पां ७ । २ । ११६ ।) इति षड्भिः, निच्चादाद्युदात्तः । गोपीधाय, निशीथ गोपीधा-
वसथा इति चक्रप्रत्ययान्तो निपातितः, निपातस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयामभ्यमाह न हि देवयिति । हे अग्ने, महो महस्तव सम्बन्धि-
कृतं कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य परो देवो न हि, उत्कृष्टदेवो न भवति खलु, तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति, ये मनुष्यान्वदीयं क्रतुमनुति-
कृन्ति, ये च देवान्त्वदीये क्रताविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भि-
रित्यादि पूर्ववत् । न हि, एवमादीनामन्त इति फिट्स्त्रेजान्तोदात्तः । देवः, पचाद्यजन्तश्चित्त्वादान्तोदात्तः । महः, महस्तवोपशब्दात्सः, इहम्हतेरुपसङ्गानमिति वार्त्तिकेन विभक्तैरुदात्तत्वं । तव, युष्मद-

१३१ ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

१ ४ १ य उग्रा अर्वामानृत्तुरनाधृष्टास ओजसा ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

अदोर्दंसि (पां ६ । १ । २१२) इत्याद्युदात्तत्वं । गहि, गम्ह गतो, लोटः सेर्घः, बद्धत्वं कन्दसीति शपो लुक्, अणुदात्तोपदेशे (पां ६ । ४ । ३७ ।) इत्यादिना अनुनासिकलोपस्तस्य, असिद्धवदत्राभात् (पां ६ । ४ । २२ ।) इति असिद्धत्वात्, अतो हेः (पां ६ । ४ । १०५) इति हेर्लुङ्गुन भवति, निघातः ॥ २ ॥

तृतीयान्त्रचमाह ये मरु इति । हे अग्ने, ये मरुतो महो रजसो महत् उदकस्य वर्धणप्रकारं विदुस्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः, विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः, सप्तगणा वै मरुत इति श्रुतेः । देवासो द्यातमानाः । अद्रुहः, द्रोहरोहिताः, वर्धयेन सर्वभूतोपकारित्वात्, तथाचोपरिष्ठादाभायते उदीरयथा मरुतः समुद्रतो वृथं वृष्टिं वर्धयथा पुरोधिय इति । शाखान्तरेऽपि मन्वान्तरस्य ब्राह्मणमंत्रमाप्तायते मरुतां वृषतयस्येत्याह, मरुतो वै वृषा ईशते इति । रजःशब्दो यास्केन बद्ध्या व्याख्यातः, रजो रजतो व्यतीरज उच्यते, उदकं रज उच्यते, लोका रजांसुच्यन्ते, अष्टगच्छनी रजसी उच्येत इति । रजसः, नन्विष-यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः । विदुः, विद आग्ने, विदो लोटो वा (पां ७ । ४ । ८३ ।) इत्युसादेशः, प्रत्ययस्वरः, यदृत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदृत्तयानान्निधाताभावः । विश्वे, विश्वेः कन्नन्तस्य नित्वादा-द्युदात्तत्वं । देवासः, आञ्जसेरगुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यनुगागमः, देवशब्दः प्रचाद्यजन्तश्चित्वादनोदात्तः । अद्रुहः, सम्पदादित्वाद्भावे किपि बद्धव्रीहो, नजसृभ्यां (पां ६ । २ । १७२) इत्यन्तोदात्तत्वं, कर्त्तरि वा किप्, तत्पर्यये हि अच्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्, नच छदु-त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं यतो नञ् गतिर्नचकारकमिति ॥ ३ ॥

चतुर्थान्त्रचमाह य उग्रा इति । ये मरुत उग्रास्तीव्राः सन्त अर्कमुदकं चान्द्रानर्धुरर्धितवन्तः वर्धयेन सम्पादितवन्त इत्यर्थः, तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः, योजसा बलेन अनाधृष्टासः

१ ५ १ ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुक्षत्रासो रिशादसः ।

मरुद्गिरग्न आगहि ॥ ३६ ॥

१ ६ १ ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते ॥

मरुद्गिरग्न आगहि ॥

अतिरक्तताः, सर्वेभ्योऽपि प्रवक्षा इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति, आपो वा अर्क इति, तन्निरवचनञ्च त एषामनन्ति, सोऽर्कश्चरत्तस्यार्चत आपो जायन्तार्चतो वै मे कामभृदिति तदर्कस्यार्कत्वमिति । स जगत्सृष्टा हिरण्यगर्भ उदकं सृष्टुमुद्यत्तोऽर्क-
द्गदकं सत्यसङ्कल्पमष्टिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत्, तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नं, तदामीमर्चतो मेऽन्तः कामभृदित्यवोचत्, तेनोदकस्याप्यर्कनाम निव्यन्नमित्यर्थः । आम्बुः, अर्चते-
र्धतोः, अपस्पृष (पां ६ । १ । १६ ।) इत्यादिना निपातितः, प्रत्यय-
स्वरः, यद्दत्तयोगान्ननिघातः । अनाष्टयासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस-
स्वरत्वं । अोजसा, उज्जेर्वज्जेलोपञ्चेत्यौत्सादिकोऽसुनप्रत्ययः, निष्वा-
दाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह ये शुभ्रा इति । ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतान्तेर्भ-
वद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः, शुभ्राः शोभमानाः । घोरवर्षसः,
उग्ररूपधराः । सुक्षत्रासः, शोभनधनोपेताः । रिशादसः, हिंसकानो
भक्षकाः । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु क्षत्रं भग इति पठितं ।
शुभ्राः, स्फायितस्त्रिवर्णाद्यादिना शुभेरौत्सादिको रक्प्रत्ययः, प्रत्यय-
स्वरः । घोरवर्षसः, घोरं वर्षो येषां, वज्रवीर्यै पूर्वपदप्रकृतिसस्वरत्वं ।
सुक्षत्रासः, वज्रवीर्यै, नञ्सभ्यां (पां ६ । २ । १०२ ।) इत्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वं, आद्युदात्तं ह्यञ्छन्दसि (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्येव तु
न भवति, क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशा-
स्तानदन्तीति रिशादसः, सर्वधातुभ्योऽसुनप्रत्ययः, निस्वरेणोत्तरपदा-
द्युदात्तत्वं, ह्यदुत्तरपदप्रकृतिसस्वरेण स एव शिष्यते ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य
प्रथमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तो षष्ठीष्टचमाह ये नाकस्येति । ये मरुतो नाकस्याधि, दुःख-
रहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि युक्तो रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्युः ।

१७१ य ईङ्ग्यन्ति पर्वतां तिरः समुद्रमणीवं ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

॥ ८ ॥ आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

मपि दीप्यमाना आसते, तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । नाकस्य, कं सुखं तद्य-
स्मिन्न विद्यतेऽसावक इति बङ्गव्रीहं कृत्वा पञ्चान्नञ्, न अको नाक इति
नञ्त्तत्पुरुषः, न लोपो नञः (पां ६ । १ । ७१ ।) इति नञो लोपो न
भवति, नभ्याज्जपात् (पां ६ । ३ । ७५ ।) इत्यादिना प्रकृतिभावात्,
तत्पुरुषेतुल्यार्थद्वितीया (पां ६ । २ । २ ।) इत्यादिनाथयपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वेनोदात्तत्वं, प्रथमात्तत्पुरुषं कृत्वा पञ्चान्नङ्गव्रीहौ उत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे उपसर्गप्रतिरूपको निघातः ।
टोचने, रच दीप्तौ, अनुदात्तेतश्च हलादेः (पां ३ । २ । १४६ ।) इति
युच्, चितः (पां ६ । १ । १६६ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं । दिवि, ऊडिदं-
म्पदाद्यप्पुम् (पां ६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना विभक्तोरुदात्तत्वं ।
देवासः, आल्लसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुक् । आसते, आस
उपवेशने, अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं भ, तस्यान्तादेशः, आदिप्रभृतिभ्यः
शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो लुक्, अनुदात्तेत्त्वाङ्गसार्वधातु-
कानुदात्तत्वं, यदृत्तयोगान्निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह य ईङ्ग्यन्तीति । ये मरुतः पर्वतां पर्वतान् मेघान्
ईङ्गयन्ति चालयन्ति, तथा अर्णवं उदकयुक्तं समुद्रं तिरस्कर्षन्तीति-
शेषः, निखलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारस्तैर्मरुद्भि-
रित्यन्वयः । ईङ्गयन्ति, उखउखिवखवखिमखमखीत्यादी ईखिर्गन्त्यर्थः,
हेतुमति च (पां ३ । १ । २६ ।) इति णिच्, इदितो नुम् धातोः (पां
७ । १ । ५८ ।) इति नुम्, णिजन्तधातोः, चितः (पां ६ । १ । १६१ ।)
इत्यन्तोदात्तत्वं, शपः पिच्चादनुदात्तत्वं, तिङ्श्रुत्त्वाङ्गसार्वधातुकस्वरेश
धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान्, पूर्वपर्वमर्वपूरणे, भृ र्दृशियजि-
पर्व्वाद्यादीना औणादिकोऽतच्प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह आ ये तन्वन्तीति । ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकि-
रभैः सह आतन्वन्ति आप्नवन्ति आकाशमितिशेषः, ऋषौजसा

१६१ अभि त्वा पूर्वपीतये सृजाभि सोम्यं मधु ।
 मरुद्भिरग्न आगहि ॥ ३७ ॥
 ॥ इति प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कृर्वन्ति, तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । तन्वन्ति, तनु-
 विस्तारे, लटो भ्रौऽन्तः, तनादिक्कञ्च उः (पां १ । १ । ७६ ।) इति उः,
 सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरखेभ्य इति तिङ् एवाद्युदात्तत्वं ।
 समुद्रं, उन्दी लोदने, स्फायि तच्चीत्यादिना रक्प्रत्यय षौड्यादिकः,
 समासे क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीष्टवमाह अभि त्वेति । हे अग्ने, पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रकृताय
 पानाय त्वा त्वां सोम्यं मधु सोमसन्वन्धिमधुरसं अभिष्टजामि सर्वतः
 सम्पादयामि, अतस्त्वं मरुद्भिः सहानागच्छ । अभि, एवमादीनामन्त
 इति फिट्स्त्रेणान्तोदात्तः । त्वा, त्वामौदितोयायाः (पां ८ । १ ।
 १३ ।) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये, पूर्वोच्चासौ पीतित्वा,
 पुम्वत्कर्मधारय (पां ६ । १ । ७२ ।) इत्यादिना पुम्वद्भावः । ष्टजामि,
 ष्टज विसर्गे, मिप्, मिपः पित्वादनुदात्तत्वं, विकरखस्वरः । सोम्यं,
 सोममर्हति यः (पां ७ । ७ । १३० ।) इति यप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरैश्चान्तो-
 दात्तः । मधु, फणिपाटिनमिमिजनां गुक्पटिनाकिधतश्चेत्षौड्यादिक
 उः प्रत्ययः, निदित्वनुष्टोत्राद्युदात्तत्वं । अन्यद्गतं ॥ वेदार्थस्यं प्रकाशेन
 तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाहिद्यातीर्थमश्नेश्वरः ॥ पुम-
 र्थान् धर्मार्थंक्राममेक्षाणित्यर्थः ॥ ६ ॥ ३७ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
 सप्तत्रिंशो वर्गः । इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीब्रह्मभूपालसाम्बान्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
 वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताया भाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्ति-
 मगमत् ॥

(ॐ तत्सत् ।)

ॐ तत्सत् ॐ

ऋग्वेदद्वितीयाध्यायानुक्रमणिकारम्भः १

अयमष्टावार्भव, मिहृषडैन्द्राभं, प्रातर्युजा सैका, चतस्र आश्विन्य-
क्तया सावित्र्य, आग्नेयौ हे देवीनामेके, न्नाथीवरुणान्यग्रायीनां, द्यावा
पृथिव्येपार्थिवी, षडैष्णस्योऽतो देवा देवी वा, तीत्राश्चतुर्विंशति, वांय-
थैकेन्द्रवायथौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः, श्रिया आप्यो-
क्त्याध्यर्धाग्नेय्य, शन्तः पुर उष्णिक् परानुष्टुप्, तिस्रस्त्रान्या एकविंशी-
प्रतिष्ठा, कस्य पक्षोनाजीगर्तः शुनः श्रपः, सक्तत्रिभो वैश्वामित्रो
देवरातो वारुणं तुत्रैष्टुभमादौकाय्याग्नेय्यौ, सावित्र्यस्तृचो गायत्रो
स्यान्त्या भार्गवा, यच्चित्तेकावसिष्वदशाग्नेयं त्वान्त्रं सप्ताना, गायत्रेक्त्या
दैवी त्रिष्टुप्, यत्र यावा नवषडनुष्टुप्चादि, यच्चित्थ्यौलूल्यौ, परे
मौसल्यौ च, प्रजापतेर्हरिस्त्रस्यान्त्या चर्मप्रशंसा वा, यच्चित्तप्त
पांक्तं, मावोह्यधिकास्माकं, पादनिरुक्त्स्त्रिष्टुप्परौत्त्रावाश्विनौ-
षस्यौ, त्वमग्नेयूना, हिरण्यरूप आग्नेयं त्रिष्टुबन्त्याष्टमीषोडशौ
चेन्द्रस्य पक्षोना । हरिः ॐ ।

प्रथमाष्टकद्वितीयाध्यायः ।

विंशच्छक्तं ।

१ १ १ अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया ।

अकारि रत्नधातमः ॥

१ २ १ य इन्द्राय वचोयुजा ततश्चुर्मनसा हरी ।

शमीभिर्यज्ञमाशत ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्म्ममे तमहं वन्दे
विद्यातीर्थमहेश्वरं । अथ प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं
देवायैतत्त्वर्थं सूक्तं, अस्य ऋषिहृन्दसी पूर्ववत्, ऋभुदेवताकत्वमनुक-
म्यते, अयमष्टावार्भवमिति, विनियोगस्तु सूक्तस्य कैङ्करः स्मार्त्तो वा द्र-
ष्टव्यः, अष्टस्य प्रथमे हृन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्भवस्तुचः,
अयं हृन्दोमा इति खण्डे सूत्रितं, अभित्वादेवसवितः प्रतो यज्ञस्य
शम्भुवा यं देवाय जन्मन इति ऋचा इति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टक-
माह अयं देवायेति । ऋभवो हि मनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ता-
स्ते चात्र सूक्ते देवताः, तत्त्वज्ञो जायमानवाचिना जन्मशब्देनैकवचना-
न्तोनात्र निर्दिश्यते, जन्मने जायमानाय ऋभुसम्भवरूपाय देवाय
तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिरासया
सक्तोयेनास्येनाकारि निष्पादितः । कोट्टशः स्तोमः, रत्नधातमः, अति-
शयेन रमणीयमखिमुक्तादिधनप्रदः, स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रय-
च्छन्तीत्यर्थः । आसया, आस्यशब्दद्वितीयैकवचनस्य, सर्पासुक्तं (पां
७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना याजादेशः, अत्ययेन प्रकृतियकारस्य जोपः,
चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः, रत्नानि दधा-
तीति रत्नधाः, स्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह य इन्द्रायेति । ये ऋभन्, इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं
वचोयुजा ताडनादिकं विना बाहुमात्रेण रथे युज्यमानौ सुशिक्षितौ
हरी एतन्नामकावन्त्रौ मनसा ततस्तुः सम्पादितवन्तः, ऋभून् सत्य-
सङ्कल्पत्वात्तत्त्वज्ञमात्रेणोन्मस्यन्त्रौ सम्पन्नावित्यर्थः, ते ऋभवः शमीभि-
र्यज्ञमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्यदीयमाशत व्याप्तवन्तः

१ ३ १ तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं १

तक्षन्धेनुं सबर्दुघां ॥

१ ४ १ युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः १

ऋभवो विष्टत्रात ॥

अपः अप्र इत्यादिषु षष्ठिशतिसंज्ञकेषु कर्मनामसु शमी शिमीति पठितं । वचोयुजा, वचसा युञ्जत इत्यर्थे, सख्खद्विष (पां १ । २ । ६१ ।) इत्यादिना क्विप्, सुपांसुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना विभक्तोरकारः, छदुत्तरपदप्रकृतिसखत्वं । ततश्चुः, तच् लृच् तनू-कारणे, लिटि भेरुसादेशः, पादादित्वादिनिघातः । शमीभिः, शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि, षौणादिक इन्, छदिकारादकृत् इति वाचिकेन डीष्, वृषादित्वादिनोदात्तः । आशत, अशू व्याप्ता, जडो भस्य अदादेशः, स्वादिभ्यः श्रुः, तस्य बज्जं कृन्दसीति लुक्, अडागमः, तिङ् लुङ् (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः ॥ २ ॥

द्वितीयाष्टममाह तत्तन्निति । नासत्याभ्यां अश्विदेवघ्नोत्वर्थं रथं तत्तन्, ऋभवो देवाः कश्चिद्रथमतस्तन्, तत्तन्नेन सम्पादितवन्तः । कीदृशं रथं, परिज्मानं परितो गन्तारं । सुखं, उपर्युपवेशने सुखकरं । क्विष् धेनुं काश्चिद्गां तत्तन्, धातुनामनेकार्थत्वात् तत्ततिरत्र सम्पादनवाचो । कीदृशीं धेनुं, सबर्दुघां सबरः क्षीरस्य दोग्धीं । तत्तन्, बज्जं कृन्द-सीत्यडभावः । नासत्याभ्यां, न विद्यतेऽसत्यं ययोस्तावसत्यौ न असत्यौ नासत्यौ, नभ्राग्जपान्नवेदानासत्यान्नमुचि (पां ६ । १ । ७५ ।) इत्यादिना नलोपाभावः । परिज्मानं, अजेः परिपूर्वस्य, अन्नतन्नि-त्यादिना मन्प्रत्ययः, अकारलोपः, आद्युदात्तत्वञ्च षौणादिकनिपा-तनात् । सबर्दुघां, सबः पयो दोग्धीति सबर्दुघा, दुहः कप् घञ्च (पां १ । २ । ७० ।) इति कप्, हकारस्य घकारञ्च, सबरिति रेफान्तं प्राति-पदिकं क्षीरवाचीति सम्प्रदायविदः, कपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, धातुखर एव शिष्यते, समासे छदुत्तरपदप्रकृतिसखः ॥ ३ ॥

द्वितीये कृन्देमे वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्वाभवंतृचः, द्वितीयस्याग्निं वा देव इति खण्डे सूत्रितं, मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति वृचावति, तस्मिन्नुच्ये प्रथमां सुक्ते चतुर्थीमृच-

१ ५ १ सं वो मदासो अग्मतेन्द्रेण च मरुत्वता १
आदित्येभिश्च राजभिः ॥ १ वर्गः ॥

माह युवाना पितरिति । ऋभव एतन्नामका देवाः पितरा पितरा
सक्नीयौ मातापितरौ पूर्वं वृद्धावपि पुनर्युवाना तद्वयौ अकृत
कृतवन्तः । कीदृशा ऋभवः, सत्यमन्वाः, अविद्यमन्वसामर्थ्यापेताः,
पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्वत्वाद्यद्यत्काममुद्दिश्य मन्वाः प्रयुष्यन्ते
तत्क्षणं तथैव सम्पद्यते, तस्मात्सोर्षयोः पित्रोर्युवत्वं सम्पादयितुं समर्था
इत्यर्थः । पुनःकीदृशाः, ऋजूयवः ऋजुतामात्मन इच्छन्तः, कृणरहिता
इत्यर्थः, अतएवैतेषामनुष्ठिता मन्वाः सिध्यन्ति । पुनरपि कीदृशाः,
विष्टी विष्टयो व्याप्तिद्युक्ताः, सर्वेषु कार्येषु एतदीयस्य मन्वसामर्थस्या-
प्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वृत्ति, ऋभव उच्य
भान्तीति वर्त्तेन भान्तीति वेति । युवाना, युवन्शब्दो यैतिः कृनिगन्तो
निच्वादाद्युदात्तः, संपांसुलुक् इत्यादिना विभक्तोरकारः । पितरा,
पूर्ववदाकारः । सत्यमन्वाः, बज्रवीक्ष्यै पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजूयवः,
ऋजुशब्दोऽत्र भावपरः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्तीति क्वच, अज्ञात्वार्वधा-
गुक्तयोः (पां ७ । ७ । २५ ।) इति दीर्घः, क्वाच्छन्दसि (पां ३ । २ ।
१७० ।) इत्युप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । विष्टी, विण्लुव्याप्तौ, क्तिचक्त्तोचस-
ञ्चायां (पां ३ । १ । १७४ ।) इति क्तिच्, तितुत्रतथसिससरकसेषु
च (पां ७ । २ । ६ ।) इति इटप्रतिषेधः, तस्मात्स ईयाडि-
याजोकाराणामुपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन ईकारादेशः, न च, अलो
ऽन्तस्य (पां १ । २ । ५२ ।) इति सकारस्य भवति, तत आद्रुमेकते,
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (पां ६ । १ । १०२ ।) इति पूर्वसवर्णदीर्घसं-
वाधित्वा परत्वात्, जसि च (पां ७ । ३ । १०६ ।) इति ऋक्स्य गुणेन
भवितव्यमिति चेन्न, सम्प्रापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अकृत, कृजो लुङ्
आत्मनेपदं भू, तस्य अदादेशः, मन्वेघस (पां २ । ७ । ८० । इत्या-
दिना च्लेलुक्, यमादेशः, अडागमः, मिघातः ॥ ७ ॥

पञ्चमीष्टममाह सं वइति । हे ऋभवो, युष्माकं सम्बन्धिनो मदासो
मदहेतवः सोमा इन्द्रेण चादित्येभिरादित्यैश्च समम्मत सङ्गताः, ऋभू-
नामिन्द्रादित्यैः सहा सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति, अतएवावाहनमिन्द्र
आन्वगायनेनैवं पठितं, इन्द्रमादित्यवन्तम्भुमन्तं वाजवन्तं गृहस्यति-

१ ६ १ उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं ।

अकर्तृ चतुरः पुनः ॥

मन्तं विश्वदेव्यावन्तमाहुवे इति । कीदृशेनेन्द्रेण, मरुत्वता मरुद्धि-
युंक्तेन, अत एव मन्त्वान्तरमेवमाधायते मरुद्धिरिन्द्रसख्यन्तं च्यत्स्विति ।
कीदृशैरादित्येभीराजभिर्दीप्यमानैः । मदासः, माद्यन्त्येभिरिति मदाः
सोमाः, मदेऽनुपसर्गं (पां ३ । ३ । ६७ ।) इत्यप्, तस्य पित्वादन-
दात्तत्वं, धातु खर एव शिष्यते, व्याञ्जसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।)
इति जसोऽसुगागमः । अम्मत, गमेः संपूर्वाङ्कुङ्, समोगमृच्छि (पां १ ।
३ । २६ ।) इत्यादिनात्मनेपदं भू, तस्य अदादेशः, मन्वेघस (पां २ ।
७ । ८० ।) इत्यादिना च्लेर्लुक्, गम हन जन खन घसां (पां ६ । ४ ।
६८ ।) इत्युपधात्तोपः, व्यवहित्वाश्च (पां १ । ४ । ८२ ।) इति समो
व्यवहितप्रयोगः, निघातः । मरुत्वता, मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान्,
तसौ मत्वर्थे (पां १ । ७ । १६ ।) इति भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया नाधित-
त्वाञ्जप्रत्वाभावः, भयः (पां ८ । २ । १० ।) इति मतुपो वत्वं । आदि-
त्येभिः, बङ्गणं कृन्दसीति भिस ऐसादेशाभावे, बङ्गवचने भन्त्येत्
(पां ७ । ३ । १०३ ।) इत्येत्वं । राजभिः, राजनशब्दस्य कनिमन्तत्वेन
नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

सूक्ते षष्ठीमचमाह उत त्यमिति । उत अपि वा त्वष्टुः, एतन्नाम-
कस्य देवस्य सम्बन्धी तद्व्यापारः, नवं नूतनं चमसन्तं सोमधारणक्षमं
काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं, निष्पृषेण सम्पादितमकरोदिति श्लेषः, तद्व्या-
पारकुशलस्य तस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं
पुनरपि चतुरोऽकर्तृ, चतुर्धा विभक्तांश्चमसान् कृतवन्तः, एकस्य चतु-
र्विधकरणत्वरूपोऽयमर्थो मन्त्वान्तरेऽपि विस्पष्टः, एकं चमसं चतुरः
कृत्योतनेति । नवं, या क्तुतौ, नूयत इति नवं कर्मण्यप्रत्ययः, स हि
घञोऽपवादत्वात् घञर्थे सर्वत्र भवति, घञप्रत्ययश्च, अकर्तृरिच-
कारकं सञ्ज्ञायां (पां ३ । ३ । १६ । इति कर्तृव्यतिरिक्तो सर्वत्र कारक-
भवति । यद्यपि घञ् सञ्ज्ञायामित्युक्तं, तथापि च कारकसञ्ज्ञायाभि-
चाराथत्वादसञ्ज्ञायामपि भवत्येव, सम्बध्यत इति सम्बन्धः कर्मविघञि-
त्युक्तं । त्वष्टुः, तद्वृत्तं तनूकरणं, ऋणादिकस्तृणं, उदितत्वात् पद्ये
इडभावः, स्तोः संयोगाद्यारन्तं च (पां ८ । २ । १६ ।) इति ककार-

१७१ ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्तिभिः ॥

जोषः । निष्कृतं, कृञोनिश्चपष्ट्यात् कर्मणि क्तः, प्रादिसमासे, निम्बं समासेऽनुत्तरपदस्य (पां ८ । ३ । ७५ ।) इति षत्वं, अत्र, कर्त्त-कर्मणोः छति (पां ० । ३ । ६५ ।) इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि, नञोकाव्य-यनिष्ठाखलार्थद्वयां (पां २ । ३ । ६६ ।) इति निघिञ्जा, तथापि कर्त्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्, कर्त्तृकरणयोस्तृतीया (पां २ । ३ । १८ ।) इत्येतस्याः प्राप्तेः शेषिकी षष्ठी, यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते माषा-शामत्रीयादिति, वत् गतिरन्तरः (पां ६ । २ । ७६ ।) इति निस् उदात्तत्वं । अकर्त्तं अह्यसत्, कृञो लुङि तस्य व्यत्ययेन तादेशः, मन्वेषस (पां २ । ७ । ८० ।) इति षर्लुक्, कृन्दस्यभयथा (पां ३ । ७ । ११७ ।) इति तिङ् आर्द्धधातुकत्वात् डिच्चाभावेन गुणः । चतुरः, शसि (पां ६ । २ । १६७ ।) इत्युकार उदात्तः । पुनः खरादिभ्याद्युदात्ता पठितः ॥ ६ ॥

इतीये कृन्देमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति हे ऋचावाभंशौ, इतीयस्यागन्महेति खण्डे सूत्रितं, इन्द्र इधे दधातुगत्तेनो रत्नानि धत्त-नेत्येका हे चेति, तयोराद्यां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ते नो रत्नानीति । पूर्वाख्यस्तु ये प्रतिपादिता ऋभवक्ते यूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्यदीय-शंसनैर्युक्ताः सप्तो नोऽस्माकं सम्बन्धिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यश्मनाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि एकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिब्रथं यावदपेक्षितं ताव-दिति विवक्षया एकमेकमित्युक्तं । कीदृशानि रत्नानि, त्रिरा त्रिवा-रमाहत्तानि, उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येवं रत्नानां त्रिराहृतिः । किञ्च साप्तानि सप्तलक्षानि सप्तसहस्राणि निष्यन्नवर्गरूपाणि कर्मणि च धत्तन सम्पादयत । कीदृशानि साप्तानि, त्रिरा त्रिवारमाहत्तानि, अग्न्याधेयं दर्शपैर्गमास इत्यादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औ-पासनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः * ।

* नोतसूत्रवाक्याद्यां औपासनहोमादीनां प्रथमवर्गत्वेन अग्न्याधेयादीनां द्वितीयवर्गत्वेन प्रतिपादनस्योक्ति विशेषः ।

१ ८ १ अधारयन्त वह्नयोऽभजन्त सुकृत्यया १ भागं देवेषु यज्ञियं ॥ २ ॥

अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंख्यानां वर्गस्तृ-
तीयः । रत्नानि, रमुक्रीडायां, निदित्यनुवृत्तौ रमेस्तचेति नक्प्रत्ययः,
तत्सन्नियोगिन मकारस्य तकारः, निच्चादाद्युदात्तः । धत्तन धत्त, तप्त-
नप्तनघनाश्च (पां ७ । १ । ४५ ।) इति तशब्दस्य तनादेशः । साप्तानि,
सप्तानां वर्गः साप्तं, सप्तनोऽङ्कन्दसि (पां ५ । १ । ६१ ।) इति वर्गोऽङ्-
प्रत्ययः, नक्त्तद्धिते (पां ६ । ४ । १४४ ।) इति टिलोपः, जिच्चादादि-
वृद्धिराद्युदात्तत्वश्च, अत्र वर्गप्रवचनेन वर्गिणो लक्ष्यन्ते, तेन वञ्जवचनं,
अन्यथा ह्येक एव वर्गस्त्रिराद्युदात्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते, शत्र-
नुमेनद्यजादी (पां ६ । १ । १७३ ।) इति विभक्त्युदात्तत्वं । एकमेकं,
नित्यवीप्सयोः (पां ८ । १ । ४ ।) इति द्विर्भावः, एकशब्दः इहः कृष्णन्तस्य
निच्चादाद्युदात्तत्वं, द्वितीयसंज्ञकशब्दस्य, तस्य परमास्मेडितं (पां ८ । १ ।
२ ।) इत्यास्मेडितसञ्ज्ञायां, अनुदात्तश्च (पां ८ । १ । ३ ।) इत्यनु-
दात्तत्वं । सुशक्तिभिः, शस्यन्ते आभिरिति शस्तय ऋचः शंसु कृतां,
करणे क्तिन् तस्य किच्चात्त लोपः, शोभनाः शस्तय इति प्रादिसमासे
यद्यपि क्तिनो निच्चादाद्युदात्तत्वं न कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
प्राप्तं, तप्त परेण, मन्क्तिन्व्याख्यान (पां ६ । २ । १५१ ।) इत्यादिना
उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन बाध्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह अधारयन्तीति । वङ्गयश्चमसादिसाधननिष्पादनेन
यज्ञस्य बोधार ऋभवोऽधारयन्त पूर्वं मनुष्यत्वेन मरुत्तयोग्या अप्य-
मृतत्वलाभेन प्राणान् धारितवन्तः । तथाच मन्वान्तरमासायते मर्त्तासः
सन्तोऽमृतत्वमानश्रुतिरिति । किञ्चते सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसम्पा-
दनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थित्वा यज्ञियं यज्ञार्थं भागं
हृत्विर्लक्ष्यमभजन्त रूपितवन्तः, अयमर्थः साधन्वना यज्ञियं भाग-
मानश्रेत्यादिमन्वान्तरं विस्पष्टः, ब्राह्मणोऽप्युभवो देवेषु तपसा सोम-
पीथमध्ययजन्नित्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं । वङ्गयः, निदित्यनुवृत्तौ, वहि-
श्रीत्यादिना निः प्रत्यय षोणादिकः, निच्चादाद्युदात्तः । अभजन्त,
पादादित्वान्न निघातः । सुकृत्यया, विभाषा कृत्वाः (पां । ३ । १ ।
१२० ।) इति कृजः कर्मणि क्त्वा, शोभनं कृत्यमस्या भजनक्रियायाः

एकविंशच्छतं ।

१११ इहेन्द्राग्नी उपह्वये तयोरिस्तेोगमुश्मसि ।
ता सोमं सोमपातमा ॥

सा सुकृत्या, बज्रवीर्यौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तीदात्तत्वं । ननु ह्यत्यशब्दे क्वपः पितृनाम्नूदात्तत्वाद्वातुभ्वरेणादिबदात्तः, ततश्च, आद्युदात्तं ह्यचकृ-
न्दमि (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं, तेन हि पुर-
स्तादपवादो न परमपि, नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तीदात्तत्वं बाध्यत
इत्यक्तं, एवं तद्धिं, कृजः शच (पां ७ । ३ । १०० ।) इति स्त्रियां भावे
क्वप्प्रत्ययान्तः ह्यत्यशब्दः, क्वपः पितृषुपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं, प्रादिसमासे
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं, कर्धत्वतोषजो (पां
६ । १ । १८६ ।) इत्यन्तोदात्तः । यज्ञियं, यज्ञमर्हतीत्यर्थे, यज्ञत्विग्भ्यां
मत्वजो (पां ५ । १ । ७१ ।) इति घः, तस्य इयादेशः, प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥
इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

इहेन्द्राग्नीत्यादि षडृचं सूक्तं तस्य ऋषिहृन्दसी पूर्ववत्, देवता
त्वमुक्त्यते, इह षडैन्द्राग्निमिति, विनियोगस्तु अभिष्टोमे आष्टावाक-
शस्त्रे इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति सूक्तं, स्तोत्रमग्नेशस्त्रादिति खड्गे इहे-
न्द्राग्नी उपेयं वामस्यमन्मन इति नवेति सूत्रितत्वात्, तथाभिन्नवचडहे
प्रातःसवने आष्टावाकशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं, तथा च
सूत्रितं अभिन्नवदृष्टाहानीत्युपक्रम्य इहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आगच्छ-
तमिति, तस्मिन्सूक्ते प्रथमाष्टचमाह इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति । इहा-
स्मिन् कर्मणि इन्द्राग्नी देवावुपह्वये आह्वयामि, तयोरिन्द्राग्न्योरेव
स्तोमं स्तोत्रमुश्मसि कामयामहे, सोमपातमा ता, अतिशयेन सोमं
यानुं क्षमो तौ वा देवौ सोमं पिबतामिति शेषः । इन्द्राग्नी, अत्र देव-
ताहन्देऽपि पूर्वपदस्यागङ् न भवति, तत्र हि इन्द्र इत्यनुवृत्तौ, पुनर्हन्द-
यश्चास्त्रोक्तप्रसिद्धसाहचर्यान्नामेव इन्दे आगङ्ङित्युक्तं, तस्मादत्राव-
ग्रहे ऋक्स इन्द्रशब्दः, समासस्य (पां ६ । १ । ११३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं,
देवताहन्दे च (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति,
अभिष्टब्दस्यानुदात्तत्वेन, नोत्तरपदानुदात्तादौ (पां ६ । १ । १७२ ।)

- १२१ ता यज्ञेषु प्रशंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः ।
ता गायत्रेषु गायत ॥
- १३१ ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे ।
सोमपा सोमपीतये ॥
- १४१ उया सन्ता हवामह उपेदं सवनं सुतं ।
इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥

इति प्रतिषेधात् । उग्रसि, वश कान्तौ ऋटो मस्, इदन्तो मसिः (पां ० । १ । ४६ ।) इति इकारोपजनः, अदादित्वाच्च्पो ऋक्, मसेर्द्धि-त्वात्, अहिज्या अयि व्यधि (पां ६ । १ । १६ ।) इत्यादिना सम्प्रसारणं । ता सोमपातमा, उभयत्र सुपांसुक् पूर्वसवर्णा (पां ० । १ । ३६ ।) इत्यादिनाकारः ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह ता यज्ञेष्विति । हे नरो मनुष्या ऋत्विजसा पूर्वाङ्गौ ताविन्द्राग्नी यज्ञेषु अनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः, तथा शुम्भत नानाविधैरुपकारैः शोभितौ कुरुत, तथा ता पूर्वाङ्गाविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीच्छन्दस्केषु मन्त्रेषु सामरूपेण गायत । ता, सुपांसु-गित्याकारः । शुम्भत, अस्य संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । १ । १३० ।) इति दीर्घः ॥ २ ॥

तृतीयाम्चमाह ता मित्रस्येति । मित्रस्य खेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वाङ्गौ देवौ सम्पाद्यतामिति शेषः, यदा मित्रस्य मम सम्बन्धिनौ ताविन्द्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः, सोमपा-सोमपानक्षमां, ता, पूर्वाङ्गाविन्द्राग्नी, सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे आङ्गयामः । प्रशस्तये, तुमर्थाच्च भाववचनात् (पां २ । ३ । १५ ।) इति चतुर्थी, हदुत्तरपदप्रकृतस्वरत्वं बाधित्वा, तादौचनितिल्यतौ (पां ६ । २ । ५० ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये, सोमस्य पीतिय-स्मिन् कर्मणि तस्मै, बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे वा दासाभारादित्वा दाकृतिगणत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीम्चमाह उया सन्तेति । सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातः सवनादिरूपं कर्म उप सामीप्येन प्राप्तुं उया सन्ता वैरि-

- १५१ ता महात्मा सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उब्जतं ।
 अप्रजाः सन्त्वत्रिणः ॥
 १६१ तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे ।
 इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं ॥ ३ ॥

बधादिषु क्रूरौ सन्तौ देवौ हवामहे आङ्गयामः, इन्द्राग्नी देवौ इह कर्म-
 ष्यागच्छतां । सन्ता, अन्तेः शतरि, असौरह्योपः (पां ६ । ४ । १११ ।)
 इत्यह्योपः । सवनं सुतमितिहयं सेमं नः स्तोममागृहीत्यत्रोक्तं ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टममाह ता महान्तेति । ता तौ पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी युवां
 रक्षो राक्षसजातिं उब्जतं, ऋजुकुर्वतं, क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः ।
 कीदृशौ तौ, महान्ता महान्तौ गुणैरधिकौ । सदस्पती, सभापाणकौ,
 तयोः प्रसादादत्रिणो भक्षका राक्षसा अप्रजा अनृत्यन्नाः सन्तु ।
 महान्ता, सान्तमहृतः संसोगस्य (पां ६ । ४ । १० ।) इति दीर्घः ।
 सदस्पती, समासे, घष्ठा लुकि, प्रातिपदिकसकारस्य सत्त्वाभावश्चान्दसः,
 उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६ । २ । १०० ।) इत्युभयपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । इन्द्राग्नी, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । अप्रजाः, प्रजायन्त इति प्रजाः,
 अन्येष्वपि दृश्यते (पां ३ । २ । १०१ ।) इति जनेडः प्रत्ययः, न प्रजाः,
 अप्रजाः, अप्रजाशब्दस्य बहुव्रीहौ, नित्यमसिच्प्रजाभेधयोः (पां ५ ।
 ४ । १२२ ।) इत्यसिजादेशः स्यात् । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अत्रिणः,
 ष्टजन्तस्य अतृशब्दस्य असञ्चान्दस इत्यनुडागमः, चितः (पां ६ । २ ।
 १६१ ।) इत्यकार उदात्तस्य यथादेशं, उदात्तयणो हलपूर्वात् (पां
 ६ । २ । १७४ ।) इति इकार उदात्तः ॥ ५ ॥

शष्ठीष्टममाह तेन सत्येनेति । हे इन्द्राग्नी, सत्येन अवश्यं फल-
 दानादवितर्षेण तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुनें प्रकर्षेण फल-
 भोगश्चापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेषुधिजागृतं आधिक्येन सावधानौ
 भवतं, ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं सुखं गृहं वा दत्तं, गयः हृदर-
 इत्यादिषु दारिद्र्यशतिसङ्घकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं । जागृतं,
 जागृत निद्राक्षये, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो
 लुक्, तिङ्कु तिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । प्रचेतुने, चिती-
 सञ्चाने, इत्यस्माद्यन्तात् शक्तिवन्नत इति विहितत्वाद्वाङ्मनादौ-

द्वाविंशत्तं ।

१ १ १ प्रातर्युजा विबोधयाश्रिनावेह गच्छतां ।
अस्य सोमस्य पीतये ॥

गादिक उन्प्रत्ययः, समासे ह्यदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्राग्नी, इहे-
न्द्राग्नीत्वत्रोक्तं, आमन्वितत्वादाद्युदात्तत्वमत्र विशेषः । हिनस्ति दुःख-
मिति शर्म, ष्ट द्विसायां, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति
मनिन् प्रत्ययः, निच्वादाद्युदात्तत्वं । यच्छतं, इधुगमियमांङ्कः (पां ७ ।
३ । ७७ ।) इति क् ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षट्तीयो वर्गः ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्यृचं सूक्तं, तस्य षट्षिकन्दसी पर्ववत्, देव-
ताविशेषस्त्वनुक्रम्यते, प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यन्तथा सावित्र्य
आग्नेयौ हे देवीनामेकेन्द्राणी वरुणान्यग्रायानां द्यावा एथिव्ये पार्थिवी
षड्विण्व्योऽतो देवादेवी वेति । सूक्तसङ्ख्यानुवर्तत इति, अस्मिन् खण्डे
अनिरुक्तासङ्ख्या विंशतिरिति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजंति सूक्ते
सङ्ख्याविशेषस्यानिरुक्त्या विंशतिसङ्ख्या द्रष्टव्या, सा च विंशतिरेकया-
धिकया सह वर्तत इति सैका, तत्रादौ चतस्र ऋचोऽश्वदेवताकाः,
पञ्चमीमारभ्याष्टम्यन्ताश्चतस्रः सविददेवताकाः, नवमी दशमी च हे
अग्निदेवताके, एकादश्या ऋचो देवसम्बन्धिन्य इन्द्रावरुणाग्निपत्न्यो
देवता द्वादश्या अपि, त्रयोदशीचतुर्दश्या द्यावाएथिवादेवताके, पञ्च-
दशी एथिवीदेवताका, षोडशीमारभ्यैकविंशत्यन्ताः षड्विण्वदेवताकाः,
अतो देवा इत्येतस्याः षोडश्यास्तु ह्यत्त्वा देवता विण्वर्वा विकल्पेन
देवता । अत्र सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः, प्रातरनुवाके आश्विने क्रता
प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः । सूत्रितश्च अथाश्विनं षोडश, प्रात-
र्युजंति चतस्र इति । आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येका पुरोऽनुवाक्या,
द्विदेवत्यैस्वरन्तातिखण्डे सूत्रितं, आश्विनस्य प्रातर्युजा विबोधयेति,
तत्र प्रथमामृचमाह, प्रातर्युजा विबोधयेति । अत्र हेताभ्यर्थुमुद्दिश्य
वृते, हे अध्वर्या, प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्ताश्विने देवा
विबोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु, अश्विने प्रबुद्धौ तावश्विने देवा च
अस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये सोमपानाय इह कर्मण्या-
गच्छतां । प्रातर्युज्जाते ऋक्षमाणेन ग्रहेण सहेति प्रातर्युजा, सत्सू-

- १२१ या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा ।
 अश्विना ता हवामहे ॥
- १३१ या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।
 तया यज्ञं मिमिक्षतं ॥

दिवद्दुहदुहयुज (पां ३ । १ । ६१ ।) इत्यादिना क्विप्, सुपांसुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना आकारः, छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य, ऊडिदम्पदाद्यप्स्यैद्युभ्यः (पां ६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना विभक्तौदात्तत्वं । पीतये, व्यत्ययेन क्तिन्न उदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह या सुरथेति । या उभा अश्विना देवा, यावु-
 भावश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा अतिशयेन रथिनौ,
 दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ ता हवामहे तादृशावश्विनावाङ्मयाः ।
 येत्यादिष्वलसु पदेषु, सुपांसुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना
 द्विवचनम्याकारः । सुरथा, शोभनो रथो ययोक्तौ सुरथौ, समासा-
 न्नोदात्तत्वापवादं बज्जघीर्है पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा, नञ्सुभ्यां
 (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, आद्युदात्तं ह्यच्-
 क्कन्दमि (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथीतमा,
 अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । ११७ ।) इति संज्ञतायामिकारस्य
 दीर्घत्वं । दिविस्पृशा, दिविस्पृशत इति दिविस्पृशौ, क्विप् च (पां ३ ।
 ० । ७६ ।) इति क्विप्, तत्पुरुषे क्तिन्न बज्जलं (पां ६ । ३ । ११८ ।) इत्य-
 लुक्, गतिकारकोपपदात्कृत् (पां ६ । २ । ११६ ।) इति छन्दुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

तृतीयाम्चमाह या वां कशेति । अश्विना हे अश्विनौ देवौ, वां
 युवयोः सम्बन्धिनी या कशा अश्वताडनी विद्यते, तया सह आगत्य
 यत्रमसादीयं मिमिक्षतं सोमरसेन सेक्तुमिच्छन्तौ कशयाश्वं दृढं ताड-
 यित्वा महसा ममागत्य भवद्विषयां सोमरसाङ्गतिं निष्यादयितुमु-
 द्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा, मधुमती, अर्सुः क्षौद इत्यादिषु
 एकशतसङ्ख्याकेषुदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं, तस्मादुदकवती-
 त्युक्तं भवति, अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्क्षेदेदकं खवति तेनेयं कशा किन्ने-
 त्यर्थः । पुनः कीदृशी सूनुतावती, प्रियसत्त्ववाग्युक्ता, तीव्रेण कशाघातेन

- १४१ न हि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः ।
अग्निना सोमिनो गृहं ॥
- १५१ हिरण्यपाणिभूतये सवितारमुपह्वये ।
स चेत्ता देवता पदं ॥ ४ ॥

यो ध्वनि निर्व्यद्यते ताडनवेलायामश्राव्यस्य च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रमागमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं, यदा श्लोकाधारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशद्वाङ्मसु कशा धिषण्येति पठितं, अग्निनोर्या वाक् मधुमती माधुर्य्य पाश्वर्य्यरहिता, सूदतावती प्रियत्वसत्यत्वापेता ऋणप्रदान-विषयेत्यर्थः; तथा वाचायुक्ता, यच्च मिमिक्षतमिति योजनीयं । कशा, कश् गतिशासनयोः, पचाद्यच्, दृषादित्वादाकृतिगणत्वेनाद्युदात्तः । सूदतावती, ऊणपरिहाणे, सुष्टु उनयत्यप्रियमिति सून्, तथाविध-मृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूदता, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा, परादिश्चन्दसि बज्जं (पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युकार उदात्तः, सा यस्या अस्ति सा सूदतावतीति कशायाः सञ्ज्ञा, एवंनामा या कश्येत्यर्थः, सञ्ज्ञायां (पां ८ । २ । ११ ।) इति मतुपो वत् । मिमिक्षतं, सेचनार्थान्महेः सन्, हञ-न्ताच्च (पां १ । २ । १० ।) इति कित्वाद्गुणाभावः, ङत्वकत्वत्वानि ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽचमाह नहि वामिति । अग्निना हे अग्निदेवो, युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृह्णति रथेन गच्छथः, स मार्गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे न ह्यस्ति न वर्त्तते, यदा यत्र गृहे गच्छथस्तत्र गृहं दूरे न भवति । न हि, एवमादीनामन्त इति फिट्स्त्रेणान्तोदात्तः । अस्ति, चादिलोपे विभाषा (पां ८ । १ । ६३ ।) इति निघाताभावः, अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति, युवाश्च रथेन गच्छथ इति समुच्चयार्थस्वार्थ गम्यते, चण्डो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिरन्तः। यत्र, निपातस्य च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति संहितायां दीर्घत्वं । गच्छथः, इयं यद्यपि न प्रथमा, तथापि यत्रेति यदृत्तयोगान्निघाता-भावः ॥ ४ ॥

शृणुस्य द्वितीये हृन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिभूतय इति सावित्र्य चतस्रः, द्वितीयस्तेति खण्डे सूचितं हिरण्यपाणिभूतय इति चतस्रो

१ ६१ अपां न पातमवसे सवितारमुपस्तुहि ।
तस्य व्रतान्युश्रमसि ॥

महीद्वीः पृथिवीचनइति तत्र प्रथमां सूक्ते पञ्चमीन्द्रमाह हिरण्य-
पाणिमूतय इति । ऊतयेऽस्मद्रक्षार्थं सवितारं देवमुपहृये आह्वयामि,
स च सविता देव एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन
प्राप्यं स्थानं चेत्ता ह्यापयिता भवति । कीदृशं सवितारं, हिरण्यपाणिं
यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्षुंधारिणं, यद्वा देवकर्तृके यागे सविता
स्वयन्वृत्तिगभूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितस्तदानो कस्याश्चिदिष्टावध्यर्थवत्तस्मै
सवित्रे ब्रह्मणे प्राशित्रनामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः, तच्च प्राशित्रं
हस्ते सवित्रा गृहीतं सत् तदीयं पाणिं चिच्छेद, अतः प्राशित्र
दातारोऽध्यर्थवः सुवर्षुमयं पाणिं निर्माय प्रक्षितवन्तः । सोऽयमर्थः
कौषीतकिब्राह्मणे समाम्नातः, सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजङ्गस्ततस्तत्पात्री
प्रचिच्छेद, तस्मै हिरण्यमयौ दधुः, तस्माद्धिरण्यपाणिरिति । हिर-
ण्यशब्दं पाणिशब्दश्च यास्तु एवं निर्वर्त्ति, हिरण्यं कस्माद्गीयत आय-
म्यमानमिति वा गीयते जनाञ्जनमिति वा, हितरमबं भवतीति वा,
हृदयरमबंभवतीति वा, हृथ्यतेवा स्यात् प्रेषाकर्म्मण इति, तथा पाणिः
पञ्चायतेः पूजाकर्म्मण इति । हिरण्यशब्देऽन्यथयस्यानिसन्तस्येति
फिट्सूत्रेणाद्यदात्तः, बज्रवीर्यै पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऊतये, उदात्त-
इत्यनुष्टुप्, ऊति यूति जूति साति हेति कीर्त्तयञ्च (पां ३ । १ ।
६७ ।) इति क्लिप्तुदात्तो निपातितः । सवितारं, ढच्, ढचञिच्त्वा-
दनोदात्तत्वं । चेत्ता, चिती सकञ्चाने, अस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्ताच्छील्ये
ढन्, अनित्यमागमशासनमिति इडभावः, निच्त्वादाद्युदात्तः । देवता,
देवात्तन् (पां ५ । १ । २७ ।) इति स्तार्थे तन्, किति (पां ६ । १ ।
१६१ ।) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । पदशब्दः पचाद्यजन्तः, चितः
(पां ६ । १ । १६१ ।) इत्यनोदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये
चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

सूक्ते षष्ठीन्द्रमाह अपां न पातमिति । अत्र होता सामगन्वृत्ति-
जमन्वं वा शस्त्रिणं ब्रूते, अवसेऽस्मान्द्रक्षितुं सवितारमुपस्तुहि, तस्य
सवितुः सम्बन्धीनि कर्म्मोक्ति सोमयागादिरूपाणि उन्नसि कामयामहे ।
कीदृशं सवितारं, अपां न पातं जलस्य न पाककं सन्नापेन शोच-

१७१ विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसं ॥

कमित्यर्थः । अपां, ऊडिदं (पां ६ । १ । १७९) इत्यादिना विभक्ते-
बदात्तत्वं । न पातं, पा रक्षणे, अयं श्रान्तः पाच्छब्दः, तस्य नक्षसमासे,
नभ्राजनपात् (पां ६ । ३ । ७५ ।) इत्यादिना नक्षोपप्रतिषेध इति वृत्ति-
कारः, अग्निर्हि अपो न पाति तच्छेषकत्वात्, तर्हि कथमपामिति
वृत्तिः, नक्षोपप्रतिषेधनिष्ठाखण्डनां (पां २ । ३ । ६६ ।) इति कर्मणि
वृत्त्याः प्रतिषेधादिति चेत्, तर्हि एषा श्लेषकत्वात्, अग्न्यादित्यौ
अपां कारकतया सम्बन्धिनौ, अपेराप इति श्रुतेः, आदित्याज्जायते
वृत्तिरिति श्रुतेश्च, अस्मिन् पक्षे उगिदचामिति नुमभावोऽपि निपा-
तनादेवेति मन्तव्यं । पातेः क्लिबन्तस्य तुम्बा निपातनाद्दृश्यः । अथवा
न पातयतीति नपात्, पस्त्र गताविति धातोर्ह्यन्तात् क्लिप्, अग्न्या-
दित्यौ अपां न प्रापकौ, प्रत्युत तच्छेषकौ, अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अवसे, तुमर्थे सेसेनसेऽसेन् (पां ३ । ३ । ६ ।) इत्यादिना असेन् प्रत्ययः,
नित्त्वादाद्युदात्तः । उग्रसि, वग्र कान्तौ, अदिप्रभृतिभ्यः श्रपः (पां २ ।
४ । ७९ ।) इति श्रपो लुक्, इदन्तो मसिः (पां ७ । १ । ७६ ।) इति
इकारोपजनः ॥ ६ ॥

सप्तमीश्चमाह विभक्तारमिति । वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्ष-
रजतादिरूपेण बज्रविधस्य राधस्य धनस्य विभक्तारं अस्य यजमा-
नस्यैतावद्भनदानमुचितमिति विभागकारिणं, नृचक्षसं मनुष्याणां प्रका-
शकारिणं सवितारं हवामहे आश्रयामः । कौषीतकिन एतस्या ऋचो
व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवमामनन्ति, तदेतदसु चित्रं
राधस्तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यां विभजतीति । विभक्तारं,
वृष्, तच्चस्त्रिन्वादन्तोदात्तत्वं, छदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ।
हवामहे, श्रयतेर्वज्रं हृन्दसीति सम्प्रसारणं । वसोः, वस निवासे,
प्रसृष्टिश्चित्रप्यसि वसि हनोत्यादिना उः प्रत्यय औजादिकः, निदित्य-
नुवृत्तौर्नित्त्वादाद्युदात्तः । राधसः, राध साध संसिद्धौ, सर्वधातुभ्योऽसु-
न्नित्यसुन् प्रत्यय औजादिकः, नित्त्वादाद्युदात्तः । नृचक्षसं, नृचक्ष इति
नृचक्षाः, चक्षोर्वज्रं शिष्येत्यसुन्, शिष्येत्त्वादात्तधातुत्वेन ख्यानादेशा-
भावः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

- १ ६ १ सखाय आनिषीदत सविता स्तोम्यो नु नः ।
 दाता राधांसि शुम्भति ॥
- १ ६ १ अग्ने पत्नीरिहावह देवानामुशतीरूप ।
 त्वष्टारं सोमपीतये ॥

अष्टमीमृचमाह सखाय इति । सखिभूता हे ऋत्विजः, आनिषीदत सर्वत्रोपविशत, नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः क्षुतियोग्यः, राधांसि धनादि दाता प्रदातुमुद्युक्तः, स एष सविता शुम्भति शोभते । समानाः सन्तः ख्यान्ति प्रकाशन्त इति सखायः, ख्या प्रकाशने, समाने ख्यसोदात्त इति इह् प्रत्यय चोऽद्यादिकः, तत्सन्नियोगेन डित्त्वं, यजोपञ्च, डित्त्वादाकारणोपः, समानस्य ह्रन्दसि (पां ६ । ३ । ८० ।) इत्यादिना समानस्य सादेशः, इह्सन्नियोगेनोदात्तत्वं, जसि, सख्युरसम्बुद्धौ (पां ० । १ । ६२ ।) इति खित्त्वाद्भिरायादेशश्च । निषीदत, सदिर-प्रतेः (पां ८ । ३ । ६६ ।) इति षत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन स्तोमे भवः स्तोम्यः, भवे ह्रन्दसि (पां ० । ० । ११० ।) इति यत्, यतोऽनावः (पां ६ । १ । २१३ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । दाता, दानशीलः, ताच्छील्ये ङन्, नित्त्वादाद्युदात्तः । राधांसि गतं, कर्त्तृकर्मज्ञोः कति (पां २ । ३ । ६५ ।) इति प्राप्तायाः षष्ठाः, नलोकाव्ययनिष्ठा (पां २ । ३ । ६६ ।) इति प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमे प्रातः सवने अग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टुः प्रस्यितयाज्या, प्रशास्ता त्रास्रवाष्ंसोति खण्डे सूत्रितं, अग्ने पत्नीरिहावहेच्छाम्राव वशाम्रायेति, तामेतां नवमीमृचमाह अग्नेपत्नीरिति । हे अग्ने, उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीः इन्द्राण्याया इह देवयजनदेशे आवह, तथा त्वष्टारं सोमपीतये सोमपानार्थं उप समीपे आवह । पत्नीः, उत्वन्तः पतिशब्द आद्युदात्तः, पत्युर्नैयञ्जसंयोगे (पां ० । १ । ११ ।) इति ङीप्, तत्सन्नियोगेन नकारश्च, ङीपः पित्त्वाद्भ्रातृत्वर एव । उशतीः, वश कान्तौ, जटः शट्, अदिप्रभृतिभ्यः शयः (पां २ । ० । ७२ ।) इति शपो ङक्, शतुर्ङित्त्वात्, यद्विग्यात्रयिथधि (पां ६ । १ । १६ ।) इति सञ्जसारब्धं, उजितश्च (पां ० । १ । ६ ।) इति ङीप्, शतुरनुमो-नद्यजादी (पां ६ । ० । १०१ ।) इति ङीप् उदात्तः ॥ ९ ॥

११०१ आग्ना अग्र इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीं ।
 वरुत्रीं धिषणां वह ॥ ५ ॥
 ११११ अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्रीः ।
 अच्छिन्नपत्राः सवन्तां ॥

दशमीम्वचमाह आ मा अम इति । हे अमे, अवसेऽस्मानवितुं मा देवपत्नीरिहावह, तथा हे यविष्ठ युवतमामे, होत्रां होमनिष्पादि-
 काधिपत्नीं, भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं, वरुत्रीं वरुत्रीयां
 धिषणां वाग्देवताप्तावह । वाग्वै धिषणेति वाजसनेयकं । भरत
 आदित्य इति यास्केनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते । गम्यन्त इति
 प्राः, गञ्जु षञ्जु गतौ, षौणादिको ब्रू प्रत्ययः, ङित्त्वाट्टिजोपः, प्रत्ययस्वरः ।
 होत्रां, ऊ या मा शु भसिभ्यस्त्रिभिति चन्नन्तो निच्चादाद्युदात्तः । अति-
 शयेन युवा यविष्ठः, अतिशयने तमविष्ठनौ (पां ५ । १ । ५५ ।) इति
 इच्छन्प्रत्ययः, स्तूलद्वर (पां ६ । ४ । १७३ ।) इत्यादिना यथादिपरस्य
 जोपः, पूर्वस्य च गुणः । भारतीं, शार्ङ्गरवादराक्षतिगमत्वात्, शार्ङ्गर-
 वाद्यञो डीन् (पां ४ । १ । ७३ ।) इति डीन्, डीनो निच्चादाद्युदात्तः ।
 वरुत्रीं, यसित स्तुभित (पां ७ । २ । ३४ ।) इत्यादौ वरुष्टशब्दस्तृजन्त
 इत्युक्तं, तथाप्यन्ते इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वादवरुष्टशब्दस्तृजन्तोऽपि
 ऋष्यस्तेन निच्चादाद्युदात्तत्वं, श्रेषनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वात्,
 उदात्तयथो हल्पूर्वात् (पां ६ । १ । १७४ ।) इत्यनेनापि न डीप
 उदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

सूक्ते एकादशीम्वचमाह अभि नो देवीरिति । देवीर्देव्यो देवपत्न्यः,
 अवसा रक्षणेन, महो महता शर्मणा च सुखेन च, नोऽस्मानभिस-
 चन्तां आभिमुख्येन संवन्तां । कीदृश्यो देव्यः, नृपत्नीर्मनुष्यायां पाञ्च-
 यियः । अच्छिन्नपत्रा अच्छिन्नपत्राः, न हि पत्तिरूपायां देवपत्नीनां
 पत्राः केन ह्रियन्ते । देवीः, पुंयोगादाख्यायां (पां ४ । १ । ४८ ।)
 इति डीघन्तः, प्रत्ययस्वरान्तादात्तः, दीर्घाञ्जसि च (पां ६ । १ ।
 १०५ ।) इति प्रतिषेधस्य, वा क्न्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति
 पात्तिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवसा, अव रक्षणे, असुम्, निच्चादा-
 द्युदात्तः । महः, मह पूजायां, क्षिप्, सुपां सुपो भवन्तीति ढतीयैव-

११२१ इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानो स्वस्तये ।
अग्नार्यो सोमपीतये ॥

११३१ मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं भिमिक्षतां ।
पिपृतां नो भरीमभिः ॥

वचनस्य उसादेशः, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति विभक्त्ये-
वदात्तत्वं । ऋपत्नीः, समासान्नादात्तत्वे प्राप्ते, परादिभ्यन्दि वङ्गं
(पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अङ्घ्रिपत्राः, न
ङ्घ्रिमाणि अङ्घ्रिमाणि, अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, अङ्घ्रिमाणि पत्राङ्घ्रि
यासान्ना वङ्ग्रीशै पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ११ ॥

हादशीमृचमाह इहेन्द्राणीमिति । इहास्मिन् कर्मणि स्वस्तये
ऽस्माकमविनाशाय, सोमपीतये सोमपानाय च इन्द्रवरुणाधीनां पत्नी-
राङ्गयामि । इन्द्राणी, वरुणाणी, इन्द्रवरुणभवशर्व्वरुण्ड (पां ७ ।
१ । ७६ ।) इत्यादिना पुंयोगे डीप्प्रत्ययः, आनुगागमच्च, प्रत्ययस्वरः ।
अग्नार्यो, ऋषाकण्वभिकुसितकुसिदानामुदात्तः (पां ७ । १ । १७ ।)
इति डीप्, तत्त्वन्नियोगेकारस्यैकार उदात्तः । सोमपीतये, अस-
क्तपूर्वात्तं ॥ १२ ॥

द्वितीये ह्न्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावा-
पृथिव्यानि हविर्जातीयस्तुचः, द्वितीयस्याभिं व इति खण्डे सूत्रितं, मही
द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति, आययद्येद्यौ मही
द्यौरित्येषा द्यावा पृथिवीकपाकस्यानुवाक्या, आययत्त्रीदृशामाके-
तिखण्डे सूत्रितं, ये के च जामहिने अहिमार्या मही द्यौः पृथिवी च
न इति, अग्निमग्नेऽप्येषा विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यमितिखण्डे सूत्रितं,
अभित्वादेवसत्रितमंही द्यौः पृथिवी च न इति, विध्यन्दमानं सान्नाय्य-
मनयैवाहवनीयदेशे निनयेत्, विध्यपराध इति खण्डे तथैव सूत्रितं,
विध्यन्दमानं मही द्यौः पृथिवी च न इति, अन्तः परिधिदेशे निनये-
युरिति, आश्विनशस्त्रेऽप्येषा, संस्थितेष्वान्निनाविति खण्डे सूत्रितं, मही
द्यौः पृथिवी च न स्नेहि द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवेति, तामेतां सूक्ते
त्रयोदशीमृचमाह मही द्यौरिति । मही महती द्यौर्युक्तादेवता,
पृथिवी भूमिदेवता च, नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं भिमिक्षतां, स्वर्गीयसार-

११४१ तयोरिद्धतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः ।
 गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ।
 ११५१ स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।
 यच्छा नः शर्भ सप्रथः ॥ ६ ॥

भूतेन रसेन मिमिक्षतां सेक्तुमिच्छतां, तथा भरीमभिर्भरुषैः पोषयै-
 र्नाऽऽमान् पिपृतामुभे देव्यौ पूरयतां । मही, महच्छब्दात्, उगितश्च
 (पां ० । १ । ६ ।) इति डीप्, अशब्दलोपश्चान्दसः, दृहन्महतो-
 बपसङ्ख्यानमिति वार्तिकेन डीप उदात्तत्वं । द्यौः, दिव्यशब्दः प्राति-
 पदिकस्वरैवान्तोदात्तः, गीतो खित् (पां ० । १ । ६० ।) इति ततः
 परस्य सोर्बिद्भवाद्भवन्ती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । एधिवी,
 प्रथ प्रख्याने, प्रथेः धिवन् सम्प्रसारणस्यैतौबादिसूत्रेण धिवन्प्रत्ययः,
 धिद्वैरादिभ्यश्च (पां ० । १ । ४१ ।) इति डीष्, प्रत्ययस्वरः । मिमि-
 क्षतां, मिह सेचने, सनि, द्विर्भावहृणादिशेषौ, ङत्वकत्वघत्वानि ।
 पिपृतां, पू पालनपूरणयोः, ए इत्येके, श्रपः झुः, अर्त्तिपिपृत्तौश्च (पां
 ० । ४ । ७७ ।) इत्यभ्यासाकारस्य इकारः, तिङ्प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः,
 दुभृञ् धारणपोषणयोः, दृभृष्टृष्टृभृभ्य इमृनिन् इत्यौबादिक इम-
 निन्प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह तयोरिदिति । गन्धर्वस्य ध्रुवं पदमन्तरिक्षं, तथाच
 तापनोयशाखायां समासायते, यत्तगन्धर्वाशुरोगशसेवितमन्तरिक्ष
 मिति, तेनान्तरिक्षोपलक्षित आकाशे वर्त्तमानयोस्तयोरित् द्यावा-
 एधिव्योरेव सम्बन्धि पयो जलं दृतवद्भूतसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो
 धीतिभिः कर्मभिः, रिहन्ति लिहन्ति, यद्वा दृतवद्भूतं सारं तेनापेतं ।
 रिहन्ति, लिहृर्यत्वयंन रेफः । गन्धर्वस्य, धृञ् धारणे, गविष्टञो व
 इत्यौबादिको व प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन गोशब्दस्य च गमादेशः ॥ १४ ॥

स्योना एधिवीत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता, एत-
 द्विदं ब्रह्मचारिणमिति खण्डे सूचितं, स्योना एधिवि भवेति समाप्येति
 स्मार्त्तं हेमन्तप्रत्यवरोहणेऽप्येषा जप्या, मार्गशीर्षप्रत्यवरोहमिति खण्डे
 सूचितं, तस्मिन्पविप्रथ स्योना एधिवि भवेति अपित्वेति, तामेतां सूक्ते
 पञ्चदशीमृचमाह स्योना एधिवीति । हे एधिवि स्योनत्वादिगुण-

११६। अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
पृथिव्याः सप्तधामभिः ॥

युक्ता भव, स्योगशब्देो विस्तीर्णवाची, तथा वाजसनेयब्राह्मणे स्योग-
शब्देोपेतं कश्चिन्मन्त्रमुदाहृत्य व्याख्यातं, इन्द्रस्योद्यमाविशस्योगमिति
विस्तीर्णमित्येव तदाहिति । यद्वा स्योगशब्दः सुखवाची । तथाच
यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते । अष्टक्षरा कण्टकरहिता, निवेशनी निवा-
सस्यागभूता, सप्रथो विस्तारभूतं शर्मं शरखं नोऽस्मभ्यं यच्छ, हे
एथिवि देहि, तामेताम्यमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे, सुखानः एथिवि
भवाष्टक्षरा निवेशं ऋक्षरः कण्टकः ऋष्यतेः कण्टकः कन्तपो वा
कन्ततेर्वा कङ्कतेर्वास्याद्भक्तिकर्म्मञ्च उद्गततरो भवति, यच्छ नः शर्म-
शरखं सर्वतः एथिवि इति । स्योगा, धिवु तन्नुसन्ताने, सिवेशेऽर्थोचेति
नप्रत्यय षौडादिकाः, टञ्च यो इत्यादेशः, प्रत्ययस्वरः, स्योगा एथिवि-
त्वनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परं, अतोऽसामर्थ्येनैव पराङ्गव-
द्भावादोकारस्य नामन्विताद्युदात्तत्वं । अष्टक्षरा, ऋष गतौ, गच्छत्वन्त-
रित्त्वक्षरः कण्टकः, तन्युषिभ्यां क्सरन्निति क्सरन् प्रत्यय षौडादिकाः,
वष्टोः कश्चि (पां ८ । २ । ४१ ।) इति कर्त्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ ।
३ । ५८) इति घर्त्वं, नजा वञ्जनीहिः, तस्मान्मुडचि (पां ६ । ३ । ०४ ।)
इति मुडागमः, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १०२ ।) इत्युत्तरपदान्तादा-
त्तत्वं । निविशन्त्यस्यामिति निवेशनी, करखाधिकरखायाञ्च (पां ३ ।
३ । ११७ ।) इति ल्युट्, सिति (पां ६ । १ । १८१ ।) इति प्रत्ययात्
पूर्वोदात्तत्वं । यच्छ, दाञ् दाने, पात्राभ्यास्याघ्रादाञ् (पां ० । ३ ।
०८ ।) इत्यादिना यच्छादेशः, ह्यचोऽतस्तिडः (पां ६ । ३ । १३५ ।)
इति दीर्घः । सप्रथः, प्रथ प्रख्याने, असुन्, प्रथसा सह वर्त्तत इति,
तेन सहेतितुल्ययोगे (पा २ । २ । २८ ।) इति ङतीयासमासः, वेष-
सर्जनस्य (पां ६ । ३ । ८२ ।) इति सभावः, ह्यस्वरः ॥ १५ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

प्रातः सवने सोमार्तिरेके एकं शंसनीयं, तत्र अतो देवा इत्याद्याः
षड्भुजः, सोमार्तिरेक इति खण्डे सूत्रितं, महं इन्द्रो य स्योजसा अतो
देवा अवन्तु न इत्येन्द्रोभिर्वैष्णवीभिश्चेति, अतोऽर्थामेऽश्वावाप्तातिदि-
क्तोऽपि यताः षड्भुजस्तोत्रियानुक्तपार्थाः, तथाच यस्य पद्मव इति

११७१ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं ।
समूल्हमस्य पांसुरे ॥

खण्डे सूत्रितं, अतो देवा अबन्तु न इति क्षोत्रियानुरूपाविति, दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेष्वाद्ये विनियुक्ते, तथैव वेदं पन्था इति खण्डे सूत्रितं, अतो देवा अबन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभ्यश्चेति, याव्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणे अतो देवा अबन्तु न इत्येषा जप्या, सूत्र्यते हि, आपद्यतो देवा अबन्तु न इति जपेदिति, तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह अतो देवा इति । विष्णुः परमेश्वरः सप्त-धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्चन्दोभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्या यस्माद्गुप्रदेशादिचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान्, अतोऽस्मात् पृथिवी-देशास्तेऽस्मान् देवा अबन्तु । विष्णोः पृथिव्यादिभोजेषु चन्दोभिः साधनैर्जयं तैस्त्रिरीया आमनन्ति, विष्णुमुखा वै देवाश्चन्दोभिरिमां क्षोकाननपजयमभ्यजयन्निति, विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादचयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं पृथिवीप्रदेशाद्गच्छणं नाम भूजोक्वर्त्तमानानां पापनि-वारणं । यतः, एतच्छब्दात्, पञ्चम्यास्तसिष् (पां ५ । २ । ७ ।) इति तसिष्, एतदाऽष् (पां ५ । ३ । ५ ।) इत्यशादेशः, कित्स्वरैवाकार उदात्तः । यतः, तसिष्ः प्राग्दिशो विभक्तिः (पां ५ । १ । १ ।) इति विभक्तिसञ्ज्ञायां, त्वदादीनामः (पां ७ । २ । १०९ ।) इत्यत्वं, कित्स्वरः । विष्णुः, विधेः क्लिप्तेति षौणािकिको नु प्रत्ययः, कित्त्वान्न गुणः, निदित्वनु-दृशेराद्युदात्तत्वं, विचक्रमे, सह सुपा (पां २ । १ । ७ ।) इति योग-विभागादिशब्दस्य समासः, समासान्तोदात्तत्वं, यदृत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदृत्तयोगान्ननिघातः । सप्त, सपां सुलुक् (पां ७ । १ । ६६ ।) इति भिसो लुक् । धामभिः, दधातेः, अतो मनिन् (पां १ । २ । ७४ ।) इति मनिन्प्रत्ययः, नित्स्वरः ॥ १६ ॥

वैष्णवोपांशुयागस्य इदं विष्णुरित्यनुवाक्या, उक्ता देवता इति खण्डे सूत्रितं, इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेघ एतामिति, गार्हपत्या-हवनीययोर्मध्ये श्रातिक्रमणेऽनयव श्रपदेषु भस्म प्रक्षिपेत्, विध्यपराध इति खण्डे सूत्रितं, गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा श्रावातिक्रमेत् भस्मना शुभः पदं प्रतिव्रपेदिदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिपाद्यो अस्या-मिति, उपसत्सु वैष्णवस्यैवानुवाक्या, अद्योपसदिति खण्डे सूत्रितं, त्रय-

११६१ त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् ॥

रूपानो अमीव हेदं विष्णुर्विचक्रम इति, आतिथ्यायां प्रधानविषय एषा-
नुवाक्या, अयातिथ्येडान्तेतिखखे सूत्रितं, गयरूपानो अमीवहा इदं
विष्णुर्विचक्रम इति । तामेतां सूक्ते सप्तदशोमचमाह इदं विष्णुरिति ।
विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे
विशेषेण पादक्रमणं कृतवान्, त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे,
स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान्, अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूहं,
इदं सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतं । सेयम्बु यास्त्रेनैवं व्याख्याता, विष्णु-
र्विश्रतेर्वा अत्रोतेर्वा यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं
त्रेधाभावाय एथियामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूत्रिः, समारोह्ये विष्णु-
पदे गयश्चरसीत्यौर्बनाभः, समूहमस्य प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते,
अपिबोपमार्थे स्यात्, समूहमस्य पांसुर इव पदं न दृश्यत इति, पांसवः
पादे सूयन्त इति वापन्नाः श्रुत इति वा पिंशनीया भवन्तीति वेति ।
त्रेधा, एधाचेत्येधा, चितोऽन्त उदात्तः । समूहं, वह प्रापये, निष्ठा
(पां ३ । २ । १०२ ।) इति क्तः, वचिस्त्रिपयजादीनां किति, (पां ६ ।
१ । १६ ।) इति सम्प्रसारणं, ङत्वधत्वस्युत्पद्गोपदीर्घत्वानि, गतिरन्तरः
(पां ६ । २ । ४६ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य, इदमोऽन्वादेशे-
ऽनुदात्तकृतीयादौ (पां २ । ४ । १२ ।) इत्यनुदात्तः, प्रत्ययस्तु
सुपस्वरेश्च । पांसुरे, नगपांशुपाशुभ्यश्चेति वार्तिकेन मत्वर्थीयो रः
प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ १७ ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या, सायङ्कालेऽनुवाक्या त्रीणि
पदेत्येषा, सूच्यते च, त्रीणि पदा विचक्रम इति, खिद्यदादि नुप्यत
इति, तामेतामष्टादशोमचमाह त्रीणि पदेति । अदाभ्यः कोनापि हिं-
सितुमशक्यः, गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षकः, विष्णुः एथिय्यादिस्थानेष्वत
एव तेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे, किं कुर्वन् धर्माणि अपि होत्रादीनि
धारयन् पोषयन् । पदा, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । १६ ।) इत्यादिना
विभक्तौर्दादेशस्तस्य स्थानिवद्भावेन अनुदात्तत्वे प्राप्ते ऽनुदात्तनिवृत्ति-
स्वरेर्लोदात्तत्वं । गोपाः, गोपान्तस्येत्यत्रोक्तं । अदाभ्यः, दमेः, ऋह-
लोऽर्थान् (पां ३ । १ । १२४ ।) इति णत्, नञ्समासः, अथयपूर्व-

११६१ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि परपशे ।
 इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥
 १२०१ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
 दिवीव चक्षुराततं ॥

पदप्रकृतिसंखरत्वं । धारयन्, शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं, शतुश्च लसार्व-
 धानुकखरेण शिच एव खरः शिष्यते ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽष्टमाह विष्णोः कर्माणीति । हे ऋत्विगादयः, विष्णोः
 कर्माणि पाजनादीनि पश्यत, यतो यैः कर्माभिः व्रतान्यपि होत्रादीनि
 पश्यते, सर्वो यजमानः स्पृष्टवान्, विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः,
 तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्योऽनुकूलः सखा भवति । विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं
 त्वया हतपत्न इत्यनुवाके अथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेन तैत्ति-
 रीया आमनन्ति । पश्यते, स्पश बाधनस्पर्शनयोः, जित्द्विभावे, शर्पूर्वाः
 खयः (पां ७ । ७ । ६१ ।) इति प्रकारः शिष्यते, सकारो ऋष्यते,
 यदृत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदृत्तयोगान्ननिघातः । युज्यः,
 युजेर्वाङ्गलकात् क्यप्, कित्त्वाद्गुणाभावः, क्यपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं, धातु-
 खरः ॥ १९ ॥

विंशोऽष्टमाह तद्विष्णोरिति । सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः
 सम्बन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या
 सर्वदा पश्यन्ति, तत्र दृष्टान्तः, दिवीव, आकाशे यथा आततं सर्वतः
 प्रकृतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् । सदा, सर्वकाल्य
 किं यत्तदः (पां ५ । ३ । १५ ।) इति दा प्रत्ययः, सर्वस्य साऽन्यतरस्यां-
 दि (पां ५ । ३ । ६ ।) इति सर्वशब्दस्य सभावः, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
 दिवि, ऊडिदम्पदादप्युन्नेद्युभ्यः (पां ६ । १ । १०१ ।) इति विभक्ते-
 र्दात्तत्वं, इवेन विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतसंखरत्वं चेति तदेव शिष्यते ।
 चक्षुः, नन्विषयस्यानिसन्तस्येति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तत्वं । आततं, तनेतेः
 कर्माणि क्तः, यस्य विभाधा (पां ७ । २ । १५ ।) इति इट्प्रतिषेधः,
 अनुदात्तोपदेशे (पां ६ । ७ । ३७ ।) इत्यादिना नलोपः, ऊदुत्तरपद-
 प्रकृतिसंखरत्वे प्राप्ते, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ७९ ।) इति गतेर्दा-
 त्तत्वं ॥ २० ॥

१२११ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ ७ ॥

त्रयोविंशच्छतं ॥

१११ तीव्राः सोमास आगत्याशीर्वक्तः सुता इमे ।
वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥

एकविंशीष्टमाह तद्विप्रास इति । पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पद-
मस्ति, तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति । ऋष्टिश्च
विप्रासः, विपन्यवो विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः, शब्दार्थयोः प्रमाद-
राहित्येन जागृक्ताः । विप्रासः, आञ्जसेरसुक् (पां ० । १ । ५० ।)
इत्यसुगागमः । विपन्यवः, स्तुत्यर्थस्य पनेर्वाङ्गलक औक्तादिको यु प्रत्यय-
स्तत्र प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः, जागृ मित्राक्षये, लिटः कसुः, क्तादिनि-
यमात् प्राप्तस्येटो, वस्त्रेकाजाहृसां (पां ० । १ । ६० ।) इति नियमान्नि-
वृत्तिः । ११ । इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्यं च शतं, अत्रेयमनुक्रमशिका, तीव्राश्चतुर्विं-
शतिर्वायव्यैकेन्द्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णानृचाः, शिष्टा
आप्योन्त्याध्यर्द्धाप्तेत्यप्तन्तः पुर उष्णिक् परानुष्टुप् तिष्ठन्त्वान्या इति,
ऋषिस्त्वान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्त्तनान्मेधातिथिः काण्व ऋषिः, अप्त-
न्तरित्वेषा पुर उष्णिक्, प्रथमाक्षरस्य द्वादशाक्षरेणायत्तेत् पुर उष्णि-
गिति लक्षणसङ्गावात् । अथु मे सोम इत्येषानुष्टुप्, इदमाप इत्याप्यस्ति-
खोऽनुष्टुभः, शिष्टा एकौनविंशतिसङ्ख्याका ऋचो गायत्र्यः, आदौ गायत्र-
मिति परिभाषितत्वात् । आप्या वायुदेवताका, ततो ई ऋचाविन्-
वायुदेवताके, तत एकस्तृचो मित्रावरुणदेवताकाः, तत उत्तरतृचस्य
मरुद्भूविशिष्टेन्द्रो देवता, तत एकस्तृचो वैश्वदेवः, तदनन्तरभाषी-
पौष्णः, शिष्टा ऋचो बृहदेवताकाः, पयस्वानघ इत्यर्द्धयुक्ता सम्प्राप्त
इत्येषा त्वन्निदेवताका, सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अभिज्ञ-
वपदस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगश्चस्त्रे वायव्यदृचस्य तीव्राः सोमास
इत्येषा तृतीया, द्वितीयस्य चतुर्विंशेऽहनीति खण्डे सूत्रितं, तीव्राः सोमास

१ २ १ उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे ।
अस्य सोमस्य पीतये ॥

आगहीत्येकेति । एष्यघडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा, तामेतां सूक्ते प्रथमान्चमाह तीत्राः सोमास इति । हे वायो, इमे सोमास ऐन्द्रवायवयद्वादिरूपाः सोमाः सुता अभिषुतास्ते च तीत्राः प्रभृतत्वात्तर्पयितुं समर्थाः । आशीर्वन्त आशीर्युक्ताः । अतस्त्वमागहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ, प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रत्यानीतान्तान् सोमान् पिब । तीत्राः, तिज निशाने, औषादिको रक्प्रत्ययः, दीर्घत्वं, जकारस्य वकारः । सोमासः, अर्त्तिस्तुस्त्रित्यादिना मन्प्रत्यय औषादिकः नित्वादाद्युदात्तः, आण्सेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुगागमः । गहि, मरुद्भिरम आगहीत्यत्रोक्तं । आशीर्वन्तः, श्रीञ् पाके, अपस्पधेयामान्त्तुरान्त्तुश्चिषुषेतित्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्तः (पां ६ । १ । ३६ ।) इति सूत्रे आङ्पूर्वस्य क्विपि शीरादेशो निपातितः, कर्त्तव्यस्यापि अयणद्रव्यस्य स्वव्यापारे कर्त्तव्यविवक्षया कर्त्तरि क्विप् न विरुध्यते, आशीरेषामस्तीत्याशीर्वन्तः, क्न्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।) इति मतुपो वत्वं । वायो, यामन्विताद्युदात्तत्वं । प्रस्थितान्, प्रादिसमासे क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा अत्ययेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । १ ।

पूर्वोक्त एव शक्ते उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे, ऐन्द्रवायववद्वचस्य प्रथमा द्वितीये, तथा च द्वितीयस्येति खण्डे सूचितं, उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे इति, तयोः प्रथमां सूक्ते द्वितीयान्चमाह उभा देवेति । दिविस्पृशा, युलोकवर्त्तिमौ उभा देवा उभौ देवाविन्द्रवायू हवामहे आङ्गयामः, क्विमर्थं अस्य सोमस्य पीतये, असकृद्वाख्यातं । उभा, देवा, सुपां सुनुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्याकारः । दिविस्पृशा, ह्युभ्यां ऊरुपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन सम्प्रत्या अलुक्, क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रवायू, इन्द्रश्च वायुश्चेति द्वन्द्वः, उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यानङो निषेधः, देवताद्वन्द्वे च (पां ६ । १ । ३६ ।) इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य, नेत्तरपदेनुदात्तादौ (पां ६ । १ । १०९ ।) इत्यादिना निषेधात् समासान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे, हेञ् स्पृङ्ग्यां शब्दे च, वङ्गं क्न्दसीति सम्प्रसारणं, सम्प्रसारणाच्च (पां ६ । १ । १०८ ।)

१ ३ १ इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त उतये १
 सहस्राक्षा धियस्पती ॥
 १ ४ १ मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये १
 जज्ञाना पूतदक्षसा ॥

इति परपूर्वत्वं, ऋप्, गुणावादेशौ, शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं, तिङ्ङञ्ज
 कसार्वधानुक्त्वरेश्च पदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते, तिङ्ङितिङ्ङः (पां ८ । १ ।
 २८ ।) इत्याद्युक्तिर्निघातः । अस्य, ऊडिदं (पां ६ । १ । १०१ ।)
 इत्यादिना घञा उदात्तत्वं, । पीतये, पा पाने, स्यागापापचोभावे
 (पां १ । १ । ६५ ।) इति भावे क्तिन्, घुमास्यागापाजहातिसां ह्रिणि
 (पां ६ । ० । ६६ ।) इतीत्वं, व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयाष्टममाह इन्द्रवायू इति । विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना
 ऊतये रक्षार्थं इन्द्रवायू हवन्त आह्वयन्ति । कीदृशाविन्द्रवायू,
 मनोजुवामन इव वेगयुक्तौ । सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ । यद्यपीन्द्र एव
 सहस्राक्षन्तथापि कृत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती,
 कर्मज्ञो बुद्धेर्वा पाणकौ । मनोजुवा, जवतिर्गतिकर्मा, मनोवञ्जुवत
 इति मनोजुवा, मन इव वेगयुक्तौ, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, सुपां सुणुक्
 (पां ० । १ । १६ ।) इत्याकारः । विप्रा, षौणादिको रन्प्रत्ययान्त
 आयुदात्तः । ऊतये, ऊति यूति जूति साति हेति कीर्त्तयञ्च (पां १ ।
 १ । ६० ।) इति क्तिन्नुदात्तत्वं । सहस्राक्षा, सहस्रमक्षीञ्चि ययोक्तौ,
 बज्रग्रीहो सकृद्यद्व्योः स्नाङ्गात् षच् (पां ५ । ० । १२१ ।) इति षच्,
 समासान्तः, बज्रग्रीहस्वरे प्राप्ते, षचः समासान्तप्रत्ययस्य सतिशिष्ट-
 त्वात्, चितः (पां ६ । १ । १६१ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं । धियः, सावेकाचः
 (पां ६ । १ । १६८ ।) इति छस उदात्तत्वं, घञाः पतिपुत्र (पां ८ ।
 १ । ५१ ।) इति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः, पतीत्याद्यु-
 दात्तः ॥ १ ॥

चतुर्विंशोऽहनि प्रातः सवने मैत्रावरुणश्चे मित्रं वयं हवामह इति
 षचः षणहस्तोत्रियः, चतुर्विंश इति खण्डे सूचितं, आनो मित्रावरुणा
 मित्रं वयं हवामह इति । अभिन्नवघडहे प्रातः सवने मैत्रावरुण-
 स्यायं षच आवापार्यः । अभिन्नवघडाहानीति खण्डे सूचितं, परि-

१५१ ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ८ ॥

शिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामह इत्येषा प्रातः सवने प्रस्थितयाज्या, प्रशास्त्रा ब्राह्मणाच्छंसी-
त्यपक्रम्य इदन्ते सौम्यं मित्रं वयं हवामह इति सूचितं, तामेतां
सृक्ते चतुर्थीमृचमाह मित्रं वयमिति । वयमनुष्ठातारः सोमपीतये
सोमपानार्थं मित्रं वरुणस्योभावाङ्गयामः । कीदृशावुभौ, जज्ञाना
कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ । पृतदक्षसा शुद्धबलौ । वरुणं, वृञ् वरुणे, कृष्ट-
हृदारिभ्य उनन्निव्यौणादिक उनन्प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः । सोम-
पीतये, दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना, जनी-
प्रादुर्भावे, कृन्दसि ङिट्, तस्य, ङिटः कानज्जा (पां ३ । २ । १०६ ।)
इति कानजादेशः, गमहन जन खन घसां (पां ६ । ४ । ६८ ।) इत्यु-
पधाजोपस्तस्य, अचः परस्मिन्पूर्वविधौ (पां १ । १ । ५७ ।) इति
स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्य द्विर्वचनं, स्तोःस्युनासुः (पां ८ । ४ । ४० ।)
इति नकारस्य अकारः, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं,
पूर्ववदाकारः । पृतदक्षसा, पृञ् पवने, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।)
इति क्तः, श्युकः किति (पां ७ । २ । ११ ।) इतीट्प्रतिषेधः, पृतं
दक्षो ययोस्तौ, बङ्ग्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६ । २ । १ ।) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह ऋतेन याविति । यौ मित्रावरुणौ ऋतेन सत्य-
वचनेन यजमानानुग्रहकारिणौ, ऋतावृधौ ऋतमवश्यम्भावितया
सत्यं कर्मफलं तस्य वर्द्धकौ, ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रका-
शस्य पती पालकौ, श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वात्,
द्वादशादित्येखन्तर्भूतत्वेन ज्योतिः पालकत्वं युक्तं, श्रुत्यन्तरे चाष्टौ
पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य मित्रस्य वरुणस्येत्यादिकमाह्वतं । ता मित्रा-
वरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ ऊवे अङ्गयामि । ऋतावृधौ, वृधु वृद्धौ,
क्लिप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्लिप्, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ ।
३ । १३७ ।) इति दीर्घः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिषः, युत-
दीप्तौ, युतेरिसिन् आदेशे ज इति इसिन्प्रत्यय औणादिकः, निच्चादा-
द्युदात्तः, घथाः पतिपुत्र (पां ८ । ३ । ५३ ।) इति संज्ञितायां विस-

१६। वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः ।
करतां नः सुराधसः ॥

र्ष्नीयस्य सत्वं । मित्रावरुणा, देवतादन्धे च (पां ६।१।१६।)
इति पूर्वपदग्यानडादेशः, देवतादन्धे च (पां ६।२।१७१।) इत्युभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वं, सुपां सुलुक् पूर्वसवर्यां (पां ७।१।१६।) इति
पूर्वसवर्यादोर्ध्वं आकारः । ऊवे, ऊञ् आत्मनेपदान्तमपुङ्गवैकवचने,
सम्भसारणे, परपूर्वत्वे च कृते, वज्रं कृन्दसीति शपो लुक्, टेरत्वं, गुणे-
प्राप्ते, क्लिङ् इति च (पां १।१।५।) इति निधिष्यते, उवडादेशः,
तिङ् तिङ् (पां ८।१।२८।) इति निघातः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य
द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृचमाह वरुणः प्रावितेति । अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता
भुवत्, प्रकर्षेण रक्षको भवतु, मित्रश्च विश्वाभिरूतिभिः सर्वाभीर-
क्षाभिः प्राविता भुवत्, तावुभावपि नेऽस्मान् सुराधसः प्रभूतधन-
युक्तान् करतां कुरुतां । अविता, ऋचश्चिन्वादान्तादात्तत्वं, प्रादिसमासे
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत्, भू सत्तायां, जेट-
क्षिप्, जेटोऽडाटौ (पां १।४।६४।) इत्यङ्गामः, इतश्चलोपः
परस्मैपदेषु (पां १।४।६७।) इति इकारलोपः, वज्रं कृन्दसीति
शपो लुक्, गुणे प्राप्ते, भूसुबोक्तिङि (पां ७।१।८८।) इति प्रतिषेधः
उवडादेशः, तिङ् तिङ् इति निघातः । विश्वाभिः, अमुमुषीत्यादिना
कृन्नन्तो विश्वशब्द आद्युदात्तः, टापसुपोरनुदात्तात्तादेव शिष्यते ।
ऊतिभिः, ऊति यूति जृति साति हेति कीर्तयश्चेति क्लिप्तुदात्तः । करतां,
डुक्षञ् करणे, भौवादिकः, लोटसस्, तसस्तां, कर्त्तरि शप्, गुणोरपरत्वं,
शपः पित्वादानुदात्तत्वं, तिङ्श्च लसार्वधातुः करणे धातुस्वरः शिष्यते ।
सुराधसः, राध साध संसिद्धौ, राधोत्यनेनेति राधो धनं, शोभनं राधो
येषां ते, वज्रवीर्यै प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६।२।२।) इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं प्राप्तं, सोर्मन्नसी अलोमोषसी (पां ६।२।११७।) इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते ॥ ६ ॥

१ ७ १ मरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमा सोमपोतये ।

सज्जुर्गणेन तृम्पतु ॥

१ ८ १ इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः ।

विश्वे मम श्रुता हवं ॥

सप्तमीमृचमाह मरुत्वन्तमिति, मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तमिन्द्रं, सोम-
पोतये सोमपानार्थं आहवामहे आह्वयामः, स चन्द्रो गण्येन मरुद्गणेन
सज्जुः सह ढम्पतु ढप्तो भवतु । मरुत्वन्तं, मरुतोऽस्य स न्तीति मरुत्वान्,
अयः (पां ८ । २ । १० ।) इति मतुपो वत्, तसौ मत्वर्थे (पां १ । ४ ।
१६ ।) इति भसञ्चया बाधितत्वाञ्जत्वाभावः, मतुप्सुपौ पिच्चादनु-
दात्तौ । ननु ऋस्वनुद्भ्यां मतुप् (पां ६ । १ । १०६ ।) इति मतुप
उदात्तत्वेन भवितव्यं, स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति तकारस्या-
विद्यमानवत्त्वेन ऋस्वात् परत्वान्न ऋस्वनुद्भ्यामित्यत्र नुद्ग्रहणसाम-
र्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रियत इति वृत्तावृत्तं, अतो मरुच्छब्दस्य
स्वर एव शिष्यते । सज्जुः, जुषी प्रीतिसेवनयोः, सम्पदादिशब्दः क्विप्,
समाना प्रीतिर्यस्येति बङ्गव्रीहिसिः, समानस्य क्वन्दसि (पां ६ । १ । ८४ ।)
इति सभावः, ससज्जुषोरः (पां ८ । २ । ६६ ।) इति बत्, रोः, उप-
धायाश्च (पां ८ । २ । ७८ ।) इत्युपधादीर्घः, बङ्गव्रीहिस्वरे प्राप्ते
त्रिचक्रादीनां क्वन्दीत्युत्तरपदान्तोदात्तं । ढम्पतु, ढप ढम्प ढप्तौ, तुदा-
दिभ्यः श्चः, श्वेमुचादीनां (पां ७ । १ । ५६ ।) इति नुमागमः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह इन्द्रज्येष्ठा इति । हे देवासः, इन्द्रमरुद्गणाः, विश्वे
सर्वे ययं, मम हवमाह्वानं श्रुतं प्रदणुत । कीदृशाः इन्द्रज्येष्ठाः, इन्द्रो
ज्येष्ठो मुखो येषु तथाविधा मरुद्गणा मरुत्समृद्धरूपाः । पूषरातयः
पूषाख्या देवो रातिर्दाता येषामिन्द्रमरुतां ते पूषरातयः । इन्द्रज्येष्ठा,
आमन्त्रितायुदात्तत्वं, पादादित्वादिनिघातः । मरुद्गणाः, विभाषितं
विशेषवचनं बङ्गवचनं (पां ८ । १ । ७३ ।) इति पूर्वस्याविद्यमान-
वत्त्वादिनिघातः । देवासः, पूषरातयः, पूर्ववत् । श्रुता, श्रु अवबोधे,
जोग्मध्यमपुरुषबङ्गवचनं, तस्यस्यमिपां ताम् तम् तामः (पां ६ । १ ।
१०१ ।) इति तादेशः, व्यत्ययं शप्, बङ्गं क्वन्दसि (पां २ । ४ ।
७३ ।) इति शपो लुक् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः (पां ७ । १ । ८४ ।)

१ १ हत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा १

मानो दुःशंस ईशत ॥

१ १० १ विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये १

उया हि पृथ्निमातरः ॥ १ ॥

इति गुणे प्राप्ते, क्लृप्तिश्च (पां १ । १ । ५ ।) इति प्रतिषेधः । ह्यचो-
ऽतस्तिष्ठः (पां १ । १ । १५ ।) इति दीर्घः । हवं, ह्वेन् स्पृजायां शब्दे च,
भावेऽनुपसर्गस्य (पां १ । १ । ७५ ।) इत्यप्, सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं,
गुणावादेशौ, पित्त्वादानुदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ८ ॥

नवमीष्टमाह हत वृत्रमिति । हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता
मरुद्भ्यः, सहसा वनवता युजा योग्येनेन्द्रेण वृत्रं शत्रुं हत नाश-
यत, दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कौर्त्सनेन युक्ते वृत्रो नोऽस्मान् प्रति
मा ईशत समर्थो माभूत् । हत, हन हिंसागत्योः, जोट्, तस्यस्य-
मिपां (पां १ । १ । १०२ ।) इत्यादिना तादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः
शपः (पां २ । १ । ७२ ।) इति शपो लृक् । अनुदात्तोपदेशे (पां १ ।
१ । १७ ।) इत्यादिनानुनासिकानलोपः । सुदानवः, हुदाञ् दाने, दा भा-
भ्यां नु रित्त्वौवादिभ्यो नुः प्रत्ययः, प्रादिसमासे आमन्वित निघातः ।
युजा, युजिर् योगे, ऋत्विग्दधक्खग्दिग्धिगच्चयुजिक्त्वाच्च (पां १ ।
२ । ५६ ।) इति क्लिप्तप्रत्ययः । सावेकाचस्तृतीयादिर् (पां १ । १ । १६८ ।)
इत्यादिना ष्ठीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः ईशद्दुःसुपुञ्जश्राद्धश्रा-
र्येषु खल् (पां १ । १ । १२६ ।) इति खल् प्रत्ययः । लिति (पां
१ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्यादात्तत्वं । ईशत, ईश ऐश्वर्ये,
माङ्ङि लृङ् (पां १ । १ । १७५ ।) इति लृङि प्राप्ते, क्त्वसि लृङ्लृङ् लितिः
(पां १ । १ । ६ ।) इति व्यत्ययेन लृङ्, त आदेशः । वज्रणं क्त्वसि
(पां २ । १ । ७१ ।) इति शपो लृगभावः । नमाद्योगे (पां १ । १ ।
७४ ।) इत्यडागमाभावः, तिङ्प्रतिष्ठः (पां ८ । १ । २८ ।) इति
निघातः ॥ ९ ॥

दशमीष्टमाह विश्वान्देवानिति । मरुतो मरुत्स्यष्टकान्, विश्वान्
सर्वान् देवान्, सोमपीतये सोमपानार्थं, हवामहे आह्वयामः । ते
मरुतः पृथ्निमातरः, पृथ्वीनां विधवर्गयुक्ताया भूमिः पुलाः, हिः प्रसि-

१ १ १ १ जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया १

यच्छुभं याथ ना नरः ॥

१ १ २ १ हस्काराद्द्विद्युतस्पर्यतो जाता अवन्तु नः १

मरुतो मृलयन्तु नः ॥

अर्थः, सा च प्रसिद्धिः उया इति, एन्नेः पुत्रा इति मन्वान्तरादवग-
न्तव्या, एन्निर्माता येषान्ते एन्निमातरः । एन्निशब्दो दृष्टिः एन्निरित्युच्चा-
दावाद्युदात्तो निपातितः । बह्वीहै पूर्वपदप्रकृतिसंखरत्वं ॥ १० ॥
इति प्रथमस्य द्वितीये नवमे वर्गः ॥ ६ ॥

एकादशीमृषमाह जयतामिवेति । मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो
धृष्णुया घाष्ण्युक्तः सन्नेति गच्छति, केषामिव, जयतां विजयदुक्त्वाणां
शूराणां भटानामिव । हे नरः नेतारो मरुतः, यूयं यद्यदा शुभं
शोभनं देवयजनं, ना याथ न प्राप्नुथ, तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति
पूर्वचान्वयः । तन्यतुः, तनु विस्तारे, ऋतन्यञ्जीत्यादिना यतुच् प्रत्यय
सौयादिकः, प्रत्ययसंखरः । धृष्णुया, जिष्ट्या प्रागशब्धे, तसि ऋधि धृषि
क्षिपे क्तुः (पां ३ । २ । १०० ।) इति क्तु प्रत्ययः, सुपां सुञ्जुक्पूर्व (पां
० । १ । ३६ ।) इत्यादिना सौर्याजादेशः, चित्त्वादान्तादात्तः याथ, तप्त-
नप्तनथनाश्च (पां ७ । १ । ०५ ।) इति थनादेशः, यच्छब्दयोगान्निघा-
ताभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृषमाह हस्कारादिति । हस्काराद्दीप्तिकराद्द्विद्युतो विशेषेण
दीप्यमानात्, अतोऽन्तरिक्षात् परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽ-
स्मान् अवन्तु रक्षन्तु, तथाविधा मरुतः नोऽस्मान्मृषयन्तु सुखयन्तु ।
हस्कारात्, हसे हसने, अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते । अस्मात्सम्पदादि-
बन्धनः क्तिप्, तस्मिन्नपपदे, हुक्त्वात् करण इत्यस्मात्, कर्मण्यञ्च
(पां ३ । २ । १ ।) इत्यण्प्रत्ययः, तत्पुरुषे तुल्यार्थ (पां ६ । २ । २ ।)
इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिसंखरे प्राप्ते, गतिकारकोपपदात् (पां ६ । २ ।
१३६ ।) इत्यादिना क्तुत्तरपदप्रकृतिसंखरत्वं, अतः क्तु क्ति कंस
(पां ७ । ३ । ०६ ।) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ १२ ॥

- ११३१ आ पूषन् चित्रबर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः ।
आजा नष्टं यथा पशुं ॥
- ११४१ पूषा राजानमाघृणिरपगूल्हं गुहा हितं ।
अविन्दच्चित्रबर्हिषं ॥
- ११५१ उतो स मल्लमिन्दुभिः षड्युक्तां अनुसेषिधत् ।
गोभिर्यवं न चर्कषत् ॥ १० ॥

त्रयोदशीमृचमाह आ पूषन्निति । हे पूषन्, चित्रबर्हिषं विचित्रै-
र्बर्हिभिर्युक्तं, धरुणं यागस्य धारकं सोमं, दिव आ, युजोक्तादाहरे-
ति शेषः । अत्र पूषा विशेष्यते, आहृत्वे आगतदीप्तिगुक्तं, तत्र दृष्टान्तः,
हे आज गमनशील, यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वीक्ष्य कश्चि-
दाहरति तदम् । आ घृणे, घृत्तरञ्ज दीप्तोरित्यस्मात्, घृत्वि घृन्नि पाष्णि-
चूर्मिभूर्भिरित्यादिना षौणादिको निप्रत्ययो निपातितः, षड्वक्त्रांश्चेति
वक्तव्यमिति वार्तिकेन ऋत्वं, प्रादिसमासः, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । धरुणं,
घृन् धारणे, अस्मादण्यन्ताद्भातेः अजेर्बिन्नुक्त्वेति चकाराद्भ्रुधातोःरप्यु-
नन्प्रत्ययः, व्यत्ययेन नित्स्वराभावे प्रत्ययस्वरः । दिवः, ऊडिदं (पां
६ । १ । १०१ ।) इत्यादिना विभक्ते रदात्तत्वं । आज, अज गति-
क्षोपत्ययोः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह पूषा राजानमिति । आहृत्विः पूषा, राजानं
सोममविन्दत् अलभत । कीदृशं राजानं, अपगूल्हं, अपगूल्मत्यन्तगूल्हं ।
तत्र हेतुः, गुहाहितं गुहासदृशे दुर्गे युजोक्ते स्थितं । तथा चित्रबर्हिषं ।
अपगूल्हं, गुह सम्बरजे, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।) इति कर्मणि क्तः,
हो ङः (पां ८ । २ । ११ ।) इति हस्य ङत्वं । भवस्तयोर्घोऽधः (पां ८ ।
२ । ४० ।) इति तस्य धकारः, घृत्त्वङ्लोपदीर्घाः, समासे, गतिरनन्तरः
(पां ६ । ० । ४६ ।) इति गतेः प्रकृतिस्ररत्वं । गुहा, सुपां सुलुक् (पां ७ ।
१ । ३६ ।) इत्यादिना सप्तम्या लुक् । हितं, निष्ठायां दधातेर्हिरा-
देशः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह उतो स मल्लमिन्दुभिरिति । उतो अपि च, स पूषा,
मल्लं यजमानाय, इन्दुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षट् वसन्तादीन् चतुर्न

११६ । अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जीमयो अध्वरीयतां ।
पृञ्चतीर्मधुना पयः ॥

सेषिधत्, अयुक्कमेण पुनः पुनर्नयन् वर्त्तत इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः, गोभि-
र्वल्गोवर्द्धैर्यवं न चर्द्धषत्, न शब्द उपमार्थः, यथा यवमुद्दिश्य भूमिं
प्रतिवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् । मङ्गं, डयि च (पां ६ । १ । २१२ ।)
इत्याद्युदात्तत्वं । इन्दुभिः, उन्दी क्लेदने, उन्देरिच्चादेरित्यौणादिक उः
प्रत्ययः, उकारस्येकारादेशश्च, निदित्यनुष्टुप्तेराद्युदात्तत्वं । युक्तान्, दीर्घा-
दटिसमानपादे (पां ८ । ३ । ६ ।) इति संहितायां नकारस्य बत्वं,
आतोऽटिनिव्यं (पां ८ । ३ । १ ।) इति सानुनासिक आकारः । सेषिधत्,
षिध गत्यां, धातोरेकाचः (पां ३ । १ । २२ ।) इति यङ्, यङोऽचिच (पां
२ । ४ । ७४ । इति तस्य लृक्, प्रत्ययलक्षणेन, सन्धः (पां ६ । १ । ६ ।)
इति द्विर्भावो हलादिशेषः, गुणो यङ्लुकोः (पां ७ । ४ । ८२ ।) इत्यभ्या-
सस्य गुणः, इङ्लोः (पां ८ । ३ । ५२ ।) इति षत्वं, सनादित्वाद्भातुस-
ञ्ज्ञायां, कटः श्लट्, कर्त्तरि शप्, कर्त्तरीतं परस्मैपदमदादिवचेति वचना-
च्छपो लृक्, नाभ्यस्ताच्छतुः (पां ७ । १ । ७८ ।) इति नुमप्रतिषेधः, प्रत्ययस्य रे
प्राप्ते, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं, गोभिः,
सावेकाचस्तृतीयादिः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते,
न गोश्च न साववर्षां (पां ६ । १ । १८२ ।) इत्यादिना प्रतिषेधः । चर्द्धषत्,
क्ष विनेखने, यङ्लुकि, द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वचर्त्तानि, षपिक्का
च लृकि (पां ७ । ४ । ६१ ।) इत्यभ्यासस्य षगागमः, तस्माद्यङ्लुङ्-
न्तास्यटन्तिप्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पां ३ । ४ । ६७ ।) इतोकार-
लोपः, जाटोऽडाटो (पां ३ । ४ । ६४ ।) इत्यडागमः, अदिप्रभृतिभ्यः
शपः (पां २ । ४ । ६२ ।) इति शपो लृक्, लघूपधगुणे प्राप्ते, नाभ्यस्त-
स्याचिपिति (पां ७ । ३ । ८७ ।) इत्यादिना निषेधः, तिङु तिङुः (पां
८ । १ । २८ ।) इति निघातः ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो
वर्गः ॥ १० ॥

अपानर्तयैरुधनासूपनोतासु स्वयमनुगच्छन्म्वय इति हे अनुभूयात्,
द्वितीयया अपादेर्वीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्र-
विशत्, तर्धव सूत्रितं, अम्बयो यन्त्यध्वभिरिति तिस्र उचमयानुप्रपद्यत
इति, अस्मिंस्तृचे प्रथमां सुक्ते षाडशीमृचमाह अम्बयो यन्तीति ।

११७१ अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वधूरं ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकं अम्बयो मादृश्यानीया आपः, तथाच कौचीतक्रिद्वास्त्रमे समासायते अम्बयो यन्ध्वभिरित्वापो वा अम्बय इति, ता आपः, अध्वभिर्देवयजनमार्गैर्यन्ति गच्छन्ति । कीदृश आपः, जामयो हितकारिण्यो बन्धवः । तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृथ्वीर्गवादिषु योजयन्त्यः । अम्बयः, रवि कवि अवि शब्दे, एतस्माच्च हरित्वाद्यादिक इ प्रत्ययप्रकरणे ऽम्बशब्दा बाहुलकादिप्रत्ययान्तः, प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः, अर्धेर्धचेति औष्मादिकः क्वनिप्, दकारस्य धकारश्च, पित्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते धातुस्वरः । जामयः, चमु क्मु जमु अदने, बाहुलकादिः प्रत्ययः । अध्वरीयतां, अध्वरशब्दात्, सुप आत्मनः क्वच् (पां १।१।८।) इति क्वच्, क्वचि च (पां ७।४।१३।) इति इत्वं, अपुत्तादीनामिति वक्तव्यमिति वचनात्, न कृन्दस्यपुल्लस्य (पां ७।४।३५।) इति इत्वनिवेधाभावः, सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्प्यन्त इति परिभाषया, कथध्वरपृतनस्य (पां ७।४।१६।) इत्यकारलोपोऽपि न भवति, क्वचप्रत्ययान्तधातोर्लटः शब्द, शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं, शतुश्च नसार्वधातुकस्वरेश्च तयोः क्वजा सशैकादेशः, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८।१।५।) इत्वनोदात्तत्वे सति, शतुरनुमोनद्यजादी (पां ६।१।१७३।) इति षष्ठा उदात्तत्वं । पृथ्वीः, पृथ्वी सम्पर्के, लटः शब्द, तदादिभ्यः अम्, असोरल्लोपः (पां ६।१।१११।) इत्यकारलोपः, अनसारपरसवर्गौ, उगितश्च (पां ४।१।६।) इति डीप्, वा कृन्दसि (पां ६।१।१०६।) इति पूर्वसवर्गदीर्घत्वं, शतुरनुमोनद्यजादी (पां ६।१।१७३। इति डीप् उदात्तत्वं ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह अमूर्या इति । या अमूरापः सूर्ये उप समीपेनावस्थिताः, आपः सूर्ये समाहिता इति श्रुत्यन्तरात्, वा अथवा सूर्यो याभिरङ्घ्रिः सह वर्तते, पूर्वत्रापां प्राधान्यं, उत्तरत्रतु सूर्यस्येति विशेषः, तान्तादृश आपो, नो ऽस्मदीयमध्वरं यागं हिन्वन्तु प्रीक्षयन्तु । याभिः, मावेकाचः (पां ६।१।६८।) इत्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य, न गोम्बन् साववर्गं (पां ६।१।१८२।) इत्यादिना प्रतिषेधः । शेषा-
तुप्रक्रिया स्पष्टा ॥ १७ ॥

- १ १६ । अपो देवीरूपह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः ।
 सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥
- १ १६ । अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये ।
 देवा भवत वाजिनः ॥
- १ २० ॥ अप्सु मे सोमो अब्रवीदक्षर्विश्रानि भेषजा ।
 अग्निञ्च विश्वशम्भुवमापञ्च विश्वभेषजीः ॥ १ १ ॥

अष्टादशीमृचमाह अपो देवीरिति । नोऽस्मदीया गावो, यत्र
 यास्वेषु पिबन्ति पानं कुर्वन्ति, ता अपो देवीरुपह्वये आह्वयामि,
 सिन्धुभ्यः स्पन्दनशीलाभ्योऽद्भ्यो देवताभ्यो हविः कर्त्वं अस्माभिः कर्त्तव्यं ।
 अपः, ऊडिदं (पां ६ । ४ । १७१ ।) इत्यादिना शस उदात्तत्वं ।
 पिबन्ति, पा पाने, पा भ्रा भ्रा स्या स्या दाय् (पां ७ । १ । ७८ ।) इत्यादिना
 पिबादेशः, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिष्ठञ्च कसार्धधातुकस्त्रेणाद्यु-
 दात्तत्वं, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । १० ।) इत्यादिना निघाता-
 भावः । कर्त्वं, डुकृञ् करणे, कृत्यार्थतवैकेनकेन्यत्वनः (पां १ । ४ । १४ ।)
 इति कर्मणि त्वन् प्रत्ययः, गणः, नित्स्त्रेणाद्युदात्तत्वं ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह अप्स्वन्तरमिति । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्येऽमृतं
 पीयूषं वर्त्तते, तस्यान्विकारत्वात्, अमृतं वा आपः इति श्रुत्यन्तराच्च,
 तर्धवाप्सु भेषजमौषधं वर्त्तते, क्षुद्रोगनिवर्त्तकस्यान्नस्यापकार्यत्वात्, उत
 अपि च, तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं, हे देवा अत्विजा-
 दयो ब्राह्मणाः, एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यन्तरात्, वाजिनो
 वेगवन्तो भवत, शीघ्रं क्षुतिं कुरुतेत्यर्थः । अप्सु, ऊडिदं (पां ६ । ४ ।
 १७१ ।) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं, संहितायां, उदात्तस्वरितयो-
 र्यमः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ । २ । ४ ।) इति स्वरितत्वं । अमृतं,
 नञो जरमरमिन्नमृताः (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 प्रशस्तये, तादौ च निति (पां ६ । २ । ५० ।) इत्यादिना गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वं । भवत, आमन्वितं पर्वमविद्यमानवत् (पां ८ । १ । ७१ ।)
 इति पूर्वस्यामन्वितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादिनिघातः ॥ १९ ॥

कारोरेष्टावुत्तमाज्यभागस्याप्सु म इत्येषानुवाक्या, वर्धकामेष्टिः कारी-

१२१ ॥ आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मम १
ज्योक्व सूर्य्यं दृशे ॥ २१ ॥

रीति खखेऽप्लमे सधिव च्चु मे सोमोऽत्रवीदिति सृजितं, तामेतां सूक्ते
विंशीमृचमाह च्चु म इति । च्चु जनेषु च्चन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा
सर्वानि शौषधानि सन्तीति, मे मद्भ्यां मन्वदर्शने मुनये सोमो देवो-
ऽत्रवीत्, तथा विश्वशम्भुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चाग्निं
चापु वर्त्तमानं सोमोऽत्रवीत्, तथा च तैत्तिरियाः, च्चमे स्वयोष्यायांस
इत्यनुवाके सोऽपः प्राविशदित्यग्नेरपु प्रवेशनमागन्ति, जतागु स्रष्ट-
मृणादीनामौषधानां दृष्टिजन्यत्वेन जलवर्त्तित्वं प्रसिद्धं, विश्वभेषजी-
विंशानि भेषजानि यासु तथाविधा आपोऽत्रवीत् । भेषजा, सुपां सुजुक्
(पां ७।१।३६।) इत्यादिना आकारः । विश्वशम्भुवं, भवतेरन्तर्भावि-
त्रय्यात् क्लिप, व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, यदा, विश्वे सर्वेऽपि
यापाराः सुखकरा यस्येत्यस्मिन्विग्रहे, बड्भीरौ विश्वं सञ्चायां (पां ६।
२।१०६।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, आपः, कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन
जस्, अतृन्तृच् (पां ६।७।११।) इत्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः,
विश्वशम्भुरिति वत् ॥ २० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

एकविंशीमृचमाह आपः एकीतेति । हे आपो, मम तन्वे शरीरार्थं,
वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं एकीत पूरयत, च किञ्च ज्योक् चिरं
सू दृशे द्रष्टुं, गीरोगा वयं शक्नुवामेति शेषः । एकीत, पू पाजनपूर-
णयोः, जोगमध्यमपुत्रवज्जवचनं च, तस्य, तस्यस्यमिपान्ताम् तम् तामः
(पां १।७।१०१।) इति तादेशः, आदिभ्यः आ, प्रादीनां ऋस्, ईह-
स्यघोः (पां ६।७।११३।) इति ईत्वं, ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमितिवाचित्केन
कत्वं, सतिश्लिष्टस्वरवलीयस्वमन्यत्र विकरत्वेभ्य इति परिभाषया
तिङ्स्वरः शिष्यते, आप इत्यस्यामन्वितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्य-
मानवत्त्वे पादादित्वाग्निघाताभावः । वरूथं, दृञ् वरत्वे, जुष्टभ्या-
मूद्यन्नित्वादिक् ऊधनप्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः । तन्वे, छिति ऋस् च
(पां १।१।६।) इति नदीसञ्ज्ञा, पादिकीत्यहागमाभावः, उदा-
त्तयजोहृत्पूर्व्यात् (पां ६।१।१७७।) इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेन,
उदात्तस्वरितयोर्यञः (पां ८।२।७।) इत्यादिना स्वरितत्वं । दृशे,
दृशेविख्ये च (पां १।७।११।) इति तुमर्थे निपात्यते ॥ २१ ॥

- १ २२ ॥ इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितं मयि ।
यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उतानृतं ॥
- १ २३ ॥ आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।
पयस्वानग्न आगहि तं मा संसृज वर्चसा ॥

पशौ मार्जने इदमापः प्रवहतेत्येषा विनियुक्ता, ऊतायां वपाया-
मिति खण्डे सूत्रितं, इदमापः प्रवहतेति, एषैव अवभृतेष्टौ खाने विनि-
युक्ता, पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खण्डे इदमापः प्रवहत सुमित्रियान आप
सौषधयः सन्त्विति सूत्रितं, तामेतां सूक्ते द्वाविंशतीमृचमाह इदमाप
प्रवहतेति । मयि यजमाने यत्किञ्च दुरितं अज्ञाननिष्पन्नं, वा
अथवा अहं यजमानः, अभिदुद्रोह सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृत-
वानस्मि, वा अथवा श्रेपे साधुजनं शप्तवानस्मि, इति यदस्ति, उत
अपि च अन्तमुक्तयानिति यदस्ति, तदिदं सर्वमपराधजातं प्रवहत
मत्तोऽपनोय प्रवाहेणान्यतो नयत । मयि, मपर्यन्तस्य, त्वमावेकवचने
(पां ७।२।६०।) इति मादेशे कृते, अतो गुणे (पां ६।१।६०।)
इति पररूपे च सति, योऽचि (पां ७।२।८६।) इति दकारस्य
यकारादेशः, एकादेशस्वरेश मकारात् परस्याकारस्योदात्तत्वं । दुद्रोह,
द्रुह जिघांसायां, खलि, गुणे, द्विर्वचनङ्गस्वह्लादिशेषाः, जिति
(पां ६।१।१६१।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं, यदृत्तात्प्रत्यं (पां
८।१।६६।) इति यदृत्तयोगान्निघाताभावः । श्रेपे, शप आक्रोशे,
जिति अत्ययेन तड्, उक्तमैकवचनमिट्, टेरत्वं, अत एकह्रस्वमध्युना-
देशादेर्जिति (पां ६।४।१२०।) इत्येवाभ्यासलोपौ, प्रत्ययस्व-
रेणान्तोदात्तत्वं, पूर्ववन्निघाताभावः ॥ २२ ॥

पश्नावाहवनीयोपस्थाने आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा, मनोतायै
सम्येषित इति खण्डे सूत्रितं, एतौपतिष्ठन्ते आपो अद्यान्वचारिषमिति,
तामेतां सूक्ते त्रयोविंशतीमृचमाह आपो अद्यान्वचारिषमिति । अद्यास्मि-
न्दिने अवभृत्पार्थमापोऽन्वचारिषं जलान्यनप्रविष्टोऽस्मि, प्रविश्य च
रसेन जलसारेण समगस्महि सङ्गताः स्मः, हे अग्ने, पयस्वान् जलेन
वर्त्तमानत्वेन पयोयुक्तम्यमागहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ, तं मा तादृशं
स्वातं मां वर्चसा तेजसा संसृज संयोजय । आपः, कर्मणि शसि

॥ २४ ॥ सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समांयुषा ।
विद्युर्भे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ १२ ॥

प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । अचारिषं, चर गत्यर्थः, लुङि, ज्ञेः सिच् (पां ३ । १ । ४० ।) इति ज्ञेः सिच्, आर्द्धधातुनस्येवलादेः (पां ७ । १ । ३५ ।) इति इट्, नेटि (पां ७ । १ । ४० ।) इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते, तदपवादतया, अतो लान्तस्य (पां ७ । १ । २ । १ ।) इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्सहि, समोगमृच्छिभ्यां (पां १ । ३ । २६ ।) इत्यात्मनेपदं, ज्ञेः सिच्, मन्त्रेप्रसङ्गरनशब्दश्च (पां २ । ४ । ८० ।) इत्यादिना ज्ञेर्जुग-भावश्चान्दसः, एकाच्च उपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । १ । १० ।) इतीट्-प्रतिषेधः, वागमः, (पां १ । २ । १३ ।) इति सिचः क्तिन्त्वात्, अनुदात्तो-पदेशे वनतितनोत्यादीनां (पां १ । ४ । ३० ।) इत्यादिनानुनासिक-लोपः । गृह्, लोटि गभेः सिपो हि, अपित्वेन क्तिन्त्वात्, अनुदात्तो-पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः, अतोऽपेः (पां ६ । ४ । १०५ ।) इति हेर्लुङ् न भवति, असिद्धवदङ्गाभात् (पां ६ । ४ । २२ ।) इति मलोप-स्यासिद्धत्वात् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोमृचमाह सं माघ इति । ज्ञे अग्ने, वर्चःप्रजायुर्भिर्मां संयोजय, देवाः सोमपातारः, अस्य मे यजमानस्य विद्युरनुष्ठानं जानीयुः, किञ्च इन्द्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्याज्जानीयात् । विद्युः, विद ज्ञाने, लिङि भेर्जुस्, यासुट्, लिङः सलोपः (पां ७ । १ । ७६ ।) इति सकारलोपः, उरुपदान्तात् (पां ६ । १ । ६६ ।) इति पररूपत्वं, यासुट् उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य, इदमो-ऽम्बादेशेऽनुदात्तानुदात्तौ (पां ७ । ४ । ३२ ।) इत्यनुदात्तः, विभ-क्तिरपि सुप्तेनानुदात्ता । राह ऋषिभिरित्यत्र, ऋत्तकः (पां ६ । १ । १२८ ।) इति प्रकृतिभावः ॥ २४ ॥ इति प्रथमस्य द्वीतये द्वादशो-वर्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

चतुर्विंशत्तमं ।

१११ कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य
नाम १ को नो मद्या अदितये पुनर्दीत् पितरञ्च
दृशेयं मातरञ्च ॥

प्रथममखण्डस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति पञ्च-
दशमं प्रथमं सूक्तं, अजीगर्त्तपुत्रस्य शुनःश्रेफस्यार्घं, त्रैष्टुभं, अमि-
त्वा देवेति ढचो गायत्रः, आद्यायाः कायीत्यभिनिबृत्तत्वात् प्रजा-
पतिर्देवता, अमेर्वयमित्यस्याग्निः, अमित्वा देवेत्यस्य ढचस्य सविता,
भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका वा, श्रेषा वारुण्यः । तथा चानुक्तान्तं,
कस्य पञ्चोनाजीगर्त्तः शुनः श्रेफः सक्तमिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारु-
णन्तु त्रैष्टुभमादौ काय्यामेथ्यौ, सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यान्याभागी
वेति । राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सति
इतदादिकं सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिहृतस्य राज्ञः
पुरस्ताद्धोत्रा आख्यातयं, तथाच सूत्रेऽभिहितं, संस्थिते मरुत्वतीये
दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनेऽभिषिक्ताय पुत्रा-
मात्यपरिहृताय राज्ञे श्रौतःश्रेफमाचक्षतेति । ब्राह्मणम्भवति, तदेतत्
परं ऋक्शतगार्थं श्रौतः श्रेफमाख्यानं तद्धोत्रा राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे,
हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृह्णातीति ।
तस्मिन् सूक्ते प्रथमामृचमाह कस्य नूनमिति । कस्येत्यनयर्चा शुनः-
श्रेफो यूषे बद्धः कान्दिशीकः कन्देवमुपधावानीति विचिकित्सति, तथा-
चास्त्रायते, हन्ताहं देवता उपधावानीति, स प्रजापतिमेव प्रथमं
देवतानामुपससारेति, वयं शुनः श्रेफनामका अमृतानां देवर्ना मध्ये कत-
मस्य किञ्चीतीयस्य च देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे उच्चारयामः,
को देवो मां मुमूर्षुं पुनरपि मर्त्यै मद्भ्यै अदितये एथियै दात् दद्यात् ते-
न दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरश्च दृशेयं पश्येयं । कतमस्य, किं
शब्दात्, वा बहूनां जाति परिप्रप्रे डतमच् (पां ५ । १ । ६३ ।) इति
डतमच् प्रत्ययः, धितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं, अमृतानां,

१ २ १ अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य
नाम १ स नो मत्वा अदितये पुनर्दीप्तितरञ्च
दृशेयं मातरञ्च ॥

१ ३ १ अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्य्याणां १
सदावन्भागमीमहे ॥

नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७१ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, नञो-
जरमरमिचमृताः (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मना-
महे, मन ज्ञाने, व्यत्ययेन शप्, पादादित्वादिनिघातः । मद्यै, उदात्तयञो-
हन्पूर्वात् (पां ६ । २ । १७७ ।) इति विभक्तौ उदात्तत्वं । दात्,
गातिस्था (पां २ । ४ । ७७ ।) इति सिचो लुक्, वञ्जनं ह्रन्दस्यमाञ्चो-
गेऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यडागमाभावः । दृशेयं, दृशिर् प्रेक्षणे,
आशीर्लिङि मिपोऽम्, दृशेरन्वक्तव्य इति वार्तिकेनाक्प्रत्ययः, शपोऽप-
वादः, क्तिच्चासृपधगुणाभावः, लिङ्याशिय्यङ् (पां ३ । १ । ८६ ।) इत्यङ्
स हि, ऋट्शोऽङिगुणः (पां ७ । ४ । १६ ।) इति गुणः स्यात्, यासु-
ट्सलोपः, अतो येयः (पां ७ । २ । ८० ।) इति इयादेशः, आङ्गुः
(पां ६ । १ । ८७) इति गुणः, यासुट्सरेणैकार उदात्तः । मातरञ्चे-
त्यत्र चण्ड्याद्दृशेयमित्यनुषज्यते, अतस्तदपेक्षयैवा तिङ्बिभक्तिः प्रथ-
मेति. चवायोगे प्रथमा (पां ८ । १ । ५६ ।) इति न निहन्त्ये ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह अग्नेर्वयमिति । इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां
कृत्वा प्रजापतेः सकाशात् तन्देवमग्निश्चित्यानया तुष्टाय । तथाच
श्रूयते, तं प्रजापतिरुवाचाभिर्देवानां नेदिलुस्तमेवोपधावेति, सोऽभि-
मुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चेति पूर्वबधोजना । दात्,
ददात्, दृशेयं पश्चात्मीत्येवमाशीःपरत्वेन पदद्वयं योज्यं ॥ २ ॥

प्रथमे ह्रन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे अभि त्वा देव सवितरिति सावित्र-
स्तुचः सूक्तस्थानीयः । अथ ह्रन्दोमा इति खण्डे अभित्वा देव सवितः
प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवेति सूत्रितं, अभित्वेत्येषा अभिमन्त्र्यनेऽपि विनि-
युक्ता, प्रातर्वैश्वदेवमिति खण्डे अभित्वादेवसवितर्मही द्यौः पृथिवी च न
इति सूत्रितं । श्रूयते च, अभित्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाहृति ।
तथा प्रवर्गेऽप्येषैव विनियुक्ता । अथोत्तर इति खण्डे ऽभित्वा देव

१४ । यश्चिद्धि त इत्या भगः शशमानः पुरा निदः ।
अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥

सवितः समीवत्सन्नमाढभिरिति सूत्रितं । तथा यावत्सोत्रेऽपि
एतस्मिन् काले यावत्सुदिति खण्डे मध्यमखरेखेदं सवनमभित्वा देव-
सवितरिति सूत्रितं, तामेतां सूक्ते ढतीयाम्चमाह अभित्वा देव
सवितरिति । अग्निना प्रेरितः सन् सवितारमभित्वेत्यनेन ढचेन
प्रार्थयते, तथैव श्रूयते तमग्निरुवाच सविता वै प्रसवानामीशे, तमे-
वोपधावेति, सवितारमुपससाराभित्वा देवसवितरित्यनेन ढचेनेति ।
हे सदावन् सर्वदा रक्षक, हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयाणां धनाना-
मीशानं स्नामिनं त्वां प्रति भागं भजनीयं धनं अभि सर्वत ईमहे
याचामहे । ईशानं, ईश ऐश्वर्यं, लटः शानच्, तास्यनुदात्तं गिड-
दुपदेशात् (पां ६ । १ । १८६ ।) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । वार्याणां, वज् सम्भक्ता, ऋह्लोर्ण्यत् (पां ३ । १ । १२० ।)
इति ण्यत्प्रत्ययः, ईडवन्दृशंसदुहाण्यतः (पां ६ । १ । ११० ।) इत्या-
द्युदात्तत्वं । अवन, आमन्वितनिघातः । भागं, कर्थात्वतः (पां ६ । १ ।
१५६ ।) इति घञन्त उदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह यश्चिद्धि त इति । हे सवितर्यो भगो भजनीयो
धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे धृतोऽभूत्, तद्धनविशेषमीमह इति
पूर्वत्रान्वयः । चिच्छब्दः पूजार्थे, ह्रिशब्दः प्रसिद्धौ, धनस्य पृथ्व्यत्वं
सर्वत्र प्रसिद्धं, तामेव पृथ्व्यत्वप्रसिद्धिं विशुदयति, इत्या शशमानोऽनेन
प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः, धनस्तुतिप्रकारश्च सर्वे जानन्ति ।
ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको
निन्दति हेष्टि च, अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशङ्क्याह निदःपुरा अद्वेषः,
निन्दायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः, तस्मा-
त्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः । इत्या, प्रकारवचने,
इदमस्यमुः (पां ५ । ३ । २० ।) इति यमुः, सुपां सजुक् पूर्वसत्रां
(पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना विभक्तेर्डादेशः, टिलोपः, उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेशाकार उदात्तः । शशमानः, शश सुतगता, इह स्तुत्यर्थः, ताच्छील्य-
वयोवचनशक्तिपुचानश् (पां ३ । २ । १२६ ।) इति ताच्छीलिकस्यानश्,
कर्त्तरि शप्, धितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं । निदः

१५१ भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा १

मूर्द्धानं राय आरभे ॥ १३ ॥

१६१ नहि ते क्षत्रं न सहे न मन्युं वयञ्च नामी पतयन्त

आपुः १ नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये

वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वं ॥

मिदि कुत्सायां, सम्यदादिकक्षयः क्षिप्, सावेका चः (पां ६।१।१८।)
इत्यादिना पञ्चम्या उदात्तत्वं । अहेघः, न विद्यते हेघोऽस्येति वञ्जनीशै,
नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । दधे, कर्मणि
निट्, तस्यार्द्धधातुक्त्वेन, अभ्यस्तानामादिः (पां ६।१।१८६।) इत्या-
द्युदात्तो न भवति, प्रत्ययस्वर एव शिष्यते, यदुत्तान्निव्यं (पां ८।१।
६६।) इति यदुत्तयोगान्निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टममाह भगभक्तस्य त इति । हे सवितन्ते त्वदीया वयं शुनः
श्रेफनामानो भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेन उदशेम
उत्कर्षेण व्याप्तुमः, किं कर्तुं रायो धनस्य मूर्द्धानमुत्कर्षमारभे प्रारब्धुं
धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थः । भगशब्दे ह्यदादित्वादाद्युदात्तः,
द्वितीया कर्मणि (पां ६।१।४८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अशेम, अशू व्याप्तौ, लिङ्, व्यत्ययेन परस्मैपदं शप् । रायः, ऊढिदम्पदा-
द्यप्पुम् (पां ६।१।१७१।) इत्यादिना घया उदात्तत्वं । आरभे,
कृत्यार्थे तवैकेन (पां ३।४।१४।) इत्यादिना तुमर्थे केनप्रत्ययः,
नित्स्वरैमाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥ ११ ॥

षष्ठीष्टममाह न हि ते क्षत्रमिति । अथ सवित्रा प्रेरितः शुनःश्रेफः
एतदादिसूक्तश्रेफेण उत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव । तथाच श्रूयते
तं सवितोवाच वरुणाय वै रात्रे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति, स
वरुणराजानमुपससारात् उत्तराभिराभिरैकत्रिंशतेति । हे वरुण पत-
यन्तः प्रौढे वियत्यत्यतन्तोऽमी दृश्यमाना वयञ्चन श्येनादयः पक्षि-
जोऽपि ते क्षत्रं त्वदीयं शरीरबलं न ह्यापुर्नैवप्राप्ताः, त्वत्सदृशं शरीर-
बलं पक्षिणांमपि नास्तीत्यर्थः, तथा सहन्त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्य-
मपि नाप्रापुः, तथा मन्युं त्वदीयं कोपमपि नाप्रापुः, त्वयि क्रुद्धे सति
सोढुमशक्ता इत्यर्थः । अनिमिषं सर्वदा चरन्तीः प्रवाहरूपेण गच्छन्त्य

१ ७ १ अबुध्रे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते
 पूतदक्षः । नीचीनाः स्थुरपरि बुध्ण एषामस्मे
 अन्ननिहिताः वेतवःस्युः ॥

आपस्वदीयं बलं नाप्रापुः, वातस्य वायोयै गतिविशेषास्वदीयमभं
 वेगं न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति, अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः, तेऽपि
 ना प्रापरिति पूर्वप्रान्वयः । पतयन्तः, पतल् गतौ, चुरादिरदन्तः,
 लटः शब्द, गुणायादेशौ, अदुपदेशात्तसार्वधानुकानुदात्तत्वे शिच्-
 खरः । आपुः, आञ्चु थाप्ता, लिट् उसि द्विर्भावह्लादिशेषौ, अत आदेः
 (पां ७ । ४ । ७० ।) इत्यात्वं, अत्र न सद्यो न मन्यमित्यादिभिरा-
 पुरित्यस्य सम्बन्धात् तदपेक्षया प्राथम्याच्च, चादिलोपे विभाषा (पां ८ ।
 १ । ६३ ।) इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्त्ये । चरन्तीः, वाह-
 न्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति, मीञ्
 हिंसायां, क्वादिभ्यः आ अभ्यस्तयोरान्तः (पां ६ । ४ । ११२ ।) इत्या-
 कारलोपः, मीनातेर्निगमे (पां ७ । ३ । ८१ ।) इति ऋखत्वं, प्रत्ययखरः,
 तिङ्घि चोदात्तवति (पां ८ । १ । ७१ ।) इति गतिरनुदात्तः, यद्दृत्ता-
 न्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यद्दृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह अबुध्रे राजेति । पूतदक्षः शुद्धबलो वरुणो राजा
 अबुध्रे मूलहरितेऽन्तरिक्षे तिष्ठन् वनस्य वननीयस्य तेजसस्तूपं सप्तं
 ऊर्ध्वमपरि देशे ददते धारयन्ति, नीचीनाः स्थुरूर्ध्वदेशे वर्तमानस्य
 वरुणस्य रश्मय इत्याध्याहार्यं, ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति, यथा रश्मीनां
 बुध्रो मूलं उपरि तिष्ठतीति शेषः, तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणा
 अस्मे अस्मास्वन्तनिहिताः स्थापिताः स्युर्मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ।
 अबुध्रे, न विद्यते बुध्रो मूलमस्येति बह्व्रीहौ, नञ्सभ्यां (पां ६ । २ ।
 १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वं । स्तूपं ददते, ददातिर्भौवादिकः ।
 नीचीनाः, निपूर्वादक्षतः, ऋत्विग्दष्टक् (पां १ । २ । ५६ ।) इति क्तिन्,
 अनिदितां (पां ६ । ४ । २४ ।) इति नलोपः, न्यच्शब्दात्सार्धं, विभा-
 षाक्षेरादिकृद्भ्यां (पां ५ । ४ । ८ ।) इति खः, आयन्नेयीनीययः (पां
 ७ । १ । २ ।) इत्यादिना तस्य ईनादेशः, आयन्नादिषु उपदेशिव-
 दचनं खरसिद्धर्थमिति वचनादीकार उदात्तः, अचः (पां ६ । ४ ।

१८१ उरं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वे-
तवा उ १ अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरतापवक्ता
हृदयाविधश्चित् ॥

१३८। इत्यकारलोपे, घौ (पां ६।१।१३८।) इति दीर्घत्वं । स्युः,
गातिश्याघुपाभूभ्यः (पां १।४।७०।) इत्यादिना सिचो लुक्, आतः
(पां १।४।११०।) इति भेजुसादेशः, उस्य पदान्तात् (पां ६।
१।६६।) इति पररूपत्वं, बङ्गलं क्वन्वस्यमाद्योगेऽपि (पां ६।४।
७५।) इत्यडागमाभावः । अस्मे, सुपांसुलुक् पूर्वसवर्णाच्चेयाडाद्या-
याजालः (पां ७।१।३६।) इति सप्तम्याः श्रे आदेशः । निहिताः,
गतिरनन्तरः (पां ६।१।४६।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । स्युः,
अस्तेर्लिङि, असोरस्योपः (पां ६।४।१११।) इत्यसोऽकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह उरं हीति । वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पन्थां
मार्गं उरं विसृष्टुं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धौ, उत्तरायणाद्विज्ञा-
यनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते,
अन्वेतवा उ, अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गन्तुमेव, तथा अपदे पादरहिते-
ऽन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे, पादौ प्रक्षेप्तुं अकः मार्गं कृतवान्, पूर्वच
रथस्य मार्गः, अत्र पादयोरिति शेषः, यदा अपदे यूपे बङ्गेन मया
गन्तुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं बन्धविमोचनरूपं करोत्वि-
त्यर्थः । उत अपि च हृदयाविधश्चित् शब्देरपि अपवक्ता अपवदिता
निराकर्ता भवतु । चकार, लिट्प्रत्ययेऽकारउदात्तः, हि च (पां ८।
१।३४।) इति निघातप्रतिषेधः । पन्थां, पथिमथ्यभुक्तामात् (पां
७।१।८५।) इति द्वितीयायामपि अत्ययेनात्वं, पथिन्शब्दस्य
पतस्य चेति इतिप्रत्ययान्तत्वेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, पथिमथोः सर्वनाम-
स्थाने (पां ६।१।१६६।) इत्याद्युदात्तत्वं । अन्वेतवै, अनुपूर्वादेतेः,
तुमर्थेसेसेन् (पां ४।४।६।) इति तवैप्रत्ययः, तवैचान्तश्चयुगपत् (पां
६।१।५१।) इत्याद्यन्तयोः उदात्तत्वं । पादा, सुपां सुलुक् (पां ७।
१।३६।) इत्याकारः । प्रतिधातवे, दधातेऽन्तमर्थे सेसेनित्यादिसूत्रेण
तवेन्प्रत्ययः, तादौचनिति (पां ६।१।५०।) इत्यादिना गतेः प्रक-
ृतिस्वरत्वं । अकः, करोतेः, क्वन्वसिङ्गुङ्गुङ्गितिः (पां १।४।६।)

१८१ शतन्ने राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गर्भारा सुभ-
तिष्ठे अस्तु १ बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं
चिदेनः प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥

इति जोडर्थं लुङ्, तस्य तिप्, मन्वेघसे (पां २ । ० । ८० ।) इत्यादिना
ज्जेर्लुक्, गुणो रपरत्वं, हल्ङ्गाभ्यः (पां ६ । १ । ६८ ।) इति तिपो
जोपः, षडागमः । हृदयाविधः, हृञ् हरणे, वृष्ठाः पुक्दुकौचेत्याडा-
दिक्कः कयनप्रत्ययो दुगागमश्च, व्यध ताडने, क्लिप्, नहिदृतिदृषियधि
(पां ६ । ३ । ११६ ।) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, क्तुत्तरपद-
प्रकृतिस्रत्वं ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह शतन्ने राजन् भिषज इति । हे राजन् वरुह, ते तव
शतं सहस्रं भिषजो बन्धनिवारकाणि शतसहस्रसहस्रकान्यौषधानि
वैद्या वा सन्ति, ते तव सुमतिरस्मदन्ग्रहबुद्धिबर्वा विस्तीर्णा गर्भारा
गाम्भीर्योपेता स्थिरास्तु, निर्ऋतिमस्मदनियत्कारिणीं पापदेवतां
पराचैः पराङ्मुखीं कृत्वा दूरेऽस्मत्तो व्यवहिते देशे क्तापयित्वा तां बाधस्व,
हतश्चिदस्माभिरनुष्ठितमपि एनः पापमस्मत् प्रमुमुग्धि प्रकर्षेण मुक्तं
नष्टं कुरु । सुमतिष्ठे, तादौ च निति (पां ६ । २ । ५० ।) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वे प्राप्ते, मनक्तिन् (पां ६ । २ । १५१ ।) इत्यादिना-
त्तरपदान्तोदात्तत्वं, संहितायां विसर्जनीयस्य सकारस्य, युष्मत्त-
तत्तुः खन्तः पादं (पां ८ । ३ । १०३ ।) इति यत्वं । बाधस्व, बाध वि-
जोडने, शपः पिच्चादनुदात्तत्वं, तिङ्श्च लसार्वधातुकस्यरेण धातुस्य
एव शिष्यते । निर्ऋतिं, तादौ च निति (पां ६ । २ । ५० ।) इति गतिः
प्रकृतिस्रत्वं । मुमुग्धि, मुच्ल्ल मोत्तगे, बङ्गलं कृन्दसीति शपः झुः, ऊभ
बभ्येहेर्धिः (पां ६ । ० । १०१ ।) इति हेर्धिरादेशकृतस्यापित्येन डिच्चा
द्रुगाभावः, धोः कुः (पां ८ । २ । ३० ।) इति कुत्वं । ८ ॥

११०१ अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृत्रे
कुहचिद्विवेयुः १ अदन्धानि वरूणस्य व्रतानि
विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥ १४ ॥

दशमीष्टमाह अमी य इति । अमी राजावस्त्राभिर्दृश्यमाना
ऋक्षाः सप्त ऋषयः, तथाच वाजसनेयिन आमनन्ति, ऋक्षा इति
इत्यस्य वै पुरा सप्त ऋषीणाचक्षत इति, यदा ऋक्षाः सर्वेऽपि गच्छन्-
विशेषाः, ऋक्षास्त्रिभिरिति गच्छन्नास्त्रामिति यास्त्रेणोक्तत्वात्, उषेद-
परि शुप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये सन्ति, ते ऋक्षा नक्तं राज्ञौ
ददृत्रे सर्वैरपि दृश्यन्ते, दिवा अहनि कुहचिदीयुः क्वापि गच्छेयुर्न
दृश्यन्त इत्यर्थः । वरूणस्य राज्ञो व्रतानि कर्माणि गच्छन्दर्शनादित्-
पाणि अदन्धानि केनाप्यहिंसितानि, किञ्च वरूणस्याश्चर्यैव चन्द्रमा
नक्तं राज्ञौ विचाकशत्, विशेषेण दीप्यमान इति गच्छति । निहितासः,
आप्ससेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुमागमः, घायषञ् (पां ६ ।
१ । १०० ।) इति घाघादिस्त्ररेणोत्तरपदानोदात्तत्वे प्राप्ते, गतिकर-
न्तरः (पां ६ । १ । ०६ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददृत्रे, दृष्ट-
किंति, इरयोरे (पां ६ । ० । ७६ ।) इति रे आदेशः अत्ययेनाद्युदा-
त्तत्वं, यदृत्तामिषत्वं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदृत्तयोजादनिघातः ।
कुह, वाह चच्छन्दसि (पां ५ । ३ । १३ ।) इति किं शब्दादुत्तरस्य
त्रयोच्चादेशः, कुतिहोः (पां ७ । १ । १०० ।) इति किं शब्दस्य कु
आदेशः, स्थानिवद्भावात्स्त्रिस्त्ररेणाद्युदात्तत्वं । विचाकशत्, कश्चेदी-
त्यर्थाद्यङ्गुगन्ताच्छ्रप्रत्ययः, अभ्यास्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।)
इत्याद्युदात्तत्वं, समासे क्तस्वरः, यदा काशतेर्वा अत्ययेनापधाङ्गत्वं ।
चन्द्रमाः, चन्नेमोडिदित्वादिक्त्वेण चन्नेोपपदान्माडो अस्तिः
प्रत्ययस्तस्य डित्वेन टिलोपः, क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, गतिकार-
कोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चेति पूर्वस्यत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम-
नुवर्तते, तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, दासीभारादित्वाद्वा पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्दशो वर्गः ॥ १० ॥

- ११११ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते
यजमानो हविर्भिः१ अहेलमानो वरुणेह बोध्युरु-
शंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥
- ११२१ तदिन्नक्तं तद्विवा मखमाहुस्तदयं वेतो हृद
आविचष्टे १ शुनःशेषो यमह्वहृभीतः सो अस्मा
त्राजा वरुणो मुभोक्तु ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोक्तत्वायामीति हे ऋचौ
याज्ये, सूचितश्च, तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति हे अस्तध्यायामिति,
वारुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा यामीत्येषा, पञ्चम्यां
पौर्णमास्यामिति खण्डे सूचितं इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा
वन्दमान इति । तामेतां सूक्ते एकादशीमृचमाह तत्त्वा यामीति । हे
वरुण, मुमूर्षुरहं ब्रह्मणा वन्दमानो वेदेन स्तुवन्, त्वां प्रति तदायुर्यामि
याचे, सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुराशास्ते प्रार्थयते, त्वचेह
कर्म्मणि अहेलमानः, अनादरमकुर्वन् बोधि, अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व, हे
उरुशंस, वज्रभिः स्तुत्य, नोऽस्मदीयमायुर्मां प्रमोषीः, प्रमुषितं मा
कुरु । सप्तदशसङ्घकेषु याज्ञाकर्म्मसु इमं हे यामीति पठितं, च अन्ध-
लोपश्चान्दसः । अहेलमानः, हेतु अनादरे, अदुपदेशास्तसार्वाधानु-
कानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते, ततो नञ्समासे अथयपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । बोधि, बुध अवगमने, जोटः सेर्हिः, वज्रं कन्दसीति
विकरणस्य लुक, वा कन्दसि (पां ३ । ४ । १८ ।) इत्यपित्वाभावेन
डित्वाभावात्तद्धूपधगुणः, ऊभलभ्योहेर्धिः (पां ६ । ४ । १०१ ।) इति
हेर्धिरादेशः, धातोःरन्तलोपश्चान्दसः । मोषीः, मुष स्तये, जोडर्थे चान्द-
सो लुङ्, वदत्रजहलन्तस्याचः (पां ७ । २ । ३ ।) इति प्राप्ताया ङङ्,
नेटि (पां ७ । २ । ४ ।) इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः, वज्रं
कन्दस्यमाद्योगेऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यडभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह तदिन्नक्तमिति । तदिच्छदेव वरुणविषयं स्तोत्रं, नक्तं
रात्रौ, मह्यं शुनःशेषाय, अजः, कर्त्तव्यत्वेनाभिष्टाः कथयन्ति, तथा
दिवापि तदेवाजः, हृदस्तदीयमनसो निष्पन्नोऽयं जेतः प्रश्नाविज्ञेधो

१ १३ १ शुनःशेषो लङ्घनीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेशु
बद्धः १ अवैनं राजा वरुणः समुज्याद्विद्धा अदन्धो
विमुमोक्तु पाशान् ॥

ऽपि तदेव कर्त्तव्यत्वेनाविचष्टे, सर्वतो विशेवेष प्रकाशयति । गृहीतो
गृहीतो युपबद्धः शुनःशेष एतन्नामको जनो यं वदन्मङ्गत् आङ्गत्-
वान्, स वदन्तो राजा अस्मान् शुनःशेषान् मुमोक्तु, बन्धान्मुक्तान्
करोतु । मङ्गं, उयि च (पां ६ । १ । २१२ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । आङ्गः,
त्रुवः पञ्चानां (पां १ । ४ । ८४ ।) इत्यादिना त्रुजो कटि भेदसादेशः,
धातोराहादेशश्च । हृदः, पद्मोमासृष्टमिश्र (पां ६ । १ । ६३ ।)
इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः, ऊडिदम्पदादप्युम् (पां ६ । १ ।
१०१ ।) इति पञ्चम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः, अमुक्तमित्थौवादिक्-
कनिष्प्रत्ययान्तः अन्शब्दः, वृद्धीभ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट्पेत्वौवादिक्-
सपुडागमासृष्टन्तः शेषशब्दः, शुन इव शेषो यस्तेति समासे, शेषपुष्-
लाङ्गुलेषु शुनःसञ्चारायां वद्या अलुक्कथ्य इति वार्त्तिकेन वद्या अलुक्,
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, उभे वनस्यत्वादिषु युगपत् (पां ६ । २ ।
१४० ।) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अङ्गत्, ङेजो-
कुडि, निपि सिचि ङञ्च (पां १ । १ । ५३ ।) इति ङेरहादेशः, आतो
जोप इटि च (पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्याकारलोपः, अडागमः, उदात्तः,
यदुक्तयोगादनिघातः । गृहीतः, हृयहोभंश्चसीति हृस्य भत्वं ।
तो अस्मान्, प्रकृत्यान्तः पादमथ्यपदे (पां ६ । १ । ११५ ।) इति प्रकृ-
तिभावः । मुमोक्तु, बद्धकं हृन्दसीति विकारबस्य झुः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह शुनःशेषो ह्यङ्गदिति । गृहीतो बन्धनात्
गृहीतस्त्रिसङ्घकेषु द्रुपदेशु त्रैः काष्ठस्य युपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु
बद्धः शुनःशेष आदित्यं अदितेः पुत्रं यं वदन्मङ्गदाङ्गत्वान्, हि
यस्मादेवं तस्मात् स वदन्तो राजा एनं शुनःशेषमवसङ्गव्यात्, अ-
व-
हृत् बन्धनादिमत्तां करोतु । विमोक्तप्रकार एव स्पष्टीक्रियते, विद्वान्
विमोक्तप्रकाराभिन्नः, अदन्धः केनाप्यहंसितो वदन्ः, पाशान् बन्धन-
रज्जुविशेषान् विमुमोक्तु, विशिष्टैर्गं मुक्तं करोतु । त्रिषु, षट्त्रिंशत्तुर्भौ
हनादिः (पां ६ । १ । १०६ ।) इति विभक्तैवदात्तत्वं, संहितार्थां,

११४१ अव ते हेलो वरुण नमोभिरवयज्ञेभिरमीहे
हविर्भिः । क्षयन्स्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि
शिञ्जथः कृतानि ॥

उदात्तस्वरितयोर्यथाः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ । १ । ४ ।) इति पर
आकारः स्वयंते । सञ्ज्यात्, सञ्ज विसर्गे, प्रार्थनायां जिङ्, बज्जं
हृन्दसीति विकरञ्जस्य झः । विद्वान्, विद चाने, विदेः शतुर्वंसुः
(पां ७ । १ । १६ ।) इति शतुर्वंसुरादेशः, उगिदघां (पां ७ । १ । ७० ।)
इति गुम्, हृञ्चादिसंयोगान्तकोपौ, संहितायां, दीर्घादटिसमान-
यादे (पां ८ । १ । ६ ।) इति नकारस्य बत्वं, आतोऽटिनित्यं (पां ८ ।
१ । १ ।) इति सानुनासिक आकारः । अदम्भः, दम्भु दम्भे, निष्ठायां,
अनिदितां हल उपधायाः कृडिति (पां ६ । ४ । २४ ।) इति
नकोपे, भयस्तयोर्धोधः (पां ८ । १ । ४० ।) इति धत्वं, अथयपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥ १३ ॥

अवभ्ये अवते हेड इति हे ऋचौ वारुणस्य हविषो याव्यानुवाक्ये,
पत्नी संयाजैश्चरित्वेति खण्डे सूत्रितं, अवते हेडो वरुण नमोभिरिति हे
इति, तयोराद्यां सूक्ते चतुर्दशीमचमाह अवते हेड इति । हे वरुण,
ते तव हेतः क्रोधं, नमस्कारैरवेमहे; अवनयाम, तथा यज्ञैः साङ्गा-
नुष्ठानेन युज्यैर्हविर्भिरवेमहे, वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे
असुर, अनिष्टक्षेपयज्ञीज, प्रचेतः प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त, राजन् दीप्यमान,
वरुण, अस्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणि निवसन्, कृतान्द-
स्माभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शिञ्जथः, झञ्जितानि शिञ्जिथानि
कुब । हेतः, असुनो निष्वादाद्युदात्तत्वं । यज्ञेभिः, बज्जं हृन्दसीति
भिस ऐसादेशाभावः । ईमहे, ईङ् गतौ, विकरञ्जस्य कुङ् । क्षयन्,
क्षि निवासगतयोः, ङटः श्रुट्, व्यत्ययेन श्रप आद्युदात्तत्वं । असुर, अस-
क्षेपके, असेबरन्नित्यौणादिकसूत्रेणोरन्प्रत्ययः, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं ।
शिञ्जथः, झञ्ज दौर्बल्ये, चुरादिरदन्तः, ह्रान्दसे कृडि झिः, शिञ्जिदुशुभः
कर्त्तरि ङङ् (पां १ । १ । ४८ ।) इति झेञ्ङ्, द्विभावहृणादिशेषौ,
अस्मोपिष्वात् सन्धद्वावाभावेऽपि, बज्जं हृन्दसीत्यभासस्येत्वं, पूर्व-
वददभावः ॥ १४ ॥

११५१ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं
श्रथाय १ अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो
अदितये स्याम ॥

पञ्चदशीष्टमाह उदुत्तममिति । हे वरुण, उत्तममृत्कृष्टं शिरसि
वर्जं पाशं, अस्मदस्मत्तः उच्छ्रथाय उत्कृष्ट्य श्रिथिनं कुरु, अधमं
निह्यष्टं पादेऽवस्थितं पाशं अवश्रथाय अवश्रथाय श्रिथिनी कुरु, मध्यमं
नाभिप्रदेशगतं पाशं विश्रथाय वियुज्य श्रिथिनीकुरु । अथान-
न्तरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण, वयं शुनःश्रेपाः, तव व्रते त्वदीये
कर्मभिः, अदितये खण्डनहारित्याय, अनागसोऽपराधरहिताः स्याम
भवेम । उत्तमं, तमपः पित्वादनुदात्तत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्ते, उत्तमश्र-
न्तमौ सर्वत्रेत्युष्णादिषु पाठात्, उष्णादीनाञ्च (पां ६।१।१६०।)
इत्यन्तोदात्तत्वं । अधमं, अवद्यावमाधमार्वरेषाः कुत्सित इति अवते
रमच्छप्रत्ययो निपातितः, वस्य धत्वञ्च । श्रथाय, श्रथ दौर्बल्ये, संहितायां
हान्दसो दीर्घः । तव, युष्मदस्मदोर्छसि (पां ६।१।१११।) इत्या-
द्युदात्तत्वं । अनागसः, वञ्जनीशौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, नञ्सुभ्यां (पां
६।२।१०२।) इति तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते, यदा आगसश्चब्दात्,
अस्मायामेधा (पां ५।१।१२१।) इत्यादिना मत्वर्थायो विनिह्यस्य,
विष्मतोर्जुक् (पां ५।१।६५।) इति कृक्, नञ्समासे अश्वयपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य तृतीये पञ्चदशो वर्मः ॥ १५ ॥

Vol. I.]

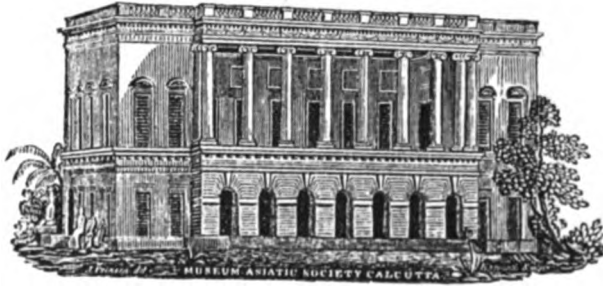
APRIL.

[No. 4.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

माधवाचार्यकृतभाष्यसहित ऋग्वेदसंहितायाः
प्रथमाष्टकस्य प्रथमावधि द्वितीयाध्याय पर्यन्तं ।

THE FIRST TWO LECTURES OF THE SANHITA OF THE
R I G V E D A,
WITH THE COMMENTARY OF MADHAVACHARYA, AND AN
ENGLISH TRANSLATION OF THE TEXT.

By DR. E. RÖER.
FASCICULUS IV.

CALCUTTA :
PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD.
1848.

ORIENTAL SECTION—ASIATIC SOCIETY.

1848.

G. A. BUSHBY, Esq.
WELBY JACKSON, Esq.
BABU DEBENDRANATHA THAKURA.
H. M. ELLIOT, Esq.
W. SETON KARR, Esq.
BABU HARIMOHANA SENA.
BABU RAJENDRALAL MITTRA.
DR. E. ROER, Secretary, Oriental Department.

HONORARY (NON-RESIDENT) MEMBERS.

B. H. HODGSON, Esq., *Darjiling.*
WALTER ELLIOTT, Esq., *Madras.*
H. H. WILSON, Esq. Boden Professor of Sanscrit, *Oxford.*

पञ्चविंशच्छक्तं ।

१ १ १ यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं ।

मिनीमसि द्यवि द्यवि ॥

१ २ १ मा नो वधाय हतृवे जिहीलानस्य रीरधः ।

मा हृणानस्य मन्यवे ॥

यच्चिदित्येकविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं, तथाचानुक्तान्तं यच्चित्थैवेति, ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया मुनःश्रेय एव ऋषिः, आदौ मायम-
मिति परिभाषितत्वाद्गायत्रीकृन्दः, वारुणत्विति पर्वत्रोक्तत्वात् तर्ह्या-
दिपरिभाषया वरुणो देवता, विनियोग उक्तः श्रौतःश्रेयोपाख्याने,
विशेषविनियोगस्तु अभिष्ववघडहे इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे स्तोम-
निमित्तमावापर्यः, अभिष्ववपृष्ठाहानीति खड्गे तथैव सूत्रितं, यच्चिद्धि
ते विश इति वारुणमेतस्य ऋचमावपेत मैत्रावरुण इति, तस्मिन्
सूक्ते प्रथमान्ठचमाह यच्चिदिति । हे वरुण देव, यथा लोके विशः
प्रजाः कदाचित् प्रमादं कुर्वन्ति, तथा वयमपि ते तव सम्बन्धि यच्चिद्धि
यदेव निश्चितं व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमा-
देन हिंसितवन्तस्तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण साधुं कुर्वन्तिशेषः ।
यथा, निस्त्ररेवास्युदात्तत्वे प्राप्ते, यथेति पादान्त इति षिट्स्वरुणेण सर्वा-
नुदात्तत्वं । मिनीमसि, मीन् हिंसायां, इदन्नो मसिः (पां ० । १ ।
७६ ।) इति मसिः, ऋषिभिः आ, मीनातेर्निगमे (पां ० । १ । ८९ ।)
इति ऋसत्वं, ईदृश्यघोः (पां ६ । १ । ११२ ।) इतीकारः, सति-
श्रियस्वरुणीयस्त्वमन्यत्र विकरेबभ्य इति वचनात् तिङ् एव स्वरः
शिष्यते, यदृत्तामित्रं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदृत्तयोगाभिघाता-
भावः । १ ।

द्वितीयान्ठचमाह मा न इति । हे वरुण, जिहीलानस्य अनादरं
कृतवतो हतृवे हलोः पापहननशीलस्य तव सम्बन्धिने त्वत्कर्तृकाय
वधाय नोऽस्मान् मा रीरधः, संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुव । हृणा-
नस्य हृणीयमानस्य कुडस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ।
वधाय, हनस्ववधः (पां ३ । १ । ७६ ।) इति अवनो वधशब्दः,

- १ ३ १ वि मृलीकाय ते मनो रथीरश्रुं न सन्दितं ।
गीर्भिर्विरुण सीमहि ।
१ ४ १ परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यदृष्टये ।
वयो न वसतीरूप ॥

उष्णादिषु पाठादन्तोदात्तः । इत्वे, इत्न द्विसागत्वोः, छद्मनिष्ठा-
कुरित्वाद्यादिक क्तुःप्रत्ययः, धातोर्नकारस्य तकारः । जिह्वीकानस्य,
हेङ् अनादरे, अस्माकितः कानच्द्विर्भावहलादिशेषाः, ऋस्वचर्त्तज-
श्रुत्वानि, रकारस्य ईकारादेश्चान्दसः, चितः (पां ६ । १ । १६१ ।)
इत्यन्तोदात्तत्वं । रीरधः, राध साध संसिद्धौ, चङि खिलोपः, उपधा-
ऋस्वत्वं, द्विर्वचनहलादिशेषऋस्वत्वसम्बद्धावेत्वाभ्यासदीर्घाः, नमाब्धोऽगे
(पां ६ । ४ । ७४ ।) इत्यडभावः । ह्यणानस्य, ह्यणीङ् लज्जायां, अस्मा-
च्छानचि एधोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ २ ॥

द्वितीयाभ्यचमाह वि मृलीकायेति । हे वरुण, मृलीकायास्तुखाय
ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्विसीमहि विशेषेण बध्नीमः, प्रसादयाम
इत्यर्थः, तत्र दृष्टान्तः, रथी रथस्वामी सन्दितं सम्यक् खण्डितं दूर-
गमनेन आन्तमश्रं न, अश्रमिव, यथा स्वामी आन्तमश्रं घासप्रदाना-
दिना प्रसादयति तद्वत् । रथी, मत्वर्थीय ईकारः । सन्दितं, दो
अवखण्डने, निष्ठा (पां १ । २ । १०२ ।) इति क्तः, द्यतिस्यतिमाश्या-
मिति किति (पां ७ । ४ । ४० ।) इति इकारादेशः, गतिरनन्तरः
(पां ६ । १ । ४६ ।) इति गतेः प्रकृतिस्रत्वं । गीर्भिः, सावेकाचः (पां
६ । १ । १६८ ।) इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि, धिवु तन्तुसन्ताने,
व्यत्ययेनात्मनेपदं, बद्धं कन्दसीति विकारणस्य लुक्, खोपोऽथोर्वचि
(पां ६ । १ । ६६ ।) इति वजिलोपः, यद्वा धिञ् बन्धने, इत्यस्मादि-
करणस्य लुक्, दीर्घश्चान्दसः ॥ ३ ॥

चतुर्थीभ्यचमाह परा हीति । हे वरुण, मे मम मुनःश्रेयस्य विम-
न्यवः क्रोधरहिता बुद्धयः, नस्यदृष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो
जीवितस्य प्राप्तये, परापतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रस-
रन्ति, हिशब्देऽभिन्नेऽर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः,
वयो न पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानानि उप साभीष्येन प्राप्नु-

१५१ कदा क्षत्रत्रियं नरमा वरुणं करामहे ।

मृलीकायोरवक्षसं ॥ १६ ॥

१६१ तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्रयुच्छतः ।

धृतव्रताय दाशुषे ॥

वन्ति तद्वत् । पतन्ति, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ७ । १ । १८ ।)
इति पादादित्वादनघातः । वस्य इच्छये, वसुमन्वद्भात्, विष्णतो-
जुक् (पां ५ । ३ । ६५ ।) इति मतुपो जुक्, टिकोपे प्राप्ते, ईयसुनो
यकारलोपश्चान्दसः । वसतीः, शतुरनुमोनद्यजादी (पां ६ । १ । १०३ ।)
इति स्त्रीप उदात्तत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह कदा क्षत्रत्रियमिति । मृलीकायास्तत्पुत्राय वरुणं
कदा कस्मिन् काले आकरामहे अस्मिन् कर्मण्यागतं करवाम ।
कीदृशं, क्षत्रत्रियं बलसेविनं । नरं नेतारं । उरुचक्षसं बहूनां ब्रह्मरं ।
क्षत्रत्रियं, क्षत्राणि त्रयतीति क्षत्रत्रयोः, क्षिप्वविप्रच्छिञ्चि इत्यादिगौ-
णादिकः क्षिप्, दीर्घश्च, छदत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । नरं, ऋदोरप
(पां ३ । ३ । ५७ ।) इत्यवन्तत्वादाद्युदात्तः । करामहे, करोतेर्बन्ध-
येन शप् । उरुचक्षसं, चक्षोर्बन्धुञ्जं शिचेत्यौणादिकोऽसुन्, शिचद्भावात्
त्यान्नादेशाभावः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये धेडशो वर्गः ॥ १६ ॥

षष्ठीमृचमाह तदिदिति । धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे, दाशुषे हविर्द-
त्तवते जयमानाय, धेनन्ता कामयमानौ मित्रानवद्यावितिशेषः, तावुभौ
समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तन्तदेव हविराशाते अनुयाते, न
प्रयुच्छतः, कदाचिदपि प्रमादं मा कुरुतः । आशाते, अत्रोतेर्बिडि
दिर्भावहलादिशेषैः, अत आदेः (पां ७ । ७ । ७० ।) इत्यात्वं, अनिब-
मागमशासनमिति वचनात्, अत्रोतेषु (पां ७ । ७ । ७२ ।) इति गुड-
भावः । वेनन्ता, वेनतिः कान्तिकर्मा, सुपां सुजुक् (पां ७ । १ । १६ ।)
इत्यादिना द्विवचनस्याकारः । प्रयुच्छतः, युच्छ प्रमादे । दाशुषे, दाशु
दान इत्यस्मात् । दाश्वान् साङ्गान् मीढ्वाञ्च (पां ६ । १ । १९ ।) इति
कसुप्रत्ययो निपातितः, वसोः सम्प्रसारणं (पां ६ । ७ । १९१ ।)
इति सम्प्रसारणं, शासि वसि षसोनाश्च (पां ८ । ३ । ६० ।)
इति षत्वं ॥ ६ ॥

१ ७ १ वेदा यो वीनां पदमक्षरिक्षेण पततां १

वेद नावः समुद्रियः ॥

१ ८ १ वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः १

वेदा य उपजायते ॥

सप्तमीमृचमाह वेदा य इति । अन्तरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेदा वेद जानाति, तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छन्त्याः पदं वेद जानाति, सोऽस्माद्दन्धनाभोचयतीति शेषः । वेद, विद ज्ञाने, विदो जटो वा (पां ३ । ० । ८३ ।) इति तिपो ऋक्, जित्स्वरैश्चाद्युदात्तत्वं, ह्यचोऽतस्तिङः (पां ६ (१ । ११५ ।) इति संहितायां दीर्घः । वीनां, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १७७ ।) इति नाम उदात्तत्वं । पततां, शपः पिप्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च कसार्वधातुकस्वरेश धातुस्वरः । नावः, सावेकाचः (पां ६ । १ । २६८ ।) इति घष्ठा उदात्तत्वं । समुद्रियः, समुद्राभाहः (पां ० । ० । ११८ ।) इति भवार्थे घः प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह वेद मास इति । धृतव्रतः स्त्रीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः, प्रजावतस्तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान् द्वादश मासश्चैत्रादीन् फाषगुणान्तान् वेद जानाति, यस्त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते, संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते, तमपि वेद, वाक्यशेषः पूर्ववत् । मासः, पद्भ्रामास् (पां ६ । १ । ६३ ।) इत्यादिना मासशब्दस्य मासित्वादेशः, ऊडिदम्पदाद्यप्युसैद्युभ्यः (पां ३ । १ । १७९ ।) इति शस उदात्तत्वं । द्वादश, द्वौ च दश चेति इन्द्रः, ह्यष्टनः सङ्ख्यायां (पां ६ । १ । ०७) इत्यात्वं, सङ्ख्या (पां ६ । २ । १५ ।) इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजावतः, जनी प्रादुर्भावे, प्रपूर्वाञ्जनेः, जन सन खन क्रम गमो विट् (पां ३ । २ । ६७ ।) इति विट् प्रत्ययः, विष्णुनोः (पां ६ । ० । ४१ ।) इत्यात्वं, ह्यदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, प्रजा यथा सन्तोत्यर्थे, तदस्यास्त्यस्मिन् (पां ५ । २ । ६४ ।) इति मतुप्, मादुपधायाश्च (पां ८ । २ । ६ ।) इति मतुपो वत्वं । उपजायते, जनेः कर्मकर्त्तरि जटः कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक्, जनादीनामुपदेशे यवात्वं वक्तव्यमिति वचनात्, अचः कर्त्तव्यकि (पां ६ । १ । १६५ ।) इत्याद्यु-

- १ ६ १ वेद वातस्य वर्तनिगुरोर्ऋषस्य बृहतः ।
 वेदा ये अध्यासते ॥
- १ १० १ निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा ।
 साम्राज्याय मुक्तुः ॥ १७ ॥
- १ ११ १ अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वा अभिपश्यति ।
 कृतानि या च कर्त्वा ॥

दात्तत्वं, तिङ्घोदात्तवति (पां ८ । १ । ७१ ।) इत्युपसर्गस्य निघातः,
 न च, तिङ्घुतिङ्घः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः, यदृत्तामिन्त्वं (पां
 ८ । १ । ६६ ।) इति प्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

नवमीऋषमाह वेद वातस्येति । उरोर्विस्तोर्बस्य ऋषस्य दशमी-
 यस्य बृहतो गुह्यैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्त्तनिं मार्गं वेद, वरुणो
 जानाति, ये देवा अध्यासते उपरि तिङ्घुति तानपि वेद जानाति ।
 वातस्य, असिहसीत्यादिनैऋत्यादिक्रतन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो निष्वा-
 दाद्युदात्तः । वर्त्तनिं, वर्त्ततेऽनेनेति वर्त्तनिः स्तोत्र इति स्तोत्रवाच-
 कस्य वर्त्तनिशब्दस्यान्तोदात्तत्वसिद्धयर्थमुष्वादिपुपाठादस्य प्रत्ययस्वरेश्च
 मध्येदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं । बृहतः, बृहन्महतोऽपयद्भ्यान्
 मिति ङस उदात्तत्वं । अध्यासते, षसार्धधातुकागुदात्तत्वे सति
 धातुस्वरः ॥ ९ ॥

दशमीऋषमाह निषसादेति । धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु
 दैवीषु प्रजासु आनिषसाद् आगत्य निषस्त्वान्, किमर्थं प्रजानां
 साम्राज्यसिद्धयर्थं । कीदृशः सः, सुक्तुः शोभनकर्म्मो । आनिषसाद्,
 सदेरप्रतेः (पां ८ । १ । ६६ ।) इति षत्वं । साम्राज्याय, सन्नाजो
 भावः साम्राज्यं, गुणवचनं ब्राह्मणादिभ्यः (पां ५ । १ । १२४ ।) इति
 ष्यञ्, ङित्यादिर्निन्त्वं (पां ६ । १ । १६७ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । सुक्तुः,
 कृत्वादयश्च (पां ६ । २ । ११८ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति
 प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वगः ॥ १७ ॥

एकादशीऋषमाह अतो विश्वानीति । अतोऽस्माद्ब्रह्मादिश्वानि
 सर्वाण्यद्भुतान्याश्चर्याणि चिकित्वा प्रश्नान् अभिपश्यति, सर्वतोऽवजो-

१९२१ स नो विश्वाहा मुत्रातुरादित्यः सुपथा करत् ।
प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥

कयति, या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन सम्पदिताति च-
कारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा, इतः परं कर्त्तव्यानि, ताणि सर्वा-
ण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रान्वयः । अद्भुता, श्रेष्ठन्दसि बज्जलं (पां ६ । १ ।
७० ।) इति श्रेर्लोपः, प्रत्ययलक्षण्येन, नपुंसकस्य भक्षणः (पां ७ । १ ।
७२ ।) इति नुम्, नलोपः । चिकित्वा, कित चाने, कितः कसुः,
अभ्यासहजादिशेषचर्त्वाणि, वखेकाजाहुसां (पां ७ । २ । ६७ ।) इति
नियमादिडभावः, इत्वानुनासिकावृत्तौ संहितायां । पश्यति, या
प्रा भ्रा (पा ७ । १ । ७८ ।) इत्यादिना दृशेः पश्चादेशः । कर्त्वा,
कृतार्थेत्तवैकेन् (पां ३ । ४ । १४ ।) इत्यादिना करोतेस्त्वं, निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं, पूर्ववत् श्रेर्लोपः ॥ ११ ॥

द्वादशोमचमाह स नो विश्वाहेति । सुक्रतुः शोभनप्रश्नः स
आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभन-
मार्गेण संहितान् करत् करोतु, किञ्च नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषत्
प्रवर्द्धयतु । सुपथा, स्वतो पूजायामिति समासेन, पूजनात् पूजित
मनुदात्तं (पां ८ । १ । ६७ ।) इति समासान्तप्रतिषेधः, अथयपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते, परादिष्ठन्दसि बज्जलं (पां ६ । २ । १६६ ।)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं, कृत्वादयश्च (पां ६ । २ । ११८ ।) इत्येतन्न
भवति अबज्जलीहित्वात्, बज्जलोच्चा हितदिधीयते, आद्युदात्तं हाचह-
न्दसि (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्येतदपि न भवति, पद्यिन्शब्दस्यान्तो-
दात्तत्वात् । करत्, करोतेर्लटि व्यत्ययेन षप्, षपो लुकि, जोटोऽडाटौ
(पां १ । ४ । ६४ ।) इत्यडागमः, इतश्च लोपः (पां ३ । ४ । ६७ ।)
इतीकारलोपः । यदा हान्दसे लुङि चिः, कृमदृष्टिभ्यश्चन्दसि (पां
३ । १ । ५६ ।) इति च्चैरडादेशः, ऋदृशोऽङि गुणः (पां ७ । ४ । १६ ।)
इति गुणः, बज्जलं चन्दस्यमाद्योगेऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यड-
भावः । प्र णः, उपसर्गाद्बज्जलमिति नसो षत्वं । तारिषत्, तारयते-
र्लृङ्शडागमः, सिन्बज्जलं लोटि (पां ३ । १ । १४ ।) इति सिप्, आदेश
प्रत्यययोः (पां ८ । १ । ५६ ।) इति षत्वं ॥ १२ ॥

- १ १३ १ विभ्रद्वापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं ।
परि स्पशो निषेदिरे ॥
- १ १४ १ न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानां ।
न देवमभिमातयः ॥

त्रयोदशीष्टममाह विभ्रद्वापिमिति । हिरण्ययं सुवर्णमयं त्रापिं
कवचं विभ्रद्धारयन् वरुणो निर्णिजं पुच्छं स्वशरीरं वस्त आच्छाद-
यति, स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परिनिषेदिरे सर्वतो निषङ्गाः ।
विभ्रत्, विभ्रक्तेः, नाभ्यस्ताच्छतुः (पां ७ । १ । ७८ ।) इति नुमभावः,
अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । त्रापिं, त्रा
कुत्सायां गतौ, द्रापयति इषून् कुत्सितां गतिं प्रापयतीति त्रापिः
कवचं, अस्तिङ्गीक्री (पां ७ । १ । १६ ।) इत्यादिना पुगागमः, शौचा-
दिक इप्रत्ययो श्लेषः । हिरण्ययं, ऋत्थ्यवास्त्यवास्त्वमाधोहिरण्य-
यानि ह्रन्दसि (पां ६ । ४ । १७५ ।) इति हिरण्यशब्दादिकारार्थे
विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त, वस आच्छादने,
लडि, अदादित्वाच्छपो लुक्, पूर्ववदठभावः । निर्णिजं, श्लिजिर् श्लौच-
पोषणयोः । स्पशः, स्पश बाधनस्पर्शनयोः, क्लिप् च (पां १ । २ । ७६ ।)
इति क्लिप् । निषेदिरे, षट् ल विशरत्नगत्यवसादनेषु, अस्माद्गत्यर्थात्
कर्म्मणि लिट्, एत्वाभ्यासलोपौ, सदिरपतेः (पां ८ । २ । ६१ ।) इति
षत्वं । १३ ।

चतुर्दशीष्टममाह न यं दिप्सन्तीति । दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो
वैरिणो यं वरुणं प्रति न दिप्सन्ति, भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परि-
त्यजन्ति, जनानां प्राणिनां द्रुह्वाणो द्रोग्धारेऽपि यं वरुणं प्रति न
द्रुह्यन्ति, अभिमातयः पापानः, पाप्मा वा, अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरात्,
देवन्तं वरुणं न स्पृशन्ति । दिप्सन्ति, दम्भु दम्भे, अस्मात्सनि, सनी-
बन्तर्धभस्ज (पां ७ । २ । ४६ ।) इत्यादिना इठभावः, हृषन्ताच्च (पां
१ । २ । १० ।) इत्यत्र हृषन्त्यहृषस्य जातिवाचित्वात् सनः क्लित्वात्,
दम्भ इच्च (पां ७ । ४ । ५६ ।) इति दकारात् परस्याकारस्येकारः,
अनिदितां (पां ६ । ४ । १४ ।) इति नलोपः, भघभावाभावश्चा-
न्दसः, अत्र लोपोऽभ्यासस्य (पां ७ । ४ । ५८ ।) इत्यभ्यासलोपः, श्रपः

११५१ उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या ।

अस्माकमुदरेष्वा ॥ १६ ॥

११६१ परा मे यन्नि धीतयो गावो न गव्यूतीरनु ।

इच्छन्तीररचक्षमं ॥

पित्वादनुदात्तत्वं, तिङ्श्लसार्वाधातुकस्वरेश्च सनो निष्वाङ्निस्वरेश्चाद्युदात्तत्वं, यदृत्तयोगादनिघातः । दिश्ववः, सनन्ताद्भ्मेः, सन्नाशंसभिष्च उः (पां १ । २ । १६८ ।) इत्युः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । द्रुङ्गाब्ः, द्रुङ्-ञिघांसायां, अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां १ । २ । ७५ ।) इति क्वनिप्, प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेश्चाद्युदात्तत्वं ॥ १० ॥

पञ्चदशोम्यमाह उत य इति । उत अपि च, यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमाचक्रे, सर्वतः कृतवान्, स वरुणः कुर्वन्नपि आ सर्वतोऽसामि, सम्पूर्यश्चक्रे, नतु न्यूनं कृतवान्, विशेषतोऽस्माकमुदरेषु आ सर्वतश्चक्रे । मानुषेषु, मनोजातावप्येतौ धुक् च (पां ० । १ । १६१ ।) इत्यञ्, पुगागमश्च, जित्यादिर्नित्यं (पां ६ । १ । १६७ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । यशः, अशोर्देवने युट्चेत्यौणादिक युडागमः । चक्रे, प्रत्ययस्वरः । असामि, अव्यये नञ्कृन्निपातानामिति वक्तव्यमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदरेषु, उदिदृश्यातेरजलौर्पूर्वपदान्यलोपश्चेत्यौणादिकोऽश्च-प्रत्ययः, लिङ्स्वरे प्राप्ते, गतिकारकोपपदात् (पां ६ । २ । १६६ ।) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥ १० ॥

षोडशोम्यमाह परा मे यन्तीति । उरचक्षसं वज्रभिर्दृष्टं वरुण-मिच्छन्तीर्म धीतयः श्वनःश्रेपरय बुद्धयः परायन्ति पराङ्मखा निह-न्तिरहिता गच्छन्ति, तत्र दृष्टान्तः, गावो न, यथा गावो गव्यूतीरनु, गोष्ठान्यनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । गव्यूतीः, गावोऽत्र यूयन्त इत्यधि-करणे क्तिन्, गौयूतो कन्दस्युपसङ्ख्यानमिति वार्तिकेनावदेशः, दासी-भारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, यद्वा यूतिर्यवनं, गवां यवनमश्नेति वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इच्छन्तीः, इषु इच्छायां, ऋटः शट्, तुदादिभ्यः शः, इषु गमियमाङ्कः (पां ७ । १ । ७७ ।) इति कृत्वं, अदु-पदेशाङ्गसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥ १६ ॥

११७१ सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं ।
 होतेव क्षदसे प्रियं ॥
 ११८१ दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि ।
 एता जुषत मे गिरः ॥

सप्तदशीम्वचमाह सन्विति । यतो यस्मात् कारणात् मे मष्ठीवनार्थं
 मधु मधुरं हविराभृतं, अदःसोमाख्ये कर्मणि सम्पादितं, अतः कार-
 णाद्भोतेव होमकर्त्तव्यं, त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे अत्रासि, पुनर्हविः
 स्त्रीकारादूर्ध्वं दृप्तत्वं जीवन्नहश्च नु अवश्यं संवोचावहै सम्भ्य प्रिय-
 वार्त्तां करवावहै । वोचावहै, लोडर्थे छान्दसे लुडि, ऋवो वधिः
 (पां २ । ४ । ५१ ।) इति ऋवो वधिरादेशः, अस्यति वक्ति स्याति-
 भ्योऽङ् (पां १ । १ । ५२ ।) इति ज्ञेयदेशः, वच उम् (पां ७ । ४ ।
 २० ।) इत्युमागमो गुणः, यत्तयेन टेरत्वं, यदा षोडश एव लुडादेशः,
 स्यानिवद्भावादेत्वं । आभृतं, ह्यहोभंश्चान्दसीति सूत्रवार्त्तिकेन
 ह्यधातोर्हकारस्य भकारादेशः, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ४६ ।)
 इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ १० ॥

अष्टादशीम्वचमाह दर्शंन्विति । विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनोद्यमस्त-
 दनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु अहं दृष्टवान् खणु, क्षमि क्षमायां
 भूमौ रथं वरुणसम्बन्धिनमधिदर्शमाधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्य-
 माना मे गिरेो मदीयाः स्तुतीर्जुषत, वरुणः सेवितवान् । दर्शं,
 दृष्टोः, इरितो वा (पां १ । १ । ५७ ।) इति ज्ञेयदेशः, अदृष्टोऽङ्
 गुणः (पां ७ । ४ । २६ ।) इति गुणः । विश्वदर्शतं, दृष्टोः, अदृष्टि
 इत्यादिनैकादिकात्प्रत्ययान्तो दर्शतश्च्येो मरुद्भूधादित्वात् पूर्व-
 पदान्तोदात्तत्वं, यदा विश्वदर्शनीयमस्येति वज्रवीहिः, वज्रवीहि
 विश्वं सञ्चारायां (पां ६ । २ । १०६ ।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । क्षमि,
 आतो धातोः (पां ६ । ४ । १४० ।) इत्यत्रात् इति योगविभागादा-
 कारलोपः ॥ १८ ॥

१ १६ १ इमं मे वरुण शुधी हवमन्ना च मृत्यु १
त्वामवस्युराचके ॥

१ २० १ त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि १
स यामनि प्रतिश्रुधि ॥

वरुणप्रघासेषु इमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या, पशुभ्यां
पौर्यामास्यामिति खण्डे सूत्रितं, इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वायामि वरुणा
वन्दमान इति, तामेतां सूक्ते एकोनविंशतीमृचमाह इमं म इति ।
हे वरुण, मे मदीयमिमं हवमाङ्गानं श्रुधि श्रुणु, किञ्चाद्यास्मिन्दिने
मृणयास्मान् सुखय, अयस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वा वरुणमा आभिमुख्येन
चके, शब्दयामि स्तोमीत्यर्थः । श्रुधि, श्रु अवणे, लोटो हिः, श्रुश्रु-
पू क्त वृथश्चन्दसि (सां ६।४।१०२।) इति हेर्धिरादेशः, बड्ढं
छन्दसीति विक्ररणस्य लुक्, अन्येयामपि दृश्यते (पां ६।३।१३७।)
इति संहितायां दीर्घः । अयस्युः, अयस् शब्दात्, सुप आत्मनःक्यच्
(पां ३।१।८।) इति क्यच्, क्यच्छन्दसि (पां ३।२।१७०।)
इत्युः प्रत्ययः । आचके, कै गै शब्दे, अस्मास्मिन्दि, आदेच उपदेशेऽश्रिति
(पां ६।१।४५।) इत्यात्वं, द्विर्भावचत्वे, आतो लोप इटि च (पां ६।
४।६४।) इत्याकारलोपः, तिङ्ङुतिङः (पां ८।१।२८। इति
निघातः ॥ १६ ॥

विंशतीमृचमाह त्वं विश्वस्येति । हे मेधिर मेधाविन् वरुण, त्वं
दिवश्च द्युलोकस्यापि, ग्मश्च भूलोकस्यापि, एवमात्मकस्य विश्वस्य
सर्वस्य जगतो मध्ये, राजसि दीप्यसे, स तादृशत्वं, यामनि क्षेमप्रापणे
अस्मदीये प्रतिश्रुधि प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु, रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं
देषीत्यर्थः । दिवः, ऊडिदं (पां ६।१।१७१।) इत्यादिना षष्ठा
उदत्तत्वं । ग्मः, गोव्येतद्गुणामसु पठितं, आतो धातोः (पां ६।४।
१४०।) इत्यत्र आत इति योगविभागात्, आतो लोप इटि च (पां
६।४।६४।) इति प्रतिषेधेऽपि अत्ययेनाकारलोपः, उदात्तनि-
वृत्तिखरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । यामनि, या प्रापणे, आतोमनिन् क्वनिव-
वनिपश्च (पां ३।१।७३।) इति मनिन्, निच्चादाद्युदात्तत्वं । श्रुधि,
उक्तं ॥ २० ॥

१ २१ १ उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत १
अवाधमानि जीवसे ॥ १६ ॥

षड्विंशसूक्तं ।

१ १ १ वसिष्ठा हि मियेध्य वस्त्राण्यूजीम्पते १
सेमं नो अध्वरं यज ॥

एकविंशीमृचमाह उदुत्तममिति । नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं
पाशं उन्मुग्धि, उल्क्य मोषय । मध्यममुदरगतं पाशं विचत, वियुज्य
नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान्
अवचत, अवहृष्य नाशय, । उत्तमं, उम्हादिषु पाठादनोदात्तत्वं ।
मुमुग्धि, मुहु मोक्षणे, बड्ढं हृन्दसीति विकरन्त्यस्य क्लृः, द्विर्भावः,
हलादिशेषः, ऊभाभ्यो हेधिः (पां ६ । ४ । १०१ ।) इति हेर्धिरादेशः,
तिङ्कृतिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । चत, चतो विसाय-
त्रययोः, लोटो हिः, तुदादिभ्यः शः, अतो हेः (पां ६ । ४ । १०५ ।)
इति हेर्लुक् । जीवसे, जीव प्राणधारणे, तुमर्चसेसेमसे (पां ३ ।
४ । ६ । इत्यसे प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ ११ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये
एकोनविंशो वर्गः ॥ १६ ॥

वसिष्वेति दशरुचं तृतीयसूक्तं, अत्रागुक्तम्यते, वसिष्वदशाभेयं त्विति,
मुनःश्रेष्ठे ऋषिर्गायत्रीचन्दः, इदमुत्तमस्य सूक्तमाभेयं प्रातरनुवाक
आभेये कृते गायत्री चन्दसि एतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यं, तथाच
सुत्रितं, वसिष्या हीति, सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति, तस्मिन् सूक्ते
प्रथमामृचमाह वसिष्या हीति । वरुणेनाभिस्तुतौ प्रेरितः मुनः-
श्रेष्ठे एतदादिसूक्तद्वयेनाभिमस्तौत्, तथाचाज्ञायते, तं वरुण उवाच
अग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमः, तमु क्लृहि अथ त्वोत्सृक्ष्यामीति
सोऽग्निं तुष्टाव अत उत्तराभिर्द्विविंशत्येति । हे मियेध्य, मेधस्य यच्चस्य
योग्य, उज्जाम्पते अन्नानाम्पालकाघे, वस्त्राण्याच्छादनानि तेजांसि
वसिष्व आच्छादय, प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः, हि यस्मात् प्रज्वलित-
स्तस्मात् स तादृशत्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज निष्यादय । वसिष्य,
वस आच्छादने, लोटि, यासस्ते (पां ३ । ४ । ८० ।) इति से आदेशः,

- १२१ नि नो हेता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः ।
अग्ने दिवित्मता वचः ॥
- १३१ आ हि ध्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये ॥
सखा सख्ये वरेण्यः ॥

सवाभ्यां वामौ (पां ३ । ४ । ६१ ।) इत्येकारस्थाने व आदेशः, कन्दस्य-
भयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।) इत्यार्द्धधातुकत्वात्, आर्द्धधातुकस्येव-
कादेः (पां ७ । २ । ३५ ।) इतीडागमः, लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । १३७ ।) इति संहितायां
दीर्घः । मियेध्य, मकारैकारयोर्मध्ये इयागमश्चान्दसः । उर्जाभ्यते,
सुवामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्गवद्भावात्
घञ्श्रामन्वितसमुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं, सोऽपि जोपे चेत
पादपूरणं (पां ६ । १ । १३७ ।) इति सोर्जापः ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह नि नो हेतेति । सदा यविष्ठ, सर्वदा युवतम, हे
अग्ने, वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं हेता हेमनिष्पादको भूत्वा दिवि-
त्मता दीप्तिमता वचो वचसा स्तूयमानः सन् निधीदेति शेषः । कीदृश-
स्त्वं, मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः । यविष्ठ, युवन्शब्दादि-
ष्ठनि, स्थूलदूरयुवङ्गस्व क्षिप्र (पां ६ । ४ । १५६ ।) इत्यादिना यञा-
दिपरस्य जोपः, पूर्वस्योकारस्य गुणश्च, अवादेशः, आमन्वितनिघातः ।
मन्मभिः, मन ज्ञाने, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति
मनिन्प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तत्वं । दिवित्मता, दिवु क्रीडादौ,
इक्षित्तपौ धातुनिर्देश इति इक्षप्रत्ययः, तेन च धातुवाचिना दिवि-
शब्देन धात्वर्थोदीर्घित्वात्, यद्वायादिको भावे क्षिप्रप्रत्ययः, दिवि
शब्दाम्भ्योऽपि तकारोपजनश्चान्दसः । वचः, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ ।
३६ ।) इति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥ २ ॥

तृतीयाम्चमाह आ हि ध्मेति । हे अग्ने वरेण्यो वरणीयः पिता
पितृस्थानीयस्त्वं, सूनवे पुत्रस्थानीयाय मष्टं, अभीष्टं देहीति शेषः ।
हि ध्मेति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्षमाचष्टे । अभीष्टदाने दृष्टान्तद्वय-
मुच्यते, यथा आपिर्बन्धुरापये बन्धवे आयजति हि ध्म, सर्वथा ददातीति
शेषः । सखा प्रियः, सख्ये प्रियाय यथा ददाति तथा त्वमपि देहि ।

१ ४ १ आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा ॥
सीदन्तु मनुषो यथा ॥

१ ५ १ पूर्य होतरस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च १
इमा *उषु शुधी गिरः ॥ २० ॥

आ सूनवे, निपातस्य च (पां ६ । १ । ११६ ।) इति दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यत्राप्यनुषङ्गात्तदपेक्षयेयं प्रथमेति, चादिलोपे विभाषा (पां ८ । १ । ६३ ।) इति नेह भवति, यद्वा, हि च (पां ८ । १ । १० ।) इति निघातप्रतिषेधः । सख्ये, समाने ख्यञ्चोदात्त इति सखि-शब्द चोच्चादिक इप्रत्ययान्त आद्युदात्तः, सुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥ १ ॥

चतुर्थीमृचमाह आ नो बर्हीरिति । हे अग्ने, वरुणादयो देवा-
न्कद्रन्ध्रवक्त्रया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदन्तो नोऽस्मदीयं बर्हि-
र्यञ्जमासीदन्तु, तत्र दृष्टान्तः, यथा मनुषः प्रजापतेर्यञ्जमासीदति
तदत् । बर्ही रिशादसः, विसर्जनीयस्य रत्ने कृते, रोरि (पां ८ । १ ।
१० ।) इति रेफलोपः, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाच्चः (पां ६ । १ । १११ ।)
इति इकारस्य दीर्घत्वं । रिशादसः, रिश हिंसायां, रिशन्ति हिंसन्ति
इति रिशाः शन्वः, इगुपधञ्जापीकितः कः (पां १ । १ । ११५ ।)
इति कः प्रत्ययकानदन्तीति रिशादसः, सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यौच्चादिको
ऽसुन्प्रत्ययः, कदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । सीदन्तु, षड्लु बिशरञ्जत्वव-
सादनेषु, पा घ्रा भ्रा स्या स्या दाब् (पां ० । १ । ०८ ।) इत्यादिना
सीदादेशः, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, शतुश्च नसार्वधातुकस्वरेश धातुस्वरः
शिष्यते । मनुषः, मन ज्ञाने, मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः, जने-
वसिर्निचेत्यनुट्त्तौ, वञ्जमन्यत्रापीत्यौच्चादिक उंसिः प्रत्ययः, निष्वादा-
द्युदात्तत्वं । यथा, यथेति पादान्त इति फिट्स्त्रनेच सर्वानुदात्तत्वं ॥ ० ॥

पञ्चमीमृचमाह पूर्य होतरिति । हे पूर्य अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न, होत-
र्हीमनिष्वादात्तौ, नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य
चास्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मन्दस्व, त्वं हृष्टो भव, इमा अस्माभिः

* ऊप इति दीर्घादिशब्दो लिखितपुस्तकपाठः ।

१ ६ १ यच्चिद्धि शशुता तना देवं देवं यजामहे ।
त्वे इङ्गयते हविः ॥

प्रयुज्यमाना गिर उषु स्तुतिरूपवाचोऽपि श्रुधि ष्टुम् । पृथं, आम-
न्विताद्युदात्तत्वं । होतरित्यस्य, नामन्विते समानाधिकरणे (पां ८ ।
१ । ७३ ।) इति पूर्वस्याविद्यमानवच्चादाष्टमिको निघातः । अस्य,
ऊडिदं (पां ६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं । मन्दस्व,
मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु, श्रपः पिच्चादनुदात्तत्वं, तिङ्स्व
कसार्वधानुकस्वरेण धातुस्वरः, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ ।
१८ ।) इति सूत्रे अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावः ।
सख्यस्य, सख्युः कर्म सख्यं, सख्युर्यः (पां ५ । १ । १२६ ।) इति यः
प्रत्ययः, यस्येति च (पां ६ । १ । १७८ ।) इति इकारलोपे प्रत्ययस्वरः ।
उषु, स्रजः (पां ८ । ३ । १६० ।) इति घत्वं । श्रुधि, श्रु श्रवणे, श्रुष्टु
पृष्ठवृभ्यश्चन्दसि (पां ६ । ४ । १४२ ।) इति हेर्धिरादेशः, बङ्गलं
कन्दसीति श्रपो लुक् ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥ २० ॥

यष्टीमृचमाश्च यच्चिदिति । हे अग्ने, यच्चिद्धि यद्यपि, शशुता
शान्तेन नित्येन, तना विस्तृतेन, हविषा देवन्देवमन्यमन्यं वरुणे-
न्द्रादिरूपं नानाविधन्देवताविशेषं यजामहे, तथापि तद्भविःसर्वं
त्वे इत् त्वय्येव ह्ययते, अतो देवतान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवे-
त्यर्थः । तना, तनु विस्तारे, क्षिप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्,
यद्वा, पचाद्यच्, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इति द्वितीयाया
आकारः । देवन्देवं, नित्यवीक्षणोः (पां ८ । १ । ४ ।) इति द्विर्भावः,
तस्य परमाभेदितं (पां ८ । १ । २ ।) इत्युत्तरस्याभेदितसञ्ज्ञायां,
अनुदात्तत्वञ्च (पां ८ । १ । ३ ।) इत्यनुदात्तत्वं । यजामहे, निपाते-
र्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । ३० ।) इति निघातप्रतिषेधः । त्वे, युष्मद्-
ब्दात् सप्तम्येकवचनस्य, सुपां सुलुगिति श्रे आदेशः, त्वमावेकवचने
(पां ७ । २ । ६७ ।) इति सपर्यन्तस्य त्वादेशः, श्रुधे लोपः (पां ७ ।
२ । ६० ।) इति लोपे, अतो गुणे (पां ६ । १ । ६७ ।) इति परपूर्वत्वं,
श्रे (पां १ । १ । १३ ।) इति प्रष्टृसञ्ज्ञायां, सुतप्रष्टृणा अचि निवत्वं
(पां ६ । १ । १२५ ।) इति प्रकृतिभावः । ह्ययते, अकृत्यार्वधानुकयो-
र्दीर्घः (पां ७ । ४ । २५ ।) इति दीर्घः ॥ ६ ॥

- १ ७ १ प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्हीता मन्द्रो वरेण्यः ।
 प्रियाः स्वग्नयो वर्यं ॥
- १ ८ १ स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे व नः ।
 स्वग्नयो मनामहे ॥
- १ ९ १ अथा न उभयेषाममृतमर्त्यानां ।
 मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥

सप्तमीम्वचमाह प्रियो नो अस्त्विति । विश्वपतिर्विश्वां प्रजानां पालकः, होता होमनिष्पादकः, मन्द्रो हृष्टः, वरेण्यो वरणीयोऽभिर्नोऽस्माकं प्रियोऽस्तु । वर्यमपि स्वप्नयः शोभनाभियुक्ताः सन्तस्तव प्रिया भूयास्मेति शेषः । विश्वपतिः, पत्यावैश्वर्ये (पां ६ । २ । १८ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिसंरत्ने प्राप्ते, परादिभ्रन्दसि वज्रनं (६ । २ । १६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः, वृज् वर्य इत्यौजादिक एण्यप्रत्ययः, वृषादित्वाद्युदात्तत्वं । स्वप्नयः, वज्रनीहै, नञ्सुस्थी (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्मोदात्तत्वं । ७ ।

अष्टमीम्वचमाह स्वग्नयो हीति । स्वप्नयः शोभनाभियुक्ता देवासो दीप्यमाना ऋत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविर्हियस्मादधिरे धृतवन्तस्तस्माद्वयं स्वप्नयः शोभनाभियुक्ताः सन्तो मनामहे, त्वां याचामहे । वार्यं, वृज् वर्ये, वृज् सम्भक्तौ, ऋत्विजोर्ण्यत् (पां ३ । १ । १२७ ।) इति ण्यत्, ईड् वन्द वृशंस दुहां ण्यतः (पां ६ । २ । १२७ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । दधिरे, इरेचस्त्वित्वादनोदात्तत्वं, हि च (पां ८ । १ । १७ ।) इति निघातप्रतिषेधः । मनामहे, मन ज्ञाने, अत्ययेन शप् ॥ ८ ॥

नवमीम्वचमाह अथा न इति । हे अमृत, मरुजरहितान्ने, अथ कर्मानुष्ठानानन्तरं, मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकमस्मत्त्वामिनस्तव-धोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः सन्तु, सम्यग्गुण्यितमिति यजमानविषया प्रशंसा, सम्यग्गुण्यितमित्यभिप्रेषया । अथ, निपातस्य च (पां ६ । २ । ११६ ।) इति संहितायां दीर्घः, अपादादाविति पर्युदासात् षाकिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां, मृड् प्राण-त्यागे, असिहृसीत्वादिना तन्प्रत्ययान्त औजादिको मतंशब्दः, अस्मा-

११०१ विश्वेभिरग्रे अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः ।
चनो धा सहसो यहो ॥ ३१ ॥

सप्तविंशच्छतं ।

१११ अशुं नत्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।
सम्राजन्तमधुराणां ॥

द्वावे, कन्दसि च पां ५ । १ । ६७ । इति यत्, यतोऽनावः (पां ६ ।
१ । ११३ ।) इत्याद्युदात्तः । सन्त्, असोरहोपः (पां ६ । ७ । १११ ।)
इत्यकारलोपः । प्रशस्तयः, तादौच (पां ६ । १ । ५० ।) इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । ६ ॥

दशमीमृचमाह विश्वेभिरग्रे इति । सहसो बलस्य यहो पुत्र, हे देव-
तारूपाग्ने, विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तत्वं इममस्मदीयं
यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानस्वनोऽन्नं धाः, अस्मभ्यं धेहि ।
विश्वेभिः, बद्धं कन्दसोति भिस येसादेशाभावः । चनः, चायुं पृजा-
निशामनयोः, चायेरन्ने ऋष्येत्थैणादिकोऽसुनप्रत्ययस्तत्प्रतियोगेन
नुडागमश्च, नित्यादाद्युदात्तत्वं । धाः, लुडि, गातिस्त्राघुपाभूभ्यःसिचः,
परस्मैपदेषु (पां २ । ४ । ७४ ।) इति सिचो लुक्, बद्धं कन्दस्यमा-
होमेऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यडागमाभावः । सहसो यहो इति,
सुवामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्गवद्भावात्,
आमन्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इति षष्मामन्वितसमुदायो
निहन्यते । १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकविंशो वर्गः । २१ ॥

अशुं न त्वेति त्रयोदशच्च चतुर्थं शतं, पूर्ववदृष्ट्यादयः, त्रयोदश्या
नमो महद्ग्रा इत्यस्यास्त्रियुक्कन्दः, विश्वेदेवा देवता, तथाचानुक्तान्तं,
अशुं, सप्तो ना गायत्रेत्या देवी त्रियुविति, प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो-
रुत्तमार्वाजितस्य विनियोग उक्तः, तस्मिन् शक्ते प्रथमामृचमाह, अशुं
न त्वेति । अध्वराणां यज्ञानां सम्राजन्तं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमभिं
त्वां नमोभिः स्तुतिभिर्वन्द्यैर्वन्दितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः,
वारवन्तं वालयुक्तमशुं न, अशुमिव, अश्वो यथा वानैर्बाधकान्
मशकमत्तिकादीन् परिहरति, तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मदिरोधिगः

१२१ स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः १
मीढ्रां अस्माकं बभूयात् ॥
१३१ स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः १
पाहि सदभिद्विश्वायुः ॥

परिहरसीत्यर्थः । वारवन्तं, मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं, घञो जित्वादा-
द्युदात्तो वारवन्तः, कर्वात्ततो घञोऽन्त उदात्तः (पां ६।१।१५६।)
इत्यनोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । वन्ध्यै, वदि अभिवादनकुत्वाः,
इदितो नुम् धातोः (पां ७।१।५८।) इति नुम्, तुमर्थे सेसेन्
(पां १।४।६।) इत्यथै प्रत्ययः । सम्भाजन्तं, शपः पित्वादनुदात्तत्वं,
शतुश्च कसार्वधातुक्खरेण धातुखरः शिष्यते, समासे छदुत्तरपदप्र-
कृतिसखरः । अश्वराणां, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तर-
पदान्नोदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बचमाह स घा न इति । स घ, स श्वाभिर्नोऽस्माकं सुशेवः
समुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः, शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः । पृथु-
प्रगामा पृथुप्रगमनः । किञ्चास्माकं मीढ्रां कामान् वर्धिता बभूयात्
भवतु । स घा नः, अचि तुनुघमक्षुतङ्कुचोरव्याणां (पां ६।१।
१११।) इति दीर्घः । शवसा, सुपां सुपो भवन्तीति छसटादीशः ।
पृथुप्रगामा, प्रकर्वेण गमनं प्रगामः, हलश्च (पां १।१।१२१।)
इति घञ्, पृथुःप्रगामो यस्यासौ पृथुप्रगामा, सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णा
(पां ७।१।१६।) इत्यादिना पूर्वसवर्णं आकारः, बङ्ग्रीचैा पूर्व-
पदप्रकृतिसखरत्वं । सुशेवः, इक्षुशीभ्यां वन्निति शेषवन्धो वनप्रत्ययान्त
आद्युदात्तः, ततो बङ्ग्रीचैा, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्यु-
त्तरपदान्नोदात्तत्वे प्राप्ते, आद्युदात्तं षण्डसि (पां ६।२।११६।)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मीढ्रां, मिह सेचन इत्यर्थं कसुप्रत्ययान्तो,
दाखान् साङ्गान् मीढ्रांश्च (पां ६।१।१२।) इति निपातितः, बभू-
वात्, भवतेष्वाण्डसस्य षिटः, लिटो लिटो भवन्तीति लिडादेशः,
यासट्, स्थानिवद्भावाच्चभावः, दिर्वचने, भवते रः (पां ७।४।७१।)
इत्यत्वं, तिङुतिङः (पां ८।१।२८।) इति निघातः ॥ २ ॥

ततोयाम्बचमाह स नो दूरादिति । हे अमे, विश्वायुर्धातममनः

- १ ४ १ इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नयांसं ।
 अग्ने देवेषु प्रवोचः ॥
 १ ५ १ आ नो भज परमेष्ठा वाजेषु मध्यमेषु ।
 शिक्षा वस्वो अक्षमस्य ॥ २२ ॥

स त्वं, दूराच्च दूरेऽपि, आसाच्च आसन्नदेशेऽपि, अघायोः, अघं याप-
 मनिष्टं कर्तुंमिच्छतो मर्त्यान्मनुष्यान्वैरिभ्यो नोऽस्मान् सदमित् सर्वदैव
 निपादि, नितरां पाणय । अघायोः, सुप आत्मनः क्वच् (पां ३ । १ ।
 ८ ।) इति क्वच्, अश्राघ स्यात् (पां ७ । ७ । १७ ।) इत्यात्वं । पादि,
 पादादित्वादनघातः । विश्वायुः, इच्छगतावित्यस्माद्भावे, एतेर्श्विषे-
 त्यसिः प्रत्यय औगादिकः, विश्वमयनं गमनं यस्येति बद्धव्रीहिः,
 बद्धव्रीहौ विश्वं सञ्चायां (पां । ६ । २ । १०६ ।) इति पूर्वपदान्तो-
 दात्तत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह इममू ध्विति । हे अग्ने, त्वमस्माकमस्मात्सम्बन्धिनं
 इममू षु पुरोदेशेऽनुस्रीयमानमपि सनिं हविर्दानं नयांसं नवतरं
 गायत्रं क्षुतिरूपवचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः प्रब्रूहि । ऊषु,
 निपातस्य च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति संहितायां दीर्घः, सृजः (पां
 ८ । ३ । १०७ ।) इति घत्वं । नयांसं, नवशब्दादीयसुनि, ईकारलोप-
 ष्छान्दसः, ईयसुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । वोचः, कृन्दसि कृड् कृड् षिटः
 (पां ३ । ७ । ६ ।) इति लोट्प्रथे प्रार्थनायां कृडि, अस्यति वक्ति
 स्थातिभ्योऽड् (पां ३ । १ । ५२ ।) इति ष्रैरडादेशः, वच उम्
 (पां ७ । १ । २० ।) इत्युमागमः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह आ नो भजेति । हे अग्ने, परमेष्ठुत्कृष्टेषु सुषो-
 बर्त्तिषु वाजेष्वग्नेषु नोऽस्मानाभज, सर्वतः प्रापय । मध्यमेष्वन्तरिक्षलोका-
 बर्त्तिषु वाजेष्वभज । अन्तमस्यान्तिमस्यान्तिकतमस्य भूषोक्तस्य सम्ब-
 न्धीनि वस्त्रो वस्त्रनि शिक्त देहि । शिक्त, शिक्त विद्योपादाने, अघः
 पिप्त्वाद्वातुस्वरः, यचोऽतस्तिडः (पां ६ । १ । ११५ ।) इति संहि-
 तायां दीर्घः । अन्तमस्य, अन्तिकतमस्य, तमेतादेष्येति तिकशब्दलोपः
 ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

- १६१ विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरूमी उपाक आ ।
 सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥
- १७१ यमग्रे पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः ।
 स यन्ता शश्वतीरिषः ॥
- १८१ नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् ।
 वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥

षष्ठोऽष्टमाह विभक्तासीति । हे चित्रभानो विधिपरिष्कार-
 नाप्रे, विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तत्र दृष्टान्त उच्यते,
 आकार उपमानार्थः, यथा सिन्धोर्गन्धा उपाके समीपे ऊर्मा ऊर्मिन्त-
 रङ्गोपपत्तिसं कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजन्ति तद्वत्, दाशुषे हवि-
 र्दत्तवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव क्षरसि, कर्मफलभूतां वृष्टिं
 करोषि । सिन्धोः, स्यन्दू प्रसवणे, स्यन्देः सम्प्रसारणं धन्वेत्यौबादिक
 उःप्रत्ययः । ऊर्मा, अर्त्तैरुच्चेत्यौबादिक ऊत्प्रत्ययो मित्त भवति ।
 निदित्यनुवृत्तौ आशुदात्तत्वं । दाशुषे, घृतत्रताय दाशुष इत्यत्रोक्तं ॥६॥

सप्तमोऽष्टमाह यमग्र इति । हे अग्रे, एत्सु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं यज-
 मानमवा रक्षसि, यं पुरुषं वाजेषु सङ्ग्रामेषु जुनाः प्रेरयसि, स नरो
 यजमानः शश्वतीरिषः नित्यान्वयानि यन्ता नियन्तुं समर्थो भवति । एत्सु,
 पद्म आदिषु मांसघृतनासाननां मांसघृतवो वाचा इति वार्तिकेन
 घृतनाशब्दस्य घृदादेशः, सावेकाचः (पां ६।१।१५८) इति विभ-
 क्तेरदात्तत्वं । अयः, आवः, अकाराकारयोर्विपर्ययः, यदा नेटि अडा-
 गमः, इतश्च (पां ३।४।१००) इति सिप इकारस्य ज्ञेयः । जुनाः,
 जु इति गत्वर्थः सौत्रो धातुः, कश्चित्, आदिभ्यः त्रा, वज्रं इत्यसा-
 मासौगोऽपि (पां ६।४।७५) इत्यडभावः, यदुत्तमित्त्वं (पां
 ८।१।६६) इति वदुत्तयोगादनिघातः । यन्ता, तनो नित्वादाशु-
 दात्तत्वं । शश्वतीः, उग्रितश्च (पां ४।१।६१) इति छीप् ॥ ७ ॥

अष्टमोऽष्टमाह नकिरस्येति । हे सहन्त्य शश्वतामभिभवन्ती-
 नाप्रे, अस्य त्वङ्गस्य यजमानस्य कयस्य चित् कस्यापि पर्येता नक्तिः
 आश्रमिता नास्ति, किञ्चास्य यजमानस्य श्रवाय्यः श्रवणीषो वाजो

[The page contains approximately 25 lines of text that are extremely faint and illegible due to low contrast and blurring. The text appears to be organized into several paragraphs.]

१११ १ स नो महं अनिमानो धूमकेतुः पुरुषन्द्रः १
धिये वाजाय हिन्वतु ॥

११२ १ स रेवां इव विशपतिर्देवः केतुः शृणोतु नः १
उवथैरग्निर्वृहद्भानुः ॥

ऊभरभ्यो हेधिः (पां ६।०।१०१।) इति हेधिंरादेयः, वल्लुत्वे, यदा, विष्णु आत्तावित्यस्मात्सोऽग्निर्वायवे च अन्धासस्य गुणाभावः। विशे विशे, सावेकाचः (पां ६।१।१६८।) इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं, अमुदात्तश्च (पां ८।१।३।) इत्याम्बेडितामुदात्तत्वं । यच्चियाय, यच्चर्त्विग्भ्यां घञ्जौ (पां ५।१।७१।) इति घः । दृशीर्कं, अग्नि दृशिभ्यांङिचेत्तौकादिकः कीकन्प्रत्ययः, निच्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

एकादशीमृचमाह स नो महानिति । सोऽग्निर्नोऽस्मान् धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु प्रीव्यतु, कीदृशः सः, महान् गुणाधिकः। अनिमानो निमानवर्जितः, अपरिच्छिन्न इत्यर्थः। धूमकेतुर्धूमैर्न आप्यमानः। पुरुषश्चन्द्रो वज्रदीप्तियुक्तः। महं अनीत्यत्र संहितायां नकारस्य बत्वानुनासिकावृत्तौ। अनिमानः, न विद्यते निमानोऽस्येति वज्रग्रीशै, नञसुभ्यां (पां ६।२।१७१।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। धूमकेतुः, इवियुधीन्विदग्निश्याधूमभ्यो मञ् इत्यौबादिको मञ्प्रत्ययः, धूमः केतुर्यस्येति वज्रग्रीशै पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं। पुरुषश्चन्द्रः, यदि आत्मादने दीप्तौ च, अस्मात्, स्फायि तस्यौत्वादिना कर्त्तरि षौबादिको-रक्प्रत्ययः, पुरुषासौ चन्द्रश्चेति समासान्तोदात्तत्वं, ऋषाचन्द्रोत्तर-पादमन्त्रे (पां ६।२।१५१।) इति सुट्, तस्यञ्जुत्वेन प्रकारः। धिये, सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं। हिन्वतु, हिविः प्रीव्यार्थः, इदितो नुम् धातोः (पां ७।१।५८।) इति नुमागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह स रेवां इवेति । सोऽग्निर्वक्त्रैः स्तोत्रैर्युक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु, तत्र दृष्टान्तः, रेवानिव, यथा कोको धनवाग्राजा वन्दिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत्। कीदृशः सः, विशपतिः प्रजापालकः। देवः, देवानां सम्बन्धी, अप्रिर्वै देवानां हेतेति अत्यन्तरात्, केतुर्दूतः पाालकः, अप्रिर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः। वृहद्भानुः, प्रौढरश्मिः

१ १३ १ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो
 नमो आशिनेभ्यः १ यजाम वेदान्यदि शक्नुवाम
 मा ज्यायसः शंसमावृक्षि देवाः ॥ २४ ॥

स देवान्, एतत्तदोः सुलोपोऽकोऽरनञ् समासे हलि (पां ६।१।
 १३२।) इति सोर्लोपः, रयेर्मतौ बङ्गलमिति सम्प्रसारणं पर-
 पूर्वत्वं, आद्गुणः (पां ६।१।८१।) इति गुणः, क्न्दसीरः (पां ८।
 २।१५।) इति मनुषो बत्वं, अरिश्मब्दाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्य-
 मिति वार्त्तिकेन मनुष उदात्तत्वं । विष्पतिः, परादिश्चन्दसि बङ्गत्वं
 (पां ६।२।१६६।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । वृद्धानुः, बङ्गोच्चा
 पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं ॥ १२ ॥

दशमैर्भमासयोस्तु खुगादानात् पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्यो
 इत्येषा, ब्रह्मैदने प्राशिक्ष्यमाद्य इति खण्डे सूर्यो नो दिवस्पातु नमो
 महद्भ्यो नमोऽर्भकेभ्य इति सूत्रितं, तामेतां त्रयोदशीष्टचमाह नमो
 महद्भ्यो इति । अग्निना प्रेरितः सनःश्रेपो विश्वान् देवाननया तुष्टाव,
 तथाचाज्ञायते, तमभिरवाच विश्वान् देवान् क्षुह्यथ त्वोत्खत्तामीति,
 स विश्वान् देवान् तुष्टाव, नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयश्चेति ।
 महान्तो गुणैरधिकाः, अर्भका गुणैर्नृनाः, युवानस्तदव्याः, आग्निना
 वयसा व्याप्ता वृद्धाः, यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमो नमो
 ऽस्तु । यदि शक्नुवाम कथञ्चिद्धनादिसम्पत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्
 यजाम, हे देवाः ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य व्या सर्वतः प्रकृतं
 शंसं स्तोत्रं व्या वृत्ति, अहं विच्छिन्नं माकार्षं । आशिनेभ्यः, अशू व्याप्ता,
 बङ्गलमन्यत्रापीत्याद्यादिक इतच्चप्रत्ययः, चितः (पां ६।१।१६१।)
 इत्यन्तोदात्तत्वं, यजाम, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिष्ठन्त्वसार्वाधामुक्-
 त्स्वरैश्च धामुस्वरः । शक्नुवाम, शक्नु शक्ता, आहुत्तमस्य पिब (पां १।
 ४।६२।) इति तिष्ठः पिबद्वावादनुदात्तत्वे सति विकरत्स्वरः, निपा-
 तैर्यद्यदिहन्त (पां ८।१।१०।) इत्यादिना निघातप्रतिषेधः ।
 ज्यायसः, प्रशक्तशब्दादीयसनि, ज्यश्च (पां ६।१।४२।) इति
 ज्यादेशः, ज्यादादीयसः (पां ६।४।१६०।) इति ईयसुन ईकारस्य
 आत्वं, नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं, हलश्च (पां १।१।१२१।) इति

अष्टाविंशच्छतं ।

१ १ १ यत्र यावा पृथुबुध उर्द्धा भवति सोतवे ।

उलूखलमुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥

घञ् । वृत्ति, ओत्रश्च ह्येदने, अथयेनात्मनेपदान्तमपुत्रसैकवचनं, इट्, ङे-
सिच्, खरति सूति सूयति (पां ७ । २ । ४४ ।) इत्यादिना इडभावः,
स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते च (पां ८ । २ । २६ ।) इत्युपधाप्रकारणोपः, त्रञ्
अस्व हञ ऋञ (पां ८ । २ । १६ ।) इत्यादिना घत्वं, घटोः कः सि
(पां ८ । २ । ४१ ।) इति कत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ । १ । ५६ ।)
इति घत्वं, नमाद्योगे (पां ६ । ४ । ७४ ।) इत्यडभावः ॥ १२ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

यत्र यावेति नवर्षं पञ्चमं सूक्तं, आदितः षड्गुह्युभः, आयजी
इत्याद्यास्त्रिस्त्रो गायत्र्यः, आदितश्चतसृशामिन्द्रो देवता, ततो हे उलू-
खलदेवत्वे, तदनन्तरभाविन्यौ उलूखलमुसलदेवताके, अन्त्याया उच्छि-
ष्टमित्यस्या हरिश्चन्द्राधिवचञ्चर्मसोमानामन्यतमो देवता, तथाच
हृद्देवतायामुक्तं, चर्माधिवचञ्चयीयं वा सोमं वाक्या प्रशंसतीति, तदु-
क्तमनुक्रमण्यां । यत्र यावा नव षड्गुह्युवादि, यच्चिञ्जीकृखल्वौ, परे
मैसल्यौ च, प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्त्या चर्मप्रशंसा वेति (निं अं २ ।)
आद्याश्चतस्रोऽङ्गःसवे होमे विनियुक्ताः, पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽभिषवे, अन्त्या
त्रोत्रकलशे सोमावनयने, तथाच त्रास्रञ्चं, अथ हैर्नं तुमःशेषोऽङ्गः-
सवन्दर्शं, तमेताभिश्चतस्रभिरभितुष्टाव यच्चिद्धि त्वं ऋहे ऋह इति,
अथैनं त्रोत्रकलशमभवनिययोच्छिष्टं चर्मोर्भरेत्येतयार्चायाहास्त्रि-
न्वारम्भे पूर्वाभिश्चतस्रभिः सखाहाकाराभिर्जुहवाश्चकारेति, तत्र
प्रथमाष्टकमाह यत्र यावेति । हे इन्द्र, यत्र यस्मिन्नङ्गःसवे कर्मन्वि,
सोतवे अभिषवार्थं, यावा पाषाणः, पृथुबुधः खलमूलः, ऊर्द्धं उन्नतो
भवति, तस्मिन् कर्मन्वि उलूखलमुतानां उलूखलेनाभिषुतानां रसं
अवेत् खनीयत्वेनावगत्यैव जलगुणो भक्षय । पृथुबुधः, वज्रीशैा पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । १० ।) इति निघात-
प्रतिषेधः । सोतवे, पुञ् अभिषवे, तुमर्थेसेसेन् (पां १ । ४ । ६ ।)
इति तवेन्प्रत्ययः, निच्वादाद्युदात्तत्वं । उलूखलमुतानां, उलूखलेन

- १२१ यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता १ उलू० ॥
 १३१ यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते १ उलू० ॥
 १४१ यत्र मन्यां विबध्नते रश्मीन्यमितवा इव १ उलू० ॥

सुतानां, तृतीयाकर्मणि (पां ६ । २ । ४८ ।) इति पूर्वप्रदप्रकृति-
 खरत्वं । जघगुणः, गज अदने, अस्माद्यङ्गुकि, जोग्यमध्यमैकवचने,
 कोटोऽडाटौ (पां १ । ४ । ६४ ।) इत्यडागमः, इतश्चलोपः परस्मैपदेषु
 (पां १ । ४ । ६० ।) इतीकारलोपः, उपधाया उल्वं, हनादिशेषाभा-
 वश्च एधोदरादित्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बमाह यत्र द्वाविवेति । यत्र यस्मिन् कर्मणि, अधि-
 षवण्या उभे अभिषवणफलके द्वाविव जघना द्वौ जघनप्रदेशाविव ।
 जघनं जघंन्यत इति यास्कः । कृता विस्तोर्धीकृते सम्पादिते, अन्यत्
 पूर्ववत् । जघना, हन्तेः शरीरावयवे द्वेचेत्यौणादिकसूत्रेण हनधा-
 तोरच्प्रत्ययः, द्वित्वं, कर्द्मादित्वान्मथोदात्तः, सपां सजुक् (पां ७ । १ ।
 ३६ ।) इत्याकारः । अधिषवण्या, धुञ् अभिषवे, ल्युट्, भवेकृन्दसि
 (पां ७ । ४ । ११० ।) इति यत्, उपसर्गात्सुनेति (पां ८ । ३ ।
 ६५ ।) इति घत्वं, तित्स्वरितं (पां ६ । १ । १८५ ।) इति खरितः,
 नच, यतोऽनावः (पां ६ । १ । ११३ ।) इत्याद्युदात्तं, तच्च हि, निष्ठा
 च ह्यजनात् (पां ६ । १ । २०५ ।) इत्यस्यानुबन्धोर्ध्वचक्ष्यैव तदिति ।
 कृता, पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥

तृतीयाम्बमाह यत्र नार्यपच्यवमिति । यत्र यस्मिन् कर्मणि नारी
 पत्नी अपच्यवं शाखाया निर्गमनं, उपच्यवं च शाखाप्राप्तिं, शिक्षते
 अभ्यासं करोति, अन्यत् पूर्ववत् । अपच्यवं, शुङ् गतौ, ऋदोरप् (पां
 १ । १ । ५७ ।) इत्यप्, गुणावादेशौ, घाघादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं,
 एवमुपच्यवं । शिक्षते, शिक्ष विद्योपादाने, अदुपदेशाक्षसार्वधातुक्कानु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । १० ।) इति
 निघातप्रनिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीम्बमाह यत्र मश्यामिति । यत्र यस्मिन् कर्मणि मश्या-
 माशिरमथनहेतुं मश्यां विबध्नते विबध्नन्ति, तत्र दृष्टान्तः, रश्मीन्
 अश्वबन्धनार्थान् प्रयजान् यमितवा इव नियन्तुमिव, अन्यत् पूर्व-

१५१ यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ २५ ॥

वत् । मत्र्यां, पथिमथ्यभृत्तामात् (पां ७ । १ । ८५ ।) इति द्वितीया-
यामपि अथयेनात्वं, प्रातिपदिकस्वरैर्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, पथि मथोः
सर्वगामस्थाने (पां ६ । १ । १६६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं, यदा मथ्यतेऽन-
येति मत्र्या, मथिविजोडन इत्यस्मात्, हलश्च (पां ३ । ३ । १२१ ।)
इति करणे घञ्, ततटाप्, भित्त्वादाद्युदात्तत्वं । विवध्रते, बन्ध बन्धने,
क्वादिभ्यः आ, अनिदितां (पां ६ । ४ । २४ ।) इति गणोपः, आम्ब-
क्तयोरात् (पां ६ । ४ । ११२ ।) इत्याकारणोपः प्रत्ययस्वरः, तिङ्-
चोदात्तवति (पां ८ । १ । ७१ ।) इति गतेर्निघातः । यमितवै,
यमु उपरमे, तुमर्थेसेसेनसेन् (पां १ । ४ । ६ ।) इति तवैप्रत्ययः, इडा-
गमश्चान्दसः, यदा ष्यन्तात् तवै प्रत्ययस्येडागमे सति चिणोपश्चान्दसः,
अन्तश्चतवैयुगपत् (पां ६ । १ । २०० ।) इत्याद्यन्तयोः उदात्तत्वं ॥ ४ ॥

अभिषवे विनियुक्तां चतसृषु प्रथमां सूक्ते पञ्चमीन्धमाह यच्चिद्धि
त्वमिति । हे उलूखलक, यच्चिद्धि यद्यपि त्वं अवघातार्थं गृहे गृहे
युज्यसे, यथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तमं अति-
शयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद, तत्र दृष्टान्तः, जयतामिव
दुन्दुभिर्यथा युजे जयं प्राप्नुवतां राक्षां दुन्दुभिर्महान्तं ध्वनिं करोति
तद्वत् । उलूखलशब्दं यास्व एवं व्याख्यातवान्, उलूखलमुबकरं वौद्धं
वोकरं वोहमे कुर्वित्यत्र वीत्तदुलूखलमभवदुबकरं वै तत्तदुलूखलमिवा-
चक्षते परोक्षेति च ब्राह्मणमिति (निं ६ । २ । १० ।) उलूखलक,
अपादादाविति पर्युदासादाद्यमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं ।
युज्यसे, अदुपदेशास्त्वसार्वाधातुकानुदात्तत्वे यक् स्वरः शिष्यते, न च
तिङ्शुक्तिः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः, निपातेर्यद्यदिहन्त
(पां ८ । १ । ३० ।) इति निधेधात्, द्युमत्तमं, दीयतेर्दीत्यर्थस्य
सम्पदादिनक्षत्रः क्षिप्, दिव उत् (पां ६ । १ । १११ ।) इत्युत्वं, यदा-
देशे; ऋस्वनुहर्भ्यां मतुप् (पां ६ । १ । १७६ ।) इति मतुप्, तस्य उदा-
त्तत्वं, ननु दिव उदित्यच प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुदित्युक्तत्वात्,
अद्यद्युदित्वादाविवाचाप्यूठा भतितर्थं, एवं तर्हि दीप्तिमतं स्वर्गवाच-

- १ ४ १ इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नयांसं ।
 अग्ने देवेषु प्रवोचः ॥
 १ ५ १ आ नो भज परमेष्ठा वाजेषु मध्यमेषु ।
 शिक्षा वस्वो अन्नमस्य ॥ २२ ॥

स त्वं, दूराष दूरेऽपि, आसाष आसन्नदेशेऽपि, अघायोः, अघं पाप-
 मनिष्ठं कर्तुमिच्छतो मर्त्यान्मनुष्यान्वैरिभो नोऽस्मान् सदमित् सर्वदैव
 निपाहि, नितरां पाकय । अघायोः, सुप आत्मनः क्वच् (पां ३ । १ ।
 ८ ।) इति क्वच्, अत्राप स्यात् (पां ७ । ४ । १७ ।) इत्यात्वं । पाहि,
 पादादित्वादिनिघातः । विश्वायुः, इत्यगतावित्यस्माद्भावे, एतेष्विच्छे-
 त्सुसिः प्रत्यय सौयादिकः, विश्वमयनं गमनं यस्येति बड्मीहिः,
 बड्मीहो विश्वं सञ्चायां (पां । ६ । २ । १०६ ।) इति पूर्वपदानो-
 दात्तत्वं । ३ ।

चतुर्थीमृचमाह इममू ध्विति । हे अग्ने, त्वमस्माकमस्मत्त्वन्धिनं
 इममू षु पुरोदेशेऽनुस्तीयमानमपि सनिं हविर्दानं नयांसं नवतरं
 गायत्रं स्तुतिरूपवचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः प्रब्रूहि । ऊषु,
 निपातस्य च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति संहितायां दीर्घः, सुजः (पां
 ८ । ३ । १०७ ।) इति घत्वं । नयांसं, नवशब्दादीयसुनि, ईकारलोप-
 ष्चान्दसः, ईयसुनो निच्वादाद्युदात्तत्वं । वोचः, क्वन्सि क्वड् क्वडि
 चिटः (पां ३ । ४ । ६ ।) इति जोडर्थे प्रार्थनायां क्वडि, अस्यति वक्ति
 ख्यातिभ्योऽङ् (पां ३ । १ । ५२ ।) इति ङ्गिरडादेशः, वच उम्
 (पां ७ । १ । २० ।) इत्युमागमः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह आ नो भजेति । हे अग्ने, परमेष्ठुकृष्टेषु सुषो-
 वर्त्तिषु वाजेष्वग्नेषु नोऽस्मानाभज, सर्वतः प्रापय । मध्यमेष्वन्तरिक्षोक्त-
 वर्त्तिषु वाजेष्वामभज । अन्तमस्यान्तिमस्यान्तिकतमस्य भूषोक्तस्य सम्-
 न्धीनि वस्वो वस्तुनि शिक्त देहि । शिक्त, शिक्त विद्योपादाने, अपः
 पिच्चाद्वातुस्तरः, यचोऽतस्तिडः (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति संहि-
 तायां दीर्घः । अन्तमस्य, अन्तिकतमस्य, तमेतादेशेति तिकशब्दोपः ।
 ५ । इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

- १६। विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरूर्मा उपाक आ।
सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥
- १७। यमग्रे पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः।
स यन्ता शश्वतीरिषः ॥
- १८। नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् ।
वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥

षष्ठीमृचमाह विभक्तासीति । हे चित्रभानो विषिवरभ्रियु-
क्तामे, विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तत्र दृष्टान्त उच्यते,
आकार उपमानार्थः, यथा सिन्धोरूर्मा उपाके समीपे ऊर्मा ऊर्मिन्त-
रङ्गोपलक्षितं कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजन्ति तद्वत्, दाशुषे हवि-
र्दत्तवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव क्षरसि, कर्मफलभूतां दृष्टिं
करोषि । सिन्धोः, स्यन्दू प्रसवणे, स्यन्देः सम्प्रसारणं धञ्चेत्वाद्यादिक
उःप्रत्ययः । ऊर्मा, अर्त्तेरुचेत्वाद्यादिक ऊत्प्रत्ययो मिच्च भवति ।
निदिश्वनदृती आयुदात्तत्वं । दाशुषे, दृतत्रताय दाशुष इत्यनेनाहं ॥६॥

सप्तमोमृचमाह यमग्रे इति । हे अमे, एत्सु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं यज-
मानमवा रक्षसि, यं पुरुषं वाजेषु सङ्ग्रामेषु जुनाः प्रेरयसि, स नरो
यजमानः शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि यन्ता नियन्तुं समर्थो भवति । एत्सु,
पद्म आदिषु मांसपृतनासाननां मांसपरुषवो वाच्या इति वार्त्तिज्ञेन
पृतनाशब्दस्य एदादेशः, सावेकाचः (पां ६।१।१६८।) इति विभ-
क्तेरदात्तत्वं । अवाः, आवः, अकाराकारयोर्विपर्ययः, यदा केटि अडा-
गमः, इतच्च (पां ३।४।१००।) इति सिप इकारस्य जेपः । जुनाः,
जु इति गत्वर्थः सौत्रो धातुः, जइसिप्, आदिभ्यः न्ना, वञ्जनं ह्यन्वसा-
मासोऽपि (पां ६।४।७५।) इत्यडभावः, यदुत्तमित्त्वं (पां
८।१।६६।) इति यदुत्तयोगादनिघातः । यन्ता, तनो निष्वादाद्यु-
दात्तत्वं । शश्वतीः, उमितच्च (पां ४।१।६।) इति झीप् ॥ ७ ॥

अष्टमोमृचमाह नकिरस्येति । हे सहन्त्य शश्वतामभिभवन्शी-
नामे, अस्य त्वङ्गस्य यजमानस्य कयस्य चित् कस्यापि पर्येता नक्षिः
आक्रमिता नास्ति, किञ्चास्य यजमानस्य श्रवाय्यः श्रवणीवो वाजो

- १११ । स नो महं अनिमानो धूमकेतुः पुरुषान्द्रः ।
 धिये वाजाय हिन्वतु ॥
- ११२ । स रेवां इव विशपतिर्देवः केतुः शृणोतु नः ।
 उवथैरग्निर्वृहद्भानुः ॥

उभयोर्देधिः (पां ६ । ० । १०१ ।) इति देधिंरादेशः, वत्सुत्वे, यदा, विष्णु आत्तावित्यस्माद्धोण्प्रथमैकवचने अभ्यासस्य गुणाभावः। विशे विशे, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं, अगुदात्तश्च (पां ८ । १ । ३ ।) इत्यान्तेडितानुदात्तत्वं । यच्चियाय, यच्चत्विग्भ्यां घञ्जौ (पां ५ । १ । ७१ ।) इति घः । दृशीर्क, अग्नि दृशिभ्यांङिचेत्यौञ्जादिकः क्रीकन्प्रत्ययः, निष्वादाद्युदात्तः ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

एकादशीष्टममाह स नो महानिति । सोऽग्निर्नोऽस्मान् धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु प्रीवयतु, कीदृशः सः, महान् गुणाधिकः। अनिमानो निमानवर्जितः, अपरिच्छिन्न इत्यर्थः। धूमकेतुर्धूमेन आप्यमानः। पुरुषान्द्रो बज्रदीप्तियुक्तः। महं अनीत्यत्र संहितायां नकारस्य बलानुनासिकावृत्तौ। अनिमानः, न विद्यते निमानोऽस्येति बज्रदीप्तौ, नञसुभ्यां (पां ६ । २ । १७१ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । धूमकेतुः, इधियुधीन्विदशिष्याधूसूत्रभ्यो मञ् इत्यौत्सादिको मञ्प्रत्ययः, धूमः केतुर्यस्येति बज्रदीप्तौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । पुरुषान्द्रः, चदि आङ्गादने दीप्तौ च, अस्मात्, स्फाथि तच्चोत्यादिना कर्त्तरि चोत्सादिको-रक्प्रत्ययः, पुरुषासौ चन्द्रश्चेति समासान्तोदात्तत्वं, ऋसाचन्द्रोत्तर-पादमन्त्रे (पां ६ । २ । १५१ ।) इति सुट्, तस्यञ्जुत्वेन शकारः । धिये, सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । हिन्वतु, द्विविः प्रीवयार्थः, इदितो नुम् धातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुमागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीष्टममाह स रेवां इवेति । सोऽग्निर्देवैः स्तोत्रैर्युक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु, तत्र दृष्टान्तः, रेवानिव, यथा कोको धनवाग्राजा वन्दिनां स्तोत्रं शृणोति तदत् । कीदृशः सः, विशपतिः प्रजापालकः । देवः, देवानां सम्बन्धी, अपिर्वै देवानां होतेति श्रुत्यन्तरात्, केतुर्दृतः पाककः, अपिर्वै देवानां दृत आसीदिति श्रुतेः। बृहद्भानुः, प्रौढरश्मिः

११३१ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्ये
नमो आशिनेभ्यः १ यजाम वेदान्यदि शक्नुवाम
मा ज्यायसः शंसमावृक्षि देवाः ॥ २४ ॥

स देवान्, एतत्तदोः सुलोपोऽकोऽरनञ् समासे हलि (पां ६।१।
१३२।) इति सोर्लोपः, रयेर्मतौ बङ्गमिति सम्प्रसारणं पर-
पूर्वत्वं, आद्गुणः (पां ६।१।८१।) इति गुणः, ह्रन्दीरः (पां ८।
२।१५।) इति मनुषो वत्वं, अरिश्चब्दाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्य-
मिति वार्त्तिकेन मनुष उदात्तत्वं । विष्पतिः, परादिश्चन्दसि बङ्गं
(पां ६।२।१६६।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । वृहद्भानुः, बङ्गोर्हो
पूर्वपदप्रकृतिसखरत्वं ॥ १२ ॥

दर्शयैर्भमासयोस्तु खुगादानात् पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्य
इत्येषा, ब्रह्मोदने प्राशिष्यमाय इति खण्डे सूत्र्यो नो दिवस्यातु नमो
महद्भ्यो नमोऽर्भकेभ्य इति सूचितं, तामेतां त्रयोदशीम्ब्रह्ममाह नमो
महद्भ्य इति । अग्निना प्रेरितः सुनःश्रेपो विश्वान् देवाननया तुष्टाव,
तथाचास्रायते, तमग्निबवाच विश्वान् देवान् स्तुष्यथ त्वात्स्रच्छामीति,
स विश्वान् देवान् तुष्टाव, नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चेति ।
महान्तो गुणैरधिकाः, अर्भका गुणैर्न्यूनाः, युवानस्तवयाः, आशिना
वयसा व्याप्ता वृद्धाः, यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमो नमो
ऽस्तु । यदि शक्नुवाम कथञ्चिद्धनादिसम्पत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्
यजाम, हे देवाः ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य व्या सर्वतः प्रकृतं
शंसं स्तोत्रं व्या वृत्ति, अहं विच्छिन्नं माकार्घं । आशिनेभ्यः, अग्रू व्याप्तौ,
बङ्गमन्यत्रापीत्यौगादिक इनचप्रत्ययः, चितः (पां ६।१।१६३।)
इत्यन्तोदात्तत्वं, यजाम, शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं, तिष्ठस्वन्नसार्वधामुक्-
खरेण धातुखरः । शक्नुवाम, शक्नु शक्त्तौ, आद्गुणमस्य पिच (पां ३।
४।६२।) इति तिष्ठः पित्वाद्नुदात्तत्वे सति विकरञ्खरः, निपा-
तैर्यद्यदिहन्त (पां ८।१।३०।) इत्यादिना निघातप्रतिषेधः ।
ज्यायसः, प्रशस्तशब्दादीयसुनि, ज्यश्च (पां ६।१।४२।) इति
ज्यादेशः, ज्यादादीयसः (पां ६।४।१६०।) इति ईयसुन ईकारस्य
व्यात्वं, नित्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं, हलश्च (पां ३।३।१२१।) इति

अष्टाविंशच्छतम् ।

१ १ १ यत्र यावा पृथुबुध उर्द्ध्वी भवति सोतवे ।
उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥

घञ् । दक्षि, ओत्रसू ह्येदने, अथयेनात्मनेपदीत्तमपुत्रवैकवचनं, इट्, स्त्री
सिच्, खरति सूति सूयति (पां ७ । २ । ४४ ।) इत्यादिना इडभावः,
स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते च (पां ८ । २ । २६ ।) इत्युपधाप्रकारणोपः, त्रञ्
अस्व हज म्ज (पां ८ । २ । १६ ।) इत्यादिना घत्वं, घटोः कः सि
(पां ८ । २ । ४१ ।) इति कत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ । ३ । ५६ ।)
इति घत्वं, नमाद्योगे (पां ६ । ४ । ७४ ।) इत्यडभावः ॥ १२ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

यत्र यावेति नवर्षं पञ्चमं सूक्तं, आदितः षड्गुह्युभः, आयजी
इत्याद्यास्त्रिस्त्रो गायत्र्यः, आदितश्चतसृशामिन्द्रो देवता, ततो हे उलू-
खलदेवत्वे, तदनन्तरभाविन्यौ उलूखलमुसलदेवताके, अन्त्याया उच्छि-
ष्टमित्यस्या हरिश्चन्द्राधिववचचर्मसोमानामन्यतमो देवता, तथाच
हृद्देवतायामुक्तं, चर्माधिववचीयं वा सोमं वाक्या प्रशंसतीति, तदु-
क्तमनुक्रमण्यां । यत्र यावा नव षड्गुह्युवादि, यच्चिञ्जीकृखल्यौ, परे
मौसल्यौ च, प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्त्या चर्मप्रशंसा वेति (निं अं २ ।)
आद्याश्चतस्रोऽङ्गःसवे होमे विनियुक्ताः, पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽभिषवे, अन्त्या
त्रोत्रकलशे सोमावनयने, तथाच त्राक्षरं, अथ हैनं युनःश्रेयोऽङ्गः-
सवन्दर्शं, तमेताभिश्चतस्रभिरभितुष्टाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह इति,
अथैनं त्रोग्रकलशमभ्यवनियायोच्छिष्टं चर्मोभरेत्येतार्थाद्याहास्त्रि-
न्वारन्ते पूर्वाभिश्चतस्रभिः सखाहाकाराभिर्जुहवाश्चकारेति, तत्र
प्रथमाष्टकमाह यत्र यावेति । हे इन्द्र, यत्र यस्मिन्नङ्गःसवे कर्मवि,
सोतवे अभिषवार्थं, यावा पाषाणः, पृथुबुधः खूलमूलः, ऊर्द्ध उन्नतो
भवति, तस्मिन् कर्मवि उलूखलसुतानां उलूखलेनाभिषुतानां रसं
अवेत् खलीयत्वेनावगत्यैव जल्गुलो भक्षय । पृथुबुधः, वज्रग्रीवो पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । ३ । १० ।) इति निघात-
प्रतिषेधः । सोतवे, पुञ् अभिषवे, तुमर्थेसेसेन् (पां ३ । ४ । ६ ।)
इति तवेन्प्रत्ययः, निष्वादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसुतानां, उलूखलेन

- १२१ यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता । उलू० ॥
 १३१ यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते । उलू० ॥
 १४१ यत्र मन्थां विबध्ते रश्मीन्यमितवा इव । उलू० ॥

सुतानां, तृतीयाकर्मणि (पां ६ । २ । ४८ ।) इति पूर्वप्रदप्रकृति-
 खरत्वं । जघणः, गज अदने, अस्माद्यङ्गुक्ति, लोप्याध्यमैकवचने,
 कोटोऽडाटौ (पां १ । ४ । ६४ ।) इत्यडागमः, इतश्चलोपः परस्मैपदेषु
 (पां १ । ४ । ६० ।) इतीकारलोपः, उपधाया उत्वं, हृणादिशेषाभा-
 वश्च एषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयाच्छमाह यत्र द्वाविवेति । यत्र यस्मिन् कर्मणि, अधि-
 षवण्या उभे अभिषवणफलके द्वाविव जघना द्वौ जघनप्रदेशाविव ।
 जघनं जघन्थत इति यास्कः । कृता विस्तीर्णकृते सम्पादिते, अन्यत्
 पूर्ववत् । जघना, हन्तेः शरीरावयवे द्वेचेत्तौष्ठादिकसूत्रेण हनधा-
 तोरक्षप्रत्ययः, द्वित्वं, कर्द्मादित्वान्मथोदात्तः, सपां सलुक् (पां ७ । १ ।
 ३६ ।) इत्याकारः । अधिषवण्या, धुञ् अभिषवे, ल्युट्, भवेहृन्दसि
 (पां ४ । ४ । ११० ।) इति यत्, उपसर्गात्सुनेति (पां ८ । १ ।
 ६५ ।) इति षत्वं, तित्त्वरितं (पां ६ । १ । १८५ ।) इति खरितः,
 नच, यतोऽनावः (पां ६ । १ । १११ ।) इत्याद्युदात्तं, तच्च हि, निष्ठा
 च ह्यजनात् (पां ६ । १ । २०५ ।) इत्यस्यानुदत्तेर्द्यच्चस्यैव तदिति ।
 कृता, पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥

तृतीयाच्छमाह यत्र नार्यपच्यवमिति । यत्र यस्मिन् कर्मणि नारी
 पत्नी अपच्यवं शालाया निर्गमनं, उपच्यवं च शालाप्राप्तिं, शिक्षते
 अभ्यासं करोति, अन्यत् पूर्ववत् । अपच्यवं, अङ् गतौ, ऋदोरप् (पां
 १ । १ । ५० ।) इत्यप्, गुणावादेशौ, चाद्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं,
 एबमुपच्यवं । शिक्षते, शिक्ष विद्योपादाने, अदुपदेशास्त्वसार्वधातुत्वानु-
 दात्तत्वे धातुखरः, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । १० ।) इति
 निघातप्रनिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीच्छमाह यत्र मश्यामिति । यत्र यस्मिन् कर्मणि मश्या-
 माशिरमथनहेतुं मश्यां विबध्ते विबध्न्ति, तत्र दृष्टान्तः, रश्मीन्
 अश्वबन्धनार्थान् प्रयत्नान् यमितवा इव नियन्तुमिव, अन्यत् पूर्व-

१५१ यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ २५ ॥

वत् । मन्त्रां, पथिमथ्यभुक्तामात् (पां ० । १ । ८५ ।) इति द्वितीया-
यामपि व्यत्ययेनात्वं, प्रातिपदिकस्वरेशान्मोदात्तत्वे प्राप्ते, पथि मथोः
सर्वनामस्थाने (पां ६ । १ । १६६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं, यदा मथ्यतेऽन-
येति मन्त्रा, मथिविलोडन इत्यस्मात्, हलश्च (पां ३ । ३ । १२९ ।)
इति कारश्चे घञ्, ततश्चाप्, शित्वादाद्युदात्तत्वं । विवध्रते, बन्ध बन्धने,
श्रादिभ्यः श्रा, अनिदितां (पां ६ । ० । २० ।) इति गणोपः, श्राभ्य-
क्तयोरान्तः (पां ६ । ० । १९२ ।) इत्याकारणोपः प्रत्ययस्वरः, तिङि-
चोदात्तवति (पां ८ । १ । ७९ ।) इति गतेर्निघातः । यमितवै,
यमु उपरमे, तुमर्थेसेसेनसेन् (पां ३ । ० । ६ ।) इति तवैप्रत्ययः, इडा-
गमश्चान्दसः, यदा ख्यन्तात् तवै प्रत्ययस्येडागमे सति चिणोपश्चान्दसः,
अन्तश्चतवैयुगपत् (पां ६ । १ । २०० ।) इत्याद्यन्तयोऽदात्तत्वं ॥ ० ॥

अभिववे विनियुक्तां चतसृषु प्रथमां सूक्ते पञ्चमीष्टचमाह यच्चिद्धि
त्वमिति । हे उलूखलक, यच्चिद्धि यद्यपि त्वं अवघातार्थं गृहे गृहे
युज्यसे, यथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारं द्युमत्तमं अति-
शयेन दीप्तं प्रभूतधनियुक्तं शब्दं वद, तत्र दृष्टान्तः, जयतामिव
दुन्दुभिर्यथा युद्धे जयं प्राप्तवतां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं धनिं करोति
तद्वत् । उलूखलशब्दं यास्य एवं व्याख्यातवान्, उलूखलमुखकरं वोढुं
वोढुं वोरुमे कुर्वित्यत्र वीतदुलूखलमभयदुलूकरं वै तत्तदुलूखलमित्या-
चक्षते परोक्षेति च ब्राह्मणमिति (निं ६ । १ । १० ।) उलूखलक,
अपादादाविति पर्युदासादाद्यमिकनिघाताभावे घातिक्रमाद्युदात्तत्वं ।
युज्यसे, अदुपदेशास्तसार्वाधातुकानुदात्तत्वे यक् स्वरः शिष्यते, न च
तिङुतिङुः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः, निपातेर्व्यधिहन्त
(पां ८ । १ । ३० ।) इति निघेधात्, द्युमत्तमं, दीप्यतेर्दीप्तार्थस्य
सम्पदादिजक्षः क्षिप्, दिव उत् (पां ६ । १ । १११ ।) इत्युत्वं, यथा-
देशे; ऋखनुड्भ्यां मतुप् (पां ६ । १ । १७६ ।) इति मतुप्, तस्य उदा-
त्तत्वं, ननु दिव उदित्वञ्च प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुरित्युक्तत्वात्,
अद्यद्युदित्वादाविवाचाप्युठा भतितर्थं, एवं तर्हि दीप्तिमत् स्वर्मावाच-

- १ ६ १ उत स्म ते वनस्पते वातो विवात्ययमित् १
 अथो इन्द्राय पातवे मुनु सोममुलूखल ॥
 १ ७ १ आयजी वाजसातमा ता खुच्चा विजर्भतः १
 हरी इवान्धांसि वप्सता ॥

केन दिवुप्रातिपदिकेन दीर्घिर्जक्ष्यत इत्युक्तं भविष्यति ॥ ५ ॥ इति
 प्रथमस्य द्वितीये पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

षष्ठीश्चमाह उत स्म त इति । उत अपिच हे वनस्पते, उज्ज्वल-
 रूपवृक्ष, ते अयमित् तव पुरत एव वातो विवाति स्म त्वरोपेतमु-
 सलप्रहारैवार्युविशेषेण प्रसरति खल, अथोऽनन्तरं हे उज्ज्वल, इन्द्रो-
 पकारार्थं पातवे पातुं सोमं मुनु, सोमाभिषवत् त्वं कुरु । वनस्पते,
 पारस्करादित्वात् सुट्कार्यकारणशब्दः । पातवे, पा पाने, तुमर्धसेसे-
 नसे (पां ३ । ४ । ६ ।) इति तवेन् प्रत्ययः, ञिनत्यादिर्नित्यं (पां ६ ।
 १ । १६७ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । मुनु, उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां
 ६ । ४ । १०६ ।) इति ह्रैर्लुक्, विकारकस्वरेश्याद्युदात्तत्वं, पादादित्वाद्
 निघातः । उज्ज्वल, ऊर्द्धं खमस्येत्युज्ज्वलः, एषोदरादित्वादाकृति-
 गणः ॥ ६ ॥

सप्तमीश्चमाह आयजी वाजसातमेति । ये उज्ज्वल मुसले आयजी
 सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनाग्नप्रदे, ता हि ते खलु उचा
 प्रौढनिर्यथा भवति तथा विजर्भता विशेषेण पुनः पुनर्विहारं
 कुरुतः । तत्र दृष्टान्तः, अन्यांस्यन्नानि यवसकादीनि खाद्यानि बभूवन्तौ
 भक्षयन्तौ हरी इव चन्द्रस्यान्नाविव । अत्र यास्तु एवं व्याचक्षौ, आयजी
 आयय्ये अन्नानां सम्भक्ततमे ते ह्युच्चैर्विजर्भयेते हरी इवान्धांसि
 भक्षयन्ताविति (निं ६ । ४ । २ ।) आयजी, यज्जैरौत्यादिकः करणे
 इत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाजसातमा, वाजं सनोतीति
 वाजसाः, षणु दाने, जन सन खन क्रमगमो विट् (पां ३ । १ । ६० ।)
 इति विट्प्रत्ययः, विट् नोऽरनुनासिकः स्यात् (पां ६ । ४ । ७१ ।)
 इत्यात्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे अतिशयनिककृतमप, सुपां सुलुक्
 (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना पूर्वसवर्गदीर्घः । विजर्भतः, ह्यञ् हरेणे,
 अस्माद्यङ्लुकि, अभ्यासहलादिशेषोददत्तेषु कृतेषु, ष्यिकौ च षुकि

१ ८ १ ता नो अद्य वनस्पती ऋष्यावृषेभिः सोतृभिः १

इन्द्राय मधुमत्सुतं ॥

१ ९ १ उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्र आसृज १

निधेहि गोरधि त्वचि ॥ २६ ॥

(पां ७ । ७ । ६१ ।) इति दगागमः, ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसङ्घायां, णिटि, द्विवचनं तस, चर्करीतं परस्मैपदमदादिवचेति वचनाच्छपो लुक्, गृणे प्राप्ते, क्लृप्ति च (पां १ । १ । ५ ।) इति प्रतिषेधः, ह्ययहोर्भन्व-न्दस्योति वार्त्तिकेन भत्वं, प्रत्ययस्वरः, हि च (पां ८ । १ । ३० ।) इति निघात प्रतिषेधः। वसुता, भस भक्ष्यदीप्त्योः, णटःश्ल, जुहोत्यादिभ्यः झुः (पां २ । ७ । ७५ ।) इति झुः, घसिभसोर्ङ्गि च (पां ६ । ७ । १०० ।) इत्युपधानोपः, नाभ्यस्तात् (पां ७ । १ । ७८ ।) इति नुम्प्रतिषेधः, अभ्यस्तानामादिः (पां । ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । ७ ।

अष्टमीष्टचमाह ता नो अद्येति । अद्यास्मिन् कर्मणि, हे वनस्पती उल्लुखनमुसलक्षणे तौ यवां, ऋष्वेभिर्दशनीयैः, सोतृभिरभिववहे-तुभिः सह, ऋष्वौ तौ दर्शनीयौ भूत्वा, इन्द्राय, इन्द्रार्थं, मधुमत्, माधु-र्योपेतं सोमद्रव्यं नोऽस्मदीयं सुतं अभिषुसुतं । ता, सुपां सुकुमित्या-कारः । नो अद्य, प्रकृत्यान्तः पादं (पां ६ । १ । ११५ ।) इत्यादिना प्रकृतिभावः । वनस्पती, उभयपदप्रकृतिसखरे प्राप्ते, आमन्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इति सर्वानुदात्तत्वं, हुतप्रष्ट्या अचि (पां ६ । १ । १२५ ।) इति प्रकृतिभावः । सुतं, पुल् अभाववे, वज्रं हन्दस्योति विकरणस्य लुक्, निघातः । ८ ।

सोमावनयने विनियुक्तां सूक्ते नवमीष्टचमाह उच्छिष्टमिति । हे ऋत्विग्निशेष, हरिश्चन्द्रदेवतापक्षे हरिश्चन्द्रेति वा, चम्बोः सोमस्य भक्ष्यत्वसम्पादकयोरधिफलकयोः शिष्टमभिववराहित्येनावशिष्टं सोमं उद्धर, शकटोपरि हृर, सोममभिषुतं सोमं पवित्रे दशापदित्रे आह्वय, आनीय प्रक्षिप, प्रक्षिप्ते सत्यवशिष्टं सोमं, गोस्त्वचि आनडुहे चर्मणि, अधिनिदेहि, अध्यारोप्य स्थापय । चम्बोः, चमु अदाने, चम्यते भक्ष्यत इति चमूः, क्षवि चमीत्यादिना यौवादिक् ऊःप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः सप्तमीद्विवचनस्य, उदात्तस्वरितयोर्यञः (पां ८ । १ । ७ ।) इति हरि-

जनचिंशद्वक्तं ॥

१ १ १ यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।
आतून इन्द्रशंसय गोघ्नेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ।

सत्वं, उदात्तयसो ह्यपूर्वात् (पां ६।१।१७४।) इति व्यत्ययेन न भवति । भर, ह्यसोरेडावभ्याससोपश्च (पां ६।४।१६।) इत्येकारादेश-
क्तत्सन्नियोगेनाभ्याससोपश्च न भवति, निघातः । त्वचि, सावेकाच-
कृतीयादिः (पां ६।१।१६८।) इति विभक्त्येदात्तत्वं ॥ ६ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं सुनःश्रेपस्यार्षं पाङ्ग-
मैन्द्रं, अणुक्रमणिका च, यच्चित् सप्त पाङ्गमिति । एद्यघटहस्य पञ्च-
मेऽहनि माध्यन्दिने सवने होत्रका यच्चिद्धीति सप्तचं सूक्तं त्रौस्तृचान्
ह्यत्वा खग्रस्त्रमेकैकं ढचमावपेरन्, चतुर्थेऽहनीति खगडे यच्चिद्धि सत्य
सोमपा इत्येकैकमेवेति सूत्रितं, तत्र प्रथमाष्टचमाह यच्चिद्धीति ।
विश्वेदेवैः प्रेरितः सुनःश्रेप एतदादिकाभिर्दाविंशतिसङ्ख्याकाभि-
र्ऋग्भिरिन्द्रं तुष्टाव, तथा च ब्राह्मणं, तं विश्वेदेवा ऊचुरिन्द्रो वै देवा-
नामोजिष्ठो बलिष्ठः सद्भिष्ठः सप्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ
त्वात्खघ्याम इति, स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्यनेन
सप्तचं सूक्तं चोत्तरस्य पञ्चदशभिरिति । हे सोमपा, सोमस्य पातः,
सत्यवादिन्निरन्, यच्चिद्धि यद्यपि, वयं अनाशस्ता इव स्मसि अप्रशस्ता
इव भवामस्तथापि हे तुवीमघ बद्धधनेन्द्र, त्वं गोघ्न्येषु शुभ्रिषु
शोभनेषु सहस्रसङ्ख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्मान् शीघ्रं आशंसय
सर्वतः प्रशस्तान् कुरु, अस्मद्दोषमनपेक्ष्य गवादीन् प्रयच्छेत्वर्यः ।
सोमपा, विजन्तः, आमन्वितनिघातः । अनाशस्ता इव, शम्भुस्तौ,
निष्ठा (पां १।२।१०२।) इति क्तः, यस्य विभाषा (पां ७।२।
१५।) इतीट्प्रतिषेधः, नञा बद्धव्रीचैः, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।
१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । स्मसि, इदन्तो मसिः (पां ७।१।
७६।) इति मसिः । तु, ऋचि तुनुघमस्तुतङ्कुत्रोव्याशां (पां ६।
१।११३।) इति दीर्घः । गोषु, सावेकाचः (पां ६।१।१६८।) इति

१ २ १ शिप्रिन्वाजानाम्पते शचीवस्तव दंसना १

आ तू न० ॥

१ ३ १ निष्वापय मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने १

आ तू न० ॥

विभक्तदात्तत्वस्य, नगोन्वन् साववर्णं (पां ६।१।१८२।) इति प्रतिषेधः। अन्वेषु, अन्वृतेऽध्वानमित्यन्वः, असिपृषीत्यादिना क्वन्प्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तत्वं। शुभिषु, शुभ दीप्ति, अदिशदिभूशुभिभ्यः क्विन्नि-
त्यौवादिभ्यः क्विन्प्रत्ययः, अत्ययेनात्तोदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बचमाह शिप्रिन् वाजानामिति । हे शचीवः, शक्तिमन्,
शिप्रिन् शोभनश्चनूयुक्त, वाजानाम्पते आन्नानाम्पाक, तव दंसना
कर्म्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्त्तते, अन्यत् पूर्ववत् । शिप्रिन्,
शिप्रे चनूनासिकेवेति याक्ताः, अत इनिठनौ (पां ७।२।११५।) इति
मत्वर्थाय इनिः प्रत्ययः, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं। वाजानाम्पते, सुषामन्त्रिते
पराङ्गवत्स्वरे (पां २।१।२।) इति पराङ्गवत्त्वात् षष्मामन्त्रितस-
मुदायनिघातः, नच आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८।१।
७२।) इति शिप्रिन्प्रत्ययस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्, पादादित्वाच्च
निघातः, नामन्त्रिते समानाधिकारणे सामान्यवचनं (पां ८।१।
७३।) इत्यविद्यमावत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः, हृन्दसीरः (पां ८।२।
१५।) इति मतुपो वत्, मतुवसोश्च सम्बन्धौ हृन्दसि (पां ८।३।१।)
इति बत्वे, खरवसानयोः (पां ८।३।१५।) विसर्जनीयः, पादा-
दित्वादामन्त्रितनिघाताभावः ॥ २ ॥

द्वितीयाम्बचमाह निष्वापयेति । मिथूदृशा परस्परं सकृत्तत्वेन
दृश्यमाने यमदृशौ निष्वापय नितरां सुते कुब, ते चास्मान्मारयितु
मबुध्यमाने सत्तौ सक्ता, निद्रां प्राप्नुतां । अन्यत्पूर्ववत् । निष्वापय,
सुषामादित्वात् षत्वं, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।१।२३०।) इति
दीर्घः । मिथूदृशा, मिथूनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा,
क्विप्च (पां ३।२।७६।) इति दृशेः कर्त्तरि क्विप्, छदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं, पूर्ववत् पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, सुपां सुलुक् (पां ७।१।३६।)
इति विभक्तेराकारः। सक्तां, षस क्षप्ते, जोटि तसक्तां, अदिप्रभृतिभ्यः

१ ४ १ ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः १

आ तू न० ॥

१ ५ १ समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयामुया १

आ तू न० ॥

१ ६ १ पताति कुण्डृणाच्या दूरं वातो वनादधि १

आ तू न० ॥

शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो लुक्, प्रत्ययस्वरः, पादादित्वाग्नि-
घाताभावः । अबुध्यमाने, नेति नञ्समासेऽथपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १ ॥

चतुर्थीमृचमाह ससन्तु त्या इति । त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परो-
क्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शत्रवः ससन्तु निद्राम्नाप्नुवन्तु, हे शूर
शौर्ययुक्तेन्द्र, रातयो दानशीला बन्धवो बोधन्तु अस्मान् बुधन्तां ।
अन्यत् पूर्ववत् । ससन्तु, प्रत्ययस्वरः । अरातयः, रा दाने, मन्ते षष् (पां
३ । ३ । ६६ ।) इत्यादिना भावे क्तिन्, न विद्यते रातिरेष्विति बङ्ग-
त्रीष्टौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, नञ्सभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इति तु सर्वे
विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति परिभाषया न भवति, यदा क्तिच-
क्त्तौच सञ्ज्ञायां (पां ३ । ३ । १७४ ।) इति कर्त्तरि क्तिच्, नञ्स-
मासेऽथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधन्तु, पादादित्वात्, तिङुतिङुः (पां
८ । १ । २८ ।) इति निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह समिन्द्र गर्दभमिति । हे इन्द्र अमुया अन-
यास्माभिः श्रूयमाणया पापया निन्द्रारूपया वाचा नुवन्तं क्षुवन्तं
अपकीर्त्तिं प्रकटयन्तमित्यर्थः, तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवेरिखं संमृष्य
सम्यक्कारय, यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं परमं शब्दं करोति, तथा
शत्रुरपि । अन्यत् पूर्ववत् । गर्दभं, नर्दं गर्दं शब्दे, कृ गृ ष्टु शक्तिर्गर्हिभ्यो-
ऽभच् इत्यौणादिकोऽभचप्रत्ययः, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तो-
दात्तत्वं । मृण, मृण हिंसायां, तौदादिकस्यशस्य डित्त्वाद्गुणाभावः ।
नुवन्तं, ण स्तुते, शतरि, अदिप्रभृतित्वाच्छपो लुक्, शतुर्दित्त्वाद्गुणाभावे
उबङ्गादेशः, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह पताति कुण्डृणाद्येति । वातोऽस्मत्प्रतिकूलो वायुः, कुण्ड-

१ ७ १ सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाशुं १

आ तू न० ११ २७ ११

बाध्या कुटिलगत्या, स त्वस्मान् प्रति परित्वण्य वनादधि घोराख्या-
दप्यधिकं दूरदेशं पताति, पततु । अन्यत् पूर्ववत् । पताति, जेडि-
अडागमः । कुण्डगाथा, कुडि दाहे, इदितो नुम् धातोः (पां ७ । १ ।
६८ ।) इति नुमागमः, अस्मान् कुण्डते, कुण्डनशब्दे, डकारात्परस्या-
कारस्य ऋकारश्चान्दसः, ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन ज्ञत्वं, तद-
स्यतीति कुण्डगाधी, ऋत्विक् (पां १ । २ । ५६ ।) इत्यादिना झिन्,
अनिदितां ह्रजः (पां ६ । ७ । २७ ।) इति गजोपः, चै (पां ६ । ३ ।
११८ ।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, अस्यतेच्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन
डीप्, चै (पां ६ । १ । २२२ ।) इत्याकारस्योदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टममाह सर्वम्परिक्रोशमिति । परिक्रोशमस्मद्विषये सर्वत
आक्रोशकर्तारं पुरुषं जहि मारय, कृकदाशुं अस्मद्विषये हिंसाप्रदं
शत्रुं जम्भय मारय । अन्यत्पूर्ववत् । परिक्रोशं, कृश आक्रान्ते रोदने च,
परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः, पचाद्यच्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
जहि, हन हिंसागत्योः, हन्तेर्जः (पां ६ । ७ । ३६ ।) इति जादेशः,
तस्य, असिद्धवदनाभात् (पां ६ । ७ । २२ ।) इत्यसिद्धत्वात्, अतोहेः
(पां ६ । ७ । १०५ ।) इति हेर्लुङ्गभवति । जम्भय, जम्भि नाशने,
चुरादित्वात् सार्धिको झिच्, शपः पिप्वादानुदात्तत्वे झिच एव स्वरः
श्रियते । कृकदाशुं, कृदु हिंसायां, कृदाधाराधिकलिभ्यः कन्नित्यौडा-
दिकः कन्प्रत्ययः, किदित्वनुत्तेर्गुणाभावः, तथाच कृको हिंसा, तां
दाशति प्रयच्छतीति कृकदाशुः, बडनयइबादाशतेरपि कृक उप-
पदे, कृकेवचः कश्चेत्यौडादिक उक्तप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरौदात्तः, द्विती-
यायामपि पूर्वरूपत्वे प्राप्ते, वा कृन्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति तस्य
बाधितत्वाद्यनादेशः, उदात्तस्वरितयोर्यञः (पां ८ । २ । ७ ।) इत्या-
दिना विभक्तेः स्वरितत्वं ॥ ७ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो
वर्गः ॥ २७ ॥

त्रिंशत्सूक्तं ।

१११ आ व इन्द्रं त्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुं १
मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥

आ व इन्द्रमिति द्वाविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं, सुनःशेषस्याघं गायत्रं, अस्माकमित्येषा पादनिष्टद्रायत्रीत्रयः सप्तकाः पादानिष्टदित्युक्तत्वात्, शश्वदिन्द्र इत्येषा त्रिष्टुप् आदितः षोडशर्च रेन्द्याः, आश्विनाव-
श्रावत्येत्याद्यास्तिष्ठ आश्विन्यः, कस्त उष इत्याद्यास्तिष्ठ उषोदेवताकां
तथाघानुक्रमणिका, आवोद्वाधिकास्माकं पादनिष्टच्छत्रित्तिष्टुप् परौ
दृषावाश्विनौषस्याविति । प्रथमाष्टममाह आ व इन्द्रमिति । वाज-
यन्तोऽन्नमिच्छन्तो वयं सुनःशेषाः, हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं
सम्बन्धिनमिममिन्द्रं इन्दुभिः सोमैरासिञ्चे सर्वतः सिञ्चामहे तर्प-
यामः । कौटुम्भं, शतक्रतुं शतसङ्ख्यककर्म्मोपेतं । मंहिष्ठमतिशयेन प्रहृष्टं,
सेचने दृष्टान्तः, यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयति तद्वत् ।
क्रिविं, दशपाद्यां पञ्चपाद्यां ह्यविशब्द ऋकारवान् साधनिकया
भवति, अत्रापि च क्रिविशब्दोऽवटः । काट इत्यादिषु चतुर्दशसु कूप-
नामसु क्रिविः कूपः सूद इति पठितं । डुह्यञ्करणे, क्रिविडागमश्च
निपात्यत इति निघण्टुभाष्यं । वस्तुतस्तु क्रिवि ह्यति ष्चेदने, ह्यत्यत
इति ह्यविः, ह्यविष्ट्विष्कृविष्यवि फिकीदिवि इत्यौषादिकसूत्रे ह्यिन्
प्रत्ययान्तो निपातितः, अत एव तशब्दलोपः, निच्वादाद्युदात्तत्वं ।
यथा, यथेति पादान्तेति फिट्सूत्रेण सर्वानुदात्तत्वं । वाजयन्तः,
वाजमात्मन इच्छन्तः, सुप आत्मनः क्यच् (पां ३ । १ । ८ ।) इति
क्यच्, न ह्यन्दस्यपुत्रस्य (पां ७ । ४ । ३५ ।) इति ईत्वदीर्घत्वयोः प्रति-
षेधः, अश्राघस्यात् (पां ७ । ४ । ३७ ।) इति पुनर्दीर्घविधानानु-
शापनात् । मंहिष्ठं, मंहि वृद्धौ, अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः, तुम्ह-
न्दसि (पां ५ । ३ । ५६ ।) इति दृजन्तादिष्ठन्प्रत्ययः, तुरिष्ठेमेयः सु
(पां ६ । ४ । १५४ ।) इति दृलोपः, इष्ठनो निच्वादाद्युदात्तत्वं ।
सिञ्चे, घिचिर् च्छरणे, धात्वादेः घः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति
घस्य सत्त्वं, अत्ययेनैकवचनं, शोमुष्वादीनां (पां ७ । १ । ५६ ।) इति
नुमागमः ॥ १ ॥

- १ २ १ शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां ।
एदु निम्नं न रीयते ॥
- १ ३ १ सं यन्मदाय शुष्मिण एना त्स्योदरे ।
समुद्रो न यचो दधे ॥
- १ ४ १ अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं ।
वचस्तच्चिन् ओहसे ॥

द्वितीयाम्बुचमाह शतं वा य इति । य इन्द्रः शुचीनां मुञ्जानां सोमार्नां शतं वा शतसङ्ख्याकं समूहं वा, समाशिरां समीचीनेनाशिरा-
स्थेन अपबद्धयेद्योपेतानां सोमार्नां सहस्रं सहस्रसङ्ख्याकं समूहं वा
एदुरीयते आगच्छयेव, सोऽस्माननुष्टुप्कालिति शेषः । सोमप्राप्तौ
दृष्टान्तः, निम्नं न, निम्नमिव, यथा निम्नदेशं आपः आप्नुवन्ति तद्वत् ।
समाशिरां, श्रीञ् पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वकस्य क्विपि, अपस्यूधेयामा-
नृषुः (पां ६ । १ । ३६ ।) इत्यादिनाशिरादेशो निपातितः, बज्जरीशौ
पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । रीयते, रीञ् अवबे, दिवादिभ्यः श्यन् ॥ २ ॥

द्वितीयाम्बुचमाह सं यन्मदायेति । ततूर्वाक्तं शतं सहस्रं वा, शुष्मिणो
बलवत् इन्द्रस्य, मदाय मदार्यं, संयत् सकृतं भवति, एना हि अने-
नैव, शतेन सहस्रेण च, अस्थेन्द्रस्योदरे, यचो व्याप्तिर्दधे घृता भवति ।
तत्र दृष्टान्तः, समुद्रो न समुद्र इव, यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ।
एना, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इति द्वितीयाया डाच् आदेशः ।
यचः, यचेः कुटादित्वमनसोति परिभाषया डिङ्ङावस्य प्रतिधि-
ज्जत्वात्, यच्चिज्या (पां ६ । १ । ३६ ।) इत्यादिना सम्प्रसारणं न
भवति, असुनो निष्वादाद्युदात्तत्वं । दधे, दधातेः कर्मणि अन्धास-
ङ्गस्यश्लेषु कृतेषु, व्यातो जोप इटि च (पां ६ । ७ । ६७ ।) इत्याकार-
जोपः, प्रत्ययसरेणान्नादात्तत्वं, हि च (पां ८ । १ । ३७ ।) इति प्रति-
घेष्वाभिघाताभावः ॥ १ ॥

चतुर्थीम्बुचमाह अयमु त इति । हे इन्द्र, अयमु अयमपि दृश्यमानः
सोमस्ते त्वदर्धं सम्पादितः, यं सोमं समतसि सम्बन्ध सातत्वेन
प्राप्नोषि, तत्र दृष्टान्तः, कपोत इव, यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं

- १५१ स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते १
 विभूतिरस्तु सूनृता ॥ २६ ॥
- १६१ ऊर्द्धस्तिष्ठा न उतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो १
 समन्येषु ब्रवावहै ॥

गर्भधारिणीं कपोतो प्राप्नोति तदत् । तच्चित् तस्मादेव कारणात्प्रोऽस्म-
 दीयं वच ओहसे प्राप्नोषि । अतसि, अत सातत्यगमने । कपोत इव,
 कवेरोतच् पक्षेत्याद्यादिक ओतच् प्रत्ययः, वस्य पत्यश्च, अत्ययेन मध्या-
 दात्, अथवा अव्यत्यन्न एव, जघावन्ते इयोश्च बङ्गो गुञ्जरिति षिट्-
 च्चैव गुञ्जदात्तः । गर्भंधिं, गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भंधिः, कर्मण्यधिकरणे
 च (पां ३।१।६१) इति किःप्रत्ययः, क्तुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं ।
 ओहसे, तुहिर् दुहिर् उहिर् अहने, अत्ययेनात्मनेपदं ॥ १ ॥

पक्षमीमृचमाह स्तोत्रं राधानामिति । हे इन्द्र, राधानां धनाना-
 म्यते धनानाम्याजक, गिर्वाहो गीर्भिरुह्यमान, वीर श्रोत्रोपेत, यस्य
 ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति । तस्य तव विभूतिर्णयोः सूच्यता प्रिय-
 सत्यरूपास्तु । स्तोत्रं, यृञ् क्तुतौ, इत्यस्मात्, दाप्नीशसयुञ्जस्तु (पां ३।
 १।१२२) इत्यादिना यृन्प्रत्ययः, पश्चादर्थं आद्यच्, अथवा स्तोतु-
 रिदमित्यर्थेऽण्, सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति परिभाषया ङडि-
 र्णं भवति । राधानाम्यते, राध साध संसिद्धौ, राधुवन्धेभिरिति राधा-
 नि धनानि, सुवामन्विते पराङ्गवत्स्वरे (पां २।१।२) इति पराङ्ग-
 वद्भावात् षष्ठीमन्वितसमुदायस्य निघातः । गिर्वाहः, वह प्रापणे,
 वहिर्वाधाञ्जभ्यश्चन्दसीति कारकपूर्वकस्यापि वहतेरसुन्प्रत्ययः, गति-
 कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं चेत्युक्तत्वात्, विदित्वनुत्तेरप-
 धाङ्ङिः, पूर्वपदस्य, वीरुपधाया दीर्घ इकः (पां ८।२।७६) इति
 दीर्घाभावश्चान्दसः, षाष्ठिकमामन्विताद्युदात्तं । विभूतिः, सादौ च
 निति (पां ६।२।५०) इत्यादिना गतेः प्रकृतिसरत्वं ॥ ५ ॥ इति
 प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

षष्ठीमृचमाह ऊर्द्धस्तिष्ठा न इति । हे शतक्रतो शतसङ्ख्यकचर्मोपेत,
 अस्मिन् प्रसक्ते वाजे सङ्ग्रामे नोऽस्माकमूतये रक्षत्राय ऊर्द्ध उन्नत उत्सु-
 कस्तिष्ठ भव, त्वद्याहर्षं मिलित्वान्नेषु कार्यान्तरेषु सम्ब्रवावहै सन्ध-

१७१ योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रभूतये ॥

१८१ आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः ।

वाजेभिरूप नो हवं ॥

ग्विचारयामः । तिष्ठ, द्यधोऽतस्तिष्ठः (पां ६ । १ । १३५ ।) इति संहितायां दीर्घः । ऊतये, ऊति यूति जूति साति हेति कीर्तवच्च (पां १ । १ । ६० ।) इति स्निग् उदात्तत्वं । अस्मिन्, ऊडिदम्यदाद्यप्युम् (पां ६ । १ । १०१) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीन्द्रचमाह योगे योग इति । योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्त्व-
र्भोपक्रमे, वाजे वाजे कर्मविधातिनि तस्मिंस्तस्मिन् सप्तम्ये, तवस्तर-
मतिशयेन बलिनमिन्द्रं, ऊतये रक्षार्थं, सखायः सखिवत् प्रिया वर्यं,
हवामहे आङ्गयामः । योगे योगे, युजिद् योगे, हवच्च (पां ३ ।
१ । १२१ ।) इति घञ्, चजोः कुचिच्छतोः (पां ० । १ । ५२ ।) इति
कुत्वं, चजो ञित्वादाद्युदात्तत्वं, नित्त्ववीप्सयोः (पां ० । १ । ७१ ।) इति
वीष्ठायां द्विभावे सति आम्नेडितानुदात्तत्वं । तवस्तरं, तवत्स्रब्दात्,
अस्मायामेधाश्चजो विनिः (पां ५ । १ । १२१ ।) इति विनि प्रत्ययः,
विन्मतेःकुञ् (पां ५ । १ । ६५ ।) इति तस्य ह्रान्दसेः कुञ् ॥ ७ ॥

अष्टमीन्द्रचमाह आ घा गमदिति । यदि श्रवत् वद्ययमिन्द्रो नोऽ-
स्मदीयं हवमाङ्गानं श्रवय्यात्, तदानीं खयमेव स हसिबीभिरूतिभि-
बज्जभिः पावनैर्वाजैरत्रैश्च उप समीपे, आ घ अथय्यमागमदात्र-
च्छेत् । घ, अचि तुनु घ (पां ६ । १ । १३१ ।) इति संहितायां दीर्घः ।
गमत्, जिडर्थे जेट् (पां ३ । ० । ७ ।) इति जिडर्थे जेट्, जेटोऽडाटौ
(पां ३ । ० । ६० ।) इत्यङामसः, इतच्च जोपः परस्मैपदेषु (पां ३ ।
० । ६० ।) इतीकारजोपः, यदा ह्रान्दसे कुचि, पुषादिद्युताद्युदितः
परस्मैपदेषु (पां ३ । १ । ५५ ।) इति जैरडादेशः, बज्जन् ह्रान्दस्यमा-
श्लोगेऽपि (पां ६ । ० । ७५ ।) इत्यङभावः । श्रवत्, श्रु श्रवणे, पूर्व-
बह्वेच्छङामसः । वाजेभिः, बज्जन् ह्रान्दसीति भिस ऐसादेशाभावः । हवं,
भावेऽनुपसर्गस्य (पां ३ । १ । ७५ ।) इति ऋवतेरप्, सव्यसारवच्च,
अपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुखटेबाद्युदात्तत्वं ॥ ८ ॥

१ ६ १ अनु प्रत्नस्यैक्सो हुवे तुविप्रतिं नरं ।

यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥

१ १० १ तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत ।

सखे वसो जरितृभ्यः ॥ २६ ॥

दशमीष्टममाह अनुप्रत्नस्येति । प्रत्नस्य पुरातनस्यैक्सः स्यात्स्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्, तुविप्रतिं बह्वन् यजमानान् प्रतिगन्तारं, नरं पुरुषमिन्द्रं अनुज्जवे अनुक्रमेण कर्मखाङ्गयामि । यं ते त्वामिन्द्रं पिता मदीयो जनकः, पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले ज्जवे आहूतवान्, तमाङ्गयामीति पूर्वत्रान्वयः । शैक्सः, नभ्यिषयस्यानिसन्तस्येति पिट्स्वचे-
 षाद्युदात्तत्वं । ज्जवे, ज्जेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च, इटि बज्जं कृन्दसीति सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, गुणे प्राप्ते, क्किङ्ति च (पां १ । १ । ५ ।) इति प्रतिषेधः, उवडादेशः, प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वं, पादादित्वादिनिघातः । तुविप्रतिं, तुवीनां बह्वनां प्रति गन्तारं, अत्र प्रतिशब्देो भीमसेना-
 भीम इति वत् प्रतिगन्तृशब्दं अक्षयित्वा तद्द्वारा तदर्थं अक्षयति, अतः, प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः (पां १ । ४ । ६२ ।) इतिवत् सत्ववचनत्वेन निपातत्वादनव्ययत्वेन, पृरुणगुण (पां २ । २ । ११ ।) इत्यादिना षष्ठी-
 समासनिषेधः । ज्जवे, ज्जेञो ज्जिटि, बज्जं कृन्दसीति पूर्ववत् सम्प्रसा-
 रणपरपूर्वत्वे, द्विवचनप्रकरणे, कृन्दसि चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन द्विवचनाभावः, यद्दृत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यद्दृत्तयोमा-
 दनिघातः ॥ ६ ॥

दशमीष्टममाह तं त्वा वयमिति । हे विश्ववार, सर्वैर्वरुणीय, पुरुहूत बज्जभिः स्वस्वकर्मण्याहूत, सखे सखिवत्प्रिय, वसो निवा-
 सहेतो, इन्द्र, तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां, जरितृभ्यः स्तोत्रबामनुग्रहायं, वयं
 आशास्महे प्रार्थयामहे । आशास्महे, आङ्पूर्वकशासु इच्छायां, अदि-
 प्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो लुक् । वसो, नामन्विते
 समानाधिकरणे सामान्यवचनं (पां ८ । १ । ७१ ।) इति पूर्वस्याविद्य-
 मानवत्त्वप्रतिषेधात् पराङ्गवद्भावे सति, शेषनिघातेन वा आमन्वितनि-
 घातेन वा सर्वानुदात्तत्वं । जरितृभ्यः, जरतिः स्तुतिकर्मो, ङचञ्चिन्वा-
 दन्तोदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये श्लोकाभिर्गो वर्मः ॥ २६ ॥

- ११११ अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्रां १
 सखे वज्रिन्सखीनां ॥
- ११२१ तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु १
 यथा त उश्मसीष्टये ॥

एकादशीमन्त्रमाह अस्माकं शिप्रिणीनामिति । हे सोमपाः सोमस्य पातः, सखे सखिवन्प्रिय, वचिन् वचयुक्तेः, सखीनां सखिवत्प्रियाणां, सोमपाव्रां सोमस्य पातृणामस्माकं, शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां, गवां समूहस्त्वसादादस्वितिशेषः । शिप्रिणीनां, ऋन्नेभ्यो ङीप् (पां ४ । १ । ५ ।) इति ङीप्, तस्य पित्वादनुदात्तत्वेसति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः, आमन्त्रितस्य सतिशिष्टत्वादात्मन्युदात्तत्वं । सोमपाव्रां, आतो मनिन् (पां ३ । २ । ७७ ।) इति वनिप्, अहोपोऽनः (पां ६ । ४ । ११४ ।) इत्यनेऽकारजोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीमन्त्रमाह तथा तदिति । हे सोमपाः सखे वचिन्, इष्टये ऽभिनवितार्थं, ते तवानुग्रहं, यथा येन प्रकारेण, उश्मसि वयं कामयामहे, त्वं तथा कुर्व, त्वत्सादात्तदभीष्टं तथालु । कृणु, कृवि हिंसाकरव्योच, इदित्वाणुम्, धिन्विह्ययोर च (पां ३ । १ । ८० ।) इत्युप्रत्ययस्तत्प्रियोगेन वकारस्याकारः, आतो जोपः (पां ६ । ४ । ७८ ।) इति तस्य जोपः, स्थानिवद्भावात्कृपघगुबाभावः, उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां ६ । ४ । १०६ ।) इति हेर्जुक् । उश्मसि, वश् कान्तौ इदन्तो मसिः, अदादित्वाणुपो, लुक्, यद्दि ष्या (पां ६ । १ । १६ ।) इति सम्भसारब्धं, प्रत्ययस्वरः, यदुत्तयोगादनिघातः । इष्टये, इषु इच्छायां, क्लिप्ति कृते, तितुत्रतथसिष्टसरकसेषु च (पां ७ । २ । ६ ।) इति इष्टप्रतिषेधः, यदा यजतेः क्लिप्ति, वधिस्रपियजादीनां (पां ६ । १ । १५ ।) इत्यादिना सम्भसारब्धं, प्रश्नादिना वत्वे लुक्, पूर्वसिन् पठे, मन्नेष्टवेपचमगविद (पां ३ । ३ । ६६ ।) इति क्लिन् उदात्तत्वं, द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥ १२ ॥

- ११३ १ रेवतीर्नः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।
 क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥
- ११४ १ आघ त्वावान्त्मनाप्सुः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः ।
 ऋणोरक्षं न चक्रेयाः ॥

चयोदशीमृचमाह रेवतीर्न इति । क्षुमन्तोऽन्नवन्तो वयं, याभि-
 र्गोभिः सह मदेम हृष्येम, इन्द्रे सधमादे, अस्माभिः सह हृष्ययुक्ते
 सति, नोऽस्माकं, ता गावो, रेवतीः क्षीराध्यादिधनवत्यः, तुविवाजाः
 प्रभूतवजाश्च, सन्तु । रेवतीः, रथिग्रब्दात्मतुपि, रथेर्मती वज्रमिति
 वार्त्तिकेन सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, ह्रन्दीरः (पां ८ । १ । १५ ।)
 इति मतुपो वत्वं, वाह्रन्दीरि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्ष-
 दीर्घः, आ रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन रेशब्दा-
 दुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं । सधमादे, मद दृष्टियोगे, चौरा-
 दिकः, सह मादयतीति सहमादः, पचाद्यच्, सधमादस्योऽह्रन्दीरि
 वज्रं (पां ६ । १ । ६६ ।) इति सहशब्दस्य सधादेशः, याघघ-
 ञ्क्ताजबिन्नकाशां (पां ६ । २ । १४४ ।) इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वं ।
 तुविवाजाः, तु इति सौत्रे धातुः, अच इरित्यौणादिक इः प्रत्ययः,
 सञ्ज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो न भवति, वज्रनीरौ पूर्वपदप्रकृतिस्यत्वं ।
 क्षुमन्तः, क्षु शब्दे, अस्मात् क्षिपि, तुगभावश्चान्दसः, ऋक्षनुह्र्भां
 मतुप् (६ । १ । १०६ ।) इति मतुप उदात्तत्वं । मदेम, मदो हृष्ये,
 यत्ययेन शप्, अदुपदेशात्सार्वाधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदा-
 त्तत्वं, ततो धातुस्वरः शिष्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह आघ त्वावानिति । हे षष्ठो धार्ष्ट्युक्तेऽन्न, त्वावान्
 त्वत्सदृशो देवताविशेषः त्मनाप्तः त्वदनुग्रहवशात् स्वयमेवाप्तः सन्,
 इयानोऽस्माभिर्याप्यमानः, स्तोत्रभ्यः स्तोत्रद्वयामनुग्रहाय, तदभीष्टमर्थं,
 घ अवश्यं, आऋणोः, आनीय प्रक्षिपतु, तत्र दृष्टान्तः, चक्षोः रथस्य,
 चक्रयोरक्षं न, यथा अक्षं प्रक्षिपति तद्वत् । त्वावान्, वतुप्प्रकारणे,
 युष्मदस्मदभ्यां ह्रन्दीरि सादृश्य उपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन वतुप्,
 प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (पां ७ । २ । ६८ ।) इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः,
 आ सर्वनाम्नः (पां ६ । १ । ६१ ।) इति दकारस्यात्वं, वतुपः पित्वा-

१ १५ १ आ यद्बुवः शतव्रातवा कामं जरितृणां १

ऋणो रसं न शचीभिः ॥ ३० ॥

१ १६ १ शशुदिन्द्रः पोपुथद्विर्जगाय नानदद्भिः शाशु-

सद्भिर्धनानि १ स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त्स

नः सनिता सनये सनो ऽदात् ॥

दन्दात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्मना, मन्मेवाद्यादेरात्मनः (पां ६ । १ । १०१ ।) इत्याकारलोपः । धृषो, जिघृषा प्राग्वभ्ये; चसिष्टधिष्ठिष्ठिपिः ऋः (पां १ । २ । १०० ।) इति ऋःप्रत्ययः, आम-
न्मिताद्युदात्तत्वं । इयानः, ईड्, गतौ, हृन्दसि ङिट्, तस्य, ङिट्ःकानज्वा
(पां १ । २ । १०६ ।) इति कानजादेशः, अचिन्नुधातु (पां ६ । १ ।
९७ ।) इत्यादिना इयडादेशः, द्विर्वचनप्रकरणे, हृन्दसि वेति वक्तव्य-
मिति वचनादभ्यासो न क्रियते, चितः (पां ६ । १ । १६१ ।) इत्यन्तो-
दात्तत्वं । ऋणोः, ऋण गतौ ङडि व्यत्ययेन तिपः सिपि, इतश्च (पां
२ । १ । १०० ।) इति इकारलोपः, तनादिङ्गभ्य उः (पां १ । १ ।
९६ ।) इत्युः प्रत्ययः, सार्वधातुभोगुणः, वड्ढं हृन्दस्यमाश्रीगोऽपि (पां
६ । १ । ७५ ।) इत्यङागमाभावः, विकरबखरेवान्तोदात्तत्वं । अर्क्षं,
अक्षस्यादेवनस्येति षिट्स्त्रुभेवाद्युदात्तत्वं । चक्षोः, अकारस्येकारम्भा-
न्दसः ॥ १० ॥

पञ्चदशीन्ष्टममाह आ यद्बुव इति । हे शतक्रतो इन्द्र, यत् दुबो धनं
कामितार्थरूपं, आसोऽभिराप्तव्यमस्ति, तं कामं जरितृणां श्लोतुषा-
मनुयहाय आऋणोः, आनीय प्रक्षिपसि, तत्र दृष्टान्तः शचीभिः
कर्म्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैः अर्क्षं न, यथा अर्क्षं प्रक्षिपन्ति
तद्वत् । शचीभिः, शचीशब्दः शारङ्गरवादिर्ङान्त आद्युदात्तः ॥ १५ ॥
इति प्रथमस्य द्वितीये त्रिंशो वर्गः ॥ ३० ॥

धोडशीन्ष्टममाह शशुदिन्द्र इति । तुष्टेन्नेत्रेण दक्षं हिरण्यरथं
अनयार्थां प्रतिजयाह, तथाच ब्राह्मणं, तस्मादिन्द्रः स्तुयमानः प्रीतो
मनसा हिरण्यरथं ददौ तमेतयार्थां प्रतीयाय शशुदिन्द्र इतीति ।
इन्द्रः शशुत् सर्वदा धनानि वैरिसम्बन्धीनि जिगाय जितवान्,

११७१ आश्विनावश्रावत्येषा यातं शवीरया १ गोमइस्त्रा हिरण्यवत् ॥

अश्वैरिति शेषः, । कीदृशैस्त्रैः, पोप्रथङ्गिः, घासभक्ष्यानन्तरभा-
विनमोक्षशब्दं कुर्वङ्गिः । नानदङ्गिः, नानदमास्यगतं ऋषाशब्दं कुर्वङ्गिः ।
शान्शसङ्गिः, पुनः पुनर्भृशं वा श्वसङ्गिः, । दंसनावान् कर्मवान्
सनिता दाता स इन्द्रो, नोऽस्माकं सनये सम्भजनार्थं, हिरण्यरथं सुव-
र्णनिर्मितं रथमदात् दत्तवान्, सनः सनः सन इति त्रिवृत्तिराद-
राथं । पोप्रथङ्गिः, प्रोथु पर्याप्तौ, अस्माद्यङ्कुकि, अभ्यासह्लादिशेषौ,
ऋखः (पां ७ । ४ । ५६ ।) इति ऋखत्वे कृते, गुणो यङ्कुकोः (पां
७ । ४ । ८२ ।) इति गुणः, धातोर्हपधाया उत्वं क्वान्दसं, अस्माद्यङ्कु-
गन्ताच्छतरि, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । ८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं ।
जिगाय, जि जये, लिटो, ऋक्ति, वृद्धिः, द्विर्वचनेऽपि (पां १ । १ । ५६ ।)
इति स्थानिवद्भावाज्जि इत्यस्य द्विर्वचनं, सन्निटोर्जेः (पां ७ । ३ । ५० ।)
इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । नानदङ्गिः, ऋद अयत्तशब्दे, पूर्ववद्यङ्कुकि,
दीर्घोऽङ्कितः (पां ७ । ४ । ८३ ।) इति अभ्यासस्य दीर्घः, पूर्वपदाद्युदा-
त्तत्वं । शान्शसङ्गिः, श्वस प्राञ्जने, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथं,
समासस्य (पां ६ । १ । २२३ ।) इत्यनोदात्तत्वं । अदात्, मातिस्था
(पां २ । ४ । ७७ ।) इति सिचो लुक् । दंसनावान्, अप्रो दंसो वेष
इति कर्मनामसु पठितो दंसशब्दः, दंस एव दंसना, तदस्यास्तीति
मतुप्, दस्यतेऽनेनेति दंसना ॥ १६ ॥

प्रातरनुवाकौ आश्विने क्रतौ गायत्रे क्वान्दसि आश्विनावश्रावत्येति-
दृचः, अथाश्विन इति खण्डे अश्विना यज्वरीरिष आश्विनावश्रावत्येति
सूचितं, तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह आश्विनावश्रा-
वत्येति । इन्द्रेण प्रेरितः मुनःश्रेपोऽश्विनौ तुष्टाव, तथाच ब्राह्मणं,
तमिन्द्र उवाचाश्विनौ वै देवानाम्भिषजौ तौ नु स्तुहि, अथ त्वात्सुष्या-
मीति स तुष्टाव ता उत्तरेण दृचेनेति । अश्रावत्या बह्मिभिरश्वर्युक्तौ
हे अश्विनौ, शवीरया प्रेर्यमाश्रया इषा अग्नेन सह आयातं, अस्मिन्
कर्मण्यागच्छतं, हे दक्षा अश्विनौ, युवयोः प्रसादात्, गोमत् बह्मि-
र्गाभिर्युक्तं, हिरण्यवद्भङ्गना हिरण्यं युक्तमस्मदीयं गृहं अस्विति शेषः ।
अश्रावत्या, मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतौ (पां ६ । ३ । १३१ ।)

- ११८१ समानयोजनो हि वां रथो दस्त्रावमर्त्यः ।
 समुद्रे अश्विनेयते ॥
- ११९१ न्यघ्न्यस्य मूर्द्धनि चक्रं रथस्य येमघुः ।
 परि घामन्यदीयते ॥
- १२०१ कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये ।
 कं नक्षसे विभावरि ॥

इति दीर्घत्वं । इषा, सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (पां ६।१।१६८)।
 इति तृतीयाया उदात्तत्वं । यात्, या प्रापञ्चे, जोटि तसत्तं, अदादित्वा-
 ष्यपो लुक् । श्वीरया, शु गतौ, क्षत्रपुक्कटिपटिष्यौटिभ्यर्हरन्निथौषादिभ्य
 ईरन्प्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादापि भवति, नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह समानयोजन इति । हे दस्त्रावमर्त्यो, वां युवयोः
 सम्बन्धी रथः समानयोजनो युवयोर्द्वयोरैकरथात्कृत्वाद्दुभयार्थं सङ्घ-
 देव युज्यते, युक्तः सरथः, अमर्त्यो विनाशरहितः, अप्रतिहतगतिदि-
 त्तरथः, अत एव हे अश्विनौ, हि यस्मात् समुद्रवक्ष्यस्मात् समुद्रेऽन्त-
 रीक्षे ईयते गच्छति । अन्तरिक्षनामसु पठितं समुद्रशब्दं याक्त्वा एव
 याचक्षौ, समुद्रः कस्मात् समुद्रवक्ष्यस्मादापः समभिद्रवक्ष्येनमापः
 सम्मोदन्तेऽस्मिन् भुक्तानि समुद्रको भवति समुद्रतीति । समानयोजनः,
 बङ्गरीशौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । ईयते, ईङ्गौ, अदुपदेशाच्चसार्ध-
 धातुकानुदात्तत्वे, श्यनो नित्वादाद्युदात्तत्वं, हि च (पां ८।१।३७।)
 इति तिघातप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह न्यान्यस्येति । हे अश्विनौ, युवां, अश्वस्य
 हन्तुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य, मूर्द्धनि उपरि, रथस्य चक्रं
 भवदीयरथसम्बन्धि एकं चक्रं, नियेमघुर्नियमितवन्तौ, अन्यचक्रं
 परि घां युजोक्तस्य परित ईयते गच्छति । अश्वस्य, अहननमग्नं,
 घर्षे कविधानं, स्यासापार्याधिहनि यध्यर्धमितौषादिभ्यसूत्रेण हन्तेः
 कप्रत्ययः, अङ्गमर्हत्यज्यः, कन्दसि च (पां ६।१।६७।) इति यत्प्रत्ययः,
 प्रत्ययश्चरेणातोदात्तत्वं । येमघुः, यमु उपरमे, किति निटि, अत एव हन्-
 मध्येऽनादेशादेर्निटि, (पां ६।७।१२०।) इत्येताभ्यासजोषौ ॥ १९ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे उषस्ये क्तौ गायत्रे कन्दसि कस्त उष

१२११ वयं हि ते अमन्मन्त्रात्तादापराकात् ॥
अश्रु न चित्रे अरुषि ॥

इति ऋचः, अघोषस्येति खण्डे कक्षा उघ इति तिष्ठ इति सूत्रितं, तस्मिंस्तु चे
प्रथमां सूक्ते विंशोऽष्टममाह कस्त उघ इति । अश्रिभ्यां प्रेरितः मुनः श्रेप
उघसं तुष्टाव, तथाच ब्राह्मणं, तमश्रिनावूचतुरुघसं नु क्षुह्यय त्वात्सु-
च्याव इति, स उघसं तुष्टावात उत्तरेषु ऋचैर्नैतस्य हस्यथ्युक्तायां
विपाशो मुमुचे कनीय ऐत्साकस्योदरं भवत्युत्तरस्याभेवथ्युक्तायां
विपाशो मुमुचे गद ऐत्साक व्यासेति ॥ हे कधप्रिये क्षुतिप्रिये, कमर्त्तं
मरुत्तरहिते, उघ एतच्छब्दाभिधेये, उघः कालाभिमानीनि देवते, भुजे
तव भोगाय, मर्त्या मनुष्यः को विद्यते, हे विभावरि विशेषप्रभायुक्ते
उधो देवि, कं पुरुषं नक्षसे प्राप्नोषि, तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि
मनुष्यः समर्थाः, अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि,
इदृशस्तव महिमेत्यर्थः । ते, ते मयावेकवचनस्य (पां ८ । १ । २२ ।)
इति यद्यच्छब्दस्य ते व्यादेशः, सर्वानुदात्तः । कधप्रिये, कथ वाक्यप्रबन्धे,
चुरादिरदन्तः, बौ, अतो लोपस्य स्यानिवद्धावादुपधादृद्धभावः, चिन्ति
पूजिकथि कुम्बिचर्चस्य (पां १ । ३ । १०५ ।) इत्यङ्प्रत्ययः, खरनिटि
(पां ६ । ४ । ५२ ।) इति खिजापः, ततष्टाप, षष्ठीसमासे, व्यापोः
सञ्ज्ञाहृन्दीर्घत्वं (पां ६ । १ । ६२ ।) इति ऋसत्वं, घकारस्य
धकारश्चान्दसः, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । भुजे, भुज पाकनाभवद्वा-
रयोः, सम्पदादिनक्षयः क्षिप्, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।)
इति विभक्तोरुदात्तत्वं । मर्त्याः, अस्मिन्नसि मृत्पणमिदमिषूषधुर्वि-
भक्तन्नित्यैवादिक्त्वनप्रत्ययः, निष्वादाद्युदात्तः, । नक्षसे, नक्षतक्षु
बक्षुगतौ । विभावरि, भा दीप्तौ, विपूर्वादेशात्, आतोमनिन्
क्षान्विनपस्य (पां १ । २ । ९४ ।) इति वनिप्, वनोरच (पां १ ।
१ । ७ ।) इति डीप्, तत्सन्निधौ न नकारस्य रेफादेशः, अम्पार्धन-
द्योर्ऋसः (पां ७ । ३ । १०७ ।) इति ऋसः ॥ २० ॥

एकविंशोऽष्टममाह वयं हि ते इति । इत्ये व्यापनशीले, चिभे चाय-
नशीले, अरुषि आरोचमाने, उघः कालाभिमानीनि देवते, ते तव
खरपं आन्तात् समीपपर्यन्तं, आपराकात् दूरपर्यन्तं, वयं मनुष्या
नामन्त्रि न वाञ्छुं समर्थाः, हिशब्दः प्रसिद्धौ, देवतामहिम्नः पारा-

१२२ १ त्वं त्येभिरागहि वाजेभिर्दुहितर्दिवः १
 अस्मे रयिं निधारय ॥ ३१ ॥

एकत्रिंशच्छक्तं ।

१११ त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानाम-
 भवः शिवः सखा १ तव व्रते कवयो विघ्ननाप-
 सोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥

वारयोरज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः । अमन्महि, मन ज्ञाने, वज्रं
 हृन्सीति वज्रलवचनाच्छानो लृक्, लुङ्लङ्लृङ्स्वडुदात्तः (पा ६ ।
 ४ । ७१ ।) इत्यडागम उदात्तः, हिच (पां ८ । १ । ३४ ।) इति
 निघातप्रतिषेधः । अन्धे, अग्नू यान्तौ, अग्निप्रथितिकटिकबिचिठिबिभिष्णः,
 क्विण्णौवादिक्कः कन्प्रत्ययः, आमन्विताद्युदात्तत्वं ॥ २१ ॥

द्विंशीत्येवमाह त्वं त्येभिरिति । हे दिवो दुहितः द्युदेवतायाः
 पुत्रि उषो देवि, त्येभिर्वाजेभिस्रैरग्नेः सह, त्वमागहि अत्रान्ध, अस्मे
 अस्मासु, रयिन्मनं, निधारय नितरां स्थापय । त्येभिः, वज्रं हृन्सीति
 त्वदृशब्दाङ्गिस एसादेशाभावः । गहि, असप्तदुक्तं । दुहितर्दिवः,
 परस्यापि दिव इत्यस्य दिवो दुहितरित्यन्वये सति पूर्वत्वात्, सुवा-
 मन्विते पराङ्गवत्त्वादे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्गवत्त्वावेन षष्ठा-
 मन्वितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वं, यद्वा चार्थ्यंक्त्वात् सञ्ज्ञापरिभा-
 षमिति न्यायेन, सुवामन्वित इत्यस्य, आमन्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।)
 इत्याहमिक्केन योगेनैकवाक्यत्वे सति, परत्वात् पराङ्गवत्त्वावे सति
 सर्वानुदात्तत्वं, ह्रस्वरयोः षष्थामन्वितयोः पञ्चात्, अत्ययो वज्रं (पां
 ३ । १ । ८५ ।) इति अत्यस्तप्रयोगः । अस्मे, सुपांसुलृक् पूर्वसवङ्गात्
 (पां ७ । १ । ३६ ।) इति सप्तम्याः षो आदेशः ॥ २२ ॥ इत्येकत्रिंशो
 वर्गः ॥ ३१ ॥ इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 प्रथमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके पञ्चसूक्तानि, तत्र त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सूक्तम-
 ष्टादशत्वं, आङ्गिरसो हिरण्यसूपश्रुतिः, अष्टमी षोडशश्रुतादश-

१ २ १ त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां
परिभूषसि व्रतं । विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो
द्विमाता शयुः कतिधाचिदायवे ॥

स्त्रियुभः, शिष्टास्त्रियुवन्तपरिभाषया जगत्यः, अग्निर्देवता, तथा-
चानुक्रमशिका, त्वमग्ने ह्यना हिरण्यरूप आग्नेयं त्रियुवन्त्याद्यमीषो-
हृष्यौ चेति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ आग्निशस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम
इति सूक्तं, अघैतरयारात्रेरिति खण्डे त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा अग्नि
नृषित्सद्देजा अमृतो नितुन्दत इति सूचितं । अभिभ्रवघडहस्य ढती-
येऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे इदं सूक्तं जातवेदस्य निविजानीयं,
तथाच ढतीयस्य अर्थमेति खण्डे सूचितं, त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा इत्या-
ग्निमारुतमिति । वाजपेयेऽप्याग्निमारुत एतत् सूक्तं जातवेदस्य
निविजानं ढतीयेनाभिभ्रविकेनाक्तं, ढतीयस्य सवनमित्यतिदिष्टत्वात्,
अस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टममाह त्वमग्ने इति, हे अग्ने, त्वं प्रथम आद्यः,
आङ्गिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात्तादृशोऽङ्गिरो नामक अघिर-
भवः, तथाच ब्राह्मणं येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति । तथाच
ख्यन्देवो भूत्वा देवानामन्वेषां शिवः शोभनः सखा अभवः । तव
व्रते त्वदीये कर्मणि, कवयो मेधाविनः, विद्वानापसो ज्ञानेन व्याप्रवाना
ज्ञातकर्माणो वा, भाजदृष्टयो दीप्यमानायुधाः, मरुतो मरुत्वरुद्रका
देवा अजायन्त । विद्वानापसः, विद ज्ञाने, विद्वो वेदनं, वज्रवयहृष्या-
दौषादिको मक्प्रत्ययः, तदस्यास्तीति पादादिजन्तयो नः, प्रत्ययस्य-
रेणान्तोदात्तत्वं, विद्वानान्यपांसि येघान्ते विद्वानापसः, पूर्वपदस्य, अन्ये-
षामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । १३७ ।) इति दृशियहृष्यादवयवसमये-
ऽपि दीर्घत्वं । अजायन्त, जनी प्रादुर्भावे, तस्य श्यनि, ज्ञानोर्जा
(पां ७ । ३ । ७६ ।) इति जादेशः । भाजदृष्टयः, भाष्ट दीप्तौ, व्य-
येन शष्ट, तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः, अष्ट गतावित्यस्मात्,
क्लिच्त्तौच सञ्ज्ञायां (पां ३ । ३ । १७४ ।) इति क्लिजन्त अघिशब्द-
स्ततो वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयामृष्टममाह त्वमग्ने इति । हे अग्ने, त्वं प्रथम आद्यः आङ्गिर-
स्तमः अतिशयेनाङ्गिरा भूत्वा, कविर्मेधावी सन् देवानामन्वेषां व्रतं

१३१ त्वमग्ने प्रथमो मातरिभूव सुक्रतूया
विवस्वते १ आरेजेतां रोदसी हातृवूर्येऽसघ्नेभी-
रमयजो महे वसो ॥

कर्म परिभूषसि परितः सर्वतोऽलङ्कारोवि । कोटशस्त्रं, विन्वस्मै भुव-
नाय समस्तलोकाणामनुग्रहार्थं, विभुर्बहुविध आहवनीयाद्यनेकश-
पधारीत्यर्थः, मेधिरौ मेधावान्, हिमाता इयोररख्योदत्यन्तः, यद्वा
इयोर्लोकायोर्निर्माता, आयवे मनुष्यार्थं, कतिधाचित् कतिभिः प्रकारैः,
सर्वत्र शयः शयानः, तत्तन्मनुष्यग्रहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयन्त
इति न केनापि आयन्त इत्यर्थः । भूषसि, भूष अलङ्कारे, भौवादिकः ।
विभुः, विप्रसम्भोषसञ्ज्ञायां (पां ३ । २ । १८० ।) इति विपूर्वाङ्ग-
वतेर्भुःप्रत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिसंखरत्वं । भुवनाय, भूस्रधूमन्दिश्व-
श्वन्दसीत्यौषादिकः क्वन्प्रत्ययः, युवोरनाकौ (पां ० । १ । ११ ।) इति
योरनादेशे नित्स्वरेश्च्युदात्तत्वं । मेधिरः, मेष्ट सङ्गमे च, अस्माद्वाङ्-
लक्ष इरन्प्रत्ययः, नित्स्वरः । हिमाता, द्वौ मातरौ यस्यासौ हिमाता,
नद्यतश्च (पां ५ । ० । १५३ ।) इति कप्प्रत्ययो न भवति, माट् माट्-
कर्त्तव्येभेदेनोपादानान्नद्यतश्चेति क्वपि विभाष्यत इति, तस्य माट्-
शब्दविषये पाञ्चिकत्वोक्तेः, त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदानोदात्तत्वं, यद्वा
इयोर्माता हिमाता, समासस्य (पां ६ । १ । २२३ ।) इत्यनोदात्तत्वं ।
शयः, शीङ् स्वप्ने, भृष्टशीत्यादिनौषादिक उःप्रत्ययः । कतिधा, उच्य-
न्तस्य किम्शब्दस्य, बङ्गगणवतुडतिसङ्ख्या (पां १ । १ । २३ ।) इति
सङ्ख्यासञ्ज्ञायां, संख्यायाविधार्थं धा (पां ५ । ३ । ०२ ।) इति धा-
प्रत्ययः । आयवे, छन्दसीश इत्यौषादिक उक्प्रत्ययः ॥ २ ॥

द्वितीयाम्बुमाह त्वमग्ने प्रथम इति । हे अग्ने, त्वं मातरिभूवः
प्रथमो मुखो भूत्वा वर्तसे, अपिर्वायुरादित्य इति वाय्वपेक्षया सर्वत्र
मुखत्वावगमात्, तादृशस्त्रं, सुक्रतूया शोभनकर्मण्या, विवस्वते
परिचरते यजमानाय, आविर्भव प्रकटो भव, तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा
रोदसी यावापृथिवी आरेजेतां आकम्पेतां । अस्मते रेजत इति भय-
वेपनयोरिति यास्कः । हातृवूर्ये हातृवरजयुक्ते कर्मणि भारं भरवं
असन्नः ऊटवानसि, हे वसो निवासहेतो बङ्गे, मङ्गः पूज्यान्वेवान-

यजः इष्टवानसि । मातरिन्धनः, निर्माद्यहेतुत्वात्मातान्तरिर्क्ष, तत्र
 अस्ति प्राखितेति मातरिन्धा वायुः, अद्भुत्तन्निवादैौ मातरिन्धन्
 शब्दौ शौचादिककन्प्रत्ययान्तौ निपातितः । सकृत्तुया, सकृत्तुमात्मन
 इच्छति, सुप व्यात्मनः क्यच् (पां ३ । २ । ८ ।) इति क्यच्, अकृत्सा-
 वंधातुकयोर्दीर्घः (पां ७ । ४ । २५ ।) इति दीर्घः, क्यजन्तस्य धातु-
 सञ्ज्ञार्थं, अप्रत्ययात् (पां ३ । ३ । १०२ ।) इति अकारःप्रत्ययः,
 तदृष्टाप, सुपां सुलृत् (पां ७ । १ । ३६ ।) इति ढतायैकवचनस्य
 ढादेशः, टिजोपे उदात्तनिवृत्तिखरेण तस्योदात्तत्वं, संहितायां, अन्ये-
 वामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । ११७ ।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विव-
 खते, विवासतिः परिचरत्कर्मणा, अस्मात् सम्पदादिनक्षत्रः क्तिप्,
 अत्यथेनापधाङ्खत्वं, तदस्याख्यस्मिन्निति मतुप् (पां ५ । २ । ८४ ।)
 इति मतुप्, मादुपधायाच्च (पां ८ । २ । ६ ।) इति मतुपो इत्वं,
 तसौमत्वर्थं (पां १ । ४ । १६ ।) इति भत्वेन पदत्वाभावात् इत्वाभावः,
 मतुपः पिच्चादनदात्तत्वं, धातुस्वरः शिष्यते । रोदसी, वा इन्दसि
 (पां ६ । २ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । होष्टवृथ्ये, होत्रा त्रियत
 इति होष्टवृथ्या यञ्, वृञ् वरणे, वङ्गयज्ञ्यादौशादिकः कप्,
 उदाद्यपूर्वस्य (पां ७ । १ । १०२ ।) इत्युत्वं, हलि च (पां ८ । २ ।
 ७७ ।) इति दीर्घः, यदा वृञ् वरण इत्यस्मात्, एति क्तु शास्त्रुषः
 क्यप् (पां ३ । १ । १०६ ।) इति क्यप्प्रत्ययः । अनित्यमागमशासन-
 मिति तुगभावः । अकृत्सार्वाधातुकयोर्दीर्घः (पां ७ । ४ । २५ ।) इति
 दीर्घः । अथवा पूर्ववदुत्दीर्घा । प्रत्ययस्य पिच्चादनदात्तत्वे धातु-
 स्वरः, क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असङ्गः, सघ-
 हिंसायां, अत्र तु वहनार्थः, स्वादिभ्यः श्रुः (पां ३ । १ । ६३ ।) इति
 श्रुप्रत्ययः । पादादित्वादिनिघातः, अयजः, भारमित्यस्य पूर्वपदस्य
 वाचान्तरगतत्वात्तदपेक्षया अस्य निघातो न भवति, समानवाक्ये
 निघातयुग्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । महः, मह पूजायां,
 क्तिप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्तिप्, सुपां सुपो भवन्तीति
 वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन शसो ङसादेशः, सावेकाचक्षुतीयादिः (पां ६ ।
 १ । ६८ ।) इत्यादिना तस्योदात्तत्वं । यदा शसि महश्चस्य
 कश्चिदोपशब्दान्दसः, वृहन्महतो रूपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन शस
 उदात्तत्वं ॥ ३ ॥

१ ४ १ त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरूरवसे सुकृते
सुकृतरः १ श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्यात्वा पूर्व-
मनयन्नापरं पुनः ॥

१ ५ १ त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्रुचे भवसि
श्रवाय्यः १ य आहुतिं परिवेदा वषट्कृतिमेका-
युरग्ने विश आविवाप्तसि ॥ ३२ ॥

चतुर्थोऽष्टमाह त्वमग्ने मनव इति । हे अग्ने, त्वं मनवे मनोरनु-
ग्रहार्थं, द्यां द्युनोक्तं, अवाशयः शब्दितवानसि, पुण्यकर्म्मभिः साधो
द्युनोक्त इति प्रकटितवानसि, सुकृते तव परिचरत्त्वं पुरूरवसे
पुरूरव एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं, सुकृतरः, अतिशयेन शोभन-
फलकार्यभूः, यद्यदा पित्रोररयोः श्वात्रेण क्षिप्रमद्यनेन परिमुच्यसे
परिभृता भवसि उत्पद्यस इत्यर्थः, तदानीं त्वा अरणोऽत्यर्त्नं त्वां
पूर्वं वेद्याः पूर्वदेशे आनयन् आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः । पुनः
पश्चादपरं पश्चिमदेशं, आनयन् गार्हपत्यरूपेण धारितवन्त इत्यर्थः ।
अवाशयः, वाष्ट शब्दे । पुरूरवसे, पृथु वैतीति पुरूरवः, वृषभे,
अस्मात्, पुरसिच, पुरूरवा इत्याद्यादिकसूत्राभ्यां पुरशब्दस्य दीर्घो
रैतेरसिच निपात्यते । सुकृते, सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृतेः (पां १ ।
२ । ८९ ।) इति क्षिप्रप्रत्ययः, तत्सुक् । पित्रोः, उदात्तयञो ह्रस्वभात्
(पां १ । १ । ०७ ।) इति विभक्तौवदात्तत्वं । मुच्यसे, अदुपदेशात्-
सार्वधातुकारुदात्तत्वं, यद्यपि सतिशिशुस्वरवर्णीयस्वमन्त्रत्र विक्-
रश्रेष्ठ इति वचनाद्विक्ररत्त्वरः, सति शिशोऽपि कसार्वधातुकरस्य
बाधनो न भवति, तथापि धातुस्वरं बाधत एव । धातुस्वरं आस्वर
इत्युक्तत्वात्, अतो यत्र एव स्वरं प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥ ७ ॥

पञ्चमोऽष्टमाह त्वमग्ने वृषभ इति । हे अग्ने, त्वं वृषभः कामानां
वर्धिता, पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपुष्ट्याभिर्दृष्टिचेतुः, उद्यतस्रुचे
उद्यतया श्रुत्या युक्त्या यजमानाय, तदनुग्रहार्थं अवाशयः, मन्त्रैः अ-
धीदो भवसि, यो यजमानो वषट्कृतिं वषट्कारयुक्तां आहुतिं
परिवेद परिभो ज्ञानाति समर्पयतीत्यर्थः । एकाद्युमुखात्प्रथमभे

१६१ त्वमग्ने वृजिनवर्त्तनिं नरं सक्मन्पिपर्षि
विदथे विचर्षणे । यः शूरसाता परितक्म्ये धने
दध्रेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥

प्रथमं तं यजमानं, तदनुविशस्तदनुकूलाः प्रजाः आविवाससि सर्वतः
प्रकाशयसीत्यर्थः । पृष्टिवर्धनः, वृधु वृद्धौ, अस्मास्मिजन्तात्, नन्द्यादि-
त्वात् ल्युः, लिखरेखोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
स एव शिष्यते । उद्यतस्रुचे, यम उपरमे, अस्मात् उत्पूर्वात्, निष्ठा
(पां १ । २ । १०२ ।) इति क्तप्रत्यये, अनुदात्तोपदेशे (पां १ । ० ।
२७ ।) इत्यादिना अनुनासिकलोपः, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ४६ ।)
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं, उद्यता स्रुक् येनेति बज्जनीहै पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वेद, ह्यचोऽतस्तिडः (पां ६ । ३ । १२५ ।) इति संज्ञितायां
दीर्घत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वात्रिंशो वर्गः ॥ ३२ ॥

षष्ठीमृचमाह त्वमग्ने वृजिनवर्त्तनिमिति । हे विचर्षणे विशिष्ट-
ज्ञानयुक्ताग्ने, त्वं वृजिनवर्त्तनिं विभ्रुतमार्गं सदाचाररहितं नरं पुरुषं,
सक्मन् सचनीये समवेतुं योग्ये, विदथे योग्ये कर्मणि, पिपर्षि पाज-
यसि पुरयसि वा, सक्मन्मानुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यत्त्वं परि-
तक्म्ये परितो गन्तव्यं धने, धनवच्छूराणां प्रियतमे, शूरसाता शूरैः
सम्भजनीये युद्धे, दध्रेभिश्चित् अल्पैरपि श्रैर्यरहितैः पुरुषैः, दध्र-
मर्भकमल्पश्चेति यास्तः, समृता सम्यग्योद्भूयान्ते सति मदनुग्रहार्थं
भूयसः प्रौढान् प्रतिपत्तिणः शत्रून् हंसि मारयसि, ईदृशस्तव महि-
मेत्यर्थः । वृजिनवर्त्तनिं, वृजिना वर्त्तनिर्यस्येति बज्जनीहै पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । सक्मन्, घञ समवाये, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां १ ।
२ । ७५ ।) इति मनिन्, नेङ्गि कृति (पां ७ । २ । ८ ।) इतीट्
प्रतिषेधः, न्यङ्कान्दित्वात्कुत्वं । सपां सलुक् (पां ७ । १ । १६ ।) इत्या-
दिना सप्तम्या लुक् । पिपर्षि, पू पालनपूरणयोः, सिपि, सौ द्विभा-
ङ्गखोरदत्वहलादिशेषाः, अर्चिपिपर्षीश्च (पां ७ । १ । ७७ ।) इत्य-
भ्यासस्त्वत्वं । शूरसाता, शु गतौ, सुसिचिमीनान्दीर्घश्चेत्यौवादिकरन्
प्रत्ययान्त आद्युदात्तः, वनघनसम्भक्तावित्यस्मात् क्लिन्नतः सातिशब्दः,
जनसमखनां सक्मलोः (पां ६ । १ । ४२ ।) इत्यात्वं, शूराणां सातिः

१७१ त्वं तमग्ने अमृतत्व उत्तमे मर्ते दधासि ऋवसे
दिवे दिवे । यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः
कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥

१८१ त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि
स्तवानः । ऋध्याम कर्ष्मापसा नवेन देवैर्घीवा-
पृथिवी प्रावतं नः ॥

सम्भजनमत्रेति वज्रभीषो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, सुपां सुगुगित्वादिना
सप्तम्या ङादेशः । परितक्मे, तक् हसने, अस्मादौढादिको भावे मक्, तद-
र्चनीत्यक्षिप्तार्थे, हन्सि च (पां ५ । १ । ६० ।) इति यत् प्रत्ययः । प्रादयो
मताद्यर्थे प्रथमयेति सूत्रवार्तिकेन समासे ऽथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
दग्नेभिः, दम्भु दग्ने, एषाधि तच्चीत्यादिना षौढादिको रक्, वज्रत्वं हन्-
सीति भिस रेसादेशाभावः । सम्यता, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ७६ ।)
इति मतेः प्रकृतिस्वरत्वं, पूर्ववदाकारः । हंसि, हन्तेः सिपि, नञाप-
दान्तस्य भक्ति (पां ८ । १ । २० ।) इत्यनुस्वारः । यदुत्तयोगादनिघातः ।
भूयसः, बहोर्लोपो भू च बहोः (पां ६ । ० । १५८ ।) इति वज्रशब्दादुत्त-
रस्य ईयसुन ईकारलोपो बहोर्भूभावश्च, निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह त्वं तमग्न इति । हे अग्ने, त्वं तं मर्ते तथाविधं त्वत्वे-
विनं मनुष्यं, दिवे दिवे प्रतिदिनं, ऋवसे अन्नार्थं, उत्तमे अमृतत्वे
उत्कृष्टे मरकरहिते पदे, दधासि धारयसि । यो यजमानः उभयाव
जन्मने द्विविधजन्मार्थं, द्विपदाश्चनुष्यदाश्च लाभायेत्यर्थः, तादृषाद्यो
ऽतिशयेन दृष्यायुक्तो भवति, तस्मै सूरये अभिज्ञाय यजमानाय, मयः
सुखं, यद्दे सुखं तन्मय इति अत्यन्तरात्, प्रयश्च अन्नमपि, आहृषोषि
सर्वतः करोषि । तादृषाद्यः, जिदृषा पिपासायां, जिदः कानण्या
(पां १ । २ । १०६ ।) इति जिदः कानजादेशः, चित्त्वादनोदात्तत्वं,
संहितायां दीर्घश्चान्दसः । कृषोषि, कृवि हिंसाकरकयोश्च, धिन्वि-
कृष्योरच (पां १ । १ । ८० ।) इति उः प्रत्ययः, चादिलोपे विभाषा
(पां ८ । १ । ६१ ।) इति निघातप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

वृद्धमीमृचमाह त्वं नो अग्न इति । हे अग्ने, स्तवानः स्युमान्कं

१६१ त्वं नो अग्ने पित्रोरूपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य
जागृविः१ तनूकृद्धोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण
वसु विश्वमोपिषे ॥

नोऽस्माकं, धनानां सनये दानार्थं, यज्ञसं यज्ञोयुक्तं, कारवं कर्मणाङ्ग-
त्तारं पुत्रं, कृशुहि कुरु । नवेन नूतनेन अपसा प्राप्तेन त्वदत्तेन पुत्रेण,
कर्म यागदानादिरूपं, ऋध्याम वज्रयामहे, द्यावापृथिवी उभे
देवते, देवैरन्यैः सह, नोऽस्मान् प्रावतं प्रकर्षेण रत्ततं । यज्ञसं, अर्श-
णादित्वाद्चप्रत्ययः, अत्ययेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं, यद्वा सर्वप्राति-
पदिकेभ्यः विष्वा वक्तव्य इति वार्त्तिकेन यज्ञसंशब्दात् क्षिप्, तस्य
प्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तत्वात् धातुसञ्ज्ञायां, क्षिप् च (पां ३।२।०६।)
इति क्षिप्प्रत्ययान्तधातोः सति शिष्टत्वात्, धातोः (पां ६।१।१६२।)
इत्यन्तोदात्तत्वं । कृशुहि, उतश्चप्रत्ययाच्छन्दो वा वचनमिति सूत्र-
वार्त्तिकेन हेतुगभावः । स्तवानः, उखादयो बज्जलमिति बज्जलवचनात्
सम्यानचः स्तुव इत्यौणादिकसूत्रेण केवलस्तौतेरप्यानच्प्रत्ययः, उखा-
दित्वादाद्युदात्तत्वं । ऋध्याम, ऋधु वज्रौ, बज्जलं कन्दसीति विकरञ्चस्य
लुक्, यासुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी, दिवो द्यावा (पां ६।३।
२६।) इति द्यावादेशः, आमन्विताद्युदात्तत्वं ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह तन्नो अम्न इति । हे अन्वद्य दोषरहिताग्ने,
देवेषु सर्वेषु मध्ये, जागृविर्जागरूकत्वं, पित्रोर्मातापितृरूपयोर्द्यावा-
पृथिव्योरूपस्थे समीपस्थाने वर्त्तमानः सन्, नोऽस्माकं तनूकृतं पुत्ररूप-
शरीरकारी देवो भूत्वा, आबोधि बुध्यस्व अग्न्यह्निर्देवर्षयः । तथा
कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय, प्रमतिश्च अग्न्यह्निर्देवर्षयोरुपस्थित्युक्तश्च
भवेति शेषः । हे कल्याण मङ्गलरूपाग्ने, त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनं,
ओपिषे यजमानार्थमावपसि । उपस्य, सुपि स्यः (पां ३।२।०।)
इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः, आतो लोप इटि च (पां ६।०।६०।) इत्या-
कारलोपः, मखदृधादीनां कन्दस्युपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन पूर्वपदा-
न्तोदात्तत्वं । जागृविः, जागृ निद्राक्षये, जृशू सु जागृभ्यः क्तिन्नित्यौणा-
दिकसूत्रेण क्तिन्नत्ययः, नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । बोधि, बुध अ्वगमने,
बज्जलं कन्दसीति शपो लुक्, वा कन्दसि (पां ३।०।८०।) इति

११०१ त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृतव
जामयो वयं । सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः
सुवीरं यन्नि व्रतपामदाभ्य ॥ ३३ ॥

११११ त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नुषस्य
विशपतिं । इलामकृण्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्य-
त्पुत्रो ममकस्य जायते ॥

हेरपितृत्वस्य विकल्पितत्वेन पित्र्वादङ्घित्वे सति, अङ्घितश्च (पां ६ । ४ ।
१०३ ।) इति हेर्धिरादेशः, लघूपधगुणः, धातेरन्त्यलोपश्चान्दसः ।
प्रमतिः, मन ज्ञाने, क्लृप्ति, अनुदात्तोपदेशे वनति (पां ६ । ४ । ३० ।)
इत्यनुनासिकलोपः, प्रकृष्टा मतिर्यस्येति बज्जप्रोच्चा पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । ओपिष्ठे, टुवप् बीजतन्तुसन्ताने, छान्दसे क्तिटि, घासःसे (पां
३ । ४ । ८० ।) इति से आदेशः, वचिस्वपियजादीनाञ्चित्ति (पां ६ ।
१ । १५ ।) इति सम्प्रसारणपरपूर्वत्वे, दिर्भावहकादिशेषौ, क्त्वादिनिय-
मादिट् ॥ ८ ॥

दशमीम्वचमाह त्वमग्ने प्रमतिरिति । हे अग्ने, त्वं प्रमतिरस्मदनु-
ग्रहरूपप्रकृतमतियुक्तोऽसि, तथा त्वं नोऽस्माकं पिता पाककोऽसि,
तथा त्वं वयस्कृत आयुष्यप्रदोऽसि, वयमप्यनुष्ठानात्तारक्तव जामयो
बन्धवः, हे अदाभ्य केनाप्यर्हिसमीयाग्ने, सुवीरं शांभनपुरुषयुक्तं व्रतपां
कर्मजः पाककं त्वां, शतिनः शतसङ्ख्यायुक्ता रायो धनानि संयन्ति
सम्यक् प्राप्नुवन्ति, तथा सहस्रिणः सहस्रसङ्ख्याकाः रायो धनानि
संयन्ति प्राप्नुवन्ति । सुवीरं, बज्जप्रोच्चा, नन्सुभ्यां (पां ६ । २ । १०२ ।)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, वीरवीर्यौ च (पां ६ । २ । १२० ।)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अदाभ्य, दर्भिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति केचिदाहुः,
दमेत्येति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन ख्यत् ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये
त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥ १३ ॥

एकादशीम्वचमाह त्वामग्ने इति । हे अग्ने, त्वां प्रथमं पुरा देवा
आयवे, आयोर्मनुष्यरूपस्य नञ्जस्य एतन्नामकराजविशेषस्य आयुं
मनुष्यरूपं विशपतिं सेनापतिं अक्षयवन् कृतवन्तः, तथा मनुषस्य मनोः

११२१ त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघेनो रक्ष
तन्वश्च वन्द्य १ त्राता तोक्स्य तनये गवामस्य-
निमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥

इहां एतन्नामधेयाम्पुत्रो शासनी धर्मापदेशकर्त्री अज्ञापकन् कृतवक्तः,
तथाच तैत्तिरीयैरास्त्रायते, इडा वै मागवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति ।
वाजसनेयिनोऽप्येवमामनन्ति प्रयाजानूयाजानां मध्ये मामवकल्पय
मया सर्वानवाप्यसि कामानिति सामनुमन्वशादिति । यत् यदा
ममकस्य मदीयस्य चिरण्यस्तूपसम्बन्धिना यः पिताङ्गिरास्तस्य पितुः
पुत्रो जायते, तदानो हे अग्ने, त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ।
आयवे, षष्ठ्यर्थं चतुर्थी वक्तव्येति वार्तिकेन चतुर्थी । नञ्घस्य, नञ्-
बन्धने, नञ्कलिहन्त्यर्त्तलसिभ्य उघजित्वाद्यादिकसूत्रेण उघञ्प्रत्ययः,
दृषादित्वादाद्युदात्तं । विप्रपतिं, परादिश्चन्दसि बज्जलं (पां ६ । २ ।
१६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनुषस्य, * मनेर्जातावन्थतौ पुक् च
(पां ४ । १ । १६१ ।) इति मनेरञ्प्रत्ययः, घुमाग्रमस्य, आदिदृष्टौ प्राप्तायां
सत्यां, सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति परिभाषया बाज्जलकादृश-
भावः, पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । शासनी, शिष्यतेऽनयेति शासनी, करत्वाधि-
करत्वायोश्च (पां १ । १ । ११७ ।) इति करत्वे ल्युट्, टिण्णञ्द्वयसञ्दप्लञ्
(पां ४ । १ । १५ ।) इति डोप्, जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । ममकस्य, ममे-
दमित्यर्थे, तस्येदं (पां ४ । १ । १२० ।) इत्यणि कृते, तवकममकावेक-
वचने (पां ४ । १ । ३ ।) इत्यस्मच्छन्दस्य ममकादेशः, सञ्ज्ञापूर्वको विधि-
रनित्य इति परिभाषया दृशभावः, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥ ११ ॥

द्वादशोऽष्टमाह त्वं नो अग्ने इति । हे वन्द्य वन्दनीयाम् देव,
त्वं, तव पायुभिस्त्वदीयैः पाजनैर्मघेनो धनयुक्तान् नोऽस्मान् रक्ष,
तथा तन्वश्च तन्वः पुत्रदेवानपि रक्ष, तोक्स्यास्यास्मदीयपुत्रस्य
यस्तनयोऽस्मत्पौत्रादित्तव व्रते त्वदीये कर्मणि अनिमेषं निरन्तरं
रक्षमाणः सावधानो वर्त्तते, तस्मिन् या गावः सन्ति तासां मवां
त्राता रक्षकोऽसि, ईदृशस्य तवास्मद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः । मघेनः,

* मनेर्निदित्युक्त्वात्त्वं, संकां । मनेर्निदित्युक्त्वात्त्वं बाज्जलकादृशभावः
पूर्वपदाद्युदात्तत्वं, सं । अज्ञापकपदसिद्धिः पाणिनिश्रमता ।

११३१ त्वमग्रे यज्यवे पायुरक्तरोऽनिषङ्गाय चतुरक्ष
इध्यसे १ यो रातहयोऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मनुं
मनसा वनोषि तं ॥

शक्ति, अयुवमघोनामतद्धिते (पां ६।४।१३३।) इति सम्भसारब्धं ।
तन्वः, सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यमिति वार्तिकेन श्रमो जसादेशः ।
प्रथमयोः पूर्वसवर्णं (पां ६।१।१०१।) इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य,
दीर्घाञ्जसि च (पां ६।१।१०५।) इति प्रतिषेधः, उदात्तस्वरित-
योर्बन्धः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८।१।४।) इत्यादिना स्वरितत्वं,
असि हि, उदात्तयजो ह्यपूर्वात् (पां ६।१।१०४।) इति विभक्त्यु-
दात्तत्वं स्यात् ॥ १२ ॥

षोडशीत्येवमाह त्वमग्रे यज्यवे इति । हे अग्रे, त्वं यज्यवे वज्यो-
र्बजमानस्य पायुः पाककाः, अन्तरः समीपवर्ती सन्, अग्निवज्राव
रक्षोभिरसम्बन्धाय यज्ञाय चतुरक्षः दिक्चतुष्टयेऽपि इन्द्रियस्थानी-
वज्जाकायुक्त इध्यसे दीप्यसे, अवृकाय अहिंसकाय धायसे पोषकाय
तुभ्यं, रातहयो दत्त हविर्यो वजमानोऽस्ति, कीरेश्चित् सोतुरेव सतस्तस्य
सम्बन्धिर्न मन्त्रं त्वदीयस्तोत्ररूपं, मनसा त्वदीयेन चित्तैर्न, वनोषि
याचसि । यज्यवे, यजिमनिष्पन्थिदसिजमिभ्यो युच् इत्थौत्वादिक्
बुच्प्रत्ययः, वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । पायुः, क्त्वापाजिमिर्खादिखाध्व-
भूभ्य उब् इत्थौत्वादिक् उब्प्रत्ययः, आतोयुक्चिञ्जतोः (पां ३।३।
१२८।) इति युगागमः । अग्निवज्राय, वज्र सङ्गे, न विद्यते सङ्गे यस्येति
वज्रभीष्टैः, नन्सुभ्यां (पां ६।१।१०२।) इत्युत्तरपदान्नोदात्तत्वं ।
चतुरक्षः, चत्वार्यंशोक्ति ज्वाकारूपाक्ति यस्यासौ चतुरक्षः । वज्रभीष्टैः,
सकृद्युक्तोः स्त्राङ्गात्तच् (पां ५।४।११३।) इति समासान्तः वच्-
प्रत्ययः, चित्त्वादनोदात्तत्वं । धायसे, वहि हाधान्भ्यश्चन्दसोत्थौत्वादिभ्यो
ऽसुन् प्रत्ययः, मिदित्यनुवृत्तेः, आतोयुक्चिञ्जतोः (पां ३।३।१२८।)
इति युगागमः । कीरेः, कृत संशब्दे, अस्मात् ख्यन्तादच इरित्थौत्वादिक्
इप्रत्यये, विलोपे, धातोरन्यजोपश्चान्दसः । मन्त्रं, मन्त्रि गुप्तभाषणे,
पचाद्यचि, वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । वनोषि, वनु याचने, तना-
दिक्त्वञ्च उः (पां ३।१।७६।) इत्युप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ १२ ॥

११४१ त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्पाहं यद्रेक्णः परमं
वनेषि तत् १ आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता
प्र पाकां शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥

चतुर्दशोऽष्टमाह त्वमग्ने उरुशंसायेति । हे अग्ने, त्वं उरुशंसाय
बहुभिः स्तोतव्याय वाघते ऋत्विजे, तदुपकारार्थं स्पाहं स्पृहणीयं
परममुत्तमं यद्रेक्णो धनमस्ति, तद्धनं वनेषि अनुष्ठाता जभतामिति
कामयसे, तथा त्वं आध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य दुर्बलस्य यज-
मानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टवृद्धियुक्तः पिता पाकक इत्यभिष्टेयसे,
तथा विदुष्टरोऽतिशयेनाभिन्नत्वं पाकं शिशुं, पोतः पाकोऽर्भको
हिम्न इत्यभिधानात्, यास्कोऽप्यवमाह पाकः पक्तव्यो भवति, तथाविधं
यजमानं प्रशास्ति प्रकर्षेणानुशिशुं करोषि, तथा दिशः प्राच्यादिकाः
प्रशास्ति त्वदीयशासनाभावे अनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात्, तथाच
श्रूयते, देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति सभ्रमो
दक्षिणादिगतोऽग्निनानिवर्त्तते। तदपि तथैवास्मात्, यथां स्वस्तिमयज्मा-
चोमेव तथा दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीची-
मिति । ऐतरेय्यापि तथैवास्मात्, अथो एतं वरमृच्छीत मयैव प्राची-
न्द्रिशम्नाजानन्नग्निना दक्षिणामिति । उरुशंसाय, शंसं क्षुतौ, शस्यव
इति शंसः, कर्मणि घञ्, जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं, छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वेन स एव शिष्यते । स्पाहं, स्पृहासम्बन्धि, तस्मिन् (पां ० । १ ।
१२० ।) इत्यणप्रत्ययः । रेक्यः, रिचिर् विरेचने, रिचेर्धनेघिचेत्वात्वा-
दिकोऽसुनप्रत्ययः, चकारात्प्रत्ययस्य नुडागमः, चञोःकुघिष्यतोः (पां
० । १ । ५२ ।) इति कुत्वं । आध्रस्य, ध्रै ढ्रौ, आतस्योपसर्गं (पां १ ।
१ । १३६ ।) इति कप्रत्ययः, आदेच उपदेशे शिति (पां ६ । १ । ७५ ।)
इत्यात्वं । शास्ति, शास अनुशिशौ, अदादित्वाच्चपो कृक्, सिपः
पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः, पाकश्च प्रशास्तीति, अत्र चार्थो गम्यते, अतः,
आदिज्ञोपे विभाषा (पां ८ । १ । ६१ ।) इति प्रथमा तिङ्बिभक्ति
र्न निहन्यते । विदुष्टरः, विदुष्ब्दात्तरपि, अयस्मयादीनि हृन्दसि
(पां १ । ० । २० ।) इति भसञ्जायां, वसोः सम्भसारब् (पां ६ । ० ।
१११ ।) इति सम्भसारब्, परपूर्वत्वं, शासि वसि घञीनाच् (पां ८ ।

११५१ त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि-
पासि विश्रुतः । स्वादुक्ष्मा यो वसतौ स्योनकृञ्जी-
वयाजं यजते सोमपा दिवः ॥ ३४ ॥

३।६०।) इति बलं, तरपः पित्रादनुदात्तत्वे वसोः खरेबोकार
उदात्तः ॥ १० ॥

पञ्चदशीष्टमाह त्वमग्ने प्रयतदक्षिणमिति । हे अग्ने, त्वं प्रयत-
दक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता, तादृशं नरं पुबर्षं
यजमानं, विश्रुतः सर्वतः, परिपासि सम्यक् पालयसि, तत्र दृष्टान्तः,
स्यूतं निष्क्रियत्वेन सूचीभिः सम्यङ्निष्पादितं वर्मेव, यथा कवचं युञ्जे
पालयति तद्वत् । खादुक्ष्मा खादन्नवान्, वसतौ निवासभूते खगृहे,
स्योनकृत् अतिथीनां सुखकारो यो यजमानो जीवयाजं जीवयजन-
सहितं यज्ञं, यद्वा जीवनिष्पाद्यं यज्ञं यजते अमुतिकृति, स यज-
मानो दिवः स्वर्गस्योपमा दृष्टान्तो भवति, यथा स्वर्गोऽनुकृष्टान्
सुखयति, तथा त्वमपृत्विगादीनित्यर्थः । स्यूतं, विवु तन्तुसन्ताने, निष्ठा
(पां ३।२।१०२।) इति ऋ, यस्य विभाषा (पां ७।२।१५।)
इति इट्प्रतिषेधः, द्वेः ऋडनुनासिके च (पां ६।०।१६।) इति
वकारस्य उठादेशः । खादून् क्षदतीति खादुक्ष्मा, क्षदतिर्दक्षिणम्भा,
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३।२।७५।) इति मनिन्, निष्वादाद्यु-
दात्तत्वे ह्युत्तरपदप्रकृतिसरत्वं वज्रनीहौ व्यत्ययेन । जीवयाजं,
जीवाम्निज इत्यन्ते दक्षिणाभिः पूज्यन्त इत्यधिकरत्वे घञ्,
कुत्वाभावश्चान्दसः, यद्वा जीवैः पशुभिर्याजनं जीवयाजः, याजयते-
र्घञ्, खेरनिटि (पां ६।०।५१।) इति खिलोपस्य, अचः परस्मिन्
(पां १।२।५७।) इति स्थानिवद्भावात्, चजोःकुष्ठिण्यताः
(पां ७।३।५२।) इति कुत्वाभावः, घायादिसखरेबोत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं । सोमपा, सोऽपि लोपे चेत् पादपूरणं (पां ६।१।१३०।)
इति संहितायां सोर्लोपः । दिवः, ऊडिदं (पां ६।१।१६९।)
इति विभक्त्येवदात्तत्वं ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीयं चतुस्त्रिंशो
वर्गः ॥ ३० ॥

११६१ इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यम-
गाम दूरात् । आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां
भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानां ॥

११७१ मनुष्यदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने
पूर्ववच्छुचे । अच्छ याखावहा दैवं जनमासादय
बर्हिषि यक्षि च प्रियं ॥

इमामम इत्यनया अनाहिताभिरात्विष्यं कृत्वा आग्रायाङ्गतिं
लुङ्गयात्, अत्वित्वा एतीति खण्डे एवमनाहिताभिर्गृह्य इमाममे
शरणिं मीमृषो न इति सूत्रितं, तामेतां सूक्ते धोडशीमृचमाह इमा-
मम इति । हे अग्ने, त्वं नोऽयमस्यन्वन्धिनीमिमामिदानीं निष्पादितां
शरणिं हिंसां व्रतजोपरूपां, मीमृषः क्षमस्व, तथाभिर्होत्रादिरूपां
त्वदीयसेवां परित्यज्य दूराद्दूरदेशं यमिममभ्वानमगाम गतवन्त-
स्तमपि क्षमस्वेति शेषः । सोम्यानां, सोमार्हाणामनृत् तृणां मर्त्यानां
त्वमाप्यादिगुणयुक्तोऽसि, आपिः प्रापञ्चोयः, पिता पालकः, प्रमतिः
प्रकृतमननयुक्तः, भूमिर्भूमकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः, अघिकृद्दर्शन-
कारो अनुजिष्टत्तया प्रवृत्तो भवसीत्यर्थः । शरणिं, श्रु हिंसायामि-
त्यस्मादौषादिकोऽनिः प्रत्ययः । मीमृषः, मृष तितिच्चायां, अस्मात्सौ-
चिङि गुणे प्राप्ते, नित्यं कृन्दसि (पां ७ । ४ । ८ ।) इत्युपधात्कारस्य
अकारादेशः, णिलोपे द्विर्भावहलादिशेषोरदत्त्वसन्वद्भावेत्वदीर्घ-
त्वानि, तिङ्कृतिङः (पां ७ । १ । २८ ।) इति निघातः । अगाम, इच्छ-
गतौ, इयो गा लुङि (पां २ । ४ । ४५ ।) इति गादेशः, गातिस्थाघु-
पाभूयः (पां २ । ७ । ७७ ।) इति सिचो लुक्, अडागम उदात्तः ।
भूमिः, भम् अन्ववस्थाने, भमेः सम्प्रसारणश्चेत्याद्यादिक इन्प्रत्ययः,
सम्प्रसारणे परपूर्वत्वं, इगुपधात् किदित्यनुवृत्तेः, किच्चाद्गुणप्रतिषेधः,
निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह मनुष्यदम इति । हे मुचे मुङ्गियक्ताङ्गिरोऽङ्गनशीक
हविरानयनाय तत्र तत्र गमनशीलापे, अथ आभिमुख्येन, सदने देव-
यजनदेशे याहि गच्छ, तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः, मनुष्यत्, यथा मनु-

१ १६ १ एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यज्ञे
चक्रमा विदा वा । उत प्रणेष्यभिवस्यो अस्मान्तसं
नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥ ३५ ॥

रनुष्ठानदेशे गच्छति, अङ्गिरसत्, यथा चाङ्गिरा गच्छति, यथातिवत्,
यथा यथातिर्नाम राजा गच्छति, पूर्ववदन्ये च, पूर्वपुत्रवा यथा
गच्छति, अथवा, मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् । मत्वा च
दैव्यं देवतासमूहस्यं जनमावह, अस्मिन् कर्मण्यागय, आभीव
वर्हिषि आस्तीर्षदर्थे आसादय तान्देवानुपवेशय, उपवेश्य च द्विष-
मभीष्टं हविर्यज्ञि च देहि । मनुष्यत्, तेन तुल्यं क्रियाचेदतिः (पां ५ ।
१ । ११५) इति प्रथमार्थे वतिः, तत्र तस्येव (पां ५ । १ । ११६ ।)
इति षष्ठीर्षे वा वतिः, अयस्मयादित्येन भवानुत्पाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः,
एवमङ्गिरसदित्यादिषु । वह, ह्यचोऽतस्मिन्ः (पां ६ । ३ । १३५ ।)
इति संहितायान्दीर्घः । यक्षि, जोटि, बज्जलं हृन्दसीति श्रपो जुक्,
तेर्ह्यपिच (पां ३ । १ । ८० ।) इति सेर्हैरभावश्चान्दसः, वत्वकत्वे ॥ १० ॥

साभिचयने क्रतौ उलासम्भरञ्जीयायामिष्टौ अग्नेर्ब्रह्मस्यतेः पुरो
ऽनुवाक्या एतेनाग्न इत्येषा, । दर्शपूर्वमासाभ्यामिष्टेति खण्डे एते-
नाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमस्चेति सूत्रितं, तामेतां
सृष्टेऽकादशीन्वचमाह एतेनाग्ने ब्रह्मणेति । हे अग्ने, एतेनास्मत्प्रेरितेन
ब्रह्मणा मन्वेव वावृधस्व अभिवृद्धो भव, शक्ती वा, विदा वा, अस्मदी-
यशक्त्या चास्मदीयज्ञानेन च, ते तव, यत् सोत्रं, चक्रम वयं हतवन्तः,
एतेन ब्रह्मणेति पूर्वत्रान्वयः । उत अपि च, अस्मान् अनुष्ठातृन्,
अभिवस्यो वसुमत्तरत्नलक्षणं श्रेयः, प्रवेधि प्रकर्षेव प्रापयसि, नोऽस्मान्,
वाजवत्या प्रभूतान्नयुक्त्या, सुमत्या अनुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्या,
संखज संयोजय । वावृधस्व, वृध् वृद्धौ, जेष्याडागमः, बज्जलं हृन्दसीति
श्रपः श्लुः, दिर्भावहणादिशेषैरदत्वानि, अभ्यासस्य संहितायां दीर्घश्चा-
न्दसः । शक्ती, शक्नु शक्ती, क्लिन्, सपां सजुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्या-
दिना ऋतीयायाः पूर्वसवर्षदीर्घत्वं, क्लिना नित्वादाद्युदात्तत्वं । विदा,
सावेन्नाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इत्यादिना ऋतीयाया उदात्तत्वं ।
वेधि, नीन् प्रापणे, बज्जलं हृन्दसीति श्रपो जुक्, उपसर्गादसमासेऽपि

द्वात्रिंशत्सूक्तं ।

१ १ १ इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार
प्रथमानि वज्री । अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा
अभिनत्पर्वतानां ॥

ब्रह्मण्यस्य (पां ८ । ४ । १४ ।) इति खलं । सुमत्या, मनधातोः क्लिन्-
प्रत्ययः, मन्क्लिन्व्याख्यान (पां ६ । २ । १५१ ।) इत्यादिनोत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रपञ्चितं, उदात्तयथोहृस्पूर्वात् (पां ६ । १ ।
१७४ ।) इति विभक्तेर्बदात्तत्वं । १८ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्च-
विंशोवर्गः ।

इन्द्रस्य नु वीर्याणीति पञ्चदशर्षं सूक्तं, अङ्गिरसो हिरण्यरूप ऋषिः,
त्रिष्टुप्छन्द इन्द्रो देवता, इन्द्रस्य पञ्चोनेत्यनुक्रमबिम्बा, अग्निष्टोमे माध्व-
न्दिनसबने निष्कोवत्यशस्त्रे इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति निविडानो-
यसूक्तं । निष्कोवत्यस्येति खण्डे इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्री निविदन्द-
ध्यादिति । विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्रे एतद्विनियुक्तं, विषुवान्दिवा कीर्त्तं
इति खण्डे सूचितं इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्री निविदं शस्त्रेति ।
महाव्रते निष्कोवत्योऽप्येतदेव विनियुक्तं । रायन्तरो दक्षिणः पक्ष इति
खण्डे चतस्रः हृतीः षड्दृहृतीः करोतीन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति ।
तत्र प्रथमाष्टचमाह इन्द्रस्य न्विति । वक्षी वक्षयुक्तेन्द्रः, प्रथमानि पूर्व-
सिद्धानि यानि मुख्यानि, वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार,
अस्येन्द्रस्य, तानि वीर्याणि, नु क्षिप्रं, प्रवोचं प्रव्रवीमि, कानि वीर्याणि,
तदुच्यते, अहं मेघं अहन् हतवान्, तदेतदेकस्वीर्थं । अणु पश्चात्,
अपो जलानि ततर्द हंसितवान्, भूमौ पातितवानित्यर्थः, इदं द्वितीयं
वीर्थं । पर्वतानां पर्वतसम्बन्धिनीः, वक्ष्याः प्रवक्षन्शीला नदीः, प्राभिनत्,
भिन्नवान्, कूकद्वयसङ्घर्षेण प्रवाहितवानित्यर्थः, इदं तृतीयं वीर्थं ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं । वीर्याणि, शूर वीर विक्रान्तौ, अन्नात्, अणो
यत् (पां ३ । १ । ६७ ।) इति यत् प्रत्ययः, खेरनिटि (पां ६ । ४ ।
५१ ।) इति खिलोपः, तित्स्वरितं (पां ६ । १ । १८५ ।) इति
स्वरितत्वं, यतोऽनावः (पां ६ । १ । २१३ ।) इत्याद्युदात्तत्वं न
भवति, आद्युदात्तत्वे हि नु शब्देन वज्रनीहौ, आद्युदात्तं इत्थं कन्वसि

१२१ अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मे वज्रं स्वयं
ततश्च वात्रा इव धेनवःस्यन्दमाना अंजः समुद्र-
मवजग्मुरापः ॥

(पां ६।२।११६।) इत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तस्य सिद्धत्वात्, वीरवी-
र्यौच (पां ६।२।१२०।) इति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात्, अतो
ऽवगम्यते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्देन प्रवर्तत इति, अतः
परिशेषात् तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव, चकारेच चित्स्वरेण
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वौचं, अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (पां १।
१।५२।) इति ज्ञेयत्वादेशः, वज्रं कृन्दस्यमाश्वेगोऽपि (पां ६।०।
७५।) इत्यङ्भावः, यदुत्तयोगादनिघातः । अहन्, हनहिंसागत्योः,
हनोर्नाडि, अडागमे, लडस्तिवादेशे, इतश्च (पां १।०।१००।) इति
इकारलोपे, ह्वस्याभ्योदीर्घात्स्युत्स्युत्तङ्ङण् (पां ६।२।६८।)
इति तकारलोपः । अहिं, आङ्पूर्वाङ्गोः, आङि अहिभिर्भा ऋण-
चेत्यौवादिक् इक्षप्रत्ययः, आङोऽङ्प्रत्ययश्च, वातेर्हिंश्च, समाने स्वसो-
दात्त इत्यौवादिक्सूत्राभ्यां ङित्वं, पूर्वपदोदात्तज्ञानुज्ञाप्यते, ततश्चिन्नेपे
पूर्वपदस्योदात्तत्वं । ततर्दं, ऊ ऋदिर् हिंसानादरयोः, तिङ्गुणितः (पां
८।१।२८।) इति निघातः ॥ १ ॥

द्वितीयान्धचमाह अहन्नहिमिति । पर्वते, शिश्रियाणं आश्रितं,
अहिं मेघं, अहन् हतवान्, अस्मै इन्नाय, स्वयं सुकु प्रेरयोर्यं, वहा,
शब्दगोयं क्तुत्वं, त्वष्टा विश्वकर्मा, वचं, ततश्च आहृतवान्, तेन वक्ष्येच
मेघे भिन्ने सति, स्यन्दमानाः प्रसववयुक्ता आपः, समुद्रं, अंजः सम्यक्
अवजग्मुः प्राप्ताः, तत्र दृष्टान्तः, वात्रा इव धेनवः, वत्सं प्रति हम्भा-
रवोपेता धेनव इव, यथा धेनवः सहसा वत्स्यष्टे मच्छन्ति तद्वत् ।
शिश्रियाणं, शिञ् सेवयां, लिटः कानच्, हिर्भावहजादिप्रेषेयष्टा-
देशाः, चितः (पां ६।१।१६१।) इत्यनोदात्तत्वं । स्वयं, अ गतौ,
अस्मात्पूर्वात्, ऋह्लोर्ण्यत् (पां १।१।१२०।) इति अत्,
सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति दृङ्भावः, यदा च शब्दोपतापयो-
रित्स्वरात् ष्यति पूर्ववद्दृङ्भावः, तित्स्वरितं (पां ६।१।१८५।) इति
स्वरितत्वं । वात्राः, वायुना इति वात्राः, वायु शब्दे, स्थावितची-

१३ १ वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सु-
तस्य १ आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथ-
मजामहीनां ॥

१४ १ यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्माथिनामभिनाः
प्रात मायाः १ आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं तादीत्रा
शत्रुं न किला विवित्से ॥

त्वाद्यौवादिको रक्प्रत्ययः । जम्भुः, उत्ति, गमहन्० (पां ६ । ० ।
६८ ।) इत्यादिनोपधालोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाम्ब्रमाह वृषायमाख इति । वृष इव आचरन्निम्नः, सोमं,
अवृषीत इतवान्, त्रिकद्रुकेषु ज्योतिष्टोम गोष्टोम आयुष्टोम इत्ये-
तन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकद्रुका उच्यन्ते, तेषु सुतस्य अभिषुतस्य, सोमं
सोमस्यांशं, अपिबत् पीतवान् । मघवा धनवानिन्द्रः, सायकं वधं,
आदत्त खीकृतवान्, तेन वक्ष्येण अहीनां मेघानां मध्ये, प्रथमजां
प्रथमोत्पन्नं एनं मेघं, अहन् इतवान् । वृषायमाखः, वृष इव आचरन्,
कर्तुः ऋङ्सलोपश्च (पां ३ । १ । ११ ।) इति ऋङ्प्रत्ययः, अकृतत्वाव-
धातुकयोर्दीर्घः (पां ७ । ० । २५ ।) इतिदीर्घः, अदुपदेशाद्भ्रातोरन्तो-
दात्तत्वे ऋङन्ताद्भ्रातोरन्तोदात्तत्वं । सायकं, धिञ् बन्धने, सिनोतीति
सायकः, गवुञ्, जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । प्रथमजां, प्रथमं जायत इति
प्रथमजाः, जन सन खनक्रमगमोविट् (पां ३ । २ । ६७ ।) इति विट्-
प्रत्ययः, विङ्गनोरनुनासिकस्यात् (पां ६ । ० । ०१ ।) इत्यात्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीम्ब्रमाह यदिन्नेति । उत अपिच, हे इन्द्र, यत् यदा,
अहीनां मेघानां, प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघं, आहन् इतवानसि, आत्
तदनन्तरं, माथिनां मायोपेतानां असुराणां सम्बन्धिर्मायाः,
पामिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि । आत् अगन्तरं, सूर्यं, उषासं उधः
काकं, द्यामाकाशश्च, जनयन्नत्यादयन्, आवरकमेघनिवारणेन प्रकाश-
यन् वर्त्तसे । तादीत्रा तदानो, आवरकान्धकाराभावात् शत्रुं घातकं
वैरिणं, न विवित्से क्लिज, त्वं न सम्भवान् खलु । अहन्, हन्तेर्षडि
अडागमे, ऋङ्लिपि, इतश्च (पां ३ । ० । १०० ।) इति इकारलोपे,

१५१ अहन्वृत्रं वृत्रतरं बंसभिन्द्रो वज्रेण महता
 वधेन । स्कन्धांसीव कुलिशेनाविवृक्णाहिःशयत
 उपपृक् पृथिव्याः ॥ ३६ ॥

इत्याभ्यो दीर्घात्पुतिस्त्यएत्तं हल् (पां ६ । १ । ६८ ।) इति तकार-
 जोपः, अडागम उदात्तः, यद्गुणयोगादनिघातः । मायिनां, मावा-
 शब्दस्य त्रीणादिषु पाठात्, त्रीणादिभ्यश्च (पां ५ । २ । ११६ ।) इति
 मत्वर्थीय इति । अमिनाः, मीञ् हिंसायां, क्रियादिभ्यः, मीनातेर्नि-
 गमे (पां ७ । १ । ८९ ।) इति ऋस्त्वत् । तादीना, तदातीमित्यस्य
 एषोदरादित्वाद्द्वयविपर्ययः । क्लिज, निपातस्य च (पां ६ । १ । १६ ।)
 इति दीर्घत्वम् । विवित्ते, विदूळ जाभे, क्वादिनियमप्राप्त इट् आत्वयेन
 न भवति । ४ ।

पञ्चमीम्वचमाह अहन्वृत्रमिति । अयमिन्द्रो, वज्रेण, महता वधेन
 वज्रेण सम्पादितो यो महान् वधस्तेन वज्रेण, वृत्रतरं अतिशयेन
 लोकानामावरकं अन्धकाररूपं, यदा, वज्रैरावरकैः सर्वान् वृत्रानतरत्,
 तं वृत्रं एतन्नामकं असुरं, बंसं विगतांसं, क्षिप्रवाज्यंया भवति तथा
 अहन् हतवान् । बंसंस्त्रिंशद्दे दृष्टान्तः, कुलिशेन कुठारेण आविवृक्त्वा
 विशेषतश्चिह्नानि स्कन्धांसीव, यथा वृक्षस्कन्धाश्चिह्ना भवन्ति तद्वत्,
 तथा सति, अहिर्बुध्नः, पृथिव्याः पृथिव्युपरि, उपपृक् सामीप्येन
 सम्पृक्तः, शयते शयनशब्देति, क्षिप्रक्वाकवद्भूमौ पततीत्यर्थः । वृत्रतरं,
 इतु वर्तने, स्फायितक्षीत्यादिना भावेः शौचादिक रक्षप्रत्ययान्तो
 वृत्रशब्दः, वज्रेणावरकेन सर्वं तरतीति वृत्रतरः, तरतेः पचाद्यच्,
 परादिश्चन्द्रसि वज्रकं (पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं,
 तरपि तु आत्वयेन । बंसं, वज्रग्रीहे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, उदात्तस्व-
 रितयोर्यञः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ । २ । ४ ।) इति स्वरितत्वं,
 वधेन, हनश्चवधः (पां १ । १ । ७६ ।) इति भावे अप्, तत्प्रतियोगे-
 नेन धातोर्वधादेशः, स चान्तोदात्तः, अन्धस्याकारस्य, अतो जोपः (पां
 ६ । ४ । ४८ ।) इति जोपे, उदात्तनिघृत्तिल्लरेण प्रत्यवस्योदात्तत्वं ।
 विवृक्त्वा, शो ब्रह्म हृदने, कर्मन्वि निष्कार्णे त्प्रत्ययः, यस्य विभाषा
 (पां ७ । २ । १५ ।) इति इट्प्रतिषेधः । अवादित्च (पां ८ । २ ।

१ ६ । अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुद्धे महावीरं तुवि-
बाधमृजीषं । नातारीदस्य समृतिं वधानां सं-
रजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः ॥

०५ ।) इति परत्वान्निष्ठानत्वं, ततो, ब्रह्मभरुजद्वयम् ० (पां ८ ।
२ । ३६ ।) इत्यादिना घत्वे प्राप्ते, निष्ठादेशघत्वस्वरप्रत्ययेष्विधिस-
सिद्धौ बह्व्य इति वार्तिकेन भस्वरत्वाभावात् घत्वं न भवति, कुत्वे
कर्त्तव्ये तदसिद्धमेवेति, घोः कुः (पां ८ । २ । ३० ।) इति कुत्वं, श्रेष्-
न्दसि बज्जं (पां ६ । १ । ७० ।) इति श्रेष्ठापः, गतिरनन्तरः (पां ६ ।
२ । ०७ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । शयते, बज्जं हृन्दसि (पां
२ । ० । ०१ ।) इति शपो लुगभावः । एषिव्याः, उदात्तयज्ञो हृत्पूर्वात्
(पां ६ । १ । १०० ।) इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य
द्वितीये षट्त्रिंशो वर्गः ॥ १६ ॥

षष्ठीमघमाह अयोद्धेवेति । दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्मयुक्तो वृत्रः,
अयोद्धेव योद्धुरहित इव, इन्द्रं आहि जुद्धे आह्वानं खलु, कीदृशमिन्द्रं
महावीरं, गुणैर्महान् भूत्वा श्रेष्ठ्यापेतं । तुविबाधं बहूनां बाधकं ।
मृजीषं शत्रूणामपार्जकं । अख्येदृशख्येन्द्रस्य सम्बन्धिनो ये शत्रुवधाः
सन्ति तेषां वधानां, समृतिं सङ्गमं नातारीत्, पूर्वाक्तो दुर्मदस्तरांतुं
नाशकौत् । इन्द्रशत्रुः, इन्द्रः शत्रुघातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः,
इन्द्रेण हृतो, नदीषु पतितः सन्, रजानाः नदीः सम्पिपिषे सम्प्यक्
पिष्टवान्, सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि,
तत्रत्यं पाषाणादिकञ्च चूर्णाभूतमित्यर्थः । अयोद्धेव, न विद्यते
योद्धास्येति बज्जन्नीहो, नञ्सुभ्यां (पां । ६ । २ । १०२ ।) इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वं, समासान्तविधेरनित्यत्वात्, नद्यतश्च (पां ५ । ० ।
१५३ ।) इति कवभावः । जुद्धे, ज्ञेष् स्पृष्टायां शब्दे च, अथ्यस्तस्य च
(पां ६ । १ । ३३ ।) इति सम्प्रसारणं, उवड्देशभावश्चान्दसः,
यदा, हृन्दस्युभयथा (पां ३ । ० । ११७ ।) इति सार्वधातुकसञ्ज्ञायां,
ऊ ऋवोः सार्वधातुके (पां ६ । ० । ८० ।) इति यञादेशः, अत्र
नञ्प्रतिपदोक्तपरिभाषया लक्ष्यानुरोधान्नास्तीयते, इतरथा हि
आजुङ्गामः सुप्रतीक इत्यादिषु यञादेशो न स्यात् । न चैवं सति, सातये

१७ १ अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि
सानौ जघान १ वृष्णो वधिः प्रतिमानं बुभूषन्पु-
त्रा वृत्रो अशयद्वास्तः ॥

ऊचे त्रामित्वादावपि तथा स्यादिति वाच्यं, अनेकाजाभावात्, हरने-
काचोऽसंयोगपूर्वस्य (पां ६।१।८२।) इति सूत्रात्, अनेकाच इति हि
तत्रानुवर्तते, प्रत्ययस्वरैवान्तोदात्तत्वं । हि च (पां ८।१।१०।) इति
निघातप्रतिषेधः । महावीरं, महाशाली वीरश्चेति महावीरः,
आन्महतः (पां ६।१।१०६।) इत्यादिना आत्वं । तुविबाधं, तुवीन्
वज्रन् बाधत इति तुविबाधः, बाध विचोडने, पचाद्यच्, छदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । सम्यतिं, तादौचनितिज्ञत्यतौ (पां ६।२।५०।)
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । राजानाः, राजो भङ्गे, वज्रन्ति जूनामीति
राजानाः नद्यः । राजाना नद्यो भवन्ति राजन्ति जूनामीति यास्तः ।
यत्नयेन शानच्, तुदादिभ्यः श्रः (पां ३।२।७०।) इति श्रप्रत्ययः,
तुगभावश्चान्दसः, अदुपदेशात्सर्वधातुकागुदात्तत्वे विकरवस्वरः ।
पिपिधं, पिपु सञ्चूर्णने, यत्नयेन जिट्, इन्द्रशत्रुः, वज्रग्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीन्मचमाह अपादहस्त इति । अपात् वक्ष्ये च हिंसात् पादर-
हितः, अहस्तो हस्तरहितो वृत्रः, इन्द्रमुद्दिश्य, अपृतन्यत् एतनां युद्धं
रेण्ट्, दोषाधिक्येन वज्रधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः,
अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य, सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्त्वन्वे, अधि
उपरि, वच्यं आजघान इन्द्र आभिमुख्येन प्रकृतिवान् । अशयत्स्यापि
युद्धेऽप्यायां दृष्टान्तः, वभिश्चिन्नमुष्कः पुत्रघाः, वृष्णो रेतःसेचन-
समर्थस्य पुषान्तरस्य प्रतिमानं साहस्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन्, यथा
न शक्नोति तददृश्यमिति शेषः । स वृत्रः, पुत्रघा वज्रम्बवयवेषु, अस्तः
विविधं क्षिप्तताडितः सन्, अशयत् भूमौ पतितवानित्यर्थः । अपात्,
वज्रग्रीहौ पादशब्दस्यान्तोजोपश्चान्दसः । अहस्तः, वज्रग्रीहौ, नजसुभ्यां
(पां ६।२।१०२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं अपृतन्यत्, सुप
आत्मनः ऋच् (पां ३।१।७।) इति ऋच्प्रत्ययः, अशयत् एतनस्य-
र्चिजोपः (पां ७।१।६६।) इति एतनाशब्दसम्बन्धाकारजोपः ।

१८१ नदं न भिन्नममुया शयानं मनोरहाणा अति-
यन्त्यापः१ याश्चिदृत्रो महिना पर्यतिष्ठतासामहिः
पत्सुतः शीर्वभूव ॥

बुभूवन्, सनियद्गुहोश्च (पां ७ । २ । ७२ ।) इति इट्प्रतिषेधः ।
पुरुषा, देवममुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वञ्जं (पां ५ । ७ ।
५६ ।) इति सप्तम्यर्थे प्राप्रत्ययः । अश्रयत्, व्यत्ययेन परस्मैपदं,
बञ्जं हन्दीति शपो लुगभावः । व्यस्तः, असु चोपब इत्यस्मात्पूर्वमि
क्तः, यस्य विभाषा (पां ७ । २ । १५ ।) इति इट्प्रतिषेधः, गतिर-
नन्तरः (पां ६ । २ । ७६ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं, संहितायां,
उदात्तस्वरितयोर्यथः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ । २ । ७१ ।) इति पर-
स्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमोऽष्टमाह नदं नभिन्नमिति । अमुष्यां एधिष्यां, शयानं पतितं
मृतं वृत्रं, आपो जलानि, अतियन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति, तत्र दृष्टान्तः,
भिन्नं बञ्जधा भिन्नं कूलं नदं न सिन्धुमिव, यथा दृष्टिक्वात्रे प्रभूता
आपो नद्याः कूलं भित्वा अतिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् । कीदृशा आपः,
मनोरहाणा नशाश्चित्तमारोहन्त्यः, पुरा वृत्रे जीवति सति तेन
निबद्धा मेघाः स्थित्वा आपो भूमौ दृष्टा न भवन्ति, तदानीं नृणां
मानसः खिद्यते, मृते तु वृत्रे निर्दोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुच्छ्रित्वा
प्रवहन्ति, तदा दृष्टिक्वात्रेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः, तदेतदुत्तरार्द्धेन
स्पष्टीक्रियते, वृत्रो जीवनदशायां, महिना स्वकीयेन महिना, याश्चित्
या एव, मेघगता आपः, पर्यतिष्ठत् परिरुन्त्य स्थितवान्, अहिर्बुध्नो
मेघस्तासामपां पत्सुतःश्रीः, पादस्याधः शयानो बभूव, यद्यप्यपां
पादो नास्ति, तथाप्यद्विर्वृत्रस्याभिजङ्घितत्वात्पादस्याधःशयनमुपप-
द्यते । भिन्नं, भिदेः, रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः (पां ८ । २ । ७२ ।)
इति दकारस्य नकारः । अमुया, सुपां सुलुक् (पां ७ । २ । १६ ।)
इत्यादिना सप्तम्या याजादेशः । शयानं, श्रीङ्कः सार्वधातुक्शुभे धातो-
र्द्विष्ठास्यसार्वधातुक्शुभे धातुस्वरः । रहाणाः, रहनीजजन्मनि
प्रादुर्भावे च, व्यत्ययेन शानच्, कर्त्तरि शपि प्राप्ते, व्यत्ययेन शः, अनि-
त्यमागमशासनमिति वचनान्ममभावः, अदुपदेशस्तसार्वधातुक्शुभ-

१६१ नीचावया अभवदृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वध-
जीभार १ उत्तरा मूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये
सहवत्सा न धेनुः ॥

दात्तत्वेन विकरत्स्यटे प्राप्ते अत्ययेन धातुस्वरः । महिना, महः-
पूजायां, सर्वधातुश्च इन् इत्थौमादिक इत्प्रत्ययः, अत्ययेन विभक्तौ वदा-
त्तत्वं । यद्वा महिना महिना, महश्च्यस्य एच्छादिषु पाठात् तस्य
भाव इत्येतन्मिन्नर्थे, एच्छादिश्च इमनिष्ठा (पां ५ । १ । १२२ ।) इति
विकल्पेन इमनिष् प्रत्ययः । टेः (पां ६ । ० । १०६ ।) इति टिलोपः ।
चितः (पां ६ । १ । १६१ ।) इत्यनौदात्तत्वं, हतीयैकवचने अलोपे सति
उदात्तनिष्ठसिद्धेन तस्योदात्तत्वं, मकारलोपश्चान्दसः । पत्युतःशीः,
पादस्याधः श्रेत इति पत्युतःशीः, क्विप् च (पां ८ । २ । ७५ ।) इति
क्विप्, शसि, पद्मोमासश्चमिधसन्ध्यायन्दोयन्यकम्पकमुदन्नासन्धसुप्रभ-
तिषु (पां ६ । १ । ६३ ।) इति पादश्च्यस्य पदादेशः, अस्मिन्श्चै ब्रह्मप्र-
भृतिस्त्रिस्तुत्वेनात्र प्रभृतिशब्दः प्रकारवचने, तेन श्वादेशोवञोत्-
चापि दोषनादेशो भवतीत्युक्तत्वात्, मध्ये सु इतिशब्दोपजनश्चान्दसः,
यद्वा पादश्च्यस्य सप्तमीवञवचने पदादेशे छते, इतराभ्योऽपि ह्रस्वन्ते
(पां ५ । ३ । १० ।) इति सप्तम्यर्थे तसिस्प्रत्ययस्य जुम्भावश्चा-
न्दसः । ८ ।

नवमीवचमाह नीचावया इति । ह्रस्वपुत्रा ह्रस्वः पुत्रो वस्या मातुः
मेघं माता ह्रस्वपुत्रा, नीचावया न्यम्भावम्माता हता अभवत्, पुत्रं प्रहा-
राप्रक्षितुं देहस्योपरि तिरञ्ची पतितवतीत्यर्थः, तदानीमवमिन्त्रः,
अस्या मातुः, अथ अशोभागे, ह्रस्वस्योपरि वधर्जनसाधनमातुर्ध, जभार
प्रहृतवान्, तदानीं, स्वर्माता उत्तरा उपरिस्थिता आसीत्, पुत्रः
पुत्रस्तु अधरोऽधोभाजस्थित आसीत्, सा च दानुर्दानवी ह्रस्वमाता श्वे-
त्यता ह्रस्वं हतवती, तत्र दद्यान्तः, श्वेनुर्नोक्तप्रसिद्धा त्रैः सहवत्सा न
यथा वत्ससहिता श्वयनश्चरोति तद्वत् । नीचावयाः, वेतिवांइतीति वयो
वायुदौआदिको असि प्रत्ययः, न्वसो ववसो वस्याः सा नीचावयाः, न्वप्
शब्दादुत्तरस्या विभक्तौ, सुपां सुपो भवन्तीति वचनात् हतीयैकवचना-
देशः, अचः, (पां ६ । ० । १२८ ।) इत्याकारलोपे, चो (पां ६ । ३ । १२८ ।)

११०१ अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये
निहितं शरीरं । वृत्रस्य निण्यं विचरन्त्यापो
दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥ ३७ ॥

इति दीर्घत्वं, अक्षेण्डस्यसर्वनामस्थानं (पां ६।१।१७०।) इति
तस्योदात्तत्वं, समासे लुगभावश्चान्दसः, बङ्ग्रीषैः पूर्वपदप्रकृतिस्यरत्वं,
यद्वा, नीचा निहृष्टा वयसो यस्याः सा, पूर्वपदस्य दीर्घश्चान्दसः । वधः,
हन्त्यतेऽनेनेति वधः, अस्मान् हन्तेर्वधादेशः, निष्वादाद्युदात्तत्वं । जभार,
ह्यप्रहोर्भश्चान्दसीति सूत्रवार्तिकेन भत्वं । सूः, घृह् प्रजावर्गभविभोचने,
सूते गर्भं विमुञ्चतीति सूमाता, क्विप् च (पां ८।२।७६।) इति क्विप् ।
दानुः, दो अवखण्डने, दाभाभ्यांनुरित्यौवादिको नुः प्रत्ययः, निदिक्षपक्ष-
र्यवादाद्युदात्तः । शये, श्रीङ् खप्ने, लटल आदेशे, टित आत्मनेपदानां
टेरे (पां ३।४।७६।) इत्वेत्वं, लोपस्त आत्मनेपदेषु (पां ७।१।
४१।) इति तलोपे, श्रीङ्ःसार्वधातुके गुणः (पां ७।४।२१।) इति
गुणे अयादेशः ॥ ६ ॥

वृत्रमीष्टमाह अतिष्ठन्तीनामिति । वृत्रस्य शरीरं, आपो विच-
रन्ति विश्लेषेण उपर्याक्रम्य प्रवहन्ति, कीदृशं शरीरं निष्कं निर्नामधेयं,
अस्य ममत्वेन गृह्णत्वात्किनापि न ज्ञायते, एतदेव स्पष्टीक्रियते, काष्ठाना-
मपां मध्ये निहितं निक्षिप्तं, कीदृशानां काष्ठानां अतिष्ठन्तीनां अच-
स्थितिरहितानां, अनिवेशनानां स्थानरहितानां, प्रवहन्त्यस्यभावत्वा-
देतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः सम्भवति । इन्द्रशत्रुर्दण्डो जलमध्ये
शरीरे प्रक्षिप्ते सति, दीर्घं तमो दीर्घनिद्रात्मकं मरुत्वं यथा भवति तथा
आशयत् सर्वतः पतितवान् । अतिष्ठन्तीनां, अथयपूर्वपदप्रकृतिस्यरत्वं ।
अनिवेशनानां, निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं स्थानं, करवाधिस्यरत्वेण
(पां ३।३।११७। इत्यधिकरणे ल्युट्, तत्रहितानां, बङ्ग्रीषैः, जन्-
सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । क्वात्वा स्थिता इति
क्वाः एषोदरादिः । निक्षिप्तं, गतिरनन्तरः (पां ६।२।७६।) इति-
गतेः प्रकृतिस्यरत्वं । अत्र यास्तः, अतिष्ठन्तीनां अनिवेशनानामिति-
स्थावराणां, काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः, शरीरं प्रवृत्ततेः प्रवृत्तते-
र्वा वृत्रस्य निष्कं निर्नामं विचरन्ति विजानन्त्यापो दीर्घं प्राघते

१ ११ १ दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः
पणिनेव गावः । अपां बिलमपिहितं यदासी-
द्भ्रुं जघन्वा अप तद्ववार ॥

स्तमस्तनोतेराशयदाश्रेत इन्द्रशत्रुस्तलो वृत्रो मेघ इति नैबल्लास्वासुर
इत्येतिहासिका इति ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये समन्विशोवर्गः ॥ ३० ॥

एकादशीमृचमाह दासपत्नीरिति । दासपत्नीर्दासो विन्धोऽपक्ष-
बद्धहेतुर्द्वयः पतिः स्वामी यासान्ताः दासपत्नीः, अतएवाहिगोपाः
अहिर्द्वयो गोपा रक्षको यासान्ताः, गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथा न
प्रवहन्ति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टीक्रियते, आपो निरुद्धा
अतिक्रान्ति । तत्र दृष्टान्तः, पणिनेव गावः, पणिनामकोऽसुरो ग्ना
अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः ।
अपां यत् बिलं प्रवहन्नद्वारं अपिहितं वृत्रेण निरुद्धं आसीत्, तद्विषं
प्रवहन्नद्वारं, वृत्रं जघन्वान् इतवानिन्द्रः, अपववार अपावृतमकरोत्,
वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवानित्यर्थः । अत्र यास्वः, दासपत्नी
र्दासाधिपत्यो दासो इत्यन्तेरुपदासयति कर्मण्यहिगोपा अतिक्रान्ति-
हिना मुना अहिरयनादेत्वन्तरिक्षेऽयमपीतरौ ऽहिरितस्मादेव निर्ज-
सितोपसर्ग आहन्तीति, निरुद्धा आपः पणिनेव गावः, पणिविबि-
म्भवति, पणिः पणनाहखिवख्यन्तेऽनेनेति, अपां बिलमपिहितं यदा-
सीत्, बिलं भरं भवति विभर्तेः, वृत्रं जघन्वा जघ्नवान्, अप-
तद्ववार, तद्वृत्रो वृत्रोतेर्वा वत्ततेर्वा वृद्धतेर्वा यदवृत्रोत्तद्वृत्रस्य
वृत्रत्वमिति विज्ञायते, यदवर्षत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते,
यदवर्द्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायत इति । दासपत्नीः, इच्छ उच्य-
न्ते, दासयतीति दासो वृत्रः, पचाद्यच्, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।)
इत्यन्तोदात्तत्वं, दासः पतिर्यासां, विभाषासपूर्वस्य (पां ४ । १ ।
३४ ।) इति ङीप्, तत्प्रभियोगेन इकारस्य नकारः, वृद्धोऽसौ पूर्व-
पदप्रकृतिसरत्वं, यदा दासस्य पालयिष्यः, पत्न्यावैश्वर्ये (पां ६ । १ ।
१८ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । अहिगोपाः, गुपू रक्षणे, गोपाव-
तीति गोपाः, आयादय आर्धघातुक्ते वा (पां ३ । २ । ३१ ।)
इत्यायःपत्ययः । ततः क्विप्, अतो नोपः (पां ६ । ४ । ४८ ।) इत्यनोपः,

११२१ अश्वो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्वा प्रत्य-
हन्देव एकः१ अजयो गा अजयः शूर सोममवा-
सृजः सर्त्तवे सप्त सिन्धून् ॥

बेरएक्तलोपाइलिलोपो बलीयानिति परिभाषया पूर्वं यकारलोपः,
नच, अचः परस्मिन्पूर्वविधौ (पां १ । १ । ५७ ।) इति अतो लोपस्य
स्थानिवत्त्वं, नपदान्तिर्वचनवदेय लोप० (पां १ । १ । ५८ ।) इत्या-
दिना स्थानिवत्त्वनियेधात् । अहिगोपाः, अहिगोपा वासा पूर्व-
बत्सरः । निबडाः, बधिर् आवरये, निष्ठार्थे क्तः, भवस्तपोर्षोधिः
(पां ८ । २ । ७० ।) इति निष्ठातकारस्य धकारः, गतिरनन्तर (पां
६ । २ । ७२ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अघन्वान्, हन्तेर्षिटः
कसुः, अभ्यासाच्च (पां ७ । ३ । ५५ ।) इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य
कुर्त्वं । क्रादिनियमप्राप्तस्य इटो, विभाषागमहनविदविशां (पां ७ ।
२ । ६८ ।) इति विकल्पविधानादभावः, संहितायां नकारस्य इत्या-
नुनासिकावृत्तौ ॥ ११ ॥

हादश्रीमृचमाह अश्वो वार इति । हे इन्द्र, इको वषे, इको इच
इति वषनामसु पठितत्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः । एको
ऽद्वितीयो इन्द्रः, यत् यदा, त्वा त्वां, प्रत्यहनं प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान्,
तत् तदानीं, अश्वो वारः अश्वसम्बन्धो वाजोऽभवः, यथा ऽश्वस्य वाजो
ऽनायासेन मत्तिकादीन् वारयति तद्वत् इन्द्रमग्रायित्वा निराकृतवा-
नित्यर्थः । किञ्च गाः पशुनाऽपहृतास्तमजयः जितवान् । हे शूर
शौर्ययुक्तेन्द्र, सोमं अजयो जितवान्, तथाच तैत्तिरीयाः, त्वष्टा इतपुत्र
इत्यस्मिन्मुपाख्याने समामनन्ति, त्वष्टा इतपुत्रो वीन्द्रं सोममाहरत्तस्मि-
न्निन्द्र उपहृवमैच्छत् तन्नोपाहृतयत् पुत्रन्मेऽवधीरिति सयश्चवेष्टसङ्ख्या
प्राप्त्या सोममपिबदिति । सप्त सिन्धून्, इमन्मे गङ्गे इत्यस्यामृच्यमा-
न्नाता गङ्गाद्याः सप्तसङ्ख्याका नद्यः सर्त्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गन्तुं अवा-
रुजः त्यक्तवान्, इन्द्रहतमवाहनरोधं निराकृतवानित्यर्थः । अश्वः,
अश्वे भवः अश्वयः, भवेच्छन्दसि (पां ७ । ४ । ११० ।) इति यत्, यतो
ऽनावः (पां ६ । १ । ११२ ।) इत्याद्युदात्तत्वं, वारयति दंष्ट्रमग्रवा-
निति वारः, पचाद्यच्, कपिलकादित्वाङ्गात्वविकल्पः, इषादित्वादा-

११३ १ नास्मै विद्युन् तन्यतुः सिधेध न यां मिहम-
 विरद्गादुनिं च १ इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिभोताप
 रीभ्यो मघवा विजिग्ये ॥

११४ १ अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र हृदि यत्ने जघ्नुषो
 भीरगच्छत् १ नव च यन्वतिं च स्रवन्तीः श्येनो
 न भीतो अतरो रजांसि ॥

युदात्तत्वं । प्रत्यङ्, यद्गुप्ताभिन्वं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति निघात-
 प्रतिषेधः, तिष्ठिचोदात्तवति (पां ८ । १ । ७१ ।) इति गतेरनुदा-
 त्तत्वं । अजयः, गा इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयाऽस्य, तिष्ठित्ठः
 (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातो न भवति, समानवाक्ये निघात-
 युद्धदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । सर्चवे, तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्
 (पां १ । ४ । ६ ।) इत्यादिना तवेन्प्रत्ययः, निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥ १२ ॥

अथोदशील्यमाह नास्मै विद्युदिति । इन्द्रं निषेजुं ह्यत्रो वान्
 विद्युदादीन् मायया निर्मितवान्, ते सर्वेऽप्येनं निषेजुमशक्ताः, सो
 ऽयमर्थोऽनेन मन्वेद्योच्यते, अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युत् नासिधेध
 इन्द्रं न प्राप्नोत्, तथा तन्मनुर्मर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिं अक्वि-
 रत्, ह्यत्रो विक्षिप्तवान्, सापि वृष्टिर्न सिधेध, ऋदुनिष् अशनिमपि
 यां वृत्रः प्रयुक्तवान्, सापि न सिधेध, इन्द्रश्च अहिश्च इन्द्रहन्त्रावुभावपि
 यत् वदा युयुधाते युजं ह्यतवन्तौ, तदागौ विद्युदादयो न प्राप्ता इति
 पूर्वत्रान्वयः । उत अपिच मघवा धनवान् इन्द्रः, अपरीभ्योऽपराभ्योऽ
 न्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सक्ताशात् विजिग्ये विशेषेण
 जितवान् । सिधेध, विधु गत्वां । मिहं, मिह सेचने, मेहति सिचतीति
 मिषुष्टिः, क्षिप् च (पां ८ । २ । ७६ ।) इति क्षिप् । अक्विरत्, अक्विये,
 तुदादिभ्यः शः (पां ३ । १ । ७७ ।) इति श प्रत्ययः । ऋत इजातेः
 (पां ७ । १ । १०० ।) इति इत्वं, अडागम उदात्तः, यद्गुत्तयोमादनिघातः ।
 युयुधाते, युध सम्प्रहारे, लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये, जि जये, सम्भिठोर्जे
 (पां ७ । ३ । ७ ।) इति अभासादुत्तरस्य जकारस्य कुलं ॥ १३ ॥

अथोदशील्यमाह अहेर्यातारमिति । हे इन्द्र, जघ्नुषो वृत्रं हत-

१ १५ १ इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च
 शृङ्गिणो वज्रबाहुः । सेदु राजा क्षयति चर्षणी-
 नामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥ ३८ ॥
 ॥ इति प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

वतस्तव हृदि चित्ते यत् यदि भीरुगच्छत् हतवानस्मीति बुद्ध्या
 भयम्प्राप्नुयात्, तर्हि अष्टेर्द्वयस्य यातारं हन्तारं कमपश्यः, त्वत्तोऽन्धं
 कं पुत्रं दृष्टवानसि, तादृशस्य पुत्रवान्तरस्याभावात्, माभूत्तव भय-
 मित्यर्थः, यद्यस्मात्कारणात् नव च नवतिश्च खवन्तीः शकोनशतसङ्ख्या
 प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकानि अतरस्तीर्णवानसि ।
 तत्र दृष्टान्तः, श्येनो न श्येननामको बलवान् पक्षीव, दुरगमनात्
 तव भयमासीत् इति गम्यते, तद्भयं माभूदित्यभिप्रायः । तत्र दूर-
 गमनं ब्राह्मणे समाप्तं, इन्द्रो वै वज्रं हत्वा नस्तृषीति मन्यमानः
 पराः परावतो गच्छदिति, तैत्तिरीयाश्चामनन्ति इन्द्रो वज्रं हत्वा परां
 परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमान इति । हृदि, पद्मेमासृ-
 ष्मिन्नसन् (पां ६ । १ । १७२ ।) इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः,
 ऊढिदं पदाद्यप्युच्येद्युभ्यः (पां ६ । १ । १७१ ।) इति विभक्त्यदात्तत्वं ।
 जघ्नुषः, इन्तेर्षिटः कसुः, षष्ठीकवचने, वसोः सम्सारखं (पां ६ ।
 ४ । १११ ।) इति सम्सारणपरपूर्वत्वे, चासिर्वासघस्तीनाश्च (पां
 ८ । ३ । ६० ।) इति घत्वं, । नच घत्वतुकोरसिद्धत्वेन एवादेशस्या-
 सिद्धत्वात् घत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं, सम्सारणस्य ङीष्प्रतिषेधा
 बलवत् इति वार्तिकेन असिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात्, गमहनजनखन-
 घसां जोपः क्तिन्तुनडि (पां ६ । ४ । ६८ ।) इत्युपधालोपः, । नचा-
 सिद्धवदत्राभात् (पां ६ । ४ । २२ ।) इति सम्सारणस्यासिद्धवद्भावः,
 भिन्नाश्रयत्वात्, सम्सारणं हि षष्ठीकवचने, उपधालोपस्तु स्यादेवेति
 भिन्नाश्रयत्वं । खवन्तीः, खु गतौ, शप्श्रनोर्नित्यं (पां ७ । १ । ८१ ।)
 इति नुमागमः, शपः पिप्वादनदात्तत्वं, शतुश्च कसार्वधातुकस्वरेवा-
 युदात्तत्वं । अतरः, यदृत्तयोगादनिघातः ॥ १४ ॥

पद्मदशमीचमाह इन्द्रो यात इति । वधवाङ्गिरिन्ः, शत्रौ हते सति,
 निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जङ्गमस्यावसितस्य एकत्रैव स्थितस्य

स्यावरसा, शमस्य शान्तस्य, इन्द्रराहित्येन प्रहरजादावप्रवृत्तस्याम्ब-
 गर्दभादेः, इन्द्रः इन्द्रोपेतस्योयस्य महिषबन्धोवर्दादेश्च राजा अभूत् ।
 सेदु स एवेन्द्रस्यर्षोनां मनुष्याणां राजा भूत्वा जयति निवसति,
 ता, तानि पूर्वोक्ताणि जगन्मादीनि सर्वाणि परिवभूव व्याप्तवान्, ।
 तत्र दृष्टान्तः, अरान् नेमिर्यथा रथचक्रस्य परितो वर्त्तमाना नेमिः
 अरान् नाभौ क्षीणितान् कालविशेषान् व्याप्नोति तद्वत् । यातः,
 या प्रापये, याति गच्छतीति यात्, कटः शब्द, सावेकाचः (पां ६।१।
 १६८।) इत्यादिना विभक्त्येवदालं । सेदु इत्यत्र, स इत्यस्य, सोऽपिचो-
 पेक्षेत्पादपूरकं (पां ६।१।१३०।) इति संहितया सोर्षोपः, । ता,
 श्रेष्ठसि बड्ढं (पां ६।१।३०।) इति सोर्षोपः, बभूव, भवते
 किंटे बलि, भवतेरः (पां ७।४।३३।) इत्यभ्यासस्य अत्वं, कृता-
 कृतप्रसङ्गितया वृत्तागमस्य नित्यत्वाद्बुद्धेः पूर्वं वृत्तागमः । यदा, इन्धि-
 भवतिभ्याश्च (पां १।२।६।) इति किटः कित्वाद्बुद्धभावः । नच,
 असिद्धवदत्राभात् (पां ६।४।२२।) इति तस्यासिद्धत्वादुवकादेश्च
 शङ्कनीयः, वृगुटावुवक्ष्योः सिद्धौ वक्तव्यविति वार्त्तिकेन तस्य
 सिद्धत्वात्, तिङ्गुतिङ्गः (पां ८।१।२८।) इति निघातः ॥ १५ ॥
 इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टत्रिंशो वर्गः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाच्चतुरो देयादि-
 चातीर्थमश्नेत्परः ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्बाण्यधुरन्धरेण सायनामात्येन विरचिते माध-
 यीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाह्निके द्वितीयेऽध्यायः ।

(ॐ तत् सत् ॥)

RIG VÉDA SANIITÁ.

FIRST BOOK.

FIRST CHAPTER.

FIRST HYMN.*

1. I praise Agni, the household priest, the divine offerer of the sacrifice, the inviter who keeps all treasures.
2. Agni, worthy of the praises of the ancient Rishis, and also of ours, do thou bring hither the Gods.
3. By Agni, *the sacrificer* enjoys wealth, that grows from day to day, confers renown, and surrounds him with heroes.
4. Agni, the sacrifice which thou keepest from all sides uninvaded, approaches surely the Gods.
5. Agni, inviter, performer of gracious deeds, thou who art truthful, and who shinest with various glories, come thou, O God, with the Gods.
6. The prosperity which thou, O Agni, bestowest upon the worshipper, will be in truth *a prosperity* to thee, O Angiras.†
7. We approach thee in our minds, O Agni, day after day, by night and day, to offer thee our adoration,
8. Thee, the radiant guardian of the meet *reward* of the sacrifices, who is resplendent and increasing in his sacred house.
9. Be thou, O Agni, accessible to us, as a father is to the son ; be near us for our welfare.

SECOND HYMN.‡

1. Come, O beautiful Váyu, the moonplant juice is prepared, drink of it, and listen to our invocation.

* Hymn in praise of Agni, Rishi Madhuchanda, the son of Visvamitra—Metre Gáyatri.

† A name of Agni.

‡ Hymn in praise first of Váyu, then of Indra and Váyu, and lastly of Mitra and Varuna ; the same Rishi and Metre.

2. The chanters, holding the ready libation and knowing the *sacred* days, chant thee here with hymns, O Vâyu.

3. Vâyu, thy approving voice approaches the worshipper, *it approaches* to many for the drinking of the moonplant juice.

2.

1. Indra and Vâyu, this *juice* is prepared, come with the viands, for the libations long for you.

2. Vâyu and Indra, come ye with speed, *and* seated near the sacrifice, attend ye to the prepared libation.

3. Vâyu and Indra, approach to the *libation* which adorns the *priest* who prepares it ; *after your approach*, O men, the libation will soon *be purified* by the pious rite.

3.

1. I invoke Mitra of holy strength, Varuna also, the destroyer of foes, ye who hear the prayer for rain.

2. Mitra and Varuna, ye, that collect and shed the rain, have accepted this great sacrifice for the due *reward of the pious rites*.

3. Mitra and Varuna, ye wise, born as a help and refuge to many, preserve *our* strength *and our* pious rites.

THIRD HYMN.*

1.

1. O Aswins, whose hands are swift, ye lords of the pure *sacrifice*, accept, ye long-armed of the sacrificial food.

2. O Aswins, performers of many pious works, ye men and wise, hear our prayer with approving minds.

3. Ye destroyers *of foes*, ye truthful, come on the road, that causes lamentations ; † for the libation, placed on the sacred grass, is ready.

2.

1. Come, O resplendent Indra, these *libations* which long for thee, and are always purified by the fingers of the priest, are prepared.

2. Approach, O Indra, moved by our invocation ; thou who art obtained by the wise, come to the prayers of the priest, holding the libation in his hands.

* Hymn in praise first of the Aswins, then of Indra, thirdly of the Viswadevas, and lastly of Saraswati ; Rishu and Metre the same.

† Viz. to our foes.

3. Indra, lord of the golden coloured horses, with celerity approach, *and hearken* to our supplications. Take our food with the libation.

3.

1. Viswadévas, ye protectors, preservers of man, ye bestowers of gifts, come to the prepared *libation* of the worshipper.

2. O Viswadévas, givers of rain, swiftly approach the prepared *libation*, as the sunbeams *approach* the days.

3. Ye all-wise Viswadévas, whom nought can destroy or injure, attend, O givers of riches, to the *sacred* butter.

4.

1. O, purifying Saraswatī, who rejoicest in offered food, with the food, *given by the priest*, be pleased with our sacrifice, thou who grantest wealth to prayer.

2. Saraswatī who inspires with friendly words, and explains true thoughts, has accepted the sacrifice.

3. Saraswatī by *her* impulse moves the great ocean *and* irradiates all minds.*

FOURTH HYMN.†

1. We call day after day Indra, the performer of glorious deeds, for assistance, as milch-cows are *called to the herdsman* who milks them.

2. Come to our oblations, drink of the juice, O drinker of the juice, O thou, that is rich, it is *thy* delight to grant the gift of cows.

3. Then‡ let us see thee among those that are thy near companions, among those that are wise; do not, by passing us over, manifest *thyself rather* to others, than us, *but* come.

4. O *sacrificer*, draw near to the wise, uninvaded Indra, ask the experienced *priest*; for he, (Indra) *will grant* blessings to thy friends.

5. Let then our *priests* give praise to Indra. Ye slanderers, from this place depart, while they, (the priests) O Indra, perform this *festal* pomp.

6. O destroyer of *foes*, let then the men, that are our enemies, call us fortunate. May we live under this Indra's protection.

* The commentator makes the remark, that Saraswatī must be here considered in her double capacity as a goddess and a river.

† Hymn in praise of Indra; Rishi and Metre the same.

‡ Viz. after the drinking of the juice.

7. To the swift Indra offer this ready prepared juice, which adorns the sacrifice, cheers a man, receives the pious rites, and is the friend of the gladdening *Indra*.

8. Of this *juice* drinking, O Satakratu,* didst thou slay the Vrittras,† didst thou protect those fighting in battle.

9. For the obtaining of wealth, O Indra, we supply thee with food, O Satakratu, who fightest in our battles.

10. To him, the guardian of wealth, the great, the performer of illustrious deeds, the friend of the offering priest, to that Indra sing *praises*.

FIFTH HYMN.‡

1. Swiftly approach, the offerings in your hands, ye friends; sit down, and sing *praises* to Indra.

2. When the moonplant juice is prepared, let all join to sing *the praises* of Indra, the destroyer of many *foes* and the lord of manifold and desirable *treasure*.

3. May he then be near us for *our* wealth, be near us for the *acquiring* of various wisdom, may he with the food approach us.

4. Sing *praises* to that Indra, against whose golden-coloured horses, yoked to the chariot, no enemy can stand in battle fields.

5. This ready purified juice, *made* sacred with curdled milk, comes to be taken by the drinker of the libation.

6. Indra, performer of noble deeds, thou wast born at once full grown for the drinking of the moonplant juice and for the leading of *the gods*.

7. O Indra, praised in songs, the ready juice approaches thee, may it be thy delight, O wise.

8. Our praises have extolled thee, thee our songs, O Satakratu, our hymns also shall extol thee.

9. May Indra, whose protection never fails, enjoy this *sacrificial* food of thousand kinds, in which all manly virtues *dwell*.

10. May not any mortals injure our bodies; O mighty Indra, extolled in songs, avert *our* death.

* According to Sâyana, possessed of many sacrifices, or of manifold wisdom.

† The most eminent of the Asuras under the name of Vrittras. That the killing of the Vrittras has an allegorical meaning, is clearly shown by the 32d hymn.

‡ Hymn in praise of Indra; Rishi and Metre the same.

SIXTH HYMN.*

1. All *men*, wherever dwelling, adore in every work† the radiant uninvaded, moving *Indra*; his splendours are radiant on the sky.‡
2. *Charioteers* to each side of the car harness his desirable, powerful, red and golden coloured horses, that carry men.
3. Giving to the darkness light, to the shapeless shape, ye mortals, wast thou, *O Indra*,§ born with the dawning rays of the morning.
4. Forthwith after the given oblation, *the Maruts*, who have a sacred|| name, sent again the *turgid* cloud.
5. *Assisted* by the conveying *Maruts*, who broke the fastness, *O Indra*, didst thou find the cows in the cavern.**
6. The hymns, longing for the presence of the Gods (the *Maruts*) extolled the great, renowned *host of the Maruts*, who know all treasures, as the counsellor of *Indra*.
7. For thou (the host of the *Maruts*) art seen united with the fearless *Indra*; *you both are joyous*, and alike in splendour.
8. The sacrifice mightily calls for *Indra*, together with the blameless, desirable host (of the *Maruts*) that ascend to heaven.
9. *O all-pervading host of the Maruts*, approach from the heaven or from the sun above; here sings *the priest* the hymns.

* Hymn in praise partly of *Indra*, and partly of the *Maruts* (winds). Rishi and metre the same.

† The literal translation would be: all, &c. join *Indra*, which, as *Sâyana* explains, means they join him in their works with the kingdom of the worlds.

‡ *Sâyana* says, that in this hymn *Indra* is represented as the universal soul; the epithet radiant exhibiting him as the sun, uninvaded as the fire, moving as the wind, and his splendour on the sky as the stars. In what light such explanations of a later period are to be considered, I have already indicated in the preface.

§ The double vocative is in the original; although it is repugnant to the English idiom, I did not like to change it. *Indra*, reminds the commentator, appears here as the sun.

|| Literal, a sacrificial, or whose name bears witness, that the honour of the sacrifice is due to them.

** The fable alluded to, is given in the *Anukramanikâ*. The *Panis*, a kind of *Asurs*, stole the cows from heaven, and threw them into darkness; *Indra* discovered their place by means of *Saramâ*, the dog of heaven, and together with the *Maruts*, defeated the *Asura*.

10. We pray Indra for wealth, either from here (the earth) or from the heaven above the earth, or from the wide expanded ether.

SEVENTH HYMN.*

1. The chanters extolled Indra, the singers *praised* the great Indra with hymns, the voice of *the commanding priest called* Indra.

2. Indra is every where present with his golden coloured horses, yoked to the chariot by *his* word alone, Indra, the wielder of the thunderbolt, who shines with gold.

3. To *present* an expanded view, Indra raised the sun in the firmament and with his rays lighted the mountains.

4. Indra, protect us in our battles and *in the possession of* our manifold wealth, O terrible, *protect us* with thy fear-exciting power.

5. For *the obtaining of* great, as of little wealth, we invoke Indra, the helper among enemies, the wielder of the thunderbolt.

6. O thou fulfiller of our wishes, giver of rain, open that cloud for us; do not speak to us a refusing word.

7. All praises, *which are given* to other Gods, *are* Indra's, the wielder of the thunderbolt. I do not find a praise worthy of him.

8. The giver of rain approaches man in *his* might, as the bull does the herd; he, the lord, who does not refuse prayer.

9. Indra, who alone sways men and riches, *is also lord of* the five tribes.†

10. For you, O priests, we call Indra, who *is placed above all men*. May he belong alone to us.

EIGHTH HYMN †

1. O Indra, for *our* protection grant *us* desirable wealth, which conquers equal foes; which none resists, which is all-powerful.

2. With which, assisted by thee, we shall from *our* horses repel *our* foes in the battle, hand to hand.

* Hymn in praise of Indra; Rishi and metre the same.

† The commentator explains it by the five castes.

‡ Hymn in praise of Indra; the same Rishi and metre.

3. Indra, by thee assisted, we shall seize our spears together with the club,* *and* slay our opponents in the battle.

4. Indra, by thee assisted, we shall with *our* warriors and spearmen defeat our enemies.

5. Great *is* Indra, he is supreme, be greatness to him ; *his* power is like the heaven in vastness.

6. If warriors in battle, or men for the gift of a son, or sages in strife for knowledge *invoke thee*, they all obtain their wishes.

7. *Indra's* belly, which is the greatest quaffer of the moonplant juice, swells like the sea, is like the mouth from which saliva constantly flows.

8. For in truth his *word* is friendly, far-sounding, great, and promises cows ; *it is* like the branch with ripe fruits to the worshipper.

9. For in truth, thy power *and* thy assistance, O Indra, are forth-with *vouchsafed* to a worshipper like me.

10. For in truth his own desirable praises and hymns must be sung *by the priests* for the sake of Indra, the drinker of the moonplant juice.

NINTH HYMN.†

1. Come, Indra, enjoy the food and the various kinds of the juice ; *be the* great conqueror of *foes* by thy majesty.

2. Pour out the gladdening *juice*, when ready *in the sacrificial vessel*, for the gladdening Indra, the potent *juice* for the all-potent *God*.

3. Indra, *lord* of all mankind, god of the majestic nose, enjoy the gladdening praises ; *speed* to these libations together *with the Gods*.

4. O Indra, I composed thy praises, they drew near to thee, the donor of abundant gifts, the lord ; thou hast accepted *them*.

5. In our presence, bestow *on us* desirable wealth of various kinds ; for thou hast sufficient, *nay* abundant.

6. O Indra, thou keeper of immense riches, in this *sacrifice* direct us well, the striving, renowned, for *the obtaining of* wealth.

* Rosen's suggestion to take *Ghanā* as *instrumentalis*, appears to me preferable to *Sâyana's* explanation, who considers it as *accusative*.

† Hymn in praise of Indra ; the same *Rishi* and *metre*.

7. O Indra, give us great, extensive wealth, which is rich in cows and food, which supports our life, and never decreases.

8. Give great renown to us, O Indra, *and* wealth of a thousand kinds, *and also* this food, carried on the chariot.

9. For the protection of our wealth we invoke Indra, praising with praises the lord of wealth, the friend of hymns, who goes *to the sacrifice*.

10. At every *libation* all sacrificers praise the great majesty of the great Indra, who is dwelling in his house.

TENTH HYMN.*

1. The chanters chant thee, the singers of hymns sing thee, the brâhmans raise thee, O Satakratu, as *the workmen raise a cane*.†

2. When from one hill *the priest* ascended *another* hill and completed *his arduous work*,‡ then knew Indra *his* intention, and hastened with the host *of the Maruts* to fulfil his wishes.

3. Yoke then the full-maned, proud horses that fill their girths, *to the chariot*, then come, O drinker of the moonplant juice, Indra, to listen to our praises.

4. Approach, applaud our praises, accept of them, and be pleased with them. Do, Indra, thou establisher of home, increase our food and also our sacrifice.

5. Praises, that always increase, must be sung to Indra, who repels many *foes*, that Sakra resounds among *our* sons and companions.

6. We desire him for fellowship, him for wealth, him for many deeds; for he, the mighty Indra, is able to bestow wealth on us.

7. The food, purified by thee, O Indra, is abundant and with ease to be obtained. Open the stable of the cows, confer wealth, O splitter of mountains.

8. For both heaven and earth, *are* unable to hold thee, the slayer of enemies. Conquer the heaven-born waters, and confer cows upon us.

* Hymn in praise of Indra; the same Rishi; metre Anustubh.

† According the explanation of Sayana, as workmen raise a cane to dance before it, or as those who lead a good life, raise their family.

‡ Viz. to collect the plants for the preparing of the Sôma juice, the wood for the sacrifice, &c.

9. Indra, whose ear hears all, hear in speed *my* invocation and accept *my* praises. Be pleased with *my* praise and that of *my* companion.

10. For we know thou answerest all desires, thou hearest, when we invoke thee *for help* in battles ; we implore the thousandfold assistance of him who answers desires.

11. Indra, Kusika's son, *come* in speed, drink with zest the ready *libation*. Prolong *my* life, which shall be worthy of praise, and bless the Rishi with a thousand goods.

12. O thou, praised in songs, may these hymns every where be sung around thee, may they grow after *thy* growing age, and giving pleasure may they be received with delight by thee.

ELEVENTH HYMN.*

1. All songs extolled Indra who is like the ocean's vast expanse, who is the foremost among the heroes who fight from the war chariot, who is the giver of nourishment and the protector of the good.

2. Indra, O lord of strength, by thy friendship supplied with food we have no fear from foes. We extol thee, the conquerer who is ever victorious.

3. From time of old Indra's gifts of riches never failed, *nor will his* assistance *fail*, if *the giver of the sacrifice* spends on the offering priests wealth of food with the gift of cows.

4. Indra was born as the destroyer of towns,† the youth, the wise, whose power is unbounded, the upholder of all ceremonies, the praised wielder of the thunderbolt.

5. Thou, O splitter of rocks, burst open the cavern of Valu,‡ who retained the cows. When the terrified gods repaired to thee, they had no *longer* fear.

6. Extolling the distilling *moonplant juice*, I come again, O hero, for thy bounties. O thou, praised in songs, the priests adored thee *before* and know thee *now as giver of such bounties*.

* Hymn in praise of Indra, Rishi Jêtri, the son of Madhuchanda, metre Anustubh.

† Viz. of the Asura.

‡ One of the Asura.

7. By magic didst thou slay, O Indra, Sushna,* who fought with magic arts. The wise know *that thou art possessed of such glory.* Do thou increase their food.

8. The hymns have extolled Indra who rules by glorious might, whose bounties are of a thousand kinds, nay are indeed more plentiful.

TWELFTH HYMN.†

1. Agni the inviter, the omniscient we chose as the good performer of this sacrifice.

2. *The priests* always call Agni with prayers; Agni, the lord of man, the conveyer of the sacrifice, who is beloved by many.

3. Agni, born *from the sacred wood*, bring hither the gods to the holy grass; for thou art our inviter worthy of praise.

4. Because thou art the messenger, O Agni, *awake the gods* who are desirous of the sacrifice; then sit down with the gods on the sacred straw.

5. O radiant Agni, called *hither* by the sacrifice, consume our enemies in league with the Rakshasas.

6. By Agni is lighted up Agni, the wise, the guardian of the house, the youth, the conveyer of the sacrifice, whose face is like a *flaming* tongue.

7. Praise, *O priest*, in the sacrifice the wise, truthful, divine Agni, the destroyer of foes.

8. Which ever sacrificer, Agni, God, adores thee as messenger, be thou his protector.

9. Which ever sacrificer in the offering of the Gods worships Agni, to him give joy, O purifier.

10. O purifier, resplendent Agni, for our sake bring hither the gods to the offering and sacrificial butter.

11. Agni, extolled by *this* new hymn, do thou supply us with food and wealth, that attracts heroes.

12. O Agni, *resplendent* with pure brightness, thou that goest on all the errands of the gods, listen to this our praise.

* One of the Asurs. The literal meaning of the word Sushna is one who dries up (exsiccator)

† Hymn in praise of Agni, Rishi Medhatithi, the son of Kanwa, metre Gâyatri.

THIRTEENTH HYMN.*

1. Well lighted Agni, thou inviter, purifier, bring for our sacrificer's sake hither the Gods, and perform the sacrifice.
2. O wise Tanunapad, to-day convey our sweet sacrifice to the Gods for their feast.
3. I call to this sacrifice the beloved glory of man, the sacrificer with the gracious speech.
4. Agni whose name is praise, convey *hither* the Gods on the blissful chariot; for thou art the inviter, installed by man.
5. Spread, ye priests, every where the hallowed straw above glistening with sacred butter, the straw, on which the immortals appear.
6. Ye splendid *temple*—doors, so long closed, ye fosterers of pious rites, open for this day's sacrifice.
7. I call to this sacrifice the lovely night and dawn to be seated on this our sacred straw.
8. I call the two wise immortal sacrificers who are of gracious speech. Offer ye this our oblation.
9. Ye three joy-inspiring unalterable goddesses, Ilā, Saraswatī, Mahī, be seated on the sacred straw.
10. I call hither the supreme Tashtri of manifold shapes. May he belong alone to us.
11. O God Vanaspati, offer the sacred butter to the Gods; *by thy favour may the sacrificer receive wisdom.*
12. For Indra's sake offer, *ye priests*, the oblation with the Swāhā in the house of the sacrificer. Hither I call the Gods.

FOURTEENTH HYMN.†

1. With all these gods come, O Agni, to the festival rites and songs to drink the moonplant juice, and present the offering.

* Rishi and metre the same; hymn in praise of 12 divinities called *Apri*, all of which are representations of Agni. They are: 1. *Susumiddha* (lighted up). 2. *Tanunapad* (who consumes clarified butter). 3. *Narāsansa* (praised by men). 4. *Jlita* (praised). 5. *Barshi* (the sacrificial straw). 6. *Dēvidwara* (temple-doors). 7. *Ushasā-nakta* (dawn and night). 8. *Daiṃya Hotarau* (divine sacrificers). 9. *Ilā, Saraswatī and Mahī* (three goddesses). 10. *Twastri* (the divine architect). 11. *Vanaspati*; and 12. *Swāhā*.

† Hymn in praise of the *Viśwadēvas*; Rishi and metre the same.

2. O Agni the wise, *thy* illustrious deeds praise thee, the sons of Kanwa invoke thee ; approach with the gods.

3. They (the sons of Kanwa) *call upon* Indra and Vāyu, Vrihaspati, Mitra and Agni, Pūshana and Bhagu, the Adityas, *and* the host of Maruts.

4. To you are offered the gratifying, exhilarating liquors, distilling and sweet, that are kept in sacrificial vessels.

5. The sons of Kanwa, *holding* the purified grass, offering the sacred butter, *and* adorning the *sacrifice*, praise thee and implore thy help.

6. May the coursers with shining backs, that carry thee, yoked to the chariot *simply* by thy thought, *bring also* the gods to the drinking of the moonplant juice.

7. Give, Agni, wives to these *Gods*, who are worthy of the *sacrifice* and increase oblations. Let them, O thou whose word is pleasing, drink from the sweet juice.

8. With thy tongue, O Agni, may all the gods, that are worthy of sacrifice and praise, drink of the sweet libation at the *sacrifice*.

9. *To obtain the hallowed gift*, let *Agni*, the wise sacrificer, bring hither from the radiant sun all the dawn-awaking Gods.

10. Drink, O Agni, the sweet moon-plant juice with all *those gods*, *and* with Indra, Vāyu, and Mitra in all his radiant forms.

11. Agni, thou sacrificer by man installed, seated at the *sacrifice*, do thou offer this oblation for us.

12. Yoke to the chariot, O God, the fleet red-coloured coursers. With them bring hither the Gods.

FIFTEENTH HYMN.*

1. Indra, drink the moonplant juice with Ritu. The exhilarating libations that like to dwell in thee, approach thee.

2. Ye Maruts, drink with Ritu from the vessel of the priest, purify the sacrifice; for you are liberal donors.

3. O Neshtri,† united with thy wife, accept our sacrifice, drink with Ritu; for thou art the bestower of riches.

4. Agni, bring hither the Gods; let *them* be seated at the three places;‡ adorn *them*, and drink with Ritu.

5. O Indra, thy fellowship *with the Ritus* is ever unbroken, drink after them the moonplant juice from the overflowing vessel of the Brâmhana.

6. Mitra and Varuna, ye who hear pious supplications, accept the great sacrifice, which no fire *of enemies* can consume.

7. Drink, O giver of wealth (Agni) the juice. *The priests*, asking for wealth, holding the *sacrificial* stones, extol the god at the sacrifice, and also at the oblations.§

8. Giver of wealth, give us riches, worthy of praise, which we may enjoy *by the favour* of the gods.

9. The giver of wealth with the Ritus longs to drink from Nestri's vessel. Go, *ye priests*, to the place of the oblation, perform the sacrifice and *thence* depart.

10. Be a bestower of wealth on us, O giver of wealth, because we offer to thee as to the fourth with the Ritus.

11. Ye Aswins, companions of the splendid Agni, ye performers of pious deeds, with the Ritus, the conveyers of offerings, drink the sweet libation.

12. O bestower of gifts, by thy office as guardian of the house, convey with Ritu the sacrifice; perform the oblation to the gods; *for the sacrificer*, devoted to the gods, longs for the gods.

* Hymn in praise of the Ritus, with whom other deities are associated, viz. Indra, the Maruts, Twastri, Mitra and Varuna, Dravinoda, the Aswins and Agni. Rishi and metre the same.

† Under Neshtri Twastri is meant according to Sâyana.

‡ At the three daily sacrifices.

§ That is, at the principal sacrifice, and at those oblations, that are connected with it.

SIXTEENTH HYMN.*

1. May the golden-coloured *horses* carry thee, the fulfiller of all desires, to the drinking of the moonplant juice. *The priests*, splendid like the sun, *extol thee*, O Indra.

2. Let the golden-coloured *horses*, that long for these roasted grains and distil the liquid butter, bring Indra hither on the bliss-conferring car.

3. We call Indra in the morning, Indra when the sacrifice proceeds ; Indra for the drinking of the moonplant juice.

4. Come, Indra, with the long-maued *horses* to our prepared libation, for we call thee to the all ready made juice.

5. Do thou come to our praises, come to our ready morning sacrifice. Drink, as the white antelope *drinks*, when thirsty.

6. This moonplant juice and these libations are ready on the *sacred* straw ; for the sake of strength drink them, O Indra.

7. May this excellent praise touch thy heart, *and* be acceptable to thee ; then drink of the ready libation.

8. The slayer of Vrittra, Indra approaches for *his* exhilaration the whole sacrifice to drink of the moonplant juice.

9. Do thou fulfil this our desire by *the gift* of cows and horses, Satakratu, *for*, we extol thee in devout contemplation.

SEVENTEENTH HYMN.†

1. I implore the help of Indra and Varuṇa, whose splendour is great. May they gladden us in such a *sacrifice as this*.

2. For ye, the upholders of men, for the sake of affording protection, are going to the prayer of a sage like myself.

3. O Indra and Varuṇa, satisfy us with riches according to our wish ; we implore you, *to be near us*.

4. For mixed is *the libation* of the sacrifices, composed *are the praises* of men of exalted mind. May we be *the first* among the givers of food.

5. Indra is supreme among the bestowers of a thousand gifts ; Varuṇa is to be extolled among those that are worthy of praise.

* Hymn in praise of Indra, the same Rishi and metre.

† Hymn in praise of Indra and Varuṇa ; Rishi and metre the same.

6. By their protection we enjoy *wealth*, and preserve it ; let there be abundance.

7. I invoke you, Indra and Varuṇa, for various wealth. Do ye render us victorious.

8. Indra and Varuṇa, lo our minds wish to adore you ; attend with speed to our welfare.

9. Indra and Varuṇa may the pleasing praise with which I invoke you, approach you ; may you increase the praise, offered to both of you.

EIGHTEENTH HYMN.*

1. Render me *among the Gods* a well known giver of the libation, O Brámhanaspati, as Kakshíwan *was*, the son of Ushjik.

2. May he who is wealthy, who destroys diseases, who is the possessor of riches, who increases happiness, who is swift, attend to us.

3. May the slandering word of mortal man that is our enemy, never affect us. Protect us, Brámhanaspati.

4. The mortal man whom Indra, Brámhanaspati *and* Soma uphold, does surely not perish.

5. O Brámhanaspati, Soma, Indra, *and* Dakshina, preserve such a mortal from sin.

6. For the sake of wisdom, I have approached the lovely Sadasapapati, the performer of wonderful deeds, the friend of Indra, the bestower of riches.

7. He, without whom no sacrifice succeeds, although *the priest* be wise, arranges the pious rites, to be performed with wisdom.

8. After *the offering of the sacrifice*, he renders the offerer of the sacred butter prosperous ; he makes that the sacrifice proceeds *without obstacle* ; our praise approaches the gods.

9. I beheld Narásansa, armed with unyielding strength, whose fame is widely spread, whose glory is resplendent as the sky.

* Hymn in praise of Brámhanaspati (from v. 1 to 5,) in common with Indra and Soma (v. 4 ;) with Dakshina (v. 5 ;) in praise of Sadasapapati (v. 6-8 ;) in praise of Narásansa and Sadasapati (v. 9 ;) Rishi and metre the same.

NINETEENTH HYMN.*

1. Thou art called to this beautiful sacrifice for the drinking of the moonplant juice. Come, O Agni, with the Maruts.
2. For thee, O powerful God, no mortal is able to defeat in thy work. Come, O Agni, with the friendly Maruts.
3. Come, O Agni, with the Maruts, who, attended by all the gods, know *the course* of the great waters.
4. Come, O Agni, with the fierce Maruts, who produce the waters, and whom none by strength can overcome.
5. Come, O Agni, with the lovely Maruts, who are fearful in shape, the possessors of wealth, the destroyers of enemies.
6. Come, O Agni, with the Maruts, the gods, that above the bliss-giving *sun*, dwell in the splendid skies.
7. Come, O Agni, with the Maruts, that chase the clouds *and* agitate the waving ocean.
8. Come, O Agni, with the Maruts, who fill the *sky* with the rays of the sun, who exceed in power the ocean.
9. Come with the Maruts, O Agni, to whom I have offered also in former times the sweet juice of the moonplant.

SECOND LESSON.

TWENTIETH HYMN.†

1. This hymn, conferring abundant wealth, was orally made by the sages in praise of the divine birth of the Ribhus.
2. *The Ribhus*, who created by their thoughts *alone* for Indra the golden coloured *horses* that by *his* command yoke themselves to *the chariot*, received the sacrifice with the pious rites.
3. They, together with the truthful *Aswins*, made the blissful chariot that approaches every place ; they created the milk-giving cow.
4. The truthful Ribhus, gifted with efficacious prayer, possessing power, restored their parents to youth again.

* Hymn in praise of Agni and the Maruts ; Rishi and metre the same.

† Hymn in praise of the Ribhus. Rishi and metre the same. About the Ribhus the commentator says, that they had been before men, but by their penances had become gods.

5. The exhilarating libations awaited you and Indra, attended by the Maruts, and the splendid Adityas.

6. And that new sacrificial vessel, made by the God Twastri, they again made fourfold.

7. You, *that are extolled* by worthy praises, successively bestow on us the three* kinds of treasures and the three times seven rites† for the giver of the libation.

8. The conveyers *of sacrifices* lived *before the life of mortals*, but by meritorious deeds obtained a place worthy of the sacrifice, among the Gods.

TWENTY-FIRST HYMN.‡

1. I call Indra and Agni, their praise is our desire, they are the greatest quaffers of the moonplant juice.

2. Praise them at the sacrifices, extol, ye men, Indra and Agni; sing them in *your* hymns.

3. We call Indra and Agni to the hymn of *our* friend, we call the drinkers of the moonplant juice to the drinking of the moonplant juice.

4. We call the awe-inspiring gods; the libation is prepared, come hither, Indra and Agni.

5. Ye great protectors of assemblies, Indra and Agni, keep away the Rakshashas. May the voracious be without offspring.

6. On account of this *sacrifice*, of which the reward is sure, Indra and Agni, keep watch in a prominent place; bestow welfare on us.

TWENTY-SECOND HYMN.§

1. *O priest*, in the morning awake the *always* united Aswins; may they come hither for the drinking of this libation.

2. We call the owners of the excellent chariot, the eminent charioteers, the two gods, the inmates of heaven, the Aswins.

3. With the well-cracking whip, wet with the perspiration of the horses, sprinkle the sacrifice, O Aswins.

* Viz. of the highest, mean, and lowest value.

† There are three classes of ceremonies, Haviryajna, Pakayajna and Somasaastha, each of them contains seven sacrificial rites.

‡ Hymn in praise of Indra and Agni; Rishi and metre the same.

§ Hymn in praise of the Aswins (v. 1-4;) of Savitri (v. 5 to 8;) of Agni (v. 9 to 10;) of Indráni, Varunáni and Agnáyí (v. 11 to 12;) of the sky and earth (v. 13 to 14;) of the earth (v. 15,) and of Vishnu (v. 16 to 21.) Rishi and metre the same.

4. For not far from you is the sacrificer's dwelling, to which you go in the chariot, O Aswins.

5. I invoke the protection of the golden-handed* Savitri; † for the god shows the sacrificer's place. †

6. *O priest*, for our protection praise Savitri, who destroys the waters. We desire to perform his rites.

7. We call upon Savitri, who gives light to man, and distributes the manifold wealth that provides a home.

8. Sit down, O friends, Savitri must now be praised by us. He will bestow riches, he is splendid.

9. Agni, for the drinking of the moonplant juice bring hither Twastri and the longing spouses of the Gods.

10. Agni, thou of loveliest youth, for our protection bring hither the wives of the Gods, bring Hotrá, § Bháratí, || Varútrí ¶ and Dhishaná. **

11. May the goddesses, who are the guardians of man, and who have indestructible wings, favour us with protection and great blessings.

12. For our welfare I call hither Indráni, Varuṇáni and Agnýí, to partake of the moonplant juice.

13. May the great heaven and the earth moisten this our sacrifice ; may they fill us with food.

14. In the firm place †† of the Gandharva sages lap at sacrifices the rich juice of them, (viz. of heaven and earth.)

15. Be wide, O earth, be a house without foes, offer us everywhere a refuge.

* Sayána explains this, he is called golden-handed, because he holds gold in his hands for the purpose of giving it to the sacrificers, or, from a circumstance, that happened at a certain sacrifice performed by the gods, where Savitri himself was the priest, and performed the sacrificial duties. Then at a certain ceremony the Adwaryus gave to Savitri a part of the sacrifice, named Prásitra, which, when taken by him, cut off his hand. After this the priests who had given him the Prásitra, made him a hand of gold. Rosen well explains this word by aurimanum, i. e. aureis radiis, manuum instar, præditum, and compares it to Homer's Rhododaktylos Aeos.

† Savitri, the sun.

‡ That is, the place which the sacrificer has to occupy during the offering.

§ The wife of Agni.

|| The wife of Aditya under the name of Bharata.

¶ Who must be chosen.

** Dhushana, the goddess of riches.

†† The atmosphere, the place of the Yukshas, Gandharvas, Apsaras and Ganas.

16. May the gods *approaching* from the earth from which Vishnu *assisted* by seven hymns, proceeded, afford us protection.

17. Vishnu perambulated this *earth*; three times he set down his dust-raising foot, the *print* of which covered *the earth*.

18. Three steps hence made Vishnu, the uninvincible protector who upholds the sacred rites.

19. Lo, ye *priests*, Vishnu's sacred deeds, by which *the sacrificer* accomplishes his vows. He is the meet companion of Indra.

20. The sages always see that highest place of Vishnu, as is the wide expanded view of the eye under the sky.

21. The waking, praising sages proclaim Vishnu's supreme place.

TWENTY-THIRD HYMN.*

1. This abundant moonplant juice, accompanied with prayers, is prepared, O Vāyu. Approach and drink the ready libation.

2. We call the two heavenly gods, Indra and Vāyu, to partake of the drinking of the moonplant juice.

3. For their protection sages invoke Indra and Vāyu, the guardians of pious deeds, who are swift as thought, and look with a thousand eyes.

4. Mitra and Varuṇa, who are worthy of the sacrifice, and armed with sacred strength, we call to the drinking of the moonplant juice.

5. I invoke Mitra and Varuṇa, who by *their* faithful word increase the meet *reward of pious rites* and protect the true light.

6. Varuṇa be our guardian, *and* Mitra also with every help; both of you give us abundant wealth.

7. We call for the drinking of the moonplant juice Indra, attended by the Maruts; may he, together with the host, be satisfied.

8. Ye hosts of Maruts, headed by Indra, ye Gods, who have Páshana as their giver, hear ye all my invocation.

9. Ye donors of gifts, *O host of Maruts, united* with the fit, powerful Indra, kill ye Vritra, that the infame does not reign over us.

* Hymn in praise of Vāyu (v. 1;) of Indra and Vāyu (v. 2 to 3;) of Mitra and Varuṇa (v. 4 to 6;) of the Maruts (v. 7 to 9;) of the Visvadávas (v. 10 to 12;) of Páshana (v. 13 to 15;) and of the waters (v. 16 to 24.) The name Ráhi; metre Gáyatri (v. 1 to 18;) Puru Ushpik (v. 19;) Anuṣṭubh (v. 20, 22 to 24.)

10. We call for the drinking of the moonplant juice all the gods *and* the Maruts ; for dreadful *are* the sons of Prishni.*

11. As the sound of victorious *warriors* proceeds with vigour ; so the sound of the Maruts, when you, O men, come to the propitious *sacrifice*.

12. Ye Maruts, that are every where born from the shining, radiant *ether*, protect and bless us.

13. O resplendent Púshan, *coming* from the sky, bring the libation, shining from various straw, as *the herdsman by searching recovers the lost cattle*.

14. The resplendent Púshan found in a cavern the hidden libation, placed on various coloured, shining straw.

15. He indeed brought again and again to me the six *seasons*, adorned with libations, as *the husbandman for the sowing of barley with his oxen every year again and again ploughs the field*.

16. The mothers (the waters represented as mothers) who are the friendly companions of the sacrificers and give sweetness to the milk, proceed on the roads *of the oblations*.

17. May the *waters*, that are near the sun, and the *waters* along which he *moves in his course*, be pleased with our sacrifice.

18. I call the goddesses of the waters which our cows use to drink. We must sacrifice to the rivers.

19. Among the waters is the nectar ; among the waters the healing herb ; for the praise of the waters, O priests, be speedily prepared.

20. In the waters, told me Soma, are all healing herbs, there is Agni who cheers the whole world, and the waters that possess all healing power.

21. Ye waters, give healing herbs removing *disease* from my body, that we without disease may speedily see the sun.

22. Ye waters, take from me all that I sinned by ignorance and by malice, what I sinned by cursing and by speaking falsehood.

23. I worshipped to-day the waters ; we have met with their liquid. Come, O Agni, attended by the Maruts ; thus endow me with glory.

24. Endow me with glory, O Agni, endow me with wisdom, endow me with long life ; let thus the Gods know me ; let Indra know *me together with Rishis*.

* Prishni, the earth.

TWENTY-FOURTH HYMN.*

1. The fair name of which of the immortals shall we then pronounce? Who has restored us to the wide-expanded earth, so *that* I may see *again* father and mother?

2. We pronounce first of all the immortals the fair name of Agni: he has restored us to the wide-expanded earth, so that I may see again father and mother.

3. We ask thee for wealth, O divine Savitri, the lord of riches, who art always *our* protector,—

4. For such wealth as is worthy of praise, as free from blame and hatred, is held by thy hands.

5. By the assistance of thee, the keeper of treasures, we are bent upon the acquiring of riches.

6. For thy strength, thy power and thy wrath, is not possessed by *these* birds and these winged *hosts*, nor by these waters that unceasingly move; *the course* of the wind never exceeds thy speed.

7. In the bottomless *air* keeps Varuṇa of purified strength, abundance of lovely *light* above. *The rays* point downwards, although their origin is above; may our life be preserved by thee.

8. For the king Varuṇa made for the sun an extended path to travel *daily*; in the pathless sky, he made *a path* to set down the feet. May he then be an upbraider of *our enemies*, that wound *our* hearts.

* Hymn in praise of Agni (v. 1 to 2;) of Savitri (v. 3 to 5;) and Varuṇa (v. 6 to 15.) Rishi Sunahśépa, Ajigarta's son. Metre Trishtubh (v. 1, 2; 6 to 15.) Gáyatri (3 to 5). Rosen observes here. This hymn together with six others, contained in the sixth chapter of the 1st section is ascribed to Sunahśépa, the son of Ajigarta, who is said to have recited this hymn in praying for his life, when he was about to be offered to the gods. There is, however, nothing in these hymns, proving in any way, that they are connected with the fable first mentioned, and the circumstance, related in hymn 9th, v. 12 and 13, that Sunahśépa, when bound to the sacrificial pile, was liberated by Varuṇa, evidently shows, that this hymn at least cannot be ascribed to Sunahśépa. In none of these hymns however (with exception of the commencement of the 24th which may be understood in this manner) there is not the least indication of a person, who in danger of his life deprecates his death. To attribute these hymns to Sunahśépa, appears to have been occasioned by mentioning the bonds (II. 24, 15, and II. 25, 21) which Varuṇa is asked to open; but Varuṇa's bonds allude to the dangers which beset the navigator.

9. Thou hast, O King, a hundred, *nay* a thousand healing herbs ; be thy grace great, profound *to us*. Fasten far from us *Nirriti** with averted face ; save us from sin that we have committed.

10. Those *seven* stars,† placed on high, that are seen at night, go anywhere by day. The works of Varuṇa *are* not infested ; the splendid moon moves at night.

11. With hymns *to thee*, I pray thee for this *life* ; this asks the praising sacrificer by *his* offerings. Not disdaining *this sacrifice*, advert, O Varuṇa, to my prayer. O thou, praised by many, do not destroy our life.

12. This (praise of Varuṇa) told me *sages*, at night indeed, this indeed by day ; this pronounced my heart's impulse. May Varuṇa, the king, whom Sunahsépa called, when chained *to the pillar*, save us *at present*.

13. For chained Sunahsépa called upon Aditi's son, fastened to three posts of wood ; king Varuṇa liberated him ; may the wise, whom none can infest, open the fetters.

14. We avert thy anger, O Varuṇa, by pious rites, by sacrifices *and* offerings. Attending *to this sacrifice*, O Asur, thou wise king, remove the sins, committed by us.

15. Take from us, O Varuṇa, our *three-fold* fetters, that bind the head, the waist and the feet. Then, O Aditi's son, we shall be safe without sin at the sacrifice.

* The deity of sin.

† Riksha, according to Sáyana either the constellation, called the Great Bear, or all constellations.

TWENTY-FIFTH HYMN.*

1. Which ever sacrifice, O God Varuna, we may spoil day by day by heedlessness, as men are wont to do, do thou remove the fault and complete it.

2. Do not, O destroyer of sin, devote us, in contempt, to destruction, nor to thy anger, O wrathful.

3. For our happiness we satisfy thy mind with hymns, O Varuna, as the charioteer *satisfies* his jaded horse with food.

4. For my thoughts, free from anger, tend to the acquiring of a life that is rich in wealth, as birds to *their* nests.

5. When shall we call hither for our happiness Varuna, the guardian of strength, the leader of men, whose eye is far-seeing?

6. May *Mitra and Varuna* enjoy this sacrifice which is in common to both; desiring the welfare of *the worshipper*, who performs the pious rites, they are not heedless.

7. May he who knows the path of the birds, roaming through the ether, knows the sea built ships,

8. Who, honoured by the performance of pious rites, knows the twelve months, fertile with offspring, who knows *also the month* which is born after them,

9. Who knows the course of the far moving, mighty, lovely, wind, knows the *Gods* who dwell above, *may he liberate us from our fellers*.

10. Varuna, to whom pious rites are performed, who enjoys the unblemished sacrifice, dwells among his subjects for dominion's sake.

11. The sage beholds all the wonderful *works*, *hitherto* performed by him (Varuna) and those *also*, which he is to perform in *future*.

12. May Aditi's son, worshipped with unblemished sacrifices, give that every day we walk a good path; may he give us a long life.

13. Varuna, wearing a golden mail-coat has protected with it his stout *body*; rays that touch the *gold*, are every where reflected.

14. Those that rejoice in injury, do not wish to injure him, nor those that rejoice in the mischief of mortals, nor those that are sinful.

15. He also satisfies men with abundance of food, *satisfies* our hunger.

16. To *him*, worthy to be beheld by many, turn my longing prayers, as cows to the stable.

* Hymn in praise of Varuna. Rishi Susahsêpa, Metro Gâyatri.

17. We shall indeed converse again, since by me the sweet libation is prepared, and since thou, like the priest, partakest of the welcome food.

18. Of a truth I beheld him, worthy to be beheld by all, I beheld his chariot on the earth, he listened to these my praises.

19. Hear, Varuna, this my invocation, do gladden us this day, for my protection I pray thee.

20. Thou, O wise, swayest over all the heavens and all the earth; for our welfare hear us.

21. Save us, for the sake of our life, from the fetters of the head, of the waist, and of the feet.

TWENTY-SIXTH HYMN.*

1. Dress thee then, O guardian of food, who art worthy of the sacrifice, dress thee with thy clothes of flames, and perform this our sacrifice.

2. O sit down, lovely Agni, sacrificer of eternal youth, resplendent with glory, extolled by words of praise.

3. For a father gives to his son, a relation to his relation, a lovely friend to his friend, do thou in like manner fulfil our wishes.

4. Let the destroyers of enemies, Varuna, Mitra and Aryaman be seated on our sacred straw, as a man sits at the sacrifice of the king.

5. O ancient sacrificer, be glad by our offering and our companionship. Do thou listen well to our praises.

6. Although we daily perform ample sacrifices to other and other gods, yet to thee is offered the oblation.

7. Be our friend, O protector of man, thou lovely sacrificer, who rejoicest. May we also, possessors of auspicious fire, be his friends.

8. For shining priests, possessed of auspicious fire, hold our lovely sacrifice; possessed of auspicious fire, we pray to thee.

9. Then let there be mutual praises of both, of thee, the immortal, and of us, the mortals.

10. Agni, with all fires accepting this sacrifice and praise, bestow food on us, thou son of strength.

* Hymn in praise of Agni. Rishi and metre the same.

TWENTY-SEVENTH HYMN.*

1. We are ready to praise thee with pious songs, O Agni, the sole lord of sacrifices, as we would praise a long-tailed horse.†
2. May the son of strength who proceeds with wide strides, be gracious to us; may he be a donor of riches to us.
3. O all-pervading Agni, near and far always protect us from mortals that are our enemies.
4. Do, O Agni, proclaim to the gods this our sacrifice and this new hymn.
5. Let us enjoy the food of the highest and of the middle places (of the heaven and the atmosphere,) give us the wealth of the nearest earth.
6. O thou of various splendour, thou dividest wealth, as the waves of a river near the banks divide themselves. Thou givest forthwith rain to the worshipper.
7. The mortal, whom thou defendest in battle, whom thou encouragest to the field, can always bestow food.
8. O destroyer, there is no conqueror of the sacrificer, who trusts in thee, his power is renowned.
9. Worshipped by all mortals, may he finish the battle with the horses; called by sages, may he be a donor.
10. O thou, known by praise, attend this sacrifice for the accomplishment of the rites which every man has to perform. The sacrificer offers thee, the terrible, worthy praise.
11. May for the sake of the pious rite and the food, the great infinite Agni whose standard is smoke, whose lustre is great, favour us.
12. May the radiant Agni, the divine messenger, hear us who approach him with praises, as a wealthy king hears the praises of his bards.
13. Adoration be to the great gods, adoration to the lesser, adoration to the youths, adoration to the old. We sacrifice to the gods, while we are able; ye gods, may I not interrupt the praise of any god that is great.

* Hymn in praise of Agni from v. 1 to 12 of the Visva Dévas V. 13. The same Rūhi Tristubh metre.

† The meaning is as a long-tailed horse drives easily away flies, so thou drivest away with the fire thy foes.

TWENTY-EIGHTH HYMN.*

1. Where the wide-based stone is raised for the preparing of the libation, there, O Indra, knowest thou the *taste* of the liquid, prepared by the mortar, and drinkest.
2. Where like two hips, the sacrificial vessels are expanded, there, &c.
3. Where the housewife knows the egress and the entrance (of the house,) there, &c.
4. Where they apply the wood to light fire by friction, as reins are applied to tame a horse, there, &c.
5. Although thou, O mortar, art used for every work in every house, here emit a mighty sound as the drums of the conquerors.
6. And before thee, O wood, a strong wind is raised by the blows of the pestle, therefore, O mortar, prepare the moonplant juice for the drinking of Indra.
7. You mortar and pestle, may ye that perform the sacrifice and give abundant food, again emit a clear sound like the golden coloured horses of Indra that eat their food.
8. May ye two pieces of excellent wood, together with the excellent priests, offering the libation, prepare the sweet sacrifice for Indra.
9. What of the sacrifice remains, carry away in vessels, place the libation in vessels of *Kusa*, keep it in the skin of the cow.

TWENTY-NINTH HYMN.†

1. Although we are, as it were, without renown, O truthful drinker of the moonplant juice, yet speedily render thou us renowned, O wealthy Indra, by the gift of cows and of a thousand horses.
2. O god of the majestic nose, mighty lord of food, thy power is manifest every where. Speedily, &c.
3. Let fall asleep Yama's two messengers that are seen together. Let them unawakened sleep. Speedily, &c.

* Hymn in praise of Indra, (v. 1 to 4) of the mortar used for preparing the sacrifice, (v. 5—6) of the mortar and pestle, (v. 1 to 8,) and lastly of the God Harichandra, or of the skin used for the libation, or of the libation itself. The same Rishi. Metre Anustubh (1 to 6,) Gâyatri (7 to 9.)

† Hymn in praise of Indra. The same Rishi, Metre Pankti.

4. Let sleep those *our foes*, not offering gifts, let our friends, offering gifts, be awake. Speedily, &c.
5. Slay, O Indra, the ass praising thee with that vicious voice. Speedily, &c.
6. Let the storm in its tortuous path fall afar on the forest. Speedily, &c.
7. Kill every slanderer, slay the cruel *enemy*. Speedily, &c.

THIRTIETH HYMN.*

1. In desire of food we sprinkle with *our libation*, like a well, your Indra, the powerful Satakratu,
2. Who *like water, running* into a valley, approaches a hundred, nay a thousand, of purified well prepared libations.
3. For the pleasure of the mighty Indra, do *the libations* approach him, he holds them all in his belly, like the sea the *water*.
4. This *libation* also is ready for thee, do thou attend to it like the pigeon to his pregnant *mate*, thou hast also accepted of this our praise.
5. Guardian of wealth, praised in songs, O hero, mayest thou, whose praise is *proclaimed by us*, be gracious to us with thy might.
6. Assist us, O Satakratu, with thy help in this fight. In other things *also*, thou and I, meet in converse.
7. We, the friends of Indra, invoke in every rite, in every fight the help of the mightiest Indra.
8. If he hears our invocation, he will indeed approach us with a thousand helps and with food.
9. In sight of the ancient house (the heaven,) I invoke the man who goes to many *sacrificers*, thee, whom of old my father invoked.
10. We implore thee, beloved by all, called by many, thee, O friend, who vouchsafest a home, to *grant thy favour* to those who praise thee.
11. Bestow, drinker of the juice, on us, the drinkers of the juice, thy friends, *abundant cows* with wide jaws, *bestow them*, O friend, wielder of the thunderbolt.
12. Let thus it be, O drinker of the juice, friend, armed with the

* Hymn in praise of Indra, (v. 1 to 8,) of the Aswins, (v. 17 to 19,) of the dawn (v. 20 to 22,) the same Rishi. Metre Gâyatri (v. 1 to 15 and 17 to 22,) v. 16 Tristubh.

thunderbolt, do thou thus act that we wish *thy favour* for the sake of *our desire*.

13. When Indra rejoices with *us*, let us, possessed of food, have *cows* that give abundant milk, that are strong, in which we rejoice.

14. Let *another god*, like thee, O powerful, by *thy grace* obtained, implored by the praising *priests*, bring *us* the fulfilment of our wishes, as a wheel is brought to the chariot.

15. What wealth is desirable, do thou, O Satakratu, be pleased to bring it for those who praise *thee*, as a wheel is brought by the labour of the artisan.

16. Always conquered Indra with his foaming, neighing, panting horses, the wealth of *foes*. Through *our* worship he has given the golden chariot, *he has given* us gifts for *our* enjoyment.

17. O Aswins, come with food, bestowed by *you*, that renders us rich in horses. May, by *your favour*, O donors, *our house* be rich in cows, be rich in gold.

18. For your immortal chariot to which the horses are yoked for both of you, proceeds, ye donors, through the atmosphere.

19. You rested one wheel of your chariot on the summit of the immoveable *mountain*, the other rolls through the heavens.

20. Which mortal is now thy delight, O immortal dawn, who lovest praise? Whom dost thou approach, mighty goddess?

21. We indeed, do not know from nigh or from afar thy shape, O many-coloured, radiant, all-pervading *dawn*.

22. Approach thou, O daughter of Heaven, with this food; bestow wealth upon us.

THIRTY-FIRST HYMN.*

1. Thou, Agni, *wast* first the Rishi Angiras, then thou becamest a god, the lovely companion of the gods. The wise Maruts, in shining armour clad, who know the sacred rites, were born at thy sacrifice.

2. Thou, O Agni, first the sage Angiras, adorn at the ceremonies of the gods, thou who, for the favour of all the worlds, art every where spread, thou wise, from two parents born, who for the sake of man dwellest at every place.

* Hymn in praise of Agni; Rishi Hiranyastûpa, the son of Angiras. Metre Tristubh, (v. 1 to 7; 9 to 15 and 17.) Yayatî, (v. 8, 16 and 18.)

3. Thou, O Agni, prior than the wind, be manifest to *the sacrificer*, who, desirous of propitious rites, adores thee. *Seeing thy might*, heaven and earth shook ; thou broughtest the sacred utensils to the sacrifice for which the priest is elected ; thou, O guardian of the house, didst manifest the great gods.

4. Thou, O Agni, hast opened the heaven to Manu ; to Pururavasa who performed pious rites, wast thou a great benefactor. When thou, by friction art emitted from thy parents, then they carry thee to the east, and again to the west.

5. Thou, O Agni, the donor of gifts, the increaser of wealth, art worthy to be praised *by the sacrificer* who raises the vessel, who knows well the invocation and the ceremonial prayers. Thou, O Agni, who suppliest food, doest protect man.

6. Thou, O Agni, makest that a man walking in the path of vice, is leading a worthy life, thou O Sage, who, when the battle, so welcome to heroes, is near, with a few killest many.

7. Thou, O Agni, for the sake of food keepest that man in an immortal state from day to day who is anxious *to obtain* the twofold kind of *living wealth* (man and cattle.) To such a sage thou givest happiness and food.

8. Thou, O Agni, worthy of praise, render for the sake of my wealth, render *my son a renowned* performer of pious rites. Let us increase by a new son, given *by thee*, the *sacred* rites. Ye heaven and earth, with the other gods, do protect us.

9. Thou blameless Agni, dwelling near the parents (heaven and earth) who a god, under the gods, art watching, do thou, creating the bodies *of our children*, attend to us ; be gracious to the performer of rites ; thou, O wealthy, bestowest all riches.

10. Thou, O Agni, art gracious ; thou art a father *to us*, thou a preserver of our life ; we are thy family, O thou whom nought can injure, to thee, surrounded by heroes, the preserver of the ceremonies, flow riches, a hundredfold, nay, a thousandfold.

11. The gods at first made thee, O Agni, when thou livedst in human shape, the general of the man Nalusha. They made Ila, the *daughter* of Manu, his teacher, when the son of my father was born.

12. Thou, O praiseworthy god Agni, with thy help protect us, the wealthy, and the life *of our sons*. Do watch over the cows of the son of my son ; *for* he always watches over thy rites.

13. Thou, O Agni, the ready guardian of the untiring sacrificer, burnest with four eyes. Thou indeed art longing in thy mind for the hymn of the praising *priest* who offers the sacred butter to thee, who doest no harm, who doest protect.

14. Thou, O Agni, wishest for the praiseworthy sacrificer excellent wealth, that is desirable. Thou intent to protect the weak sacrificer, art called a father ; thou, O wise, watch over the infant and the heavenly quarters.

15. Thou, O Agni, as an unpierceable breast-plate protects *the warrior*, guardest every where the man who gives to the priest the due reward ; he who with sweet food delighting the *guest* in his home offers the victim, is alike heaven.

16. Forgive us, O Agni, this deviation from the rite and this path which we walk far from thy worship ; for thou, to be obtained as a providing father, settest aright *the ceremonies* of the sacrificer manifesting *thyself*.

17. Like a man, O Agni, like Angiras, O Angiras, like Yayáti, like men of old, come hither *to the sacrifice*, bring the divine host ; let them sit on the sacred straw, and offer the welcome *sacrifice*.

18. Do thou, O Agni, increase with this prayer, which we offered thee according to *our* power and our wisdom ; do thou guide us to greater wealth, and confer on us provident wisdom, that bestows food.

THIRTY-SECOND HYMN.*

1. I shall now proclaim the mighty deeds which Indra, armed with the thunderbolt, performed of old. *First* he slew Ahi (the cloud), then he poured out the waters, divided the torrents of the mountains.

2. He slew Ahi, who took refuge to the mountain. Tashtri made him the praiseworthy thunderbolt ; as cows to their calves, so the rivers hurried to the sea.

3. Indra, going forth as the bull, desired the libation ; he drank at the three sacrifices the ready juice. Maghavan, seizing *his* weapon, the thunderbolt, struck the first-born of the clouds.

4. When thou, O Indra, didst strike the first-born of the clouds, then didst thou indeed destroy the delusions of the deluders (the *Asura*),

* Hymn in praise of Indra ; the same Rishi ; metre Tristubh.

then producing the sun, the sky and the dawn, didst thou in truth not discover *any* more a foe.

5. Indra struck with his thunderbolt Vrittra, veiled in night, with mighty blow shattering his shoulders, as trees are felled by the axe ; down to the earth was Ahi thrown.

6. Vrittra, like a warrior whom none equals, with wicked joy called out *Indra*, the mighty hero, who slays many, the destroyer of foes ; he did not escape to be counted with the number of his slain. *Indra's* foe raised the rivers *by his fall*.

7. Without hands and feet he provoked to battle *Indra*, who dashed *his* thunderbolt on *Vrittra's* neck ; Vrittra, like a eunuch aping a man, was stretched with mangled members *to the ground*.

8. The waters gladdening the heart of man, rush over him, as he lies there stretched, as over the broken banks of a river. Ahi lies stretched at the feet of the waters, which Vrittra by his vastness held embraced.

9. The mother of Vrittra was lying athwart (to protect her son) above her struck *Indra his* fatal weapon. Above was the parent, underneath the son, Dana (the mother) slept the sleep of death, as with the calf *sleeps* the cow.

10. The waters rush over Vrittra's headless body, thrown in the midst of the restless, never-ceasing waves ; the foe of *Indra* sleeps the profound darkness *of death*.

11. The waters, whose husband was the oppressor, whose guardian was Ahi, were held refrained, as the cows by *Pani*. Having slain Vrittra, *Indra* burst open the cavern of the waters that was locked up.

12. Thou wast like the horse's tail (which easily drives off flies) O *Indra*, when that one god *without equal* attacked thee with his weapon, thou didst seize the cows, seize, O hero, the libation, thou gavest leave to the seven rivers to run *their course*.

13. Not the lightning, made against *Indra*, not the thunder, not the rain and lightning, which Vrittra brought forth, kept *Indra* back, when *Indra* and Ahi fought. *Maghavan*, although attacked *with other de-lusions*, was victorious.

14. If fear approached thy heart, after thou hadst slain Ahi, whom sawest thou else as the slayer of Ahi, for like the terrified falcon thou crossedst over nine and ninety rivers.

15. Indra the king of the moveable and immoveable, and of the tamed horn-headed *cattle*, Indra the thunderbolt in his hands, dwells in heaven as the king of men ; like the wheel the spokes, so embraces Indra that all.

7193 -1

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

Preservation photocopying and binding

by

Acme Bookbinding

Charlestown, Massachusetts

1996